

**Doktryna i system władzy
Włoch faszystowskich
na tle porównawczym**

Wiesław Kozub-Ciembroniewicz

**Doktryna i system władzy
Włoch faszystowskich
na tle porównawczym**

**Wydawnictwo
Uniwersytetu
Jagiellońskiego**

Książka dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński
ze środków Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych

RECENZENT

prof. dr hab. Karol Jonca

PROJEKT OKŁADKI

Jadwiga Burek

Fotografia na wklejce: Anna Wojnar

© Copyright by Wiesław Kozub-Ciembroniewicz & Wydawnictwo Uniwersytetu
Jagiellońskiego

Wydanie II, poszerzone i poprawione, Kraków 2016

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3693-8

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-81, tel./fax 12-663-23-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, 12-631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Spis treści

Od autora.....	9
Część pierwsza: Instytucje polityczne bolszewizmu, faszyzmu włoskiego i narodowego socjalizmu	13
Rozdział I. Geneza faszyzmów i rozwój bolszewizmu	15
1. U źródeł włoskiego faszyzmu.....	15
2. Powstanie i ewolucja narodowego socjalizmu.....	17
3. Idee bolszewizmu	20
Rozdział II. Ewolucja dyktatur	25
1. Zasada hierarchii	25
2. <i>Führerprinzip</i>	29
3. Reformy bolszewików	30
Rozdział III. System monopartyjnej władzy	37
1. Zespalenie <i>Narodowej Partii Faszystowskiej</i> ze strukturą państwa	37
2. Scalanie partii hitlerowskiej z państwem	39
3. Partia bolszewicka – „czołowy oddział mas pracujących”	41
Rozdział IV. Transformacje ustrojowe.....	45
1. <i>Democrazia per eccellenza</i>	45
2. <i>Führerstaat</i>	53
3. Sowiecki mit nowego suwerena.....	62
Rozdział V. Władza totalitarna a model państwa prawa.....	69
1. Dyktatura.....	69
2. Autorytaryzm.....	70
3. Pojęcia naukowe i symbole polityczne	72
4. Państwo prawa	74
5. Podział legitymizmów władzy.....	76
6. Praworządność i legalizm	77

Rozdział VI. Faszystowski korporacjonizm a idee narodowego solidaryzmu	81
1. U źródeł solidarystyczno-narodowych idei.....	81
2. Zasada <i>współpracy (collaborazione)</i>	82
3. Syndykaty i korporacje	83
4. <i>Carta del Lavoro</i>	85
5. Zasada <i>solidaryzmu</i>	86
6. Rozbudowa systemu korporacyjnego	87
7. Korporacjonizm faszystowski.....	87
8. Korporacjonizm autonomiczny	88
 Część druga: Interpretacje faszyzmu przez włoskich faszystów	93
Rozdział VII. Interpretacja wolicjonarno-spekulatywna.....	97
1. Faszystowski <i>Książe</i>	97
2. Manifest <i>faszystowskich intelektualistów</i>	99
3. Faszystowska <i>odbudowa</i>	103
4. „Duch opatrnościowy”.....	106
5. Oficjalna definicja faszyzmu w <i>Enciclopedia Italiana</i>	109
Rozdział VIII. Interpretacja psychologiczno-tradycjonalistyczna	117
Rozdział IX. Interpretacja historiozoficzna	121
Rozdział X. Interpretacja organiczno-instytucjonalna.....	129
1. „Doktryna integralna”	129
2. „Przekształcenie” państwa	130
3. Państwo „ludowe”.....	132
4. Przekształcenie organiczne narodu	136
5. „Epoka faszystowska”	141
Rozdział XI. Interpretacja elitarystyczna	149
Rozdział XII. Interpretacja rasistowska.....	159
 Część trzecia: Interpretacje faszyzmu przez włoskich antyfaszystów	165
Rozdział XIII. Faszyzm jako produkt kryzysu powojennego	169
Rozdział XIV. Faszyzm jako następstwo patologicznej świadomości drobnomieszczaństwa.....	173
Rozdział XV. Faszyzm jako irracjonalizm.....	177
Rozdział XVI. Faszyzm jako prawicowy bolszewizm.....	181
1. Bolszewizm – faszyzm – demokracja	181
2. „Drugie <i>Risorgimento</i> ”	186

3. Weryfikacja politycznych mitów i stereotypów	189
Rozdział XVII. Faszyzm jako zagrożenie demokracji.....	193
Rozdział XVIII. Faszyzm jako dyktatura kapitalistycznej reakcji	199
1. Zjawisko międzynarodowe.....	199
2. Organ „klasowo uświadomionej” części burżuazji	200
3. „Ruch zbrojnej reakcji”	201
4. „Najbardziej konsekwentny” system reakcji	202
5. Państwo a faszyzm	206
Część czwarta: Recepcje ideologiczne i interpretacje w Polsce niedemokratycznych systemów władzy	211
Rozdział XIX. Międzywojenne, polskie recepcje faszyzmu.....	213
1. <i>Obóz Wielkiej Polski</i> – idee państwa i władzy	213
2. <i>Ruch Narodowo-Radykalny</i> a idee faszyzmu	221
3. Faszyzm a myśl polityczna <i>Obozu Zjednoczenia Narodowego</i>	223
Rozdział XX. Polskie interpretacje bolszewizmu, włoskiego faszyzmu i narodowego socjalizmu	227
1. Analizy do roku 1939.....	227
1.1. Zaprzeczenie państwa prawa.....	227
1.2. „Autentyczne” źródło doktryny.....	235
1.3. „Państwo wytwórców”	236
1.4. „Zimny kalkulator”	238
1.5. „Rasistowsko podbudowany nacjonalizm”	239
1.6. Interes „wspólnoty” i reglamentowany rynek.....	241
2. Interpretacje faszyzmu z lat 1945–1989	244
3. Lata czterdzieste	244
3.1. Szczególna rola kapitału finansowego	244
3.2. „Błędy” niemieckiej demokracji	245
3.3. Antydemokratyczna dyktatura wodza.....	246
3.4. Mistycyzm niemiecki	247
3.5. Starorzymska i starogermańska demagogia	247
3.6. „Podbój świata”	248
4. Lata pięćdziesiąte.....	248
4.1. „Zagrożenie” antyburżuazyjną i antykapitalistyczną rewolucją	248
4.2. Przygotowanie nazistowskiej dyktatury	249
4.3. System partyjno-państwowego wodzostwa.....	250
5. Lata sześćdziesiąte	252
5.1. Na tle „ogólnego kryzysu kapitalizmu”	252
5.2. „Zapora” dla komunizmu	253
5.3. Zinstytucjonalizowany system hierarchii.....	255
5.4. „Zeświecczona” forma charyzmy	257

5.5. Militarizm i ekspansja	258
5.6. Poza tradycją europejskiej cywilizacji	259
6. Lata siedemdziesiąte.....	260
6.1. Rewolucja „reakcyjna”	260
6.2. „Abdykacja” liberalnej klasy rządzącej.....	261
6.3. Proces instytucjonalizacji faszystowskiej monopartii	263
6.4. „Tyrania <i>ab exercitio</i> ”	264
6.5. Ideologia i przekształcenia ustroju hitlerowskich Niemiec	265
6.6. Interes narodowej zbiorowości.....	266
6.7. Aksjomatyzacja idei	267
6.8. Naśladownictwo struktur militarnych antycznego Rzymu	268
6.9. Faszyzm i autorytaryzm	268
6.10. Wojna światopoglądowa	270
7. Lata osiemdziesiąte.....	271
7.1. Definicje i charakterystyki faszyzmu	271
7.2. Charyzmatyczna, radykalna dyktatura.....	274
7.3. <i>Paragraf aryjski</i> jako „ucieleśnienie” rasizmu	275
7.4. „Patologiczna” ideologia	275
7.5. Krytyka pojęcia totalitaryzmu	278
W zakończeniu: Franciszek Ryszka – historyk faszyzmu, mistrz wrocławsko-warszawskiej szkoły	283
Akty normatywne.....	289
Dokumenty	293
Bibliografia (wybór).....	297
Indeks osób	311

Od autora

Od wydania monografii *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*¹, nagrodzonej przez Polską Akademię Nauk², minęły już dwadzieścia trzy lata. W tym okresie jej autor opublikował monograficzny cykl artykułów i rozpraw naukowych poświęconych różnym aspektom badawczym faszyzmu, narodowego socjalizmu oraz bolszewizmu.

Dalszy rozwój badań nad myślą polityczną włoskiego faszyzmu przyniosły następujące studia i rozprawy: *Wódz, elita, masy w ideologii Guida Bortolotta*³, *Państwo faszystowskie w interpretacji Sergio Pannunzio*⁴, *Państwo „etyczne” Giovanniego Gentile*⁵, *Faszyzm a historia według Giacchina Volpego*⁶, *Faszyzm wobec demoliberalizmu według Alfredo Rocco*⁷, *Faszyzm w myśli politycznej Carlo E. Basilego*⁸ oraz *Faszyzm w interpretacji Giuseppe Bottai*⁹.

Wyrazem studiów porównawczych nad bolszewizmem, faszyzmem włoskim oraz narodowym socjalizmem stała się obszerna rozprawa za tytułowana *Totalitaryzm*¹⁰ oraz artykuł *Władza totalitarna a model państwa prawnego*¹¹.

---

¹ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MLXVIII, s. 188, Prace z Nauk Politycznych, z. 45, Kraków 1992.

² Nagroda Naukowa Wydziału I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w roku 1992 w dziedzinie nauk politycznych; por. *Najlepsi spośród najlepszych*, oprac. T. Belerski, „Rzeczpospolita”, nr 10 z 13 stycznia 1993 roku.

³ [w:] „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” [dalej: SnFiZH], pod red. K. Joncy, t. XVII, Wrocław 1994.

⁴ [w:] SnFiZH, t. XIX, Wrocław 1996.

⁵ [w:] SnFiZH, t. XX, Wrocław 1997.

⁶ [w:] SnFiZH, t. XXI, Wrocław 1998.

⁷ [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999.

⁸ [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei, prace dedykowane profesorowi Janowi Malarchykowi*, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997.

⁹ [w:] *Historia, idee, polityka*. Księga dedykowana prof. Janowi Baszkiewiczowi, Warszawa 1995, komitet redakcyjny: F. Ryszka, T. Bodio, K. Jonca, T. Mołdowa, H. Olszewski.

¹⁰ [w:] *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, pod red. K. Chojnickiej i W. Kozuba-Ciembroniewicza, *Liberalizm. Konserwatyzm. Socjalizm. Doktryna socjaldemokracji. Nauczanie społeczne Kościoła. Totalitaryzm*. Autorzy: M. Bębenek, K. Chojnicka, A. Jamróz, W. Kozub-Ciembroniewicz, Z. Rau i B. Szlachta, Kraków 2000.

¹¹ [w:] SnFiZH, t. XXIII, Wrocław 2000.

Analizie niedemokratycznych systemów przez polską myśl badawczo-naukową były poświęcone następujące artykuły: *Problematyka faszyzmu w międzywojennej Encyklopedii Nauk Politycznych*¹², *System sowiecki w analizach Konstantego Grzybowskiego*¹³, *Faszyzm w interpretacji Konstantego Grzybowskiego*¹⁴, *Interpretacje faszyzmu w Polsce (1945–1989)*¹⁵ oraz *Faszyzm i niedemokratyczne systemy władzy w twórczości naukowej Franciszka Ryszki*¹⁶.

Wyrazem komparatystycznej syntezy jest rozprawa *Faszyzm*, o encyklopedycznym charakterze¹⁷. Komparatystyczno-teoretyczną formę ma część pierwsza książki *Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy*¹⁸.

W niniejszej monografii, będącej syntezą i kontynuacją wieloletnich wieloaspektowych badań jej autora nad włoskim faszyzmem w okresie międzywojennym, zostały wykorzystane, zasadniczo zmodyfikowane i istotnie poszerzone, wymienione wyżej prace lub ich fragmenty.

W części pierwszej instytucje polityczne faszystowskich Włoch są przedstawione na tle porównawczym z bolszewizmem i narodowym socjalizmem jako totalitarnymi modelami władzy będącej typologicznym przeciwstawieniem państwa prawa¹⁹. Oczywiście, sam pomysł porównania tych systemów nie jest nowy. Ma swoją inspirującą historię i obszerną literaturę przedmiotu.

W części drugiej ideologię faszystów klasyfikuje się jako interpretację faszyzmu: wolicjonarno-spekulatywną, psychologiczno-tradycjonalistyczną, historiozoficzną, organiczno-instytucjonalną oraz elitarystyczną²⁰.

W części trzeciej interpretację faszyzmu przez ideologów antyfaszystowskich określa się jako produkt powojennego kryzysu, następstwo patologicznej świadomości drobnomieszczaństwa, irracjonalizm,

---

¹² [w:] SnFiZH, t. XXVI, Wrocław 2003.

¹³ [w:] SnFiZH, t. XXV, Wrocław 2002.

¹⁴ [w:] „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XLVIII, z. 1–2, Poznań 1996.

¹⁵ [w:] SnFiZH, t. XVIII, Wrocław 1995.

¹⁶ [w:] SnFiZH, t. XXVII, Wrocław 2004.

¹⁷ [w:] *Słownik społeczny*, pod red. B. Szlachty, Kraków 2004.

¹⁸ M. Bankowicz, W. Kozub-Ciembroniewicz, *Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy*, Kraków 2007. Autorem części pierwszej jest W. Kozub-Ciembroniewicz, części drugiej – M. Bankowicz.

¹⁹ E. Traverso, *Il totalitarismo. Storia di un dibattito*, Milano 2002, s. 5.

²⁰ W stosunku do części drugiej monografii *Doktryny włoskiego faszyzmu...*, zasadniczo zmodyfikowano i poszerzono analizy o idee: G. Bortolotta, S. Pannunzia, G. Gentilego, G. Volpego, A. Rocca, C.E. Basilego oraz G. Bottaia, a także przedstawiono całość tej problematyki w nowej merytorycznie konwencji metodologicznej w formie zbioru krytycznych interpretacji.

prawicowy bolszewizm, zagrożenie demokracji oraz dyktaturę kapitalistycznej reakcji²¹.

W części czwartej przedstawia się analitycznie i chronologicznie ideowo-polityczne recepcje faszyzmów w międzywojennej Polsce²² oraz wybrane interpretacje bolszewizmu i faszyzmu w polskiej naukowej literaturze przedmiotu²³.

Monografia opiera się na źródłach i wybranej naukowej literaturze przedmiotu, której zróżnicowanie merytoryczne uzasadnia konieczną selekcję. Zawarte w tytule monografii określenie: doktryna i system władzy „Włoch faszystowskich” ma ideologiczny charakter; „Włochy faszystowskie” (*L'Italia fascista*) to wyraz faszystowskiej frazeologii.

Wdzięczną pamięć kieruję ku Panom Profesorom: Franciszkowi Ryszce i Karolowi Joncy, autorowi erudycyjnej recenzji wydawniczej niniejszej monografii. Składam także serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Henrykowi Olszewskiemu. Ich inspiracje naukowe pozostają dla mnie trwale cenną sugestią metodologiczną.

Wiesław Kozub-Ciembroniwicz
styczeń 2015 r.

---

²¹ Fragmenty części pierwszej i drugiej niniejszej monografii są związane z realizacją projektu badawczego pt. „Prawo w państwie totalitarnym. Aspekty teorii i praktyki”, Nr NN 110 094239. W stosunku do trzeciej części monografii *Doktryny włoskiego faszyzmu...* nastąpiła zmiana konwencji metodologicznej prezentacji zawartej w niej problematyki. Przedstawiono ją również w nowej, istotnie zmodyfikowanej postaci – w formie zbioru różnych merytorycznie krytycznych interpretacji.

²² W tej części monografii zostały wykorzystane w zmodyfikowanej formie moje prace wcześniejsze, głównie zaś: W. Kozub, *Ruch Młodych Obozu Wielkiej Polski – koncepcja państwa i władzy*, Krakowskie Studia Prawnicze, Kraków 1976 oraz W. Kozub-Ciembroniwicz, *Faszyzm a doktryna polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, „Studia Historyczne”, z. 4, 1986. Są to refleksje związane z książką J.M. Majchrowskiego, *Silni – zwarcie – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985.

²³ Wykorzystano tu między innymi w zmodyfikowanej formie artykuł recenzyjny z monografii K. Joncy, „*Noc kryształowa*” i *casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1992; zob. W. Kozub-Ciembroniwicz, „*Noc kryształowa*”, „Polityka”, nr 8, 1993, s. 21.

Część pierwsza

**Instytucje polityczne bolszewizmu,
faszyzmu włoskiego
i narodowego socjalizmu**

Rozdział I

Geneza faszyzmów i rozwój bolszewizmu

1. U źródeł włoskiego faszyzmu

Nazwa faszyzm – (*il fascismo*) pochodzenia włoskiego, od słowa *il fascio* – oznacza związek. Jako *fasci* określano u schyłku XIX wieku socjalistyczne ugrupowanie chłopskie na Sycylii. W roku 1915 powstały *Fasci di azione rivoluzionaria*, żądające udziału Włoch w wojnie. Pierwsze Związki Kombatantów (*Fasci di Combattimento*), utworzone w Mediolanie 23 marca 1919²⁴ roku przez Benito Mussoliniego, nawiązywały do tradycji antycznego Rzymu, recypując gest pozdrowienia przez podniesienie prawej ręki oraz symbol władzy sędziowskiej – różgi liktorskie (*fascio littorio*). Stały się one później godłem państwowym (*il Fascio Littorio*)²⁵. Związki Kombatantów²⁶ były załączkiem masowego faszystowskiego ruchu politycznego (*il movimento fascista*), który następnie przekształcił się (w 1921 roku) w Narodową Partię Faszystowską (*Il Partito Nazionale Fascista*, PNF). Symbolem ruchu i partii stały się „czarne koszule” (*camicie nere*) noszone przez faszystów.

*Symbolika
faszystowska*

W niejednorodnym składzie socjalnym ruchu faszystowskiego²⁷ dominowały postawy psychologicznie wspólne, wynikające, przede

---

²⁴ Na placu San Sepolcro zgromadziło się wtedy zaledwie 300 osób. R. De Felice, *Breve storia del fascismo. Con i due saggi „Il problema dell’ identità nazionale” e „Dall’ eredità di Adua all’ intervento”*, wydanie pierwsze, Milano 2002, s. 9.

²⁵ Termin „fascio” jest wieloznaczny, zob. S. Wędkiewicz, *Faszyzm. I. Polityczna doktryna faszyzmu* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)* pod red. E.J. Reymana, t. III, Warszawa 1937, s. 136; E. Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Roma–Bari 2002, s. 9. U źródeł faszyzmu jako jego przesłanka generująca znajdowała się pierwsza wojna światowa, zob. L. Incisa di Camerana, *Fascismo, populismo, modernizzazione*. Presentazione di A. Campi, Roma 1999, s. 33 i n. oraz E. Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell’ Italia fascista*, Roma–Bari 2001, s. 31–38.

²⁶ Była to nowa organizacja polityczna: „antypartia”, E. Gentile, *Fascismo. Storia...*, s. 9 i n.

²⁷ S.G. Payne, *A History of Fascism 1914–1945*, Madison–London 1995, s. 104.

wszystkim, z frustracji spowodowanej głębokim powojennym kryzysem politycznym, społecznym oraz gospodarczym.

Do członków ruchu przemawiała radykalna frazeologia przejęta przez Mussoliniego od włoskich nacjonalistów: Gabriela D'Annunzia, Enrica Corradiniego, Alfreda Rocca, Luigiego Federzoniego, Roberta Forgesa-Davanzatiego, Francesca Coppoli, z syndykalizmu Georgesa Sorela, z socjologii politycznej Vilfreda Pareta²⁸, z historiozofii Alfreda Orianiego oraz od futurysty Filippa T. Marinettiego²⁹.

W faszyzmie dominowały głównie wątki wolicjonalne i kult siły. Wykorzystywana przez faszystów symbolika polityczna służyła propagowaniu haseł i sloganów syndykalistycznych, nacjonalistycznych oraz anarchistycznych. Ich celem było zniszczenie państwa i przejęcie rządów metodą rewolucji. Charakterystyczne stało się jednocześnie kokietowanie mas frazeologią socjalnacionalistyczną i paramilitarne ich mobilizowanie³⁰.

Ruch faszystowski zwalczał działalność komunistów i lewicowych socjalistów; „*ekspedycje karne*” tłumiły akcje strajkowe i siłą wprowadzały pokój społeczny. Zasadniczym celem faszystów była władza zdobyta siłą. Wpływ idei przemocy i akcji bezpośredniej Sorela był najbardziej wyraźny. W pierwszych powszechnych i proporcjonalnych wyborach parlamentarnych w 1919 roku Mussolini doznał porażki³¹, zaś w 1921 – faszysci uzyskali zaledwie 35 mandatów³².

W przeżywającym ciężki kryzys państwie Mussolini stopniowo uzyskiwał przewagę. Szansą dla faszyzmu były konflikty i podziały polityczne pomiędzy socjalistami, liberałami oraz katolikami.

Ideologia głoszona przez wodza odegrała istotną rolę w dalszym rozwoju faszyzmu. Mussolini w latach 1921–1922 przedstawiał się jako wyraziciel faszystowskiej idei odrodzenia narodowego. W jego przemówieniach występowały wątki charyzmatyczne³³. Równocześnie w świadomości politycznej faszystów funkcjonowały nacjonalistyczne mity:

²⁸ *Ibidem*, s. 83; S. Wędkiewicz, *Faszyzm...*, s. 136 i n.

²⁹ M. Härmänmaa, *Un patriota che sfidò la decadenza. F.T. Marinetti e l'idea dell'uomo nuovo fascista, 1929–1944*, Helsinki 2000, s. 14.

³⁰ Por. R. De Felice, „*Fascismo*” (*Un inedito presentato da R. Lill*) [w:] „*Nuova Storia Contemporanea*”, Bimestrale di ricerche e storici e politici sull'età contemporanea, Numero 1, Novembre–Dicembre 1997, s. 15.

³¹ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 562.

³² M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 259. Stanley G. Payne uznaje wynik wyborów w Mediolanie za „osobisty sukces Mussoliniego”, S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 99.

³³ B. Mussolini, *Per la vera pacificazione* (1 dicembre 1921) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. II, s. 223–224; *Prime dichiarazioni presidenziali al Senato* (16 novembre 1922) [w:] *ibidem*, III, s. 19; *Replca ai Senatori* (27 novembre 1922) [w:] *ibidem*, III, s. 36.

antycznego Rzymu realizującego się w „nowym” Rzymie oraz odradzającego naród „nowego” państwa³⁴.

Żądania faszystów dążących do przejęcia władzy nie były zaskoczeniem. Lewica polityczna (maksymaliści, komuniści, reformiści), podzielona i skłócona, nie potrafiła wypracować wspólnej taktyki i strategii wobec faszyzmu. Partia katolicka (*Popolari*), podobnie jak i socjaliści zagrożona przez faszyzm, nie była w stanie określić zasad współdziałania ani z socjalistami, ani z liberałami. Dla Kościoła partia katolicka była zbyt mało konserwatywna, więc dystansował się od niej, osłabiając jej prestiż³⁵. Liberałowie, w odróżnieniu od socjalistów i katolików, nie posiadali zaplecza masowego, aktywizując się w trakcie wyborów. Decydowały układy personalne i osobisty prestiż polityka. Podzieleni na lewicę i prawicę, wewnętrznie rozbici i nieskonsolidowani, przechodzili kryzys. Formy organizacyjne liberałów miały charakter niedostosowany do nowych warunków politycznych³⁶.

Partie nefaszystowskie, skłócone i zantagonizowane ideowo, nie tworzyły stabilnej formuły rządu demokratycznego³⁷, natomiast faszysci działali brutalnie, stosując napady, pobicia oraz morderstwa jako metody walki politycznej. Liberalne państwo, słabe i niezdecydowane, umierało.

„Marsz na Rzym” wyznaczono na 28 października 1922 roku. Oddziały faszystowskich bojówkarzy mogła powstrzymać tylko armia, lecz król Wiktor Emanuel nie podpisał dekretu o stanie wyjątkowym³⁸.

2. Powstanie i ewolucja narodowego socjalizmu

Faszyzm stał się zjawiskiem nie tylko włoskim³⁹. Nazwą tą objęto także narodowy socjalizm (*nazizm*), ruch polityczny pod przywództwem Adolfa Hitlera, określany także jako hitleryzm⁴⁰.

³⁴ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 106.

³⁵ Papież wydał zakaz udziału księży w polityce. S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 272.

³⁶ *Ibidem*, s. 115–117.

³⁷ Por. J. Pollard, *The Fascist Experience in Italy*, New York 1998, s. 43 i n.

³⁸ Dla Salvatore Lupo „marsz na Rzym” nie był ani rewolucją, ani zamachem stanu. S. Lupo, *Marcia su Roma* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giacone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli, Torino 2003–2005. s. 92.

³⁹ Według Roberta O. Paxtona faszyzm był zjawiskiem wielopostaciowym („*proteiforme*”). R.O. Paxton, *Fascismi* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giacone, L. Spina, R. Vezzoli, Torino 2002 i 2005, s. 518.

⁴⁰ G.L. Mosse, *L'uomo e le masse nelle ideologie nazionaliste*, traduzione di P. Negri, Roma–Bari 1999, s. 151.

Geneza partii hitlerowskiej wiąże się z kierowaną przez Antona Drexlera *Niemiecką Partią Robotniczą (Deutsche Arbeiterpartei)*. Hitler wstąpił do niej w roku 1919. Partia ta w roku 1920 pod jego wpływem zmieniła nazwę na *Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotniczą (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP)*⁴¹.

Narodowy socjalizm wyróżnia specyficzna symbolika: *swastyka (Hakenkreuz)* na lewym rękawie brunatnej koszuli. Podobnie jak włoscy faszyści, hitlerowcy podnosili prawą rękę w geście pozdrowienia. Nawiązywali do pogańskich tradycji, zaś ich głównym celem stała się budowa germańskiej, tysiącletniej *Trzeciej Rzeszy*. Ogłoszony przez nich 24 lutego 1920 roku program stał się oficjalnym dokumentem *NSDAP*⁴².

Hitler przeprowadził radykalne zmiany w partii, stając się – 29 lipca 1921 roku – jej *wodzem (Der Führer)*, członkowie partii stanowili drużynę (*Gefolgschaft*) wodza, tworzoną głównie przez młodzież akademicką, drobnomieszczaństwo oraz bojówkarzy z korpusów ochotniczych (*Freikorps*)⁴³. Obowiązująca w *NSDAP* *zasada wodzostwa (Führerprinzip)* oznacza skoncentrowanie przez Hitlera całej autokratycznej władzy bez „(...) kolegiałnych posiedzeń, głosowań i wspólnych decyzji”⁴⁴.

Światopogląd Hitlera kształtował się pod wpływem różnorodnych czynników, idei oraz doświadczeń życiowych. W Wiedniu, jeszcze w okresie młodości, stał się wrogiem Żydów i marksizmu oraz sympatykiem narodowosocjalistycznego, niemieckiego ruchu robotniczego. W Monachium, po wojnie, zafascynował się działalnością nacjonalistyczno-militarystyczną *Freikorpsów* (krwawa likwidacja ludowej republiki Kurta Eisnera); później wywarł na niego wpływ mistyk i nacjonalista Dietrich Eckhart oraz ideolog rasizmu Alfred Rosenberg⁴⁵.

Hitler próbował dokonać zamachu stanu w Monachium (8–9 listopada 1923 roku) przy pomocy oddziałów szturmowych (*Sturmabteilungen – SA*), licząc na przychyłność armii (*Reichswehry*), która jednak wystąpiła

⁴¹ K. Smogorzewski, *Hitler Adolf i rozwój hitlerystyki* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, pod red. E.J. Reymana, Warszawa 1937, t. II, s. 624.

⁴² „Die 25 Punkte des Programms der NSDAP” [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, s. 376–409, Tausend: August 1963, wydanie przejrane, Frankfurt am Main, s. 28–31.

⁴³ Charakterystyka *Freikorpsu* zob. G.L. Mosse, *Der Erste Weltkrieg und die Brutalisierung der Politik. Betrachtungen über die politische Rechte, den Rassismus und den deutschen Sonderweg*, tłum. z angielskiego A. Tyrell, B. Godesberg [w:] *Demokratie und Diktatur Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung*, pod red. M. Funke, H.A. Jacobsena, H.H. Knütera, H.P. Schwarza, Band 250, Bonn 1987, s. 130.

⁴⁴ J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, s. 100.

⁴⁵ K. Smogorzewski, *Hitler...*, s. 624 i 625; M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Warszawa–Wrocław 1985, s. 353–394.

przeciwko zamachowcom⁴⁶. Zamach stanu się nie udał, a Hitler został skazany na pięć lat więzienia w twierdzy; *NSDAP* rozwiązano i skonfiskowano jej majątek⁴⁷. Skrócenie kary umożliwiło Hitlerowi opuszczenie więzienia i odbudowę *NSDAP*⁴⁸. Obok bojówek partyjnych SA utworzono nową elitarną formację – *Schutzstaffeln* – SS, kierowane przez Heinricha Himmlera, oraz narodowosocjalistyczne związki zawodowe pod przewodnictwem Roberta Leya⁴⁹.

Hitler zmierzał do przejęcia władzy w *Rzeszy* na drodze formalnie legalnej. *NSDAP* 14 września 1930 roku uzyskała prawie 6,5 miliona głosów i aż 107 miejsc w parlamencie. O systematycznie wzrastającej popularności Hitlera świadczą również wyniki wyborów prezydenckich w *Rzeszy*. W pierwszej turze wyborów, 13 marca 1932 roku, otrzymał on ponad 11 milionów głosów, natomiast w drugiej 13,5 miliona. Prezydentem *Rzeszy* został feldmarszałek Paul von Hindenburg, pokonując Hitlera większością prawie 6 milionów głosów⁵⁰.

W wyborach parlamentarnych 31 lipca 1932 roku *NSDAP* uzyskała niemal 14 milionów głosów, a więc 230 mandatów. Wówczas Hindenburg zaproponował Hitlerowi urząd wicekanclerza *Rzeszy*. Hitler jednak zdecydowanie odmówił. Ponieważ kanclerz Franz von Papen nie dysponował większością parlamentarną – *Reichstag* został rozwiązany⁵¹.

W wyborach z 6 listopada 1932 roku *NSDAP* straciła około 2 milionów głosów i 34 mandaty⁵². Nowy kanclerz Kurt von Schleicher próbował rozbić partię hitlerowską, proponując Gregorowi Strasserowi, przywódcy jej lewicującej frakcji, funkcję wicekanclerza. Celem Schleichera były kolejne wybory; w nich Strasser zostałby przeciwstawiony Hitlerowi. Hitler jednak nie dopuścił do rozłamu w *NSDAP*. W tej sytuacji Hindenburg mianował Hitlera 30 stycznia 1933 roku kanclerzem *Rzeszy*, oddając władzę *NSDAP*⁵³.

Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm wyznaczają generalny model faszyzmu, w którym fenomen włoski wyraża mniej radykalną, a niemiecki skrajną jego odmianę⁵⁴.

⁴⁶ M. Maciejewski, s. 152–153; K. Smogorzewski, *Hitler...*, s. 625.

⁴⁷ K. Smogorzewski, *Hitler...*, s. 626.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 627.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*; F. Ryszka, *Noc i mgła. Niemcy w okresie hitlerowskim*, wydanie trzecie, Warszawa 1997, s. 157.

⁵⁴ Na temat zasadności metodologicznej ogólnego pojęcia faszyzmu zob. A. Wandruszka, *Austrofascismus Anmerkungen zur politischen Bedeutung der „Heimwehr“ in „Österreich“* [w:] *Demokratie und Diktatur...*, s. 216.

3. Idee bolszewizmu

Bolszewicy ukształtowali się w partię w 1912 roku, wyłaniając się z rosyjskiej socjaldemokracji. Cechowały ich skrajnie radykalne przekonania polityczne, w odróżnieniu od ich przeciwników – mieniszewików, dążących do upodobnienia rosyjskiego ruchu robotniczego do zachodnio-europejskiego, zliberalizowanego modelu ruchu socjalistycznego⁵⁵.

U źródeł ideologicznych bolszewizmu⁵⁶ znajduje się, przede wszystkim, eksponujący fundamentalną rolę partii radykalny marksizm w wersji leninowskiej.

*Funkcja
polityczna
partii*

Według Lenina partia bolszewicka (antydemokratyczna, mocno zdyscyplinowana, zhierarchizowana, scentralizowana) zrzesza zdeterminowanych rewolucjonistów oraz przewodzi masom robotniczym i politycznie je uświadamia. Stanowi polityczną elitę, której klasa robotnicza zawdzięcza osiągnięcie „świadomości proletariackiej i rewolucyjnej”, gdyż ruch robotniczy bez twórczej roli elity osiąga jedynie poziom organizacyjny związków zawodowych⁵⁷.

Tak więc, bez inspirującej roli partii bolszewickiej klasa robotnicza, potencjalny lider rewolucji socjalistycznej, nie jest w stanie przeprowadzić jej zwycięsko. To ewidentnie antymarksistowski pogląd⁵⁸.

Zdaniem Lenina rewolucja burżuazyjno-demokratyczna, jako poprzedzająca rewolucję socjalistyczną etap wstępny, dopuszcza sojusz proletariatu z chłopstwem. Rewolucja w Rosji osiągnie dzięki toczącej się imperialistycznej wojnie światowej zasięg ogólnoświatowy. Skuteczne przeprowadzenie rewolucji umożliwią występujące w Rosji silne antagonizmy oraz charakteryzująca ją w porównaniu z innymi państwami „imperialistycznymi” słabość. Zaostrzenie sprzeczności współczesnego kapitalizmu uzasadni rewolucyjną metodę wprowadzenia socjalizmu⁵⁹.

⁵⁵ M. Waldenberg, *Bolszewizm* [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, Warszawa 1997, t. I. Autorzy tomu: W. Bernacki, K. Chojnicka, M. Jaskólski, J.M. Majchrowski, B. Szlachta, M. Waldenberg, red. nauk. M. Jaskólski, s. 247 i n.

⁵⁶ Ludwik Kulczycki zalicza rewolucyjny marksizm, blankizm oraz rewolucyjny syndykalizm do źródeł ideologicznych pracy Lenina *Państwo a rewolucja*; L. Kulczycki, *Bolszewizm* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, t. I, pod red. E.J. Reymana, Warszawa 1936, s. 493.

⁵⁷ H. Olszewski, M. Zmierzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1993, s. 337; H. Olszewski, *Słownik twórców idei*, Poznań 1998, s. 215 i n.

⁵⁸ Andrzej Walicki podkreśla, że u Lenina dyktatura proletariatu jest dyktaturą partii, a nie jak u twórców marksizmu, dyktaturą klasy. A. Walicki, *Skok do królestwa komunizmu*, „Gazeta Wyborcza”, 15–16 grudnia 2007, s. 27 (tekst był prezentowany na międzynarodowej konferencji „U źródeł totalitaryzmów XX wieku”, którą zorganizował Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Hannah Arendt Institut 6–8 listopada 2007 roku).

⁵⁹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *Historia doktryn...*, s. 338 i n.; H. Olszewski, *Słownik...*, s. 216 i n.

Dokonana przez Lenina w sierpniu i wrześniu 1917 roku, w eseju ideologicznym *Państwo a rewolucja*, ocena istoty państwa kapitalistycznego oraz panującego w nim ustroju politycznego jest jednoznacznie negatywna i równocześnie inspirująca propagandowo.

Państwo kapitalistyczne jest „specjalną” maszyną „do dławienia jednej klasy przez drugą, (...) większości przez mniejszość”⁶⁰. Demokratyczny jego ustrój ma charakter oligarchiczny; rządzą w nim wyłącznie bogaci, stanowiący w społeczeństwie mniejszość, natomiast biedni, stanowiący większość, mają ograniczony wpływ na politykę państwa, nie są w stanie korzystać z jego demokratycznej formy. Demokracji kapitalistycznej „(...) ograniczonej (...), na wskroś obłudnej i kłamliwej”, przeciwstawia się demokrację funkcjonującą w formie *dyktatury proletariatu*, dobrą, właściwą, pożądaną „(...) dla biedoty, (...) dla ludu”⁶¹.

Leninowski nowy ustrój „*dyktatury proletariatu*” ma cechy moralno-politycznej rewolucji. Przewiduje „(...) zorganizowanie się awangardy mas uciskanych w klasę panującą w celu zdławienia ciemnych (...)”⁶² oraz polega na wprowadzeniu wielu „wyłączeń z zasad wolności w stosunku do ciemnych, wyzyskiwaczy, kapitalistów”, których „opór” zostanie złamany „siłą”.

Leninowska koncepcja „nowego ustroju” przewiduje model radykalnej demokracji.

Ustanowienie demokracji dla „(...) olbrzymiej większości ludu i zdławienie przemocą (...) ciemnych” przez ich eliminację z uczestnictwa w „demokracji dla ludu” jest etapem „przejściowym od kapitalizmu do komunizmu”. Etap ten proletariatus wykorzystuje na walkę z kapitalizmem, której celem będzie „zburzenie, zdruzgotanie, zmiecieenie z powierzchni ziemi burżuazyjnej maszyny państwowej (...), armii stałej, policji, biurokracji (...)” i zastąpienie jej „bardziej demokratyczną, jakkolwiek ciągle jeszcze państwową maszyną (...)”, kierowaną przez uzbrojonych robotników i powszechną milicję ludową⁶³.

Początek projektowanej przez Lenina formacji socjalistycznej radykalizuje zmiany. Wprowadza rzeczywiste uczestnictwo „*wszystkich*” w kierowaniu państwem, które zrealizuje „powszechną piśmienność, (...) «wyszkolenie i zdyscyplinowanie» milionów robotników przez wielki, skomplikowany, uspołeczniony aparat poczty, kolei, wielkich

„*Dyktatura
proletariatus*”

⁶⁰ W.I. Lenin, z książki: *Państwo a rewolucja. Nauka marksizmu o państwie i zadaniach proletariatus podczas rewolucji*, rozdział II, *Państwo a rewolucja. Doświadczenie z lat 1848–1851* [w:] W.I. Lenin, Marks, Engels, marksizm, Warszawa 1949, s. 362.

⁶¹ *Ibidem*, s. 361.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, s. 372.

fabryk, wielkiego handlu, bankowości (...)”⁶⁴. Po usunięciu „kapitalistów i biurokratów” będzie możliwe natychmiastowe zastąpienie „ich w dziedzinie kontroli nad produkcją i podziałem, w dziedzinie ewidencji pracy i produktów przez uzbrojonych robotników, przez cały bez wyjątku uzbrojony lud”⁶⁵. Im zostaną podporządkowani inżynierowie i agronomowie.

W pierwszej fazie projektowanego przez Lenina społeczeństwa komunistycznego obowiązuje zasada obowiązku pracy: „Wszyscy obywatele stają się pracownikami i robotnikami *jednego* powszechnego *syndykatu* państwowego”, o jednakowych normach pracy i zarobkach⁶⁶, poddany rygorowi *fabrycznej dyscypliny*⁶⁷.

Leninowska koncepcja przyszłości ma cechy anarchistyczne.

Samodzielne i społeczne zarządzanie państwem doprowadzi do zaniku potrzeby „jakiegokolwiek zarządzania”, gdyż „Im demokracja jest pełniejsza, tym bardziej (...) staje się zbyteczna, tym szybciej zaczyna obumierać *wszelkie* państwo”⁶⁸. W warunkach powszechnego zarządzania produkcją niepodporządkowanie się „ogólnoludowej ewidencji i kontroli” będzie zjawiskiem zupełnie wyjątkowym i natychmiast surowo karanym. Obowiązek przestrzegania podstawowych norm społecznych stanie się „przyzwyczajeniem” prowadzącym „do zupełnego obumierania państwa”⁶⁹.

Leninowska koncepcja dalszego rozwoju społecznego przewiduje radykalizację nadzoru.

Do osiągnięcia „wyższej” „fazy komunizmu” będzie konieczna polityka „najsurowszej kontroli ze strony społeczeństwa i ze strony państwa nad normą pracy i spożycia (...)”⁷⁰.

Leninowskie „nowe” socjalistyczne społeczeństwo oznacza istotną jego transformację opartą na zasadach totalnej likwidacji własności prywatnej środków produkcji, reglamentacji i dystrybucji obowiązku pracy:

Środki produkcji przestały już być własnością prywatną poszczególnych jednostek, (...) należą do całego społeczeństwa. Każdy członek społeczeństwa, spełniając pewną część społecznie niezbędnej pracy, otrzymuje od społeczeństwa zaświadczenie, że daną ilość pracy odrobił. Na podstawie takiego zaświadczenia otrzymuje on ze społecznych składów przedmiotów spożycia odpowiednią ilość produktów. Po odliczeniu tej ilości pracy, która

⁶⁴ *Ibidem*, s. 372–373.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 373.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 374.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 377.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 369.

przeznaczona jest na fundusz społeczny, każdy robotnik otrzymuje więc od społeczeństwa tyle, ile mu dał⁷¹.

Osiągnięcie postulowanego przez Lenina zakresu reform nie jest jeszcze projektowanym, docelowym ideałem.

Cechą charakterystyczną tego społeczeństwa będzie jedynie równość „na pozór”, gdyż „sprawiedliwości i równości pierwsza faza *komunizmu* wprowadzić (...) jeszcze nie może”. Wprowadzie „(...) w zamożności pozostaną (...) różnice niesprawiedliwe (...), ale niemożliwy będzie wyzysk człowieka przez człowieka, ponieważ nie będzie można zagarnąć na własność prywatną środków produkcji: fabryk, maszyn, ziemi (...)”⁷². W pierwszej fazie *komunizmu* zostanie zachowane „częściowe” prawo burżuazyjne oraz jego zasady dotyczące dystrybucji produktów i pracy. Zupełne „obumarcie” państwa nastąpi jego zdaniem dopiero w fazie dalszego rozwoju *komunizmu*, wraz z zaniknięciem przeciwieństw „między pracą umysłową a fizyczną...”. Wtedy „(...) ludzie do takiego stopnia przywykną do przestrzegania zasadniczych reguł współżycia i kiedy praca ich będzie tak wydajna, że ludzie dobrowolnie pracować będą *według zdolności* (...)”. W tej sytuacji (...) „każdy będzie swobodnie czerpał «według potrzeb»”⁷³.

Realizacja docelowego leninowskiego ideału ma charakter antyklasowy i antypaństwowy.

W *społeczeństwie komunistycznym* nie będzie już klas ani też różnic pomiędzy jego członkami, wynikających z ich stosunku do społecznych środków wytwarzania. Państwo przestanie definitywnie istnieć; zaplanuje „wolność”.

Tak więc, naszkicowana ogólnie przez Lenina, utopijna wizja socjalistycznej rewolucji propaguje zarysowany również ogólnie, sugestywny politycznie model zanarchizowanego społeczeństwa.

We wrześniu 1917 roku Lenin – zdaniem socjaldemokratycznego historyka Artura Rosenberga – nie planował likwidacji własności prywatnej ani pozbawienia własności klas średnich. Natomiast dążył do przekształcenia gospodarki w państwowo-kapitalistyczną⁷⁴. Odpowiadała mu radykalno-demokratyczna rewolucja gospodarcza, wyrażająca się w nacjonalizacji karteli, syndykatów oraz banków (lub przynajmniej poddaniu ujednoliconej bankowości kontroli państwowej), a przede wszystkim w ustanowieniu społecznej kontroli nad produkcją⁷⁵.

Wizja
politycznej
utopii

⁷¹ *Ibidem*, s. 364–365.

⁷² *Ibidem*, s. 365.

⁷³ *Ibidem*, s. 368–369.

⁷⁴ A. Rosenberg, *Historia bolszewizmu. Od Marksa do doby obecnej*, autoryzowany przekład z j. niemieckiego M.F. Sieniawskiego, Warszawa 1934, s. 142.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 139.

Decyzja o dokonaniu przez bolszewików zamachu stanu o charakterze wojskowego przewrotu politycznego zapadła 10 (23) października 1917 roku. Lenina ostatecznie poparł Lew Trocki, natomiast Lew Kamieniew, Grigorij Zinowjew oraz Aleksiej Rykow zwalczali koncepcję tego przewrotu, wyznaczonego wtedy na 25 października (7 listopada)⁷⁶. Drugi Zjazd Rad odbył się już po zamachu. Eserowcy, mienszewicy i bundowcy stanowili na nim większość. Potępili oni bolszewicki zamach stanu jako „wojskowy spisek (...) za plecami Rad” i opuścili demonstracyjnie obrady. W zaistniałej sytuacji obrady zjazdu powinny zostać ze względów formalnych przerwane, lecz bolszewicy i lewicowi eserowcy postanowili je kontynuować. Ogłoszenie przejęcia władzy przez *Rady* oznaczało – co akcentują rosyjscy historycy – faktyczne jej przejęcie, przy braku poparcia przez większość społeczeństwa, przez partię bolszewików⁷⁷. W wyborach do Konstytuanty (jesień 1917 roku) bolszewicy doznali porażki; zwyciężyli eserowcy i mienszewicy⁷⁸. Po „zamachu stanu” *Rady* działały nadal jako struktury koalicyjne bolszewików i lewicowych eserowców⁷⁹.

---

⁷⁶ *Ibidem*, s. 145–147; B. Tabacznikow, S. Psariow, A. Smirnow, J. Zołotowski, *Procesy społeczno-polityczne. Od Lenina do Putina* [w:] *Rosja XX wiek. Od utopii komunistycznej do rzeczywistości globalistycznej*, pod red. J. Zołotowskiego, tłum. P. Burek, red. nauk. H. Kowalska-Stus, L. Suchanek, Kraków 2004, s. 59.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 59.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 60.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 64.

Rozdział II

Ewolucja dyktatur

1. Zasada hierarchii

Król Wiktor Emanuel 29 października 1922 roku powierzył Mussoliniemu misję utworzenia nowego rządu. Udany zamach stanu propaganda uznała później za początek „Ery faszystowskiej”⁸⁰, genezę „*Stato fascista*”⁸¹. W rzeczywistości jednak ani rząd Mussoliniego nie był jedno-partyjny, ani nie zlikwidowano opozycji. Mussolini został wprowadzicielem dyktatury, nie dysponował jednak większością w parlamencie. Powstały jedynie pewne elementy faszyzacji państwa: utworzenie *Wielkiej Rady Faszystowskiej*⁸², przekształcenie bojówek faszystowskich w *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*⁸³ oraz przeprowadzenie reformy szkolnictwa⁸⁴. Minister finansów Alberto De Stefani wprowadził zmiany o charakterze prorynkowym, przede wszystkim anonimowość właścicieli papierów wartościowych oraz selektywną prywatyzację⁸⁵.

W przemówieniach Mussoliniego po „marszu na Rzym” nasiliły się wątki charyzmatyczne. Związek wodza z faszyzmem, tożsamość jego

Początek
„ery
faszystowskiej”

Wódz a faszyzm

⁸⁰ L. Scuccimarra, *Era fascista* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K..., s. 480 i n.

⁸¹ Por. E. Gentile, *Il culto...*, s. 108 i n.

⁸² Bezpośrednio po „marszu na Rzym” składała się z czołowych polityków reżimu: rządu, partii i milicji, pełniąc funkcje najwyższego organu partii, H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung* von Dr. Helmut Vollweiler. Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag Würzburg–Aumühle 1939, wyd. 2, s. 71.

⁸³ Zob. Art. 2 „La milizia per la sicurezza nazionale è al servizio di Dio e della Patria italiana, ed agli ordini del Capo del Governo, *Istituzione di una milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, R.D. 14 gennaio 1923 i n.” [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Appendice, Torino 1965, s. 332, wyd. drugie.

⁸⁴ J. Charnitzky, *Riforma Gentile* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 511 i n.

⁸⁵ G. Procacci, *Historia Włochów*, tłum. B. Kowalczyk-Trupino, weryf. tłum. J. Ugniewska-Dobrzańska, Warszawa 1983, s. 460.

krwi i rasy z narodem wyraża „doskonałą” ich duchową wspólnotę⁸⁶. Faszyzm był zjawiskiem religijnym, wódz zaś działającym na „rozkaz, wiernym żołnierzem i przywódcą” (*capo*)⁸⁷.

Historyk Stanley G. Payne wskazuje na zróżnicowane podstawy ideowe faszystów.

Idee faszystów

„Rewizjoniści”: Massimo Rocca, Dino Grandi, Giuseppe Bottai dążyli do ograniczenia radykalizmu faszyzmu przez zapewnienie mu w państwie pozycji przywódczej, skoncentrowanej na polityce narodowej, kulturze oraz organizacji stosunków pracy⁸⁸. Faszyzm ma realizować cele rewolucji kulturalnej i politycznej, nie będzie jednak „surową” dyktaturą⁸⁹. Narodowi syndykaliści: Sergio Pannunzio, Angelo Oliviero Olivetti, Edmundo Rossoni, stanowili „faszystowską lewicę”, dążącą do zastąpienia parlamentarnego liberalizmu nowym nacjonalistycznym systemem akcentującym interesy świata pracy. „Faszystowska prawica” dzieliła się na radykałów dążących do ustanowienia, opartej na przemocy, pełnej dyktatury oraz na eksnacionalistów skupionych wokół Alfredo Rocco, zmierzających do zastąpienia systemu liberalnego autorytarnym, korporacyjnym państwem⁹⁰. Inne idee odgrywały mniejszą rolę. Na przykład „faszystom-idealistów” przewodził Giovanni Gentile, zwolennik „rewolucji kulturalnej”. Stanowisko skrajnie lewicowe zajmował Curzio Malaparte – zwolennik faszystowskiej „rewolucji ludowej”⁹¹.

Ewolucja systemu wyborczego

Nowa ordynacja wyborcza z 18 listopada 1923 roku⁹² wprowadziła radykalne zmiany w systemie reprezentacji politycznej⁹³. Włochy stały się jednym okręgiem wyborczym. Partia, której lista otrzymała największą liczbę głosów (minimum 25%), uzyskiwała prawo do 2/3 mandatów poselskich⁹⁴.

Przeciwko przyjęciu nowej ordynacji wyborczej głosowała lewica (socjaliści i komuniści), natomiast partia katolicka wstrzymała się od głosu. Dotychczasowy jej lider, ksiądz Luigi Sturzo, był zdecydowanym przeciwnikiem przyjęcia tej ordynacji. Pod naciskiem Watykanu złożył rezygnację z kierownictwa partii⁹⁵.

⁸⁶ B. Mussolini, *Al popolo di Cremona* (19 giugno 1923) [w:] *Scritti e Discorsi...*, III, s. 171.

⁸⁷ *Idem*, *Al popolo di Torino* (24–25 ottobre 1923) [w:] *ibidem*, s. 213.

⁸⁸ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 111.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 112.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*, s. 113.

⁹² M. Di Napoli, *Acerbo, legge* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 6.

⁹³ Charakterystyka tej ustawy zob. P. dal Lago Presente, *Elezioni* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 463.

⁹⁴ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 274.

⁹⁵ *Ibidem*.

Na podstawie zmienionej ordynacji wyborczej 6 kwietnia 1924 roku przeprowadzono wybory parlamentarne. Faszyci odnieśli w nich sukces⁹⁶. Wybory toczyły się w atmosferze terroru, zastraszania i przemocy. Przeciwno tej atmosferze oraz fałszerstwom wyborczym zaprotestował socjalista Giacomo Matteotti w przemówieniu parlamentarnym 30 maja 1924 roku, żądając unieważnienia wyborów. Wkrótce został uprowadzony i 10 czerwca 1924 roku zamordowany, co wywołało we Włoszech falę oburzenia⁹⁷.

Opozycja antyfaszystowska, zwana *awenturyńską*⁹⁸, bojkotowała obrady parlamentu (13 czerwca 1924 roku). Przywódcy opozycji: liberał Giovanni Amendola, chadek Alcide De Gasperi oraz reformistyczni socjaldemokraci: Emanuele Modigliani i Filippo Turati⁹⁹, nie zdecydowali się na delegalizację władzy faszystów¹⁰⁰, których pozycja została poważnie osłabiona. Do upadku reżimu Mussoliniego jednak nie doszło.

Mussolini w latach 1922–1924 zbudował ograniczający możliwości polityczne opozycji, konserwujący panujące stosunki społeczne i własnościowe, system polityczny. Brakowało realnej alternatywy politycznej, potencjalnego silnego koalicyjnego rządu wyłonionego metodami parlamentarno-konstytucyjnymi. Groźba rewolucji i niebezpieczeństwo wojny domowej przerażały siły popierające faszystów: przemysłowców i wielki kapitał, Watykan, zachowawczą część popolarów oraz liberałów¹⁰¹. Dzielące ich różnice światopoglądowe zeszły na plan dalszy. Udzielone faszystom relatywne poparcie nie było bezwarunkowe i stabilne. Mussolini nadal pozostał w ogniu ostrej krytyki, głównie prasowej, z którą występowała opozycja, oskarżająca go o współudział w zabójstwie Matteottiego. Do kontrofensywy Mussolini przystąpił z końcem grudnia 1924 roku, uderzając w prasę opozycyjną i antyfaszystów¹⁰².

Mussolini eksponował charyzmatyczną rolę interpretatora *ducha narodu*¹⁰³, o szczególnych kwalifikacjach („*intimo convincimento*”) w służ-

Rozwój
wodzowskich
charyzmatycznych i

⁹⁶ Zdaniem Renza De Felice, u źródeł tego sukcesu znajdowało się osłabienie i sprzeczności sił liberalno-demokratycznych, demokratyczno-społecznych i popolarów. Zob. R. De Felice, *Breve storia del fascismo...*, s. 28.

⁹⁷ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 274, 275.

⁹⁸ M. Di Napoli, *Aventino, secessione dell'* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 120 i n.

⁹⁹ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 276.

¹⁰⁰ O tym szerzej Ch.F. Delzell, *Mussolini's Enemies. The Italian Anti-Fascist Resistance*, Princeton–New Jersey 1961, s. 20.

¹⁰¹ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 276, 277.

¹⁰² *Ibidem*, s. 279.

¹⁰³ B. Mussolini, *La Bandiera dei volontari* (4 giugno 1924) [w:] *Scritti e Discorsi...*, IV, s. 145.

bie „religii państwa” („*religione dello Stato*”) ¹⁰⁴, spełniającego misję („*la mia fatica*”, „*un mio dovere preciso*”) ¹⁰⁵.

Mussolini ustanowił 3 stycznia 1925 roku specyficzną dyktaturę ¹⁰⁶. W jego przemówieniach dominują wypowiedzi charyzmatyczno-mesjanistyczne o przejęciu osobistej („*un uomo rappresentativo*”) odpowiedzialności za losy kraju ¹⁰⁷ i determinacji w obronie faszyzmu ¹⁰⁸. W Italii rozpoczął się proces deifikacji władzy, era despotycznego irracjonalizmu ¹⁰⁹. Wódz uzasadnia ustrojowe przeobrażenia państwa charyzmatycznym typem jego władzy, która nie jest przejawem zwykłej administracji, lecz wyrazem „*przeznaczenia*” uzasadniającego konieczność posłuszeństwa i poświęceń ¹¹⁰.

Instytucjonalizacja dyktatury

Mussolini stał się szefem rządu (*capo del governo*) wyposażonym w szerokie dyktatorskie uprawnienia ¹¹¹ (choć formalnie władzę wykonawczą sprawował ciągle przy pomocy rządu król Wiktor Emanuel). Ministrowie stali się odpowiedzialni politycznie i prawnie nie tylko przed królem, ale i przed szefem rządu. Mussolini uzyskał prawo łączenia w swym ręku kierownictwa nawet kilku resortów. Stał się również faktycznym dysponentem procesu legislacyjnego, decydując o przedmiocie obrad Izby Deputowanych i Senatu. Za naruszenie jego nietykalności osobistej groziły surowe kary. Sprawując władzę monokratyczną, zrównany prestiżowo z królem, wyniesiony ponad gabinet swych ministrów, dyktujący wolę parlamentowi, uzyskał pozycję faktycznego szefa państwa.

Połączenie funkcji sprawowanych przez Mussoliniego w partii faszystowskiej ze stanowiskami państwowymi wyraża dalszą ewolucję systemu ¹¹². Mussolini jako szef rządu stał się prezesem *Wielkiej Rady Faszystowskiej*, statut partii faszystowskiej był wydawany na jego,

¹⁰⁴ *Idem*, *Per il Piazzale della Vittoria a Vicenza* (23 settembre 1924) [w:] *ibidem*, s. 277.

¹⁰⁵ *Idem*, *Al popolo di Busto Arsizio* (25 ottobre 1924) [w:] *ibidem*, s. 320.

¹⁰⁶ R. De Felice, *Mussolini il fascista I. La conquista del potere 1921–1925*, Torino 1966 i 1995, s. 729.

¹⁰⁷ B. Mussolini, *Contro L'Aventino* (3 gennaio 1925) [w:] *Discorsi del 1925*, Milano 1928, II Edizione, s. 14, 15.

¹⁰⁸ *Idem*, *Intransigenza Assoluta* (22 giugno 1925) [w:] *Scritti e Discorsi...*, V, s. 118.

¹⁰⁹ E. Gentile, *Il culto...*, s. 99.

¹¹⁰ B. Mussolini, *Cinque giorni in Tripolitania* (11–15 aprile 1926) [w:] *Scritti e Discorsi...*, V, s. 318, 322, 323; *idem*, *Ai centomila Gerarchi* (28 ottobre 1937) [w:] *ibidem*, XI, s. 171.

¹¹¹ *Attribuzioni e prerogative del capo del governo*. Legge 24 dicembre 1925, n. 2263 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 395–396.

¹¹² *Ordinamento e attribuzioni del Gran Consiglio del Fascismo*. Legge 9 dicembre 1928, n. 2693 [w:] *ibidem*, s. 493–495 oraz Legge 14 dicembre 1929, n. 2099, *Modifiche alla legge 9 dicembre 1928, n. 2693, sull'ordinamento e le attribuzioni del Gran Consiglio del Fascismo, e norme per l'ordinamento del Legge 14 dicembre 1929*, Partito Nazionale Fascista, H. Vollweiler, *Der Staats...*, Anhang, s. 237–239.

zaopiniowany przez *Wielką Radę Faszystowską* i zatwierdzany dekretem królewskim, wniosek. Analogiczna procedura obowiązywała przy obsadzaniu przez Mussoliniego głównych stanowisk w partii, sekretarza partii faszystowskiej oraz członków *Narodowego Dyrektoriatu*.

Ustanowienie systemu korporacyjnego¹¹³ rozszerzyło kompetencje Mussoliniego w zakresie kontroli nad normotwórczą działalnością *Narodowej Rady Korporacyjnej* o ogłaszanie przepisów i układów zbiorowych uchwalonych przez tę Radę. Mussolini stał się także twórcą ustroju korporacyjno-stanowego¹¹⁴ oraz osobiście decydował o składzie i funkcjonowaniu *Izby Faszystowsko-Korporacyjnej*, która zastąpiła Izbę Deputowanych¹¹⁵.

Status polityczny wodza w państwie faszystowskim, usankcjonowany instytucjami prawa, określał charakter dyktatury szefa i rządu, prezesa *Wielkiej Rady Faszystowskiej* oraz sekretarza stanu. Arbitralnej woli wodza poddano funkcjonowanie faszystowskiego państwa i jego partii oraz porządku korporacyjnego; dyktatura Mussoliniego przybrała charakter autokratyczny¹¹⁶.

2. Führerprinzip

Zasada wodzostwa (Führerprinzip) ustanowiona w 1921 roku w partii hitlerowskiej, nawiązująca, zdaniem konstytucjonalisty i historyka doktryn Konstantego Grzybowskiego, do „starogermańskiego stosunku wodza do (...) drużyny (*Führer und Gefolgschaft*)”, obdarzającej go „pełnym zaufaniem” i oddającej mu nad sobą „nieograniczoną” władzę¹¹⁷, stała się następnie podstawą systemu politycznego *Trzeciej Rzeszy*. Wynika z tej zasady bezwzględny, polityczno-prawny obowiązek posłuszeństwa narodu wobec wodza, rządzącego w sposób skrajnie antydemokratyczny. Od narodu wódz wymaga jedynie aklamacji podjętych decyzji;

¹¹³ *Riforma del Consiglio nazionale delle Corporazioni*. Legge 20 marzo 1930, n. 206 [w:] H. Vollweiler, *Der Staats...*, Anhang s. 323–335.

¹¹⁴ *Costituzione e funzioni delle Corporazioni*. Legge 5 febbraio 1934, n. 163 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 535–537.

¹¹⁵ „La qualità di Consigliere nazionale è riconosciuta con decreto del Duce del Fascismo...”, *Istituzione della Camera dei Fasci e delle Corporazioni*. Legge 19 gennaio 1939, n. 129 (art. 5) [w:] *ibidem*, s. 567.

¹¹⁶ B. Mussolini był „żywym mitem” (*mito vivente*) faszyzmu, E. Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo stato nel regime fascista*, Roma 1995, s. 145, o kształtowaniu się dyktatury P.G. Zunino, *Interpretazione e memoria del fascismo. Gli anni del regime*, Roma–Bari 2000, s. 3 i n.

¹¹⁷ K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, pod red. E.J. Reymana, t. IV, z. 1, Warszawa 1939, s. 65.

metodą politycznego sprawdzenia, czy naród podąża za wodzem, jest plebiscyt. Teoretycznie nawet negatywny jego wynik nie ma dla wodza wiążącego prawnie znaczenia, natomiast powoduje nasilenie działań indoktrynacyjno-propagandowych lub represji¹¹⁸.

Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy był, według K. Grzybowskiego, systemem dyktatorskiej władzy sprawowanej przez Hitlera, nieskrępowanej ani przez prawo pozytywne, ani przez ponadhistoryczne i ogólnoludzkie prawo natury¹¹⁹. Hitler dochodził stopniowo do statusu despotycznego autokraty. Zaczął, podkreśla J.W. Borejsza, od zdominowania ruchu narodowo-socjalistycznego. Później Goebbels wprowadził oficjalny gest partyjnego powitania i pożegnania: „Heil Hitler!”. Po *Machtübernahme* kult Hitlera miał charakter oficjalny¹²⁰.

Hitler potrafił, upowszechniając swą charyzmę polityczną, fascynować masy i wprowadzać je w stan zbiorowej egzaltacji¹²¹. W przemówieniach Hitler kładł główny nacisk nie na ich meritum, lecz na tonację i gesty. Wygłaszane z histerycznym temperamentem cechowały się specyficzną dynamiką i ekspresją, co wywoływało u zgromadzonych ludzi zbiorową ekstazę. Zbudował obraz wodza bezgranicznie poświęcającego się Niemcom¹²².

Pojęcie wodza – dotąd jedynie polityczne – stało się instytucją i normą prawną. Rząd Hitlera 1 sierpnia 1934 roku uchwalił ustawę o połączeniu urzędów prezydenta i kanclerza Rzeszy. Uprawnienia prezydenta przejął wódz i kanclerz Rzeszy. Gdy 2 sierpnia 1934 roku zaprzysiężono *Reichswehrę* Hitlerowi, zwierzchnikowi sił zbrojnych, usunięto narodowo-socjalistycznej dyktaturze ostatnią przeszkodę potencjalnego wobec niej oporu¹²³.

Zasadę wodzostwa z ustroju politycznego państwa wprowadzono do szeregu instytucji i organizacji funkcjonujących w Rzeszy¹²⁴.

3. Reformy bolszewików

Sukces polityczny bolszewików w dokonanym przez nich zamachu stanu (25/26 października 1917 roku), nazwanym propagandowo „rewolucją październikową”, zapoczątkował proces radykalnych

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 70.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 65.

¹²⁰ J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, s. 100.

¹²¹ *Ibidem*, s. 99.

¹²² J. Krasucki, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań 1969, s. 333.

¹²³ J.J. Węc, *Stanowisko Reichswehry wobec SA w okresie przejmowania władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów (1933–1934)*, „Przegląd Zachodni”, nr 5–6, Poznań 1989, s. 340.

¹²⁴ A. Galos, *Historia Niemiec od 1789 roku* [w:] W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 742 i n.

przemian¹²⁵. W wyniku bolszewickiego przewrotu Lenin stanął na czele rewolucyjnego rządu.

Uchwalony przez II Ogólnorosyjski Zjazd Delegatów Robotniczych i Żołnierzy *Dekret o ziemi* z 26 października 1917 roku wprowadził radykalne zmiany w stosunkach własnościowych na wsi, polegające na socjalizacji ziemi, ale nie na jej pełnej nacjonalizacji. Konfiskacie nie podlegały tylko grunty chłopów i kozaków. Natomiast całkowicie, „(...) niezwłocznie bez żadnego wykupu”, zniesiono własność obszarnczą¹²⁶. Majątki obszarncze, jak również ziemię klasztorną i kościelną wraz z żywym i martwym inwentarzem oraz zabudowaniami gospodarskimi, oddano tymczasowo do dyspozycji komitetów rolnych i powiatowych *Rad Delegatów Chłopskich*.

Przy realizacji przeobrażeń rolnych kierowano się zawartym w Dekrecie rewolucyjnym *Nakazem chłopskim w sprawie ziemi*, mającym charakter ustawy tymczasowej. *Nakaz chłopski* deklarował rozstrzygnięcie kwestii ziemi (...) wyłącznie przez „ogólnoludowe” Zgromadzenie Ustawodawcze oraz ogłaszał szereg kazuistycznych zasad „najsprawiedliwszego” rozwiązania kwestii rolnej¹²⁷.

Otóż prawo prywatnej własności ziemi znosi się „na zawsze”: ziemię wyłącza się z obrotu, uznając, że nie może być ani sprzedawana, ani kupowana, ani oddawana w dzierżawę lub zastawiana. Ziemia państwowa, obszarncza, klasztorna i kościelna jako mienie ogólnonarodowe przechodzi w użytkowanie pracujących na niej¹²⁸. Poszkodowanym, w następstwie rewolucji, w stosunkach majątkowych, przyznaje się jedynie prawo do pomocy społecznej na okres przystosowania się do nowych warunków życia. Bogactwa ziemi, takie jak: ruda, ropa naftowa, węgiel oraz sól, a także lasy i wody o znaczeniu ogólnopaństwowym przechodzą na wyłączne użytkowanie państwa, zaś małe rzeki, jeziora, lasy – na użytkowanie gmin¹²⁹.

Dekret o ziemi wraz z *Nakazem chłopskim* korzystały z pozorów legalizmu, likwidującego tymczasowy charakter tych rewolucyjnych regulacji do czasu zwołania i decyzji *Konstytuanty*. *Nakaz chłopski* był wyrazem

Kwestia ziemi

¹²⁵ Manifest Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad Delegatów do Robotników, Żołnierzy i Chłopów z 26 października (8 listopada) 1917 roku [w:] *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996, s. 387.

¹²⁶ *Dekret o ziemi* z 26 października 1917 roku [w:] *Powszechna historia państwa i prawa...*, s. 389.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 390 i n.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 390.

¹²⁹ *Ibidem*.

ideologii podważającej prawo własności prywatnej i wprowadzającej pojęcie mienia ogólnonarodowego w formie użytkowania. Wywłaszczona – bez odszkodowania – ziemia stała się przedmiotem arbitralnego podziału między *pracujących* zgodnie z modelem społeczeństwa drobnych użytkowników.

Już na początku 1918 roku nastąpiła istotna radykalizacja polityki bolszewików. Mianowicie 5 (18) stycznia 1918 roku została przez nich rozwiązana demokratyczna *Konstytuanta* jako *kontrrewolucyjna* instytucja. Bolszewickie *Zgromadzenie Ustawodawcze* (jako III *Zjazd Rad*), legalizujące *ex post* przewrót z 7 listopada (25 października 1917 roku), w *Deklaracji praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* 12 (25) stycznia 1918 roku zniosło prywatną własność ziemi; wraz z zabudowaniami, inwentarzem oraz sprzętem rolniczym stała się ona mieniem całego ludu pracującego. Równocześnie zatwierdzono *Ustawę o kontroli robotniczej* z 11 grudnia 1917 roku i o *Najwyższej Radzie Gospodarki Narodowej*, w celu zapewnienia władzy „ludu pracującego nad wyzyskiwaczami” i jako pierwszy etap prowadzący do całkowitego przejścia fabryk, zakładów przemysłowych, kopalń, kolei oraz innych środków produkcji i transportu na własność państwa „robotniczo-chłopskiego”. Zgromadzenie zatwierdziło przejście wszystkich banków na własność rewolucyjnego państwa (14 grudnia 1917 roku), w celu „wyzwolenia mas pracujących z jarzma kapitału”. Ustanowiło także, w celu zlikwidowania „pasożytniczych warstw” społecznych, powszechny nakaz pracy¹³⁰. Nieco później ogłoszono konstytucyjnie demagogiczną zasadę: „niepracujący niech nie je”¹³¹.

W styczniu 1918 roku bolszewicy podjęli „czerwonogwardyjski atak na kapitał”, wyrażający się między innymi w działaniach na rzecz przymusowej nacjonalizacji przemysłu (z wyjątkiem części drobnego przemysłu) oraz handlu. Wprowadzono reglamentację zaopatrzenia i dystrybucję towarów. Wiosną 1918 roku ustanowiono kontyngenty żywnościowe i państwowy monopol zbożowy. Zdaniem rosyjskich historyków, polityka i taktyka bolszewików zniechęcała chłopów do nowej władzy, stając się stymulatorem wojny domowej. Narastająca konfrontacja bolszewików i lewicowych eserowców doprowadziła do rozpadu koalicji i ustanowienia monopartyjnej władzy¹³².

¹³⁰ *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* z 12 (25) stycznia 1918 roku, tłum. J. Makowski [w:] *Powszechna historia państwa i prawa...*, s. 394.

¹³¹ *Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Rad* z 10 lipca 1918 roku, tłum. J. Makowski [w:] *ibidem*, s. 397.

¹³² B. Tabacznikow [et al.], *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 64.

Dopiero 28 czerwca 1918 roku ogłoszono zupełną nacjonalizację przemysłu ciężkiego. Wkrótce, w okresie półrocza, nastąpiła nacjonalizacja przemysłu lekkiego, handlu oraz rzemiosła¹³³.

Lenin wywarł decydujący wpływ na formowanie się podstaw totalitarnego modelu władzy bolszewickiej monopartii, opartej na wszechwładzy i terrorze policji politycznej, stosującej bezwzględne represje wobec, określanego w sposób arbitralny, politycznego wroga.

Radykalizacja polityki bolszewików przybrała formę *komunizmu wojennego*, a więc totalnej ingerencji państwa w życie gospodarczo-społeczne w warunkach politycznej dyktatury. W gospodarce komunizm wojenny opierał się na bezpośredniej, przy eliminacji rynku, wymianie towarowej pomiędzy producentami a konsumentami, ośrodkami wiejskimi i miejskimi, tworząc system obowiązkowego, administracyjnego pośrednictwa państwowego. W rzeczywistości handel został zastąpiony przez wymianę towarów oraz obowiązkowe dostawy (kontyngenty) w sposób radykalny egzekwowane. W konsekwencji zlikwidowano pieniądź i wprowadzono reglamentację, a także system rozdzielnictwa towarów i usług. Wprowadzono obowiązek pracy oraz militaryzację pracy i życia gospodarczego¹³⁴.

Ideę *władzy Rad* zawierają (ogłoszone jeszcze w 1917 roku) przez Lenina *tezy kwietniowe*. Przewrót bolszewicki przeprowadzono pod hasłem: „Cała władza w ręce Rad”. Wspomniana już *Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego* (z 12 [25] stycznia 1918 roku) proklamowała Rosję *Republiką Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich*, oddając im władzę w państwie.

Za główne cele nowej władzy Zgromadzenie uznało:

(...) zniesienie wszelkiego wyzysku człowieka przez człowieka, całkowite usunięcie podziału społeczeństwa na klasy, bezlitosne zdławienie oporu wyzyskiwaczy, ustanowienie socjalistycznej organizacji społeczeństwa i zwycięstwo socjalizmu we wszystkich krajach (...) ¹³⁵.

Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Rad z 10 lipca 1918 roku ustanawiała system:

(...) dyktatury proletariatu miejskiego i wiejskiego i najbiedniejszego włościanstwa w formie silnej Wszechrosyjskiej władzy Rad w celu zupełnego zgnięcia burżuazji, zniweczenia wyzysku człowieka i wprowadzenia

¹³³ M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, tłum. M. Hułas, E. Wyzner, Warszawa 1998, s. 162.

¹³⁴ B. Tabacznikow [et al.], *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 66.

¹³⁵ *Deklaracja praw ludu...*, s. 394.

socjalizmu, przy którym nie będzie ani podziału na klasy, ani władzy państwowej¹³⁶.

Republikę Rosyjską Konstytucja nazywa „(...) wolnym, socjalistycznym społeczeństwem wszystkich pracujących Rosji”. W niej „wszelka (...) władza należy do całej robotniczej ludności kraju, zjednoczonej w Radach miejskich i wiejskich”¹³⁷. Władzę zwierzchnią w *Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republice Rad* przyznaje *Wszechrosyjskiemu Zjazdowi Rad*, a w okresie między zjazdami – *Wszechrosyjskiemu Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu Rad*.

Konstytucja określiła bierne i czynne prawo wyborcze od strony negatywnej, pozbawiając tych praw osoby: korzystające z pracy najemnej dla „zysku”; żyjące z dochodów „nieosiągniętych pracą” (z odsetek od kapitału z przedsiębiorstw, z dochodu z posiadanego majątku); jak również handlarzy i pośredników handlowych; zakonników, władze duchowne Kościołów i kultów religijnych; urzędników i agentów carskiej policji, żandarmów z wydziałów ochrony oraz członków dynastii Romanowów¹³⁸.

Prawo
a bolszewizm

Po przewrocie bolszewickim, według historyka Katarzyny Sujki-Zielińskiej, dokonano radykalnych zmian w zakresie prawa. Przyjęto ogólną zasadę, że przedrewolucyjne akty prawne są pozbawione mocy. Akty nieuchylone przez rewolucję mogły być jeszcze stosowane w drodze wyjątku, jeżeli nie sprzeciwiały się „sumieniu rewolucyjnemu i rewolucyjnej świadomości prawnej”. Od lipca 1918 roku nie dopuszczało się już żadnej możliwości stosowania w praktyce ustawodawstwa sprzed rewolucji. Sądy kierowały się dekretemi *rządu robotniczo-chłopskiego* i „*sumieniem socjalistycznym*”. Z wymiaru sprawiedliwości usunięto dotychczasowe kadry. W nowym sądownictwie, w *rewolucyjnych sądach ludowych* stosowano kryteria polityczne według wytycznych i uchwał partii bolszewickiej oraz instrukcji *Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości*¹³⁹. Do walki z wrogiem politycznym powołano w grudniu 1917 roku *Ogólnorosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem*, którą kierował Feliks Dzierżyński¹⁴⁰.

Wspomniany już *Dekret o ziemi* uznał niszczenie konfiskowanego mienia za „ciężkie przestępstwo, karane przez sąd rewolucyjny”. Powiatowe *Rady Delegatów Chłopskich* ustalały, w celu sporządzenia „dokładnego

¹³⁶ Konstytucja Rosyjskiej..., s. 396.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 405.

¹³⁹ K. Sujka-Zielińska, *Historia prawa*, wydanie piąte, Warszawa 1995, s. 358.

¹⁴⁰ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 145.

spisu (...) konfiskowanego mienia”, obszary ziemi podlegające wywłaszczeniu¹⁴¹.

Wybuch wojny domowej, obca interwencja oraz ideologia bolszewizmu stanowiły przesłanki „komunizmu wojennego”, polityki odrzucającej model gospodarki opartej na założeniach wolnego handlu, towarowo-pieniężnego rynku oraz konkurencji. Bolszewicy ustanowili scentralizowany system nakazowo-rozdzielczy, obejmując całokształt gospodarki kontrolą. Cechą gospodarki planowej stały się: reglamentacja popytu w formie systemu kartkowego, sztuczny i określany administracyjnie poziom cen oraz obowiązek pracy¹⁴².

W następstwie katastrofalnej sytuacji gospodarczej Lenin zdecydował się wiosną 1921 roku na *Nową Politykę Gospodarczą (NEP)*, oznaczającą odejście od polityki *komunizmu wojennego*¹⁴³.

W konsekwencji wprowadzono w Rosji zasady gospodarki rynkowej. Wyrazem *NEP-u* stała się, między innymi, rezygnacja z podatku w naturze na rzecz podatku w pieniądzu¹⁴⁴.

Liberalizację gospodarki w latach 1921–1925 cechował relatywnie szeroki zakres. Zezwolono na wolny handel, dzierżawienie ziemi, pracę najemną w rolnictwie oraz funkcjonowanie drobnej i średniej przedsiębiorczości (poprzednio zakazanej). Do przemysłu państwowego wprowadzono zasady rynkowe, przywrócono system monetarny i formę pieniężnych wynagrodzeń, zrezygnowano z przymusu pracy, natomiast pracę w przemyśle zabezpieczał system giełd pracy¹⁴⁵.

W ramach liberalizacji sektor państwowy w gospodarce uzyskał względną autonomię. W związku z uruchomieniem mechanizmów rynkowych nastąpiła decentralizacja zarządzania, a nawet częściowa denacjonalizacja w handlu, przemyśle oraz rolnictwie¹⁴⁶. Rosyjscy historycy charakteryzują system polityczny okresu *NEP-owskiego* jako „autorytarny”, będący wyrazem dalszej ewolucji ideowej bolszewizmu¹⁴⁷. *NEP* istotnie ożywił gospodarkę, doprowadzając jednak do istotnych sprzeczności społecznych¹⁴⁸.

Od „komunizmu wojennego” do *NEP-u*

---

¹⁴¹ Dekret o ziemi..., s. 390.

¹⁴² B. Tabacznikow et al., *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 65.

¹⁴³ A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, tłum. J. Mianowski i F. Pastusiak, t. I, Warszawa 1994, s. 117.

¹⁴⁴ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 183.

¹⁴⁵ B. Tabacznikow et al., *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 69.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 72 i n.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 75.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 73 i n.

Rozdział III

System monopartyjnej władzy

1. Zespalandie Narodowej Partii Faszystowskiej ze strukturą państwa

Partito Nazionale Fascista (PNF) utworzono na III Kongresie Ruchu Faszystowskiego w Rzymie (7–9 listopada 1921 roku)¹⁴⁹. Powołanie partii oznaczało porażkę Dina Grandiego¹⁵⁰. Mussolini przeszedł kolejną ewolucję ideowo-polityczną; odrzucając radykalizm społeczny, opowiedział się za liberalnym modelem polityki gospodarczej¹⁵¹. Na plan pierwszy wysunął walkę z marksizmem i hasła nacjonalistyczne. Partia oparła się na zasadach „porządku, hierarchii i dyscypliny”¹⁵², przyjęła charakter zmilitaryzowany i scentralizowany.

*Cechy partii
faszystowskiej*

Skład społeczny *Narodowej Partii Faszystowskiej* był zróżnicowany; niektóre odłamy mieszczaństwa były wyraźnie nadreprezentowane¹⁵³, gremia kierownicze zaś obsadzone przez drobną i średnią burżuazję. Stąd wywodzi się opinia o drobnomieszczańskiej proveniencji socjalnej faszyzmu jako ruchu i partii klas średnich.

Metodę działania partii faszystowskiej wyrażał zorganizowany terror, służący zdobyciu, a następnie utrzymaniu władzy w państwie. Partia faszystowska miała charakter antysystemowy, skierowany przeciwko państwu liberalno-demokratycznemu, w którego ramach powstała¹⁵⁴.

---

¹⁴⁹ S. Lupo, *Partito Nazionale Fascista (PNF)* [w:] *Dizionario del fascismo*, II, L–Z..., s. 322.

¹⁵⁰ S. Sierpowski, *Faszyzm...*, s. 332 i n.

¹⁵¹ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 266.

¹⁵² „(...) ordine, disciplina, gerarchia”, *Statuto-regolamento generale del PNF*, Dicembre 1921 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 315.

¹⁵³ S. Sierpowski, *Faszyzm...*, s. 236 i n.

¹⁵⁴ Była, zdaniem Emilia Gentilego, „antypaństwem w państwie”, E. Gentile, *Fascismo. Storia...*, s. 15.

Partia faszystowska w latach 1921–1922 zmieniła rolę z partii opozycyjnej na partię rządzącą. Od roku 1926 przechodziła dalszą ewolucję w związku z rozbudową instytucji państwa faszystowskiego.

Przyspieszenie procesu zespalania partii faszystowskiej ze strukturą państwa staje się jego cechą. Symboliczne znaczenie ma przyznanie *różgom liktorskim* dekretem z 12 grudnia 1926 (*fascio littorio*)¹⁵⁵ charakteru godła państwowego.

Etatyzacji symboliki faszystowskiej towarzyszyła penetracja funkcji i stanowisk państwowych przez kadrę partii faszystowskiej. Przede wszystkim *Wielka Rada Faszystowska*, podniesiona do rangi głównej instytucji ustroju państwa, korzystała z szeregu uprawnień o charakterze polityczno-prawnym¹⁵⁶. Ustrój i zadania *Wielkiej Rady Faszystowskiej* regulowały wskazane już wcześniej ustawy z 9 grudnia 1928 i 14 grudnia 1929 roku.

Przeobrażeniom instytucjonalnym w państwie towarzyszyła, uzasadniająca zmiany, argumentacja ideologiczna. Mussolini określał partię faszystowską „rezerwą polityczną i duchową rządu”, faszyzującą naród i dostarczającą wszystkim instytucjom rządowym elity władzy (*classi dirigenti*)¹⁵⁷. Partia spełnia funkcję „arystokracji” politycznej (*l'aristocrazia educativa e formativa*) narodu¹⁵⁸. Nie stanowi kasty hermetycznie „zamkniętej” (*casta chiusa*). Corocznie jest odnawiana przez zaciąg nowych pokoleń¹⁵⁹. Partia jako „organ” państwa faszystowskiego, które, zgodnie z zasadą hierarchii, ma charakter nadrzędny wobec partii¹⁶⁰.

Akcentowanie nadrzędności państwa i podrzędności partii faszystowskiej stało się cechą ideologiczną systemu. Nie próbowano nawet tłumaczyć zawartego w niej ewidentnego paradoksu, polegającego na usytuowaniu szefa państwa i partii na samym szczycie politycznej hierarchii; dylematy instytucjonalnej nadrzędności i podrzędności były fikcją. Cechą rzeczywistą systemu było uczynienie z partii faszystowskiej narzędzia permanentnej faszyzacji państwa.

¹⁵⁵ L. Scuccimarra, *Fascio littorio* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 518.

¹⁵⁶ Por. N. Tranfaglia, *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Roma–Bari 1999, s. 19.

¹⁵⁷ B. Mussolini, *Se avanzo, seguitemi; se indietreggio, uccidetemi; se muoio, vendicatemmi* (7 aprile 1926) [w:] *Scritti e Discorsi...*, V, s. 308.

¹⁵⁸ *Idem*, *La prima tessera fascista del 1928* (1 gennaio 1928) [w:] *ibidem*, VI, s. 128.

¹⁵⁹ *Idem*, *Al Gran Rapporto del fascismo* (14 settembre 1929) [w:] *ibidem*, VII, s. 143.

¹⁶⁰ *Idem*, *All'assemblea quinquennale del Regime* (10 marzo 1929) [w:] *ibidem*, s. 17 i 18.

W Statucie z 1926 roku określono instytucjonalną hierarchię organów w partii; *Wódz (Il Duce)* znalazł się na jej szczycie¹⁶¹. Partia faszystowska stawiała się zbiurokratyzowanym, wzorowanym na scentralizowanej administracji państwa faszystowskiego, organizmem.

Obowiązywała zasada politycznej kontroli członków partii przez sekretarza lokalnego *fascio*. *Sekretarz* był zobowiązany znać przeszłość „moralną” szeregowych członków partii (*gregari*), a także ich dochody. Członków partii obligowała postawa zgodna z „duchem faszyzmu”.

Legitymacje członkowskie wydawano faszystom 23 marca w rocznicę powstania pierwszego *fascio*. Składano wtedy następującą przysięgę:

„Przysięgam, że wykonywać będę bez dyskusji rozkazy Wodza i oddam wszystkie siły, a w razie potrzeby i moją krew sprawie Rewolucji Faszystowskiej”¹⁶².

Później legitymacje partyjne wydawano 21 kwietnia¹⁶³, w dniu święta „narodzin Rzymu”¹⁶⁴.

Partia faszystowska zrzeszająca rzekomo „najlepszych” była w rzeczywistości posłuszną i bezwarunkowo podporządkowaną rozkazom jej wodza zmilitaryzowaną organizacją.

2. Scalanie partii hitlerowskiej z państwem

Narodowy socjalizm, analogicznie jak faszyzm we Włoszech, był początkowo ruchem politycznym, który następnie przybrał postać partii politycznej. Od 30 stycznia 1933 roku, a więc od *Machtübernahme*, *NSDAP* stała się partią władzy. Rozpoczął się systematyczny, typowy dla nowego systemu politycznego, proces scalania partii z państwem. Ustawa z 28 kwietnia 1933 roku nadała sądom partyjnym, sprawującym jurysdykcję w SA i SS, publicznoprawny atrybut sądów dyscyplinarnych¹⁶⁵. W konsekwencji państwo wiązały orzeczenia sądów partyjnych. Równocześnie SA i SS nadano status „pomocniczy”.

17 czerwca 1936 roku Hitler ustanowił policję ogólnoniemiecką. Wyrazem upartyjnienia policji było objęcie jej kierownictwa przez szefa SS Heinricha Himmlera, dokonującego 26 czerwca 1936 roku zasadniczych zmian w jej instytucjonalnej strukturze. Policja bezpieczeństwa składała

¹⁶¹ *Lo Statuto del partito del 1926* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 390.

¹⁶² *Ibidem*, s. 390.

¹⁶³ *Statuto del partito del 1929* [w:] *ibidem*, s. 509.

¹⁶⁴ L. Scuccimarra, „Natale di Roma” [w:] *Dizionario del fascismo...*, II L-Z, s. 207.

¹⁶⁵ K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy...*, s. 66.

się z policji kryminalnej (*Kriminalpolizei* – Kripo) i policji politycznej (*Geheime Staatspolizei* – *Gestapo*). Funkcję szefa *Gestapo* objął Reinhard Heydrich, naczelnik działającej w ramach SS partyjnej (*Sicherheitsdienst* – SD), tajnej policji służby bezpieczeństwa. Minister spraw wewnętrznych Rzeszy Wilhelm Frick sprawował jedynie teoretyczną władzę nad upartyjnioną policją niemiecką¹⁶⁶.

System
monopartyjny

Wkrótce po *Machtübernahme* nastąpiła likwidacja systemu partyjnego Republiki Weimarskiej. Komunistyczna Partia Niemiec (KPD) została zlikwidowana w lutym 1933 roku, po pożarze *Reichstagu*¹⁶⁷, zaś Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD) została zdelegalizowana 22 czerwca¹⁶⁸. Pozostałe niemieckie partie polityczne uległy likwidacji do 5 lipca 1933 roku¹⁶⁹. Ostateczną, formalnoprawną likwidację pluralizmu politycznego przeprowadzono ustawą z 14 lipca 1933 roku: *O zakazie reaktywowania partii politycznych*. NSDAP stała się monopartią¹⁷⁰.

Niefaszystowskie związki zawodowe rozwiązano na początku maja 1933 roku; w ich miejsce utworzono Niemiecki Front Pracy (*Deutsche Arbeitsfront* – DAF), jedyną legalnie działającą w Trzeciej Rzeszy organizację zawodowo-stanową¹⁷¹. Równolegle przeprowadzono „ujednolicenie” (*Gleichschaltung*) organizacji gospodarczych. W okresie od kwietnia do czerwca 1933 roku nazyfikacją objęto wszystkie, rolnicze, rzemieślnicze, handlowe oraz przemysłowe, ich struktury¹⁷².

Kolejny etap w procesie scalania NSDAP z Trzecią Rzeszą stanowi ustawa z 1 grudnia 1933 roku *O zapewnieniu jedności partii i państwa*; NSDAP stała się partią polityczną, postawioną na „straży niemieckiej myśli państwowej, nierozzerwalnie związanej z państwem”¹⁷³.

10 września 1934 roku Hitler jednoznacznie określił rolę polityczno-ustrojową NSDAP w Trzeciej Rzeszy:

(...) partia będzie po wieczne czasy miejscem politycznego doboru przywódców ludu niemieckiego. Celem musi być: wszyscy przyzwoici Niemcy

¹⁶⁶ J. Krasucki, *Historia Rzeszy...*, s. 357–358.

¹⁶⁷ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, wydanie trzecie poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 217.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 218.

¹⁶⁹ J. Krasucki, *Historia Rzeszy...*, s. 349.

¹⁷⁰ *Gesetz gegen die Neubildung von Parteien* vom 14. Juli 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 61.

¹⁷¹ A. Galos, *Historia...*, s. 742.

¹⁷² *Ibidem*, s. 743.

¹⁷³ *Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat* vom 1. Dezember 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 61 i n.

są narodowymi socjalistami, tylko najlepsi narodowi socjaliści są członkami partii¹⁷⁴.

Partia hitlerowska stała się zdyscyplinowaną na wzór wojskowy, opartą na zasadach hierarchii i nominacji instytucją polityczną. Członkowie partii byli zobowiązani do bezwzględnego posłuszeństwa wodzowi dysponującemu arbitralnie całokształtem ich życia¹⁷⁵.

3. Partia bolszewicka – „czołowy oddział mas pracujących”

Partia bolszewicka, według amerykańskiego politologa Martina Malia, działająca do roku 1917 jako podziemna organizacja spiskowa, dążyła do rewolucyjnego obalenia caratu. W roku 1917 stała się partią o „masowym” poparciu społecznym, której celem było „spiskowe” objęcie władzy¹⁷⁶, a od lata 1918 roku partia bolszewicka stała się monopartią¹⁷⁷. Wcześniej, po objęciu przez nią władzy, zdelegalizowano partie mieszczańskie. Następnie ich los podzieliły partie Aleksandra Kiereńskiego, prawicowych socjalrewolucjonistów oraz mienszewików. W końcu zlikwidowano partie lewicowych socjalrewolucjonistów¹⁷⁸.

Bolszewicka monopartia realizowała monopol władzy przez elekcję do Sowietów (Rad) wyłącznie rekomendowanych przez nią kandydatów, członków partii lub formalnie bezpartyjnych, w rzeczywistości ściśle jej podporządkowanych i posłusznych. Dyrektywom i wskazówkom partii zostali podporządkowani wybrani do Sowietów bolszewicy. Tworzyli oni *bolszewicką frakcję*, głosując zgodnie z jej instrukcjami. Struktura partii bolszewickiej miała charakter niedemokratyczny. Lokalne ogniw partii wybierały delegatów na jej zjazd, który uchwalał wytyczne i wybierał kierownictwo partii sprawujące dyktaturę nad jej aparatem. Natomiast *Rada Komisarzy Ludowych* była faktycznie egzekutywą partii. W Rosji bolszewickiej dualizm władzy: Sowietów i partii był pozorny, gdyż władza rzeczywista została skoncentrowana w partii, ściślej – w jej kierownictwie¹⁷⁹.

Partia
a państwo

¹⁷⁴ Cyt. za: K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy...*, s. 66.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 205.

¹⁷⁷ G. Besier przy współpracy K. Stokłosy, *Das Europa der Diktaturen. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts*, München 2006, s. 50.

¹⁷⁸ A. Rosenberg, *Historia bolszewizmu...*, s. 166.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 167.

Już podczas *komunizmu wojennego*, twierdzi M. Malia, partia stała się instytucją państwową, rządzącą poprzez system dualistycznej administracji: partyjnej i państwowej, po 1921 roku była już upartyjnionym państwem. Administracja partyjna – *aparatchiki, komitety, biuro polityczne* oraz *generalny sekretarz* – stanowiła zhierarchizowaną elitę władzy¹⁸⁰.

Zdaniem rosyjskich historyków: B. Tabacznikowa, G. Psariowa, A. Smirnowa, Julija Zołotowskiego, w latach dwudziestych w partii bolszewickiej była jeszcze możliwa dyskusja¹⁸¹, mimo obowiązujących w niej zasad centralizmu i hierarchii. Zasadniczy przełom polityczny dokonał się w 1929 roku.

Z okazji pięćdziesiątej rocznicy urodzin Stalina w grudniu 1929 roku nastąpiło uznanie go za „sowieckiego cezara”, wodza partii i narodu¹⁸². Rozpoczęła się w niej „rewolucja kadrowa”¹⁸³.

Stalinowska *Konstytucja ZSRR* z 5 grudnia 1936 roku wyrażała zasadę nadrzędności partii komunistycznej w radzieckim systemie państwa i władzy:

Najbardziej (...) aktywni i uświadomieni obywatele spośród klasy robotniczej i innych warstw ludu pracującego łączą się we Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików), będącą czołowym oddziałem mas pracujących w ich walce o umocnienie i rozwój ustroju socjalistycznego, i stanowiącą kierownicze jądro wszystkich, zarówno społecznych, jak i państwowych organizacji ludzi pracy¹⁸⁴.

Stalinowski
model partii

Zinstytucjonalizowano prawnie podstawową zasadę ideologiczną bolszewizmu: elitaryzmu władzy i charyzmatycznej roli komunistycznej monopartii. Tym samym zalegalizowano, *ex post*, obowiązującą w praktyce zasadę suwerenności partii, odrzucającą idee: suwerenności ludu, podziału władz oraz państwa prawa.

Stalinowską wizję partii, ściśle związaną z ideą rewolucji oraz dyktatury proletariatu, przedstawiono w roku 1938¹⁸⁵ jako „polityczny katechizm” w formie apodyktycznych, niepodlegających dyskusji tez:

- „(...) zwycięstwo rewolucji proletariackiej »oraz ustanowienie« dyktatury proletariatu jest niemożliwe bez (...) rewolucyjnej partii proletariatu, wolnej od oportunistów, nieprzejednanej w stosunku

¹⁸⁰ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 205.

¹⁸¹ B. Tabacznikow et al., *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 71.

¹⁸² *Ibidem*, s. 80.

¹⁸³ *Ibidem*.

¹⁸⁴ *Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich* z 5 grudnia 1936 roku wraz ze zmianami i uzupełnieniami uchwalonymi 10 marca 1951 roku, tłum. J. Wąsicki [w:] *Powszechna historia państwa i prawa...*, s. 429.

¹⁸⁵ *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. Pod redakcją Komisji KC WKP(b), zaaprobowany przez KC WKP(b) 1938 r. Krótki kurs, Warszawa 1949, s. 391.

do ugodowców i kapitulantów, rewolucyjnej w stosunku do burżuazji i jej władzy państwowej”;

- *proletariat bez jego rewolucyjnej partii jest pozbawiony „kierownictwa rewolucyjnego”, co „(...) jest (...) równoznaczne z zaprzeczeniem sprawy rewolucji proletariackiej”;*
- *rewolucyjną partią proletariatu „(...) nie może być zwykła partia socjaldemokratyczna typu zachodnioeuropejskiego, wychowana w warunkach pokoju społecznego, marząca o „reformach socjalnych” i obawiająca się rewolucji socjalnej”;*
- *rewolucyjną partią proletariatu „(...) może być tylko partia nowego typu, partia leninowsko-marksistowska, partia rewolucji socjalnej, która potrafi przygotować proletariat do decydujących walk z burżuazją i zorganizować zwycięstwo rewolucji proletariackiej”*¹⁸⁶.

Obowiązujący światopogląd polityczny partii stalinowskiej wyraża „marksistowsko-leninowska” teoria ruchu robotniczego:

- *„partia klasy robotniczej (...) nie może spełnić roli kierownika swej klasy, roli organizatora i kierownika rewolucji proletariackiej, jeśli nie opanowała teorii marksistowsko-leninowskiej”;*
- *teoria ta pozwala partii na orientację „(...) w sytuacji, zrozumienia wewnętrznego związku zachodzących wydarzeń, przewidywanie biegu wydarzeń i rozpoznawanie nie tylko tego, jak i w jakim kierunku rozwijają się wydarzenia w teraźniejszości, lecz również tego, jak i w jakim kierunku muszą się one rozwijać w przyszłości”;*
- *„tylko partia, która »opanowała« teorię marksistowsko-leninowską”, jest w stanie „prowadzić naprzód klasę robotniczą”. W przeciwnym razie „musi brodzić po omacku, traci pewność siebie w działaniu, nie potrafi prowadzić naprzód klasy robotniczej”*¹⁸⁷.

Ideologiczna triada: nieomylny *wódz*, charyzmatyczna monopartia oraz edukująca „*nowego*” człowieka totalitarna władza, wyrażała istotę systemu stalinowskiego¹⁸⁸.

---

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 399.

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ Wprowadzono ateistyczną, polityczną liturgię z okazji urodzin, ślubu oraz pogrzebu, zastępującą jej model prawosławny, G. Besier przy współpracy K. Stokłosy, *Das Europa der Diktaturen...*, s. 58 i n.

Rozdział IV

Transformacje ustrojowe

1. *Democrazia per eccellenza*

Mussolini przeciwstawiał zasadzie suwerenności ludu koncepcję suwerenności państwa¹⁸⁹. W myśl założeń faszystowskiej teorii państwa, nie lud, lecz państwo jest jedynym źródłem i podmiotem władzy¹⁹⁰.

Faszystowska koncepcja państwa jest antydemokratyczna. Zasady ustrojowe liberalnej demokracji oraz politycznego pluralizmu są obce faszystowskiemu ideologicznie. W faszystowskim systemie władzy ich miejsce zajmuje zasada elitaryzmu w formie dyktatury faszystowskiej monopartii (Partito Nazionale Fascista) kierowanej przez jej *nieomylnego* („wódz ma zawsze rację”) politycznie wodza. Rządzeni są zobowiązani do aktywnego posłuszeństwa rządzącym, sprawującym dyktatorską władzę. W państwie faszystowskim obowiązuje antydemokratyczny system politycznej hierarchii: wódz – elita – masy.

W faszystowskiej koncepcji dyktatury państwo kierowane przez wodza jest jedynym i autentycznym wyrazicielem transcendentnej woli ducha narodu włoskiego¹⁹¹, nie pozytywistycznym, lecz mistyczno-teoretycznym źródłem władzy. Nie jest nim społeczeństwo poddane władzy faszystów. Dla ideologa faszystów, Carla Costamagna, państwo faszystowskie ma charakter integralny, ponadprawny¹⁹².

*Istota państwa
faszystowskiego*

---

¹⁸⁹ B. Mussolini, *La dottrina del fascismo* [w:] *Scritti e Discorsi...*, VIII, s. 93 i s. 97 niniejszej publikacji.

¹⁹⁰ A. Rocco, *La trasformazione dello Stato. Dallo Stato Liberale allo Stato Fascista*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Roma 1927, s. 31; por. N. Sammartano, *Corso di Cultura fascista ad uso delle scuole medie con una prefazione di Giuseppe Bottai*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Firenze 1935, s. 51 i n.

¹⁹¹ Erich Voegelin podkreśla, że włoski duch narodu ma bardziej spirytualistyczne, jego niemiecki odpowiednik zaś – rasistowskie cechy, E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, Stockholm 1939, s. 58.

¹⁹² C. Costamagna, *Faschismus Entwicklung und Lehre*, Berlin–Wien 1939, s. 153.

Zasada suwerenności państwa faszystowskiego oznacza usunięcie społeczeństwa poza nawias życia politycznego, przekształcając się, w konsekwencji, w doktrynę suwerenności wodza, kumulującego władzę szefa rządu i partii faszystowskiej. Ponieważ partia faszystowska staje się organem państwa, rolę decydującą w systemie politycznym i prawnym przejmuje rząd, jedyny reprezentant osoby państwa, interpretator i wyraziciel jego woli.

Plebiscyt

Dla Mussoliniego parlament oznaczał instytucję anachroniczną, skażoną tradycjami suwerenności ludu i liberalnej demokracji. Ustawą z 17 maja 1928 roku *O reformie reprezentacji politycznej* Mussolini zmienił system wyborczy do Izby Deputowanych; propozycje kandydatów składają konfederacje syndykatów faszystowskich, Wielka Rada Faszystowska desygnuje kandydatów, wreszcie lista w ostatecznym kształcie jest poddawana głosowaniu. Włosi mieli prawo do wypowiedzenia się na „tak lub nie”¹⁹³.

Antydemokratyczne wybory faszystowskie, służąc politycznej afirmacji reżimu¹⁹⁴, miały charakter propagandowego plebiscytu¹⁹⁵.

Likwidacja Izby
Deputowanych

Pod koniec lat trzydziestych Mussolini uznał, że system reprezentacji politycznej wymaga zmian i powołał w miejsce Izby Deputowanych nie pochodzącą z wyborów *Izbę Faszystowsko-Korporacyjną*¹⁹⁶. Izba ta składała się z członków: Narodowej Rady PNF, Narodowej Rady Korporacji, Wielkiej Rady Faszystowskiej oraz wodza faszyzmu – szefa rządu, który dekretem nadawał im tytuł radcy narodowego.

Szef rządu

W państwie faszystowskim władza rządu zajęła miejsce centralne jako „wszechobecna i suwerenna” w życiu narodu¹⁹⁷. Prawnopolityczną pozycję rządu jednoznacznie określały ustawy z 24 grudnia 1925 roku *O prerogatywach szefa rządu* i 31 stycznia 1926 roku *O stanowieniu norm prawnych przez władzę wykonawczą*. Władzę wykonawczą sprawuje król przy pomocy rządu, lecz premier stał się szefem rządu i to on wyraża zgodę na porządek obrad obu izb parlamentu¹⁹⁸. Normy prawne o randze ustaw ogłasza dekret królewski na podstawie uchwały rządu¹⁹⁹.

¹⁹³ *Riforma della rappresentanza politica*. Legge 17 maggio 1928, n. 1019 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 489–492.

¹⁹⁴ M. Prelot, *Państwo faszystowskie...*, s. 170–173.

¹⁹⁵ Analogicznie jak w Trzeciej Rzeszy, K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy...*, s. 70.

¹⁹⁶ *Istituzione della Camera dei Fasci e delle Corporazioni*. Legge 19 gennaio 1939, n. 129 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 567 i n.

¹⁹⁷ B. Mussolini, *Tutto il potere a tutto il fascismo* (21 giugno 1925) [w:] *Discorsi del 1925...*, s. 113 i n.

¹⁹⁸ *Attribuzioni e prerogative del capo del governo*. Legge 24 dicembre 1925, n. 2263 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 395–396.

¹⁹⁹ Były to normy o charakterze wyjątkowym, *Sulla facoltà del potere esecutivo di emanare norme giuridiche*. Legge 31 gennaio 1926, n. 100 [w:] *ibidem*, s. 399.

Faszyści realizowali model władzy oparty na zasadzie dominacji rządu – zwierzchniego organu wobec instytucji ustrojowych państwa. Źródłem prawnohistorycznej władzy stały się organy faszystowskiej rewolucji, a więc *wódz* i *Wielka Rada Faszystowska*. Mechanizmy władzy, wsparte na zasadach autokracji wódza i supremacji jego oligarchicznej drużyny, określają istotę faszystowskiej dyktatury.

Stowarzyszenia poddano gruntownej inwigilacji władz bezpieczeństwa publicznego (w sprawach członkostwa, regulaminów, statutów oraz prowadzonej działalności), wyrażonej przede wszystkim w prawie ich arbitralnego rozwiązywania²⁰⁰.

Reformy
polityczne

Przepisy ustawodawstwa o stowarzyszeniach zastosowano głównie do partii politycznych i związków zawodowych. Rozwiązano (w roku 1926) wszystkie niefaszystowskie partie polityczne²⁰¹, zaś w roku 1927 niefaszystowskie organizacje związków zawodowych²⁰². Monopol polityczny uzyskała *Narodowa Partia Faszystowska*, a monopol zawodowo-stanowy – faszystowskie *syndykaty*.

Prawo do zgromadzania się poddano istotnym ograniczeniom. Utrzymano w mocy artykuł 32 *Konstytucji* zezwalający na organizowanie zgromadzeń publicznych, wprowadzając obowiązek powiadamiania władz administracyjnych z przynajmniej trzydniowym wyprzedzeniem. Władze mogły przeszkodzić przeprowadzeniu zgromadzenia, powołując się arbitralnie na konieczność ochrony: porządku publicznego, moralnego oraz zdrowia publicznego²⁰³. Wyeliminowano więc możliwość korzystania z zebrań w celu głoszenia poglądów opozycyjnych, antyfaszystowskich.

Prasę poddano ścisłej kontroli państwa²⁰⁴. Ustanowiono funkcję „redaktora odpowiedzialnego” za treść publikacji, wprowadzono stałą kontrolę czasopism i gazet. Udzielano nagany kierownikom pism, w których znajdowały się „szkodliwe” dla interesów państwa informacje. Władze bezpieczeństwa zajmowały inkryminowane pisma i publikacje. Obowiązywał zakaz rozpowszechniania pism i ulotek. Tym samym uniemożliwiono prowadzenie działalności opozycyjnej, antyfaszystowskiej na łamach prasy.

---

²⁰⁰ *Regolarizzazione dell'attività delle Associazioni e dell'appartenenza alle medesime del personale dipendente dallo Stato*. Legge 26 novembre 1925, n. 2029 [w:] *ibidem*, s. 393.

²⁰¹ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 116.

²⁰² A.M. Corvi, *Ustrój faszystowski w Italji*, Warszawa 1930, s. 76.

²⁰³ *Ibidem*, s. 44 i n.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 45–47; *Disposizioni sulla stampa periodica*. Legge 31 dicembre 1925, n. 2307 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 418–420.

W faszystowskiej Italii obowiązywał zakaz publikacji i reklam związanych z antykoncepcją i aborcją, jak również zakaz publikowania korespondencji erotycznej²⁰⁵.

Trybunał
Specjalny

Spenalizowano działalność mającą na celu odbudowę rozwiązanych stowarzyszeń, organizacji oraz partii. Na straży interesów państwa postawiono Trybunał Specjalny²⁰⁶.

Komunista Palmiro Togliatti jednoznacznie charakteryzuje działalność Trybunału:

Liczba skazanych wynosiła ogółem 4671. Z tego było 4030 komunistów, 12 socjalistów, 42 z „Giustizia e libertà”, 22 anarchistów, 6 republikanów, 323 antyfaszystów itd. (...) większość komunistów postawionych przed Trybunałem Specjalnym to młodzi, w wieku poniżej 30 lat. Jeden miał lat 16, inny 15. Jeden skazany miał 76 lat. Kobiet w tym okresie było już 28, w tym dwie w wieku poniżej 17 lat. Okrucieństwa i tortury były rzeczą normalną, byli ludzie, którzy w wyniku tortur zwariowali, oraz inni, którzy zmarli²⁰⁷.

Edukacja
młodzieży

Faszyści oprócz eliminowania wrogich postaw wobec dyktatury re-alizowali program wychowania obywatela w duchu nowej ideologii i ukształtowania nowej faszystowskiej osobowości. Tak więc *Narodowa Organizacja Balilla* wychowywała młodzież zgodnie z dyrektywami faszystów, zrzeszając dziewczęta i chłopców w wieku od ośmiu do osiemnastu lat. W jej skład wchodziły dwie organizacje polityczne: Balilla dla dzieci do lat czternastu oraz Awangardystów, obejmująca młodzież do lat osiemnastu. Organizacja Awangardystów przysposabiająca młodzież do życia wojskowego była organizacją paramilitarną²⁰⁸. Ustanowiła wojskowo-militarne nazewnictwo dla swych oddziałów: *szwadron*, *manipulum*, *centuria*, *kohorta* oraz *legia*. Równocześnie do programu wychowania młodzieży wprowadzili faszyści elementy etyki katolickiej. Kierownictwo nad wychowaniem religijnym młodzieży spoczywało w rękach wybranego spośród księży, zatwierdzonego przez państwo faszystowskie w formie dekretu szefa rządu, *Inspektora Generalnego*²⁰⁹.

²⁰⁵ A.M. Corvi, *Ustrój faszystowski...*, s. 46.

²⁰⁶ *Provvedimenti per la difesa dello Stato*. Legge 25 novembre 1926, n. 2008 [w:] *ibidem*, s. 427–429; R.D. 12 dicembre 1926, n. 2062: *Norme per l'attuazione della legge 25 novembre 1926, n. 2008 sui provvedimenti per la difesa dello Stato* [w:] *ibidem*, s. 429–431; R.D. 1 marzo 1928, n. 380: *Modifiche alle norme di attuazione della legge 25 novembre 1926, n. 2008, sui provvedimenti per la difesa dello Stato* [w:] *ibidem*, s. 432.

²⁰⁷ P. Togliatti, *Włoska Partia Komunistyczna*, tłum. z j. włoskiego Z. Gutt, Warszawa 1961, s. 80, 81.

²⁰⁸ Ustawa z 3 kwietnia 1926, Nr 2247 *O Narodowej Organizacji Balilla Opieki oraz Fizycznego i Moralnego Wychowania Młodzieży* [w:] A.M. Corvi, *Ustrój...*, Aneksy, Teksty ustaw (przekład z italskiego) s. 296, 297, art. 1–4.

²⁰⁹ *Regulamin Techniczno-Dyscyplinarny do ustawy z 3 kwietnia 1926 o Narodowej Organizacji Balilla* [w:] A.M. Corvi, *Ustrój...*, Aneksy, s. 333, 342, art. 4, 36–38.

Tak więc z jednej strony obowiązywał system etyki politycznej opartej na zasadzie bezwzględnej posłuszeństwa woli wodza, z drugiej zaś wprowadzono do edukacji moralnej elementy etyki katolickiej. Połączenie faszystowskiego antyindywidualizmu z katolickim uniwersalizmem ma wyraźnie charakter synkretyczny.

Konflikty na tle rozgraniczenia kompetencji w sprawach wychowania między Kościołem a państwem faszystowskim rozgorzały po zawarciu 11 lutego 1929 roku *Traktatów laterańskich*. Uznanie religii katolickiej za jedyną religię państwową we Włoszech oraz wprowadzenie obowiązku nauczania religii we wszystkich szkołach podstawowych i średnich otwierało możliwość przeciwdziałania propagowaniu faszystowskiego, etatystycznego antyindywidualizmu. Mussolini nie chciał uznać prymatu Kościoła w sprawach wychowywania. Dla papieża Piusa XI stanowisko *Duce* było nie do przyjęcia. Represje uderżyły w *Akcję Katolicką* – organizację zrzeszającą katolików świeckich, ważną nie tylko moralnie, ale i społecznie, funkcjonującą jako jedyna niefaszystowska, masowa instytucja w państwie faszystowskim.

Papież Pius XI wystąpił w obronie *Akcji Katolickiej* z encykliką *Non abbiamo bisogno*, z 29 czerwca 1931 roku. Encyklika poddawała krytyce politykę partii faszystowskiej, dążącej do zmonopolizowania wychowania młodzieży opartego na ideologii statalistycznej i pogańskiej (*Statalatria pagana*), naruszającej naturalne prawa rodziny i ponadnaturalne Kościoła. Encyklika nie potępia wprost partii i reżimu²¹⁰.

Konflikt został ostatecznie zażegnany kompromisem²¹¹. *Akcja Katolicka* miała nadal prowadzić swą działalność jako organizacja wyłącznie religijna, jednakże antyfaszyści nie mogli pełnić w niej funkcji kierowniczych. Mussolini obawiał się, że pod osłoną *Akcji Katolickiej* będzie prowadzona działalność autonomiczna i niezależna wobec państwa faszystowskiego.

Faszyści wychowywali młodzież w duchu deifikacji państwa, przepojonym militaryzmem i nacjonalistyczną pychą, przygotowując ją do wstąpienia w szeregi partii faszystowskiej. Tym celom służyły, wspomniane już wcześniej, faszystowskie organizacje *Balilla* i *Avanguardia Giovanile Fascista*, a następnie *Gioventù Italiana del Littorio*²¹². Wychowawcami młodzieży byli nauczyciele zobowiązani do propagowania

*Traktaty
laterańskie*

*Encyklika
Non abbiamo
bisogno*

²¹⁰ R. De Felice, *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso 1929–1936*, Torino 1974, sec. ed., s. 261 i 262; L. Salvatorelli, S. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*. Nuova edizione, Torino 1964, s. 492.

²¹¹ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie 1796–1945*, Warszawa 1971, s. 295.

²¹² *Istituzione della Gioventù Italiana del Littorio*, R.D.L. 27 ottobre 1937, n. 1839 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 561.

ideologii faszystowskiej. Od nauczycieli, jak również od profesorów uczelni odbierano przysięgę na wierność systemowi²¹³.

Standaryzacja
kultury

Opera Nazionale Dopolavoro zaspokajała potrzeby kulturalne robotników w czasie wolnym od pracy²¹⁴. W rzeczywistości standaryzowała kulturę i wulgaryzowała ją stosownie do potrzeb politycznych faszystowskiego państwa: od rekreacji fizycznej robotników, organizowania wycieczek, uczęszczania do kin i teatrów, oglądania spektakli masowych, do różnorodnych form nauczania ogólnego i zawodowego²¹⁵. Program ten był jedną z form faszystowskiej edukacji politycznej.

Ustrój
państwa

Mussolini nie skonstruował teoretycznej koncepcji kompetencji państwa faszystowskiego, zadowolając się propagowaniem hasła: „wszystko w państwie, nic bez państwa, nic przeciwko państwu”²¹⁶. Także w *La dottrina del fascismo* (1932) Mussolini ogólnikowo określił przedmiot kompetencji państwa faszystowskiego, podkreślając „totalitarny” („totalitario”) charakter faszyzmu²¹⁷. Równocześnie eksponował idee „autorytetu faszystowskiego” (*autorità fascista*) oraz realizowane w sposób „totalitarny” (*totalitariamente*) rządy partii²¹⁸.

Interpretacja Antonia M. Corviego jest przychylna faszyzmowi. Interpretuje on ustawy z 24 grudnia 1925 roku *O prerogatywach szefa rządu* oraz z 31 stycznia 1926 roku *O stanowieniu norm prawnych przez władzę wykonawczą* jako nienaruszające „(...) w niczem ustawy konstytucyjnej z 1848 roku”²¹⁹, obowiązującej formalnie, nadal uznanej za konstytucję Włoch jeszcze w XIX stuleciu.

Według ogłoszonego przez Karola Alberta *Statutu Konstytucyjnego Królestwa Włoch z 4 marca 1848 roku* państwo jest kierowane przez rząd monarchistyczny i przedstawicielski. Królowi, głowie państwa przysługiwała wyłącznie władza wykonawcza. Król powoływał i odwoływał

²¹³ M. Żywczyński, *Włochy...*, s. 285 i n.

²¹⁴ *Dopolavoro* powołał *Dekret królewski* z 1 maja 1925, Nr 582 [w:] A.M. Corvi, *Ustrój...*, s. 120.

²¹⁵ A.M. Corvi, *Ustrój...*, s. 127 i n.

²¹⁶ B. Mussolini, *Ai cittadini Milanesi* (28 ottobre 1925) [w:] *Discorsi del 1925...*, s. 207.

²¹⁷ B. Mussolini, *La dottrina del fascismo* [w:] *Scritti e Discorsi...*, s. 71. Warto zaznaczyć, że G. Gentile określał doktrynę faszyzmu jako mającą charakter totalitarny (*carattere totalitario*), zaś jej antyindywidualizm jako wyraz faszystowskiego autorytaryzmu (*l'autoritarismo fascista*), G. Gentile, *Origini...*, s. 36 i 59.

²¹⁸ B. Mussolini *e dottrina del fascismo*, Roma 1929, *La dottrina...*, s. 83.

²¹⁹ A.M. Corvi, *Ustrój...*, s. 21; por. E.P. Lamanna, *La vita dello Stato nell' Italia Fascista. Elementi di diritto pubblico e di economia corporativa. Ad uso dei Licei e degli istituti magistrali*, Firenze 1935, XIII, s. 189 i n.

ministrów, sprawował łącznie z Senatem i Izbą Deputowanych władzę ustawodawczą²²⁰.

A. Rocco głosił tezę o dokonaniu przez faszystów przekształcenia (*trasformazione*) państwa liberalnego w faszystowskie, w nawiązaniu do *Statutu Konstytucyjnego*²²¹. Treść nowego porządku politycznego określało ustawodawstwo faszystowskiej rewolucji narodowej. Konstrukcja *trasformazione* jest ewidentnie synkretyczna, służy celom oportunistycznym; fikcja prawna staje się przedmiotem politycznej propagandy. Faszyści, pryncypialnie odrzucając zasadę demokracji, nie rezygnowali z jej walorów propagandowych. Neoheglista G. Gentile przedstawiał faszyzm jako optymalną formę demokracji – *democrazia per eccellenza*²²².

„Przekształcenie”
ustroju państwa

Uzasadnienie *ex post* przekształceń ustrojowo-politycznych nie ograniczyło się wyłącznie do propagowania konstrukcji polityczno-ustrojowych opartych na wypaczonym sensie i charakterze klasycznych pojęć politycznoprawnych. Sięgnięto do aksjologicznego uzasadniania systemu, ideologii o faszystowskim państwie „etycznym” (*stato etico*)²²³, w którym władzę sprawuje, służąca narodowej racji stanu, elitarna partia faszystowska²²⁴. Mussolini zażądał utożsamienia się jednostki z państwem „etycznym”, upatrując w państwie jej prawdziwą rzeczywistość. Odrzucał liberalną koncepcję wolności, przeciwstawiając jej zasadę bezwzględnego prymatu państwa nad jednostką i podporządkowania jej państwu.

Deifikacja państwa stała się religią publiczną (*il culto del littorio*). Rewolucja faszystowska wprowadzała nowy kalendarz, liczony od 1922 roku. *Wiara* stanowiła podstawę faszystowskiego mistycyzmu, zaś obowiązującym hasłem był faszystowski slogan: *Credere – obbedire – combattere*²²⁵.

Alberto Aquarone uznaje włoskie państwo faszystowskie za charakterystyczną dla systemów autorytarnych „dyktaturę osobistą” Mussoliniego²²⁶. Nie powstało we Włoszech państwo totalitarne w formie

²²⁰ *Statuto fondamentale del Regno d'Italia, 4 marzo 1848* [w:] H. Vollweiler, *Der Staats...*, Anhang s. 215–228.

²²¹ A. Rocco, *La trasformazione dello Stato...*, s. 19 i n.; Emilio Gentile określa A. Rocco „architektem faszystowskiego państwa”. „Przekształcenie” systemu politycznego oznaczało „formę rewolucji prawnej”, E. Gentile, *Fascismo Storia...*, s. 19.

²²² G. Gentile, *Origini...*, s. 48.

²²³ *Ibidem*, s. 58.

²²⁴ „...Nell'interesse superiore della Nazione”, A. Solmi, V. Ferrocio, *Cultura fascista per gli istituti tecnici inferiori*, Milano 1934, XII, s. 22.

²²⁵ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 215.

²²⁶ A. Aquarone, *L'organizzazione...*, s. 301.

„pełnej integracji” społeczeństwa z instytucją państwa²²⁷. Państwo faszystowskie, nominalnie totalitarne, w rzeczywistości „dynastyczne i katolickie”, nie było totalitarne w faszystowskim tego słowa znaczeniu. Monarchia zachowała autorytet i wpływy, będąc również czynnikiem dezintegrującym²²⁸. Armia nie uległa procesowi pełnej faszyzacji, zaś „oficerowie wszystkich stopni pozostawali wierni bardziej monarchii niż faszyzmowi”²²⁹. Kościół katolicki, jako instytucja, oddziałując religijnie, uniemożliwiał „pełną integrację” społeczeństwa z państwem²³⁰. Sfera życia prywatnego korzystała „z pewnego marginesu autonomii”²³¹. Dystrans między kulturą a faszyzmem był jednym z głównych elementów „wewnętrznej słabości reżimu”²³².

Według S.G. Payne’a faszystowski „totalitaryzm” nie realizował w praktyce zinstytucjonalizowanej ingerencji państwa w każdy aspekt indywidualnej i społecznej aktywności, lecz wyrażał jego „rozstrzygający” autorytet w przedmiocie konfliktu. Oznaczał jednak możliwość radykalizacji dyktatury o specyficznych jej cechach. Król, a nie wódz, był formalnie głową państwa. Partia została podporządkowana państwu. Wielki kapitał, przemysł oraz finanse korzystały początkowo z „szerokiej” autonomii. Także armia miała „niemałą” autonomię, a pod jej kontrolą znajdowała się faszystowska milicja. Sądownictwo pozostało „relatywnie” autonomiczne²³³.

Faszyzm we Włoszech oznaczał system władzy, w którym ideologia uzasadniała jego ewolucję, wyrażającą się w zinstytucjonalizowanych formach. Za metafizyczną konstrukcją ducha włoskiego narodu, spersonifikowanego w osobie wodza – *Il Duce* – i uprzedmiotowionego w jego woli, kryła się bezwzględna postać monokratycznej dyktatury, wiążącej w całość wszystkie podstawowe hierarchie przenikające strukturę faszystowskiego państwa: monopartię faszystowską, ustrój unitarno-faszystowski oraz system syndykalno-korporacyjny. Za demagogią władzy *najlepszych* krył się zinstytucjonalizowany elitaryzm rządzącej państwem faszystowskim oligarchii, za hasłem *współpracy klas* – solidaryzm społeczny o charakterze antyrobotniczym i neostanowym.

²²⁷ *Ibidem*, s. 290.

²²⁸ „*Lo Stato fascista si proclamo' costantemente e con grande esuberanza di toni, Stato totalitario: ma rimase fino all'ultimo anche Stato dinastico e cattolico, quindi non totalitario in senso fascista*”, A. Aquarone, *L'organizzazione...*, s. 291.

²²⁹ *Ibidem*, s. 292.

²³⁰ *Ibidem*, s. 295.

²³¹ *Ibidem*, s. 311.

²³² *Ibidem*, s. 301.

²³³ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 122.

Faszystowska formuła państwa (odrzucająca jego pozytywistyczną koncepcję)²³⁴ otwierała drogę arbitralnemu decyzyzmowi.

System polityczno-ustrojowy wprowadzony przez faszystów stanowił pod każdym względem ewidentną negację konstytucyjnego porządku prawnopolitycznego, tworząc wyłącznie parawan dla faktycznej dyktatury wodza i hegemonii faszystowskiej partii, skrajnie reakcyjnej oligarchii.

2. *Führerstaat*

Dyktaturę hitlerowską, radykalnie zrywającą z tradycjami państwa prawa, cechował także decyzyzistyczny jej charakter.

U źródeł krytyki państwa prawa znajduje się koncepcja stanu wyjątkowego konstytucjonalisty Carla Schmitta, dystansującego się od ujęcia suwerenności w kategoriach ściśle prawniczych²³⁵.

Nie norma prawna, lecz sytuacja polityczna określa zachowanie suwerena. Suwerenność nie wyraża rygorystycznej kwalifikacji określonej *a priori*, lecz wynika z samej istoty stosunków politycznych, przejawia się i realizuje w aktach podmiotu decydującego o stanie wyjątkowym. Decyzja suwerena o wprowadzeniu stanu wyjątkowego niezwiązana normatywnie jest „absolutna”. W stanie wyjątkowym treść nowego porządku określa wyłącznie suweren, niezwiązany w żadnej mierze dotychczasowym porządkiem prawnym²³⁶.

Decyzyzm
stanu
wyjątkowego

Nowym suwerenem Niemiec stał się wódz NSDAP.

Jako kanclerz Rzeszy wprowadza rozporządzeniem *O ochronie narodu i państwa* z 28 lutego 1933 roku²³⁷ przepisy służące „obronie przed antypaństwowymi komunistycznymi atakami przemocy”, zawieszające „czasowo” postanowienia konstytucji *Rzeszy Niemieckiej*, gwarantujące obywatelom wolności osobiste i polityczne.

---

²³⁴ E. Jędrzejewski, *Faszystowska politologia* Giuseppe Maggiore [w:] SnFiZH, t. IV, Wrocław 1979, s. 9; o totalitaryzmie jako neologizmie: S. Forti, *Il totalitarismo*, Roma 2001, s. 3 i n.

²³⁵ Por. F. Ryszka, *Carl Schmitt w nauce prawa i polityki XX w.* [w:] SnFiZH, t. XIX, Wrocław 1996, s. 23 i n.

²³⁶ C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München–Leipzig 1922, s. 9 i 13.

²³⁷ *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz vom Volk und Staat* vom 28. Februar 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 53 i n.

Radykalnie poszerzono kompetencje rządu Rzeszy w celu „przywrócenia publicznego porządku” w poszczególnych jej krajach. Zaostrzono represje karne. Najcięższe przestępstwa penalizowano śmiercią²³⁸.

Ustawa
o pełno-
mocnictwach

Kolejnym etapem budowy w Niemczech państwa wodzowskiego (*Führerstaat*)²³⁹, antypozytywistycznego i decyzyjonistycznego jest ustawa *O usunięciu zagrożenia narodu i państwa* z 24 marca 1933 roku. Na jej podstawie rząd Rzeszy otrzymał prawo uchwalania ustaw niezgodnych z (formalnie nadal obowiązującą) konstytucją²⁴⁰. Nastąpiła więc kumulacja władzy wykonawczej i ustawodawczej, zaś rząd Rzeszy nie był już związany konstytucją. Istotnie wzmocniła się pozycja kanclerza, który uzyskał prawo przygotowywania i ogłaszania ustaw. C. Schmitt określił ustawę *O pełnomocnictwach* „tymczasową konstytucją nowych Niemiec”²⁴¹, Hitler jako wódz ruchu narodowosocjalistycznego został, w formie plebiscytu, uznany „politycznym wodzem narodu niemieckiego”²⁴².

Polityka
„ujednolicania”

Proces demontażu pozytywistycznego państwa prawa następował w szybkim tempie. Charakterystycznym jego przejawem była polityka „ujednolicenia” krajów z Rzeszą. Ustawa z 31 marca 1933 roku rozwiązała parlamenty krajowe, zaś ustawa z 7 kwietnia 1933 roku dokonała centralizacji władzy państwowej przez podporządkowanie krajów Rzeszy jej namiestnikom (*Reichsstatthalter*), dając im szerokie uprawnienia²⁴³. Na podstawie ustawy z 30 stycznia 1934 roku zlikwidowano parlamenty krajowe, ich uprawnienia przeszły na Rzeszę. Rządy krajowe podporządkowano rządowi Rzeszy, a namiestników krajowych jej ministrowi²⁴⁴. Zniesienie stanowiska prezydenta Rzeszy wprowadza ustawa *O głowie państwa Rzeszy Niemieckiej* z 1 sierpnia 1934 roku; kompetencje prezydenta przejął Hitler jako „wódz i kanclerz Rzeszy”²⁴⁵.

²³⁸ *Ibidem*, s. 54.

²³⁹ K. Jonca, *Hitlerowska koncepcja „Führerstaat”* [w:] *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza. Materiały, Studia*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1985, s. 45.

²⁴⁰ *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Staat* (Ermächtigungsgesetz) vom 24. März 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 57.

²⁴¹ Tekst komentarza C. Schmitta do ustawy [w:] *ibidem*, s. 58.

²⁴² *Ibidem*, s. 57.

²⁴³ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, wydanie trzecie poprawione i uzupełnione, s. 212 i n.

²⁴⁴ *Gesetz über den Neubau des Reiches* vom 30 Januar 1934 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 63 i n.

²⁴⁵ *Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs*, vom 1. August 1934 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 70.

Likwidacja zasady równości wobec prawa, tak charakterystyczna dla państwa prawa, i realizacja zasady dyskryminacji Żydów są znamiennej cechą narodowosocjalistycznego decyzyzmu²⁴⁶. Ustawą *O odnowieniu zawodu urzędniczego* z 7 kwietnia 1933 roku usuwano ze służby urzędników publicznych „pochodzenia żydowskiego”²⁴⁷. Za kryterium „pochodzenia żydowskiego” uznano, w rozporządzeniu wydanym do ustawy, wyznanie mojżeszowe oraz pochodzenie genealogiczne oparte na regule trzech generacji²⁴⁸. Ustawodawstwo norymberskie wprowadziło kolejne drakońskie zakazy o charakterze antyżydowskim. Ustawa z 15 września 1935 roku *O ochronie niemieckiej krwi i honoru* uznaje za nieważne i podlegające karze zawieranie małżeństw „mieszanych” – Żydów z osobami „krwi niemieckiej” lub „pokrewnej”²⁴⁹. Ustawa z 15 września 1935 roku *O obywatelstwie Rzeszy* uznaje za jej obywatela: poddanego krwi niemieckiej lub pokrewnej, którego postawa wyraża wierną służbę „narodowi niemieckiemu i Rzeszy”²⁵⁰. Formą uzyskania obywatelstwa Rzeszy jest akt jego nadania. Tylko obywatelowi Rzeszy przysługują prawa polityczne²⁵¹. Rozporządzenie wykonawcze z 14 listopada 1935 roku wprowadza wobec Żydów dyskryminacyjne zasady: „Żyd nie może być obywatelem Rzeszy. Nie przysługują mu prawa wyborcze, nie może piastować urzędu publicznego”²⁵². Rozporządzenie szczegółowo określa kryteria uznania za Żyda²⁵³. *Trzecia Rzesza*, narodowosocjalistyczna i totalitarna, ostatecznie zrywa z modelem liberalno-demokratycznego państwa.

Hitler przedstawiał narodowy socjalizm jako ruch „światopoglądowy”, traktujący przejęcie władzy jako warunek „wypełnienia misji”, narzucenia wszystkim działaniom „obligatoryjnej normy”²⁵⁴. Także Joseph Goebbels charakteryzuje narodowy socjalizm jako ruch „światopoglądowy”,

²⁴⁶ K. Jonca, *Nazistowska polityka ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999, s. 229 i n.; por. „Hitlerowcy utożsamiali bolszewizm z żydostwem”, E. Nolte, *Anatomia del totalitarismo* [w:] R. De Felice, F. Furet, E.J. Hobsbawm, E. Nolte, R. Pipes, *Lo spettro e l'Europa. Una polemica sull'illusione comunista*, Roma 1996, s. 81.

²⁴⁷ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, wydanie trzecie poprawione i uzupełnione, s. 242.

²⁴⁸ F. Połomski, *Rasizm w teorii i praktyce Trzeciej Rzeszy* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977, s. 130 i n.

²⁴⁹ *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935 (Auszug)* [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 285.

²⁵⁰ *Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935 (Auszug)* [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 284.

²⁵¹ *Ibidem*.

²⁵² *Pierwsze rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 14 listopada 1935 r.*, tłum. M. Szczaniecki [w:] *Powszechna historia państwa i prawa*, s. 262.

²⁵³ *Ibidem*.

²⁵⁴ Tekst Hitlera [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 82.

który przeprowadza – po przejęciu władzy – „totalną rewolucję” całości kształtu życia publicznego, gruntownie je przekształca, opierając się na nowym „poczuciu państwowym”²⁵⁵. Ernst Forsthoff eksponuje istotę państwa totalnego jako regulującego każdy zakres życia narodowego i włączającego każdą jednostkę w służbę narodowi przez rezygnację z prywatnego charakteru jej egzystencji, przewidując prawo pociągania jednostki do „odpowiedzialności”, gdy nie podporządkowuje ona narodowi własnego losu w sposób „zupełny”²⁵⁶. Otto Koellreutter określa niemieckie państwo wodzowskie jako realizację „totalnej”, narodowosocjalistycznej jego idei „narzuconej” całemu narodowi przez partię²⁵⁷.

Narodowosocjalistyczna doktryna władzy odrzucająca zasady podziału władz, równości obywateli, pluralizmu oraz federalizmu opiera się na rasistowskiej koncepcji *wspólnoty narodowej* jako nadrzędnej wobec jej członków *wspólnoty krwi i światopoglądu*. Osobisty ich interes zostaje tej wspólnotie bezwzględnie podporządkowany. Reprezentantem *wspólnoty narodowej* jest kierujący autokratycznie państwem przy pomocy wodzów niższego szczebla charyzmatyczny „wódz”.

Narodowosocjalistyczny ideolog prawa Gustaw Walz, którego poglądy wnikliwie przedstawił historyk faszyzmu Krystian Jasik²⁵⁸, eksponuje narodowo-rasowy charakter systemu politycznego *Trzeciej Rzeszy*, „pokrewny” systemowi Włoch faszystowskich, chociaż istotnie odmienny od niego. Zbieżność tych systemów wyraża „brak w pełni skodyfikowanego prawa”²⁵⁹ oraz ich charakter antymarksistowski i antyliberalny oparty na zasadzie monopartyjności. Istotne różnice między nimi polegają na eksponowaniu we Włoszech zasady supremacji państwa nad narodem, natomiast doktryna narodowych socjalistów traktuje ideę narodu jako kategorię nadrzędną wobec instytucji państwa, ściśle związaną z koncepcją rasy i wodza. Dalsze różnice to monistyczny charakter narodowosocjalistycznej władzy państwowej i dualistyczny lub trialistyczny charakter państwa faszystowskiego, w którym partia faszystowska staje się jego instytucją; w Niemczech NSDAP „nigdy pozycji takiej nie osiągnęła”²⁶⁰.

Narodowosocjalistyczna władza ingerowała w każdą dziedzinę życia politycznego, społecznego oraz gospodarczego, jak również w sport, naukę, kulturę, a nawet w sferę życia prywatnego obywateli, odrzucając podstawowe zasady państwa prawa, tworząc nowy totalitarny model państwa. Narodowi socjaliści nie tolerują żadnej, niepodlegającej

²⁵⁵ Tekst Goebbelsa [w:] *ibidem*, s. 89.

²⁵⁶ Tekst Forsthoffa [w:] *ibidem*, s. 83 i 84.

²⁵⁷ Tekst Koellreuttera [w:] *ibidem*, s. 83.

²⁵⁸ K. Jasik, *Faszyzm i narodowy socjalizm w poglądach Gustawa Walza (1933–1938)* [w:] SnFiZH, t. II, Wrocław 1975, s. 331–339.

²⁵⁹ *Ibidem*, s. 334.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 337.

państwu totalnemu, niezależnej działalności²⁶¹. Młodzież niemiecka między dziesiątym a osiemnastym rokiem życia obligatoryjnie należała do *Hitlerjugend*²⁶², dziewczęta (w ramach *Hitlerjugend*) były zrzeszone w *Bund deutscher Mädchen (BDM)*.

Walka z Kościołami w Rzeszy stanowiła element polityki światopoglądowej nazistów. Hierarchowie Kościoła katolickiego, kardynał Michael von Faulhaber, wikariusz generalny Philip J. Mayer, biskup Ludwig Hugo, wrocławski kardynał Adolf Bertram²⁶³, prezentowali krytyczny stosunek do nazizmu, konsekwentnie traktując jego ideologię jako herezję²⁶⁴.

Stanowisko Kościoła katolickiego wobec działalności i programu *NSDAP* sformułowano w sposób jednoznaczny już w trakcie obrad fuldajskiej konferencji biskupów, 17 sierpnia 1932 roku. Przynależność do *NSDAP* uznano za „niedozwoloną”, gdyż „(...) Części jej oficjalnego programu (...) zawierają błędne doktryny (...)”²⁶⁵. Publikacje ideologów tej partii posiadają wrogi wierze charakter, zajmując nieprzyjemne stanowisko wobec istotnych nauk i postulatów Kościoła (...)”²⁶⁶. Gdy *NSDAP* osiągnie „upragnione jedynowładztwo w Niemczech”, przyniesie ono katolikom i sprawom kościelnym „najgorsze tego konsekwencje”²⁶⁷. Zakaz przynależności do *NSDAP* katolików wynikał więc z przesłanek natury moralno-swiatopoglądowej.

Cele i zasady ideowo-polityczne partii narodowych socjalistów sprzeczne z nauką społeczną Kościoła wyrażały antyindywidualizm i rasizm, nacjonalizm i antysemityzm, mit *Volku* i przeznaczenie wodza, kontrastując z etosem katolickiej filozofii. Dążenie *NSDAP* do sprawowania w Niemczech monopartyjnej władzy oznaczało niebezpieczeństwo wcielenia do praktyki prawnopolitycznej państwa jej ideowo-politycznego programu.

NSDAP, partia polityczna antysystemowa, dążyła z premedytacją do zniszczenia systemu prawnokonstytucyjnego, w którego ramach powstała. Dla Kościoła, opierającego się na zasadzie równowagi w życiu

*Katolicyzm
a narodowy
socjalizm*

²⁶¹ W Trzeciej Rzeszy obowiązywał imperatyw aktywizmu politycznego. Zob. H. Olzowski, *Martin Heidegger i polityka* [w:] *SnFiZH*, t. XVII, Wrocław 1994, s. 24.

²⁶² *Gesetz über die Hitlerjugend vom 1. Dezember 1936* [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 87–88.

²⁶³ K. Jonca, *Chrześcijanin w Trzeciej Rzeszy* [w:] *Kościół na Śląsku 1933–1945 oraz Katharina Staritz jako przykład chrześcijańskiej pomocy Żydom*, redakcja i przygotowanie do druku ks. M. Orawski, J. Witt, tłum. G. Nowicka, J. Witt, Wrocław 2003, s. 29.

²⁶⁴ K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 35.

²⁶⁵ 17 sierpnia 1932: *Protokół fuldajskiej konferencji Biskupów. Stanowisko wobec NSDAP (wyciąg)* [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983, s. 104.

²⁶⁶ *Ibidem*.

²⁶⁷ *Ibidem*.

Wybory
z 5 marca 1933

publicznym państwa konstytucyjnego, alternatywa narodowosocjalistyczna oznaczała powstanie państwa rządzonego przez wszechwładną monopartię.

Główną konfrontacją polityczną stały się zapowiedziane na 5 marca 1933 roku wybory. Narodowi socjaliści ogłosili nastanie w Niemczech nowej epoki historycznej, w której ulegną radykalnej przebudowie ustrój państwa i jego stosunki społeczno-gospodarcze.

W tej sytuacji politycznej trzynaście organizacji katolickich Niemiec 17 lutego 1933 roku wystąpiło z odezwą wyborczą, która określała stan moralno-polityczny Niemiec „zgubą narodową” prowadzącą do katastrofy. Wyraża ją „naród zbłaamucony, zachwiana świadomość prawa, pogłębiona przepaść między warstwami społecznymi, nienawiść, wrogość i gwałt (...)”, a także naśladowanie bolszewizmu „(...) w wypowiedziach i posunięciach (...) jako zjawiska (...) pod szyldem narodowym”²⁶⁸. Odezwa zapowiadała „(...) walkę przeciwko wszelkim formom bolszewizmu”²⁶⁹.

Sprzeciw moralny wobec polityki narodowych socjalistów i przywiązanie do zasad konstytucyjnego państwa charakteryzowały stan świadomości prawnopolitycznej katolickich organizacji. Była to świadomość typu centrowego, przeciwna zarówno totalitarnym aspiracjom narodowych socjalistów, jak i ideologii rewolucyjnej propagowanej przez ruch komunistyczny, traktowanych jako ekstremizm.

Wynik wyborów parlamentarnych z 5 marca 1933 roku oznaczał stabilizację władzy narodowych socjalistów. W orędziu fuldajskiej konferencji z 28 marca 1933 roku w poszukiwaniu *modus vivendi* z narodowosocjalistyczną dyktaturą, biskupi niemieccy nie cofali „(...) potępień określonych błędów religijno-moralnych (...)”, mając nadzieję, „(...) iż wymienione poprzednio ogólne zakazy i ostrzeżenia nie muszą być nadal uznane za konieczne”²⁷⁰. Równocześnie apelowali do katolików niemieckich:

(...) by zawsze czujnie i ofiarnie angażowali się na rzecz pokoju i społecznego dobrobytu narodu, dla obrony religii chrześcijańskiej i moralności, dla wolności i praw Kościoła katolickiego, szkoły wyznaniowej i katolickich organizacji młodzieżowych²⁷¹.

Stanowisko Kościoła było przejawem wymuszonego sytuacją polityczną kompromisu, wynikającego z funkcjonowania Kościoła w państwie,

²⁶⁸ 17 lutego 1933: Odezwa wyborcza 13 katolickich organizacji (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy...*, s. 105, 106.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ 28 marca 1933: Orędzie fuldajskiej konferencji Biskupów [w:] *Kościół, katolicy...*, s. 106.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 107.

które dysponuje władzą polityczną i stanowi normy prawa. Nie był to jednak kompromis moralny, gdyż światopogląd katolicki i narodowo-socjalistyczny wzajemnie się wykluczały.

Filozof i teolog Edyta Stein w liście wysłanym 12 kwietnia 1933 roku²⁷² do papieża Piusa XI zwróciła się z apelem o zabranie przez Kościół katolicki głosu w sprawie hitlerowskiego antysemityzmu i antykato-licyzmu:

List Edyty Stein

(...) Od wielu tygodni nie tylko Żydzi, ale również tysiące wiernych katolików w Niemczech – a myślę, że także na całym świecie – czekają i mają nadzieję, że Kościół Chrystusowy zabierze głos, by powstrzymać te nadużycia w imię Chrystusa. Czyż nie jest otwartą herezją to ubóstwienie rasy i władzy państwowej, każdego dnia wmawiane masom za pośrednictwem radia? Czy zmierzająca do zagłady walka przeciwko krwi żydowskiej nie jest poniżeniem dla najświętszego człowieczeństwa naszego Zbawiciela, najświętszej Dziewicy i Apostołów? Czy to wszystko nie stoi w drastycznej sprzeczności z zachowaniem naszego Pana i Zbawiciela, który jeszcze na Krzyżu modlił się za swoich prześladowców? I czyż nie jest to czarna plama w kronice tego Roku Świętego, który powinien być rokiem pokoju i pojednania?

Wszyscy, którzy jesteście wiernymi dziećmi Kościoła i z otwartymi oczami obserwujemy stosunki w Niemczech, obawiamy się najgorszego dla wizerunku Kościoła, o ile jego milczenie będzie trwało. Jesteśmy przekonani, że to milczenie nie będzie w stanie okupić na zawsze pokoju z obecnym rządem niemieckim (...) ²⁷³.

Wynikiem dialogu z narodowymi socjalistami był konkordat zawarty 20 lipca 1933 roku z *Trzecią Rzeszą*. Kardynał Bertram, zwracając się 22 lipca 1933 roku do Hitlera, wyraził nadzieję na jego rzetelną realizację²⁷⁴. Były to jednak tylko iluzje²⁷⁵. Kardynał Bertram przez cały okres trwania *Trzeciej Rzeszy*, co podkreśla K. Jonca, nie dokonał jakichkolwiek koncesji „doktrynalno-religijnych” wobec nazistów, nie wprowadził paragrafu aryjskiego do Kościoła oraz nie pozwolił w Kościele na dyskryminację „niearyjczyków” – katolików²⁷⁶.

²⁷² J. Turnau, *Encyklika nienarodzona*, „Gazeta Wyborcza”, Kraków, sobota–niedziela, 9–10 sierpnia 2003, nr 185, 4396, s. 23.

²⁷³ List Edyty Stein do Piusa XI, tłum. T. Sotołowska, „Gazeta Wyborcza”, Kraków, sobota–niedziela, 9–10 sierpnia 2003, nr 185, 4396, s. 22.

²⁷⁴ K. Jonca, *Kardynał Bertram a nazizm* [w:] SnFiZH, t. XXIV, Wrocław 2001, s. 293 i n. [w:] *Kardynał Adolf Bertram wobec ideologii totalitarnych (1933–1945). Ludzie śląskiego Kościoła katolickiego*, pod red. K. Matwijowskiego, Wrocław 1992, s. 87 i n.

²⁷⁵ Zdaniem Zygmunta Zielińskiego: „Po zawarciu konkordatu Kościół niemiecki coraz bardziej cofał się do zakrystii”, Z. Zieliński, *Epoka rewolucji i totalitaryzmów. Studia i szkice*, Lublin 1993, s. 145.

²⁷⁶ K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 32, 33.

Faktyczną opinię o koegzystencji Kościoła z *Trzecią Rzeszą* przedstawił kardynał Karl Schultze kardynałowi sekretarzowi stanu Eugeniuszowi Pacellemu 16 stycznia 1937 roku. Polityka *Trzeciej Rzeszy* zmierza „(...) do zniszczenia chrześcijaństwa, a zwłaszcza religii katolickiej (...)” za pomocą „(...) wszystkich środków przemocy totalitarnego państwa dla przeprowadzenia tego wrogiego chrześcijaństwu programu (...)”²⁷⁷.

Wobec duchowieństwa hitlerowcy stosowali różne formy przemocy: aresztowania, zatrzymania przez *Gestapo*, izolację w obozach koncentracyjnych, konfiskaty części majątków kościelnych oraz zakaz publikacji pism dla katolików²⁷⁸.

Podobnie jak 29 czerwca 1931 roku encykliką *Non abbiamo bisogno* papież Pius XI wystąpił przeciwko faszyzmowi włoskiemu, tak teraz, 14 marca 1937 roku, wystąpił w encyklice *Mit brennender Sorge* z potępieniem narodowosocjalistycznego totalitaryzmu:

Encyklika
*Mit brennender
Sorge*

Kto w panteistycznej mętności zrównuje Boga z wszechświatem, kto Bogu w świecie nadaje charakter świecki, a świat w Bogu ubóstwia, nie należy do wierzących w Boga. Kto według rzekomych starogermańskich, przedchrześcijańskich pojęć w miejsce osobowego Boga stawia bezosobowy, ślepy los, ten zaprzecza mądrości i opatrności Bożej (...). Kto rasę albo naród, albo państwo lub ustrój państwa, nosiciele władzy państwowej i inne podstawowe wartości społeczności ludzkiej – które w ramach porządku ziemskiego zajmują istotne i godne szacunku miejsce – wydobywa z tej ich ziemskiej skali wartości i czyni je najwyższą normą wszystkich, w tym także religijnych wartości i ubóstwia je kultem bałwochwalczym, ten przekręca i fałszuje stworzony i nakazany przez Boga porządek rzeczy. Taki człowiek daleki jest od prawdziwej wiary w Boga i od odpowiadającego takiej wierze sposobu pojmowania życia (...)”²⁷⁹.

Encyklika *Mit brennender Sorge* została odczytana w *Niedzielę Palmową* 21 marca 1937 roku w katolickich kościołach w Niemczech oraz wydrukowana w wysokim nakładzie²⁸⁰.

Encyklika zawiera syntetyczną interpretację narodowosocjalistycznego światopoglądu jako świeckiej religii politycznej; przedmiotem kultu stają się wartości polityczne pojmowane skrajnie, instytucje polityczne tracą pozytywistyczny i organizacyjny sens. Polityczna metafizyka

²⁷⁷ 16 stycznia 1937: Stanowisko kardynała Schultzego przedstawione kardynałowi Pacellemu (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy...*, s. 110.

²⁷⁸ K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 33.

²⁷⁹ 14 marca 1937: Encyklika „*Mit brennender Sorge*” (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy...*, s. 113.

²⁸⁰ D. Albrecht, *Stolica Święta i Trzecia Rzesza* [w:] *Kościół, katolicy...*, s. 37.

znajduje się u podstaw systemu zbudowanego na ideologicznym irracjonalizmie i antyindywidualizmie²⁸¹.

Narodowy socjalizm, co wykazał K. Jonca, został zaakceptowany przez niemałą część ewangelickiego duchowieństwa, prowadząc do podziałów w Kościele protestanckim. Odmiennie stanowisko zajął, niepodatny na hitleryzm, *Kościół Wyznający*²⁸². Pastor Dietrich Bonhöffer – teolog luterański, już w kwietniu 1933 roku nie zaakceptował *paragrafu aryjskiego* i polityki wprowadzenia go do Kościoła, przypominając o bezwzględnym obowiązku Kościoła wobec pokrzywdzonych przez system społeczny bez względu na przynależność do gmin chrześcijańskich²⁸³. Zdecydowanie odrzucił ideę tworzenia gmin „żydochrześcijańskich”²⁸⁴. Istotny był protest przeciwko usuwaniu *niearyjczyków* z Kościoła złożony w specjalnej odezwie *Jungreformatorische Bewegung* (9 maja 1933 roku), w którym pastor Martin Niemöller odgrywał znaczącą rolę²⁸⁵.

Natomiast *Glaubensbewegung Deutsche Christen* z Joachimem Hossfelderem na czele miał charakter antysemicki, szerząc idee (*Grundsätze* 5 maja 1933 roku) ewangelickiego Kościoła Rzeszy na wzór hitlerowskiego państwa i partii oraz uznając za „prawdziwie ewangelicką” *zasadę wodzostwa*²⁸⁶.

Niemieccy Chryścijanie, zwolennicy nazizmu, wywarli zdecydowany wpływ na wprowadzenie do prawodawstwa kościelnego *paragrafu aryjskiego*. Najpierw brandenburski synod prowincjonalny, później zaś synod staropruski przyjęły (5 września 1933 roku) antysemicką ustawę urzędniczą, usuwającą żydowskich duchownych i urzędników oraz tych duchownych i urzędników, których małżonkowie byli Żydami²⁸⁷. Wreszcie ustawa kościelna Synodu Generalnego Kościoła Ewangelickiego Unii Staropruskiej (z 6 września 1933 roku) umożliwiła usuwanie duchownych i urzędników nieangażujących się jednoznacznie po stronie Trzeciej Rzeszy i *Niemieckiego Kościoła Ewangelickiego*²⁸⁸. Natomiast Synod w Barmen (29–31 maja 1934 roku) sprzeciwił się nazyfikacji Kościoła,

²⁸¹ Por. E. Kozerska, *Krytyka narodowego socjalizmu w papieskiej encyklice „Z palącą troską”* [w:] SnFiZH, t. XXI, Wrocław 1998, s. 137; o reakcji nazistów G. van Roon, *Der katholische Widerstand* [w:] *Widerstand und Exil 1933–1945*, pod red. O.R. Romberga, G. Schwinghammera, M. Sprengela, R. Thomasa, wydanie drugie przejrzone, Bonn 1985, s. 122.

²⁸² K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 35.

²⁸³ *Ibidem*, s. 23; A. Galos, *Historia Niemiec...*, s. 739.

²⁸⁴ K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 35.

²⁸⁵ *Ibidem*, s. 22; A. Galos, *Historia Niemiec...*, s. 739.

²⁸⁶ K. Jonca, *Chrześcijanin...*, s. 20–21.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 22.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 23.

instytucjonalizacji *zasady wódzostwa*, dyskryminacji rasowej oraz separacji ewangelików – *niearyjczyków*²⁸⁹.

Narodowi socjaliści byli zasadniczo antychrześcijańscy, a więc antykatoliccy i antyprotestanccy o jednoznacznie neopogańskim światopoglądzie.

Terroryzowaniu niemieckiego społeczeństwa służył rozbudowany system represji. Do obozów koncentracyjnych wysyłano ofiary hitlerowskiego reżimu²⁹⁰.

3. Sowiecki mit nowego suwerena

Stalin, w związku z ciężką chorobą Lenina, jako *sekretarz generalny* partii (1922) stał się szefem jej aparatu. Rosją rządziło w latach 1922–1925, jak to określa A. Rosenberg, nieformalne „*kolegium trzech*”: Stalin, Zinowjew i Kamieniew. Na podstawie ich kolektywnego stanowiska zapadały decyzje w *Komitecie Centralnym* lub *Biurze Politycznym*²⁹¹. Przeciwno dyktaturze sprawującego faktycznie władzę kolegium wystąpił, pod koniec 1923 roku, Trocki. Zjazd partii bolszewickiej, w 1924 roku, opanowany przez aparat partyjny, poparł rządzącą trójkę; Trockiego zdymisjonowano z funkcji szefa *Armii Czerwonej* i odsunięto od czynnego życia politycznego²⁹².

W rządzącym Rosją „kolegium” doszło do ostrego konfliktu w wyniku ogłoszenia przez Stalina, w 1924 roku, tezy o możliwym rozwoju socjalizmu w jednym kraju²⁹³, pozostającej w ewidentnej sprzeczności z ideą międzynarodowej, „permanentnej rewolucji” głoszoną przez Trockiego²⁹⁴. Pod wpływem narodnikowskich idei Stalin uznał, że chłop rosyjski ma „zarodki socjalizmu”, jak twierdzi dalej A. Rosenberg, od 1925 roku, „(...) oficjalna teoria bolszewicka narodowo-rosyjski socjalizm przedstawia za prawdziwy socjalizm marksistowski”²⁹⁵.

Przeciwko Stalinowi w 1925 roku wystąpili Kamieniew z Zinowjewem, zarzucając mu „oportunistyczne odchylenie od marksizmu i leninizmu”²⁹⁶. Stalin, przy pomocy Rykowa i Nikołaja Bucharina, opanował większość w *Komitecie Centralnym*, przejmując oficjalnie władzę

Sukces Stalina

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 25.

²⁹⁰ M. Bankowicz, W. Kozub-Ciembroniewicz, *Dyktatury i tyranie...*, s. 44 i n.

²⁹¹ A. Rosenberg, *Historia bolszewizmu...*, s. 244.

²⁹² *Ibidem*, s. 245–246.

²⁹³ *Ibidem*, s. 249.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 257.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 251.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 257.

w państwie i partii. Jednak opozycja przeciwko Stalinowi wzmocniła się wskutek nawiązania współpracy Trockiego z Kamieniewem i Zinowjewem²⁹⁷.

Stalin ostatecznie zwyciężył w partii w 1929 roku. Tworzy poglądy ideologiczne ewidentnie mistyfikujące rzeczywistość oraz wprowadza terrorystyczne metody sprawowania władzy w partii i państwie, charakterystyczne dla systemu stalinowskiego – skrajnej formy totalitaryzmu.

U źródeł sukcesu Stalina znajdował się, między innymi, kryzys NEP-u, wywołany, ogólnie rzecz ujmując, sprzecznościami pomiędzy ekonomią a polityką. Stalin przy ich rozwiązywaniu stosował permanentny terror i brutalne represje²⁹⁸.

W kwietniu 1929 roku Stalin wystąpił na plenum KC WKP(b) z radykalną ideologicznie tezą o „zaostrozaniu się walki klasowej”, spowodowanej rozwojem socjalistycznych form gospodarki zarówno w przemyśle, jak w rolnictwie, które wyraża „wypieranie” kapitalistów z ośrodków miejskich i wiejskich.

Żyjemy według formuły Lenina – „kto kogo”: albo my ich, kapitalistów, położymy na obie łopatki i wydamy im, jak wyrażał się Lenin, ostatni, decydujący bój, albo oni nas położą na obie łopatki²⁹⁹.

Za przyczynę zaostrozania się walki Stalin uznał postawę polityczną „żywiołów kapitalistycznych”, niechcących dobrowolnie pogodzić się z losem, stawiających „opór socjalizmowi”, zdolnych do permanentnej regeneracji:

(...) drobnomieszczaństwo miejskie i wiejskie wyłania spośród siebie, jak mówił Lenin, co dzień co godzina kapitalistów dużych i małych, i te żywioły kapitalistyczne dążą wszelkimi środkami do zachowania swego istnienia³⁰⁰.

Stalin, historiozoficznie, tłumaczył postawę „wroga klasowego”:

Nie było jeszcze w historii wypadku, by klasy umierające schodziły z widowni dobrowolnie. Nie było jeszcze w historii wypadku, by umierająca burżuazja nie wypróbowała wszystkich resztek swych sił, aby obronić swe istnienie. (...) nasza ofensywa będzie zmniejszała ilość żywiołów kapitalistycznych i będzie je wypierała, te zaś klasy umierające będą stawiały opór, nie oglądając się na nic³⁰¹.

---

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 258.

²⁹⁸ B. Tabacznikow *et al.*, *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 77.

²⁹⁹ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, s. 239.

³⁰⁰ *Ibidem*.

³⁰¹ *Ibidem*.

Ideologia stalinowska odrzuca ideę parlamentarnej republiki demokratycznej na rzecz władzy rad (sowieców). Formę ustrojową parlamentarnej demokracji przedstawia jako zdezaktualizowaną politycznie, nieodpowiadającą potrzebom politycznej organizacji społeczeństwa w okresie przechodzenia od kapitalizmu do socjalizmu. Natomiast za optymalną jego formę w okresie noszącym nazwę „dyktatury proletariatu” uznaje republikę rad, wynikającą z doświadczeń rewolucji 1905 roku i rewolucji lutowej 1917 roku. To nowa forma politycznej organizacji społeczeństwa – *Rady Delegatów Robotniczych i Chłopskich*³⁰².

System terroru

Stalin rozpoczął kampanię na rzecz szybkiej kolektywizacji rolnictwa w ZSRR, realizowanej w latach 1929–1934 przy zastosowaniu bezwzględного masowego terroru³⁰³. Ustanowił w partii i państwie system terroru, likwidując rzeczywistych oraz potencjalnych konkurentów do władzy³⁰⁴. Metody fizycznej likwidacji przeciwników oraz zastraszenie społeczeństwa doprowadziły do ustanowienia systemu „totalnej tyranii” Stalina jako szefa partii i państwa³⁰⁵.

Lenin zapoczątkował system obozów pracy (*Gułag*), Stalin konsekwentnie go rozbudowywał, zmuszając zesłańców jako „wrogów ludu” do niewolniczej pracy. System gułagów stał się głównym elementem zastraszania i terroryzowania społeczeństwa. Równolegle przeprowadzano w ZSRR tak zwane czystki. Specjalne trybunały oraz tak zwane *trojki* (w składzie: lokalny szef partii, prokurator oraz oficer NKWD) organizowały zbiorowe egzekucje³⁰⁶.

Szczytem prawnego cynizmu staje się wymuszanie na oskarżonych w trakcie pokazowych procesów, reżyserowanych przez prokuratora Andrieja Wyszyńskiego, przyznawanie się do *winy* popełnienia zbrodni politycznych³⁰⁷.

A. Wyszyński był w drugiej połowie lat trzydziestych rzecznikiem stalinowskiego nihilizmu prawnego, uzasadniając, zdaniem socjologa Anny Turskiej, *ex post*, stosowany powszechnie terror, zgodnie z zasadą „legalizmu totalitarnego”³⁰⁸.

Stalin, według historyka i teoretyka totalitaryzmu Hannah Arendt, zmienił „jednopartyjną dyktaturę” w reżim totalitarny³⁰⁹, czyniąc ze

³⁰² *Historia Wszechzwiązkowej...*, s. 403.

³⁰³ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 231 i n.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 278 i 301.

³⁰⁵ B. Tabacznikow *et al.*, *Procesy społeczno-polityczne...*, s. 85.

³⁰⁶ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 297.

³⁰⁷ *Ibidem*, s. 302.

³⁰⁸ A. Turska, *Prawo państwa totalitarnego* [w:] *Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*, „Studia Iuridica”, t. XXII, Warszawa 1992, s. 29.

³⁰⁹ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, wstęp wyd. pol. i aneks bibl. D. Grinberg, t. I, Warszawa 1993, s. 420.

Związku Radzieckiego po 1937 roku sterroryzowane państwo policyjne³¹⁰. Zdaniem M. Malii: „Stalin posługiwał się policją w rządzeniu partią, tak jak partią posługiwał się w rządzeniu krajem”³¹¹.

Za charakterystyczną cechę ideologii okresu stalinowskiego należy uznać przedstawianie stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych panujących w ZSRR w sposób cyniczny, radykalnie kontrastujący z ich stanem, mistyfikujący rzeczywistość. *Historia WKP(b)* zawiera zbiór politycznych mitów o charakterze czysto propagandowym. Można wśród nich wyróżnić:

- mit społeczno-gospodarczych „sukcesów” ZSRR, „sprawiedliwości społecznej i dobrobytu” – wyraża gruntowne, aksjologiczne przemiany ekonomiczne i społeczno-gospodarcze;
- mit nowego socjalistycznego społeczeństwa, z „na zawsze” zlikwidowanym wyzyskiem człowieka³¹² oraz kryzysami, nędzą, bezrobociem i zubożeniem społeczeństwa, z warunkami „dostatniego i kulturalnego życia”³¹³ – służy gloryfikacji ZSRR jako państwa autentycznego, społecznego postępu;
- mit nowego suwerena, wyzwolonych klas i warstw społecznych – zapowiada głęboką ewolucję mas pracujących: robotników, chłopów i inteligencji, która następuje w trakcie „budownictwa socjalistycznego”:

Klasa robotnicza przestała być klasą wyzyskiwaną, pozbawioną środków produkcji, jak to ma miejsce w warunkach kapitalizmu. Klasa robotnicza zniósła kapitalizm, odebrała kapitalistom środki produkcji, przekształciła je we własność społeczną. Przestała ona być proletariatem we właściwym, dawnym znaczeniu tego wyrazu. Proletariat w ZSRR, posiadający władzę państwową, przekształcił się w zupełnie nową klasę. Przekształcił się w wyzwoloną z wyzysku klasę robotniczą, która zburzyła kapitalistyczny system gospodarki i zaprowadziła socjalistyczną własność środków produkcji, czyli stała się taką klasą robotniczą, jakiej nie znała jeszcze historia ludzkości (...). Teraz w ZSRR wyrosli zupełnie nowi chłopci; nie ma już obszarników i kułaków, kupców i lichwiarzy, którzy mogliby wyzyskiwać chłopów. Olbrzymia większość gospodarstw chłopskich wstąpiła do kołchozów, których podstawą jest nie prywatna własność środków produkcji, lecz własność kolektywna, powstała na gruncie pracy kolektywnej. Jest to nowy typ chłopów, wyzwolonych z wszelkiego wyzysku. Takich chłopów również nie znała jeszcze historia ludzkości.

Zmieniła się również inteligencja w ZSRR. Stała się ona w swej masie zupełnie nową inteligencją. Wyszła przeważnie ze środowiska robotniczego

³¹⁰ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 299.

³¹¹ *Ibidem*, s. 303.

³¹² *Historia Wszechzwiązkowej...*, s. 387.

³¹³ *Ibidem*, s. 388.

i chłopskiego. Służy nie kapitalizmowi, jak dawna inteligencja, lecz socjalizmowi. Inteligencja stała się równouprawnionym członkiem społeczeństwa socjalistycznego. Inteligencja ta buduje wraz z robotnikami i chłopami nowe, socjalistyczne społeczeństwo. Jest to nowy typ inteligencji, służącej ludowi i wyzwolonej z wszelkiego wyzysku. Takiej inteligencji nie znała jeszcze historia ludzkości.

Tak więc zacierają się przedziały klasowe między ludźmi pracy w ZSRR, zanika dawna wyłączność klasowa. Giną i zacierają się ekonomiczne i polityczne przeciwieństwa między robotnikami, chłopami i inteligencją. Stworzona została podstawa do moralno-politycznej jedności społeczeństwa³¹⁴.

- Mit racjonalnego społeczeństwa pracy, zorganizowanych producentów – wyraża urzeczywistnienie się w ZSRR zasady socjalizmu: „od każdego – według jego zdolności, każdemu – według jego pracy”³¹⁵;
- natomiast mit „naukowej” drogi rozwoju społecznego – wytycza docelową ideologicznie przyszłość.

(...) ZSRR wkroczył w nowy okres rozwoju, w okres zakończenia budownictwa socjalistycznego i stopniowego przejścia do społeczeństwa, w którym kierowniczym czynnikiem życia społecznego winna być komunistyczna zasada: „Od każdego – według jego zdolności, każdemu – według jego potrzeb”³¹⁶.

Stalin uzasadniał *ex post* system panujący w ZSRR jako specyficzną formę państwa. Geneza państwa przedsocjalistycznego (niewolniczego, feudalnego, kapitalistycznego) jest wynikiem podziału społeczeństwa na „wrogie klasy”, w celu utrzymania „(...) w karchach wyzyskiwaną większość w interesie wyzyskującej mniejszości. Narzędzia władzy państwa skupiały się przeważnie w armii, w organach karnych, w wywiadzie, w więzieniach”³¹⁷.

Podstawowe funkcje państwa według Stalina to:

*Funkcje
państwa*

(...) wewnętrzna (najważniejsza) – utrzymywanie w karchach wyzyskiwanej większości i zewnętrzna (nie najważniejsza) – rozszerzanie terytorium własnej, panującej klasy kosztem terytorium innych państw lub też obrona terytorium własnego państwa przed najazdami innych państw³¹⁸.

W okresie od „*Rewolucji Październikowej* do likwidacji klas wyzyskiwaczy” zrealizowały się – zdaniem Stalina – określone funkcje państwa.

³¹⁴ *Ibidem*, s. 388–389.

³¹⁵ *Ibidem*, s. 390.

³¹⁶ *Ibidem*, s. 391.

³¹⁷ J. Stalin, *Zagadnienia...*, s. 603.

³¹⁸ *Ibidem*, s. 603 i n.

Pierwsza wyraża „zgniecenie obalonych klas wewnątrz kraju” i wówczas państwo socjalistyczne:

(...) przypominało poprzednie państwa, których funkcja polegała na dławieniu niepokornych, z tą jednakże zasadniczą różnicą, że państwo nasze siłą zmuszało do uległości żyjącą z wyzysku mniejszość w imię interesów pracującej większości, podczas gdy poprzednie państwa dławiły wyzyskiwaną większość w imię interesów żyjącej z wyzysku mniejszości³¹⁹.

Drugą funkcję wyraża obrona kraju przed najazdem z zewnątrz. Państwo socjalistyczne, w pierwszej jego fazie, jest podobne do innych państw. Natomiast dzieli je zasadnicza różnica. Państwo socjalistyczne jest obrońcą „zdobyczy pracującej większości”, natomiast inne państwa służą obronie „bogactw i przywilejów żyjącej z wyzysku mniejszości”³²⁰.

Trzecia, „nowa” funkcja państwa, jeszcze nierozwinięta w pierwszej fazie budowy socjalizmu, realizuje się w pracy „gospodarczo-organizacyjnej i kulturalno-wychowawczej”. Służy rozwojowi nowego socjalistycznego systemu gospodarczego oraz przekształceniu ludzi i ich wychowaniu w „duchu socjalizmu”³²¹.

Etap od usunięcia „kapitalistycznych żywiołów miast i wsi do zupełnego zwycięstwa socjalistycznego systemu gospodarki i uchwalenia nowej Konstytucji (...)” jest – według Stalina – wynikiem dalszego rozwoju państwa socjalistycznego. Główne jego zadania wyraża: „(...) organizacja gospodarki socjalistycznej w całym kraju i likwidacja ostatnich resztek żywiołów kapitalistycznych, organizacja rewolucji kulturalnej, organizacja całkowicie nowoczesnej armii dla obrony kraju”³²².

Wówczas nastąpiły dalsze, istotne – jego zdaniem – zmiany funkcji państwa socjalistycznego:

Odpadła – obumarła funkcja zbrojnego tłumienia oporu wewnątrz kraju, albowiem wyzysk został zniesiony, wyzyskiwaczy już nie ma i nie ma kogo zmuszać siłą do uległości. Zamiast funkcji uśmierzania pojawiła się w państwie funkcja ochrony własności socjalistycznej przed złodziejami i grabieżcami mienia ludowego³²³.

Pozostaje nadal – twierdzi Stalin – funkcja obrony kraju przed agresją, a także rozwinęła się funkcja gospodarczo-organizacyjna i kulturalno-wychowawcza. Główne zadania socjalistycznego państwa wewnątrz kraju wyrażają się w „pokojoyej pracy”, ponieważ armia, organy karne i wywiad „(...) są zwrócone już nie do wewnątrz kraju, lecz na zewnątrz,

---

³¹⁹ *Ibidem*, s. 604.

³²⁰ *Ibidem*, s. 605.

³²¹ *Ibidem*.

³²² *Ibidem*.

³²³ *Ibidem*.

przeciwko wrogom zewnętrznym”³²⁴. W okresie komunizmu perspektywę dalszego istnienia państwa określa jego warunki zewnętrzne.

Stalin jako główny ideolog i teoretyk systemu, szef (*generalissimus*) partii i państwa, *nieomylny* autorytet moralny i naukowy, w stopniu najbardziej skrajnym w historii, korzystał z kultu wodza³²⁵. Nawiązywał pośrednio do charyzmy Lenina – jako wodza bolszewizmu³²⁶.

Cechy ideologiczne systemu sowieckiego wyrażał mit budowy społeczeństwa komunistycznego jako struktury nieklasowej i nieantagonistycznej. Rzeczywiste jego cechy opierały się na zasadzie wyłącznej reprezentacji *interesów pracujących* przez monopartię komunistyczną, ściśle scentralizowaną, antydemokratyczną i zhierarchizowaną, stanowiącą rządzącą elitę władzy. Zasadę suwerenności pracujących zastąpiła zasada suwerenności *nieomyłnej* partii i jej *nieomylnego* wodza (szefa), posiadającego kompetencje charyzmatycznego autokraty. Ogół społeczeństwa był trwale pozbawiony wpływu na losy państwa, prowadzącego politykę wielkomocarstwową, imperialną w skali globalnej. Idea charyzmatycznej doskonałości przedstawiała Związek Radziecki jako reprezentanta *wszystkich tzw. sił postępowych i antykapitalistycznych*. Za mitem internacjonalizmu ukryto geopolityczną strategię racji stanu stalinowskiego supermocarstwa dążącego do panowania nad światem.

---

³²⁴ *Ibidem*.

³²⁵ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 132 i n.

³²⁶ *Ibidem*, s. 130.

Rozdział V

Władza totalitarna a model państwa prawa

1. Dyktatura

Wynik drugiej wojny światowej oznaczał klęskę narodowego socjalizmu i włoskiego faszyzmu. Natomiast system sowiecki umocnił i poszerzył wpływy, przybierając cechy imperialne³²⁷. Wiele państw, wśród nich także Polska, znalazło się w jego strefie wpływów. Dopiero rozpad ZSRR przyniósł zależnym od niego państwom pełną suwerenność i możliwość ustanowienia w nich zasad ustrojowych państwa prawa.

Polska transformacja systemowa (od 1989 roku) była specyficzna, tak jak historia państwa i prawa *Polski Ludowej*³²⁸. System stalinowski nie był w niej tak radykalny jak w innych państwach „bloku”, zaś przewrót w październiku 1956 roku, tak zwana „odwilż”, nie tylko likwidował stalinizm, lecz ustanowił nową formę państwa oficjalnie „socjalistycznego”, w rzeczywistości od sowieckiego modelu państwa bardzo odległą, z potężnym Kościołem katolickim, nieortodoksyjną PZPR, silnym sektorem prywatnym w rolnictwie, niemałą autonomią akademicką, z niezależnym „Tygodnikiem Powszechnym”, reformistyczną „Polityką” i warszawską „Kulturą” oraz z wszechpotężnym dolarem jako nieoficjalnym środkiem płatniczym.

---

³²⁷ Literatura naukowa przedmiotu posługuje się zbiorczym pojęciem totalitaryzmu, na przykład: R. Wapiński, *Cywilizacyjne uwarunkowania ruchów i systemów totalitarnych* [w:] *SnFiZH*, t. XXI, Wrocław 1998, s. 7.

³²⁸ Hubert Izdebski ukazuje istotę ewolucji prawnopolitycznej w Polsce, H. Izdebski, *Poland after 1945 and after 1989: Problems of Law Making* [w:] *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe Legacies and Lessons from the twentieth Century*, pod red. J.W. Borejszy, K. Ziamera we współpracy z M. Hułas, New York–Oxford 2006, s. 438–448. Ważne są refleksje na temat znaczenia polskiego października 1956 roku, *ibidem*, s. 443.

Ewolucja prawnoustrojowa *Polski Ludowej* po 1956 roku, niewątpliwie najślabszego ogniwa *realnego socjalizmu*, była mocno skomplikowana i w niemałym stopniu nieporównywalna z modelem sowieckim³²⁹.

Za dyktaturę lewicową należy uznać model państwa i władzy w Polsce (po roku 1956 do 1989), a za jego specyfikę funkcjonowanie: nie-demokratycznej ideologii państwowej oraz sprawowanie władzy przez nieortodoksyjną ideologicznie partię państwową; wpływowego Kościoła katolickiego o silnych funkcjach pozareligijnych; charakterystycznej świadomości geopolitycznej rządzących i rządzonych oraz opinii społecznej kształtowanej w niemałym stopniu przez zachodnie, polskojęzyczne stacje radiowe.

2. Autorytaryzm

*Władza
dyktatora*

Koncepcja autorytaryzmu, według historyka doktryn Jacka M. Majchrowskiego, jest związana z kryzysem ustroju państwa.

Demokratyczna forma ustroju realizuje się tylko wtedy, gdy parlament jest w stanie wyłonić stabilną, zdolną do powołania rządu, większość. Jeżeli tej większości wyłonić się nie da, państwo destabilizuje się i wtedy pojawia się przejmujący władzę oraz wprowadzający dyktaturę, aby ocalić to państwo, „autorytet”. Tworzy się „(...) system rządów jednostki obdarzonej szczególnym autorytetem”³³⁰. System ten ma na celu przeciwdziałanie upadkowi państwa i ratowanie jego pozycji międzynarodowej, a także niedopuszczenie do nieodwracalnego kryzysu wewnętrznego. Dyktator kieruje się *racją stanu* państwa, wokół jego osoby koncentruje się całokształt działań politycznych. Opiera się wprawdzie na *mniejszości*, lecz przeciwko jego władzy nie ma zorganizowanej *większości*. Nie jest więc konieczne sięganie do ostrych represji, by utrzymać i sprawować władzę. Konieczne jest natomiast, aby dyktator był uznawany przez znaczną część społeczeństwa za autentyczny autorytet, legitymowany przez dawne zasługi publiczne. To zasadnicza przesłanka jego władzy, będąca jej psychologiczną legitymacją. Władza dyktatora ma cechy *patriarchalne*. Korzysta ze stereotypów o charakterze tradycjonalistycznym, których treścią jest przekonanie, że nie można rządzić skutecznie

³²⁹ Grunt pod przyszły model ustroju w Polsce przygotowało: powołanie Naczelnego Sądu Administracyjnego (1980), Trybunału Konstytucyjnego (1985) oraz Rzecznika Praw Obywatelskich (1987).

³³⁰ J.M. Majchrowski, *Autorytaryzm* [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. I, red. nauk. M. Jaskólski, autorzy tomu: W. Bernacki, K. Chojnicka, M. Jaskólski, J.M. Majchrowski, B. Szlachta, M. Waldenberg, Warszawa 1997, s. 115.

państwem bez autorytetu oraz że posłuszeństwo autorytetowi jest korzystne zarówno dla obywateli, jak i dla państwa. Dyktator korzysta z mitu ojca jednej wielkiej rodziny społecznej zorganizowanej w państwo. Usytuowanie dyktatora w aparacie władzy jest zróżnicowane: albo znajduje się formalnie poza aparatem władzy, albo jest jego częścią, pełniąc funkcje państwowe. Autorytaryzm jest systemem „pragmatycznym”, nawiązującym do wzorów i tradycji opartych na konserwatyzmie. Zdecydowanie przyjmuje w państwie rolę egzekutywy zdolnej do podejmowania i realizacji decyzji. Władza parlamentu zostaje ograniczona, parlament nie może pozostawać w opozycji wobec władzy wykonawczej. Instytucje demokratyczne, a więc parlament i samorząd, zostają ubezwłasnowolnione. System autorytarny nie narusza wolności sumienia i wyznania, wolności gospodarczej, z zasady nie ingeruje w naukę, kulturę i sztukę. Formą ustanowienia rządów autorytarnych jest – z reguły – „zamach stanu”. Dyktator opiera się głównie na: armii, policji oraz aparacie urzędniczym, przeważnie na specjalnie utworzonym ruchu polityczno-społecznym. Autorytaryzm jest z założenia systemem „przejściowym”, a nie docelowym. Pomimo tego ewoluuje w kierunku antydemokratycznym, akcentując „elementy nacjonalistyczne” zbliżające go do faszyzmu³³¹.

Historyk doktryn i ustroju Jan Baszkiewicz wymienia „wspólne idee” łączące systemy autorytarne i faszystowskie. Zalicza do nich: „nacjonalizm, antykomunizm, wrogość do demokracji, do klasycznego parlamentaryzmu oraz do rozbudowanych praw i swobód obywatelskich, kult silnego rządu zapewniającego porządek”³³². Równocześnie wskazuje na różnice zachodzące między systemami autorytarnymi a faszyzmem.

Otóż systemy autorytarne zawierały „element zachowawczości”. Niechętne ruchom masowym i demagogom, tak charakterystycznym dla faszyzmu, jedynie „(...) w ograniczonym wymiarze odnawiały elitę polityczną”³³³. Natomiast faszizm preferował ludzi nowych. Autorytaryzm nie miał aspiracji totalitarnych³³⁴ poddania kontroli całokształtu życia ludzkiego, nie aspirował także „do monopolu światopoglądowego”, zachowując pewne „relikty ustroju demokratycznego”. Władza autorytarna wymusza „porządek”, posługując się systemem zakazów i ograniczeń, nie aktywizując społeczeństwa do „dynamicznych” zachowań według państwowego planu. Autorytaryzm, odmiennie niż faszyzm, nie

*Autorytaryzm
a faszyzm*

³³¹ *Ibidem*.

³³² J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998, s. 344.

³³³ *Ibidem*, s. 345.

³³⁴ Totalitaryzm to dla Luciana Pellicaniego „*rivoluzione permanente*”, L. Pellicani, *Rivoluzione e totalitarismo*, Lungro di Cosenza, 2004, s. 29.

korzystał z „rozbudowanej demagogii społecznej”³³⁵. Systemy autorytarne, w zasadzie, nie opierały swej władzy, tak jak systemy faszystowskie, na monopartii. Władzę sprawował szef władzy wykonawczej lub „faktyczny dyktator”, jak na przykład Józef Piłsudski³³⁶.

J. Baszkiewicz uznaje za „płynne” granice dzielące systemy autorytarne i totalitarno-faszystowskie. Podkreśla występowanie w faszyzmie włoskim cech charakterystycznych dla autorytaryzmów, uznając ich znaczenie za „fasadowe”³³⁷.

3. Pojęcia naukowe i symbole polityczne

Erich Voegelin – konstytucjonalista, historyk idei – odmawia totalitaryzmowi (jak również autorytaryzmowi) cech pojęcia naukowego, przypisując mu znaczenie „symbolu politycznego” charakterystycznego dla walki politycznej, nieprzydatnego natomiast w definiowaniu zjawisk politycznych³³⁸.

Stanowisko E. Voegelina ma swe uzasadnienie także historycznej natury³³⁹. Przedmiot oceny obejmujący niedemokratyczne systemy władzy był wtedy jeszcze właściwie nowy i w niemałym stopniu zróżnicowany.

Bolszewizm przeszedł znamiennej ewolucję od leninizmu do stalinizmu i dopiero w połowie lat trzydziestych ustabilizował się jako system w pełni totalitarnej władzy³⁴⁰. Faszyzm włoski – ewoluując politycznie – nie stał się systemem w pełni totalitarnym³⁴¹. Najpóźniej, bo dopiero w roku 1933, doszedł do władzy narodowy socjalizm i relatywnie szybko wprowadził pełny, totalitarny jego model.

Nie wchodząc głębiej w samą historię semantycznego sporu o totalitaryzm, należy podkreślić, że pełne oblicze systemów totalitarnych,

---

³³⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia...*, s. 345, 346.

³³⁶ *Ibidem*, s. 345. O „rewolucji moralnej” J. Piłsudskiego zob. M. Grzybowska, *Korygowana demokracja czy raczkujący autorytaryzm* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999, s. 81 i n.; por. ciekawa charakterystyka autorytaryzmu – A. Wielomski, *Doktryna El Caudillaje na tle XIX- i XX-wiecznej hiszpańskiej tradycji politycznej* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1998, s. 195 i n.

³³⁷ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia...*, s. 347.

³³⁸ E. Voegelin, *Der autoritäre Staat. Ein Versuch über das österreichische Staatsproblem*, Wien 1936, s. 8.

³³⁹ O genezie teorii totalitaryzmu: P. Ayçobery, *The Nazi Question. An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)*, tłum. z j. francuskiego R. Hurley, New York 1981, s. 40 i n.

³⁴⁰ M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 280 i n.

³⁴¹ Trafnie Enzo Traverso „totalitaryzm niespełniony” („totalitarismo incompiuto”), E. Traverso, *Il totalitarismo*, s. 29.

głównie zaś narodowego socjalizmu, odsłoniła dopiero druga wojna światowa, przede wszystkim zaś zbrodnie ludobójstwa i Holocaust³⁴².

Z pracami Hannah Arendt, a przede wszystkim politologów Carla Friedricha oraz Zbigniewa K. Brzezińskiego, wiąże się, źródłowo i metodologicznie podbudowana, analiza systemów totalitarnych.

Według C. Friedricha i Z.K. Brzezińskiego na model totalitarnej dyktatury składa się szereg następujących elementów:

- ideologia, obejmująca „wszystkie” aspekty życia, o aspiracjach „chiliastycznych”;
- masowa monopartia kierowana przez „dyktatora”, oligarchiczna i zhierarchizowana, nadrzędna wobec administracji państwowej lub z nią ściśle powiązana, obejmująca do 10% ogółu społeczeństwa;
- system terroru fizycznego lub psychicznego stosowany przez tajną policję i partię, wspierający, lecz również kontrolujący tę instytucję polityczną, skierowany nie tylko przeciwko „wrogom” reżimu, lecz także przeciwko wybranym grupom ludności;
- uwarunkowany technologicznie monopol kontroli partii i rządu nad środkami masowego komunikowania (prasa, radio, kino); uwarunkowany technologicznie monopol efektywnego wykorzystania broni przez armię, centralna kontrola i kierownictwo nad całością gospodarki poprzez siły zbrojne oraz centralna kontrola i kierownictwo nad całością gospodarki poprzez biurokratyczną koordynację poprzednio niezależnych osób prawnych³⁴³.

Te ustalenia metodologiczne i teoretyczne mają w analizach totalitaryzmu zasadnicze znaczenie poznawczo-typologiczne. Wypracowany model władzy totalitarnej inspirował dalszy rozwój badań nad nim. W języku współczesnej nauki totalitaryzm jest ugruntowanym pojęciem³⁴⁴,

*Model totalitarnej
dyktatury*

---

³⁴² Należy odnotować cenne studium M. Cattarazza, *The Historiography of the Shoa – An Attempt at a Bibliographical Synthesis* [w:] *Totalitarismus und Demokratie. Totalitarianism and Democracy*, Zeitschrift für Internationale Diktatur und Freiheitsforschung. An International Journal for the study of dictatorship and liberty, pod red. G. Besiera in Auftrag des behalf of the on Hannah Arendt Institut für Totalitarismuforschung, wydanie drugie, Dresden 3. Jahrgang 2006, H. 2, v. 3, s. 285–321.

³⁴³ C.J. Friedrich, Z.K. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, wydanie drugie przejrane przez C.J. Friedricha, New York–Washington–London 1965, s. 21 i 22.

³⁴⁴ O faszyzmie i totalitaryzmie C. Pavone, *Fascismo e dittature: problemi di una definizione* [w:] Z. Bauman, U. Herbert, N. Ochotin, N. Petrov, M. Salvati, V. Marchetti, D. Bidussa, M. Bettini, C. Pavone, T. Todorov, V. Zaslavsky, A. Paczkowski, A. Brossat, F.M. Cataluccio, E. Traverso, M. Flores, S. Lukes, *Nazismo, fascismo, comunismo, totalitarismi a confronto*, pod red. M. Flores, Milano 1998, s. 67 i n.; por. także V. Strada, *Totalitarismo e storia* [w:] S. Kulešov, V. Strada, *Il fascismo russo*, Le traduzioni dal russo sono di C. Janovic-Strada, M. Natalizi, O. Strada, Venezia 1998, s. 56.

choć nie brakuje jego krytyków, jak na przykład historyk faszyzmu Franciszek Ryszka³⁴⁵.

W publicystyce i polemice politycznej totalitaryzm zachowuje swój klasyczny charakter symbolu politycznego, właściwy dla politycznej walki, a nie dla teoretycznej refleksji. Totalitaryzm tworzy konotację pejoratywną, natomiast demokracja pozytywną. Konotacja pejoratywna służy kompromitacji i dyskredytacji moralnej adwersarza politycznego. Totalitaryzm³⁴⁶ jest więc pojęciem naukowym i równocześnie symbolem politycznym, analogicznie do konserwatyzmu, liberalizmu oraz demokracji.

4. Państwo prawa

Rozwój państwa prawa, uwarunkowany historycznie, wrasta w strukturę prawnopolityczną cywilizacji opartej na poszanowaniu praw człowieka, przede wszystkim zaś jego prawa do wolności.

W Anglii wolności obywatelskie, głęboko zakorzenione w protestanckiej świadomości i tradycji społecznej, oparto na prawie zwyczajowym. *Wielkie kodyfikacje angielskie* limitują kompetencję władzy państwowej, nie pozwalając na ograniczanie praw jednostki. Wolności obywatelskie są zaakceptowanym społecznie dorobkiem kultury prawnej³⁴⁷. Ten właśnie model, specyficzny dla systemu prawnego Anglii, różni się od rozwiązań prawnopolitycznych innych państw.

W Stanach Zjednoczonych *rzędy prawa* opierają się na „ponadnaturalnych, wiecznych i niepisanych” zasadach³⁴⁸. Zawierająca je *Deklaracja Praw* stała się integralną częścią konstytucji. Model amerykański różni się od angielskiego i zbliża do modelu kontynentalnego³⁴⁹.

We Francji *Deklaracja praw człowieka i obywatela* z 26 sierpnia 1789 roku przyjmuje naturalny, indywidualistyczny i przedpaństwowy

³⁴⁵ F. Ryszka, *Europejska wojna domowa (2)* [w:] idem, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, od redaktorów i red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. II, Toruń 2002, s. 60.

³⁴⁶ E. Gentile na przykład traktuje bolszewizm, faszyzm oraz nazizm jako totalitarne religie polityczne, E. Gentile, *Fascismo Storia...*, s. 208.

³⁴⁷ K. Grzybowski, *Rozwój ustrojów demokratycznych I. Demokracja angielska*, Biblioteka Uniwersyteckich Robotniczych, t. III, Kraków 1946, s. 37 i n.

³⁴⁸ A. Bryk, *The Origins of Constitutional Government. Higher Law and the Sources of Judicial Review*, Monografie Wydziału Prawa i Administracji UJ, Seria C – Habilitacje, Kraków 1999, s. 351 i n.

³⁴⁹ K. Grzybowski, *Rozwój ustrojów demokratycznych II. Demokracja Stanów Zjednoczonych*, Biblioteka Uniwersyteckich Robotniczych, t. VIII, Kraków 1947, s. 110.

charakter ogólnoludzkich i racjonalistycznych praw człowieka, nadrzędnych wobec prawa pozytywnego³⁵⁰.

Niemiecka koncepcja państwa prawa, ściśle związana z liberalizmem, indywidualizmem oraz pozytywizmem, koncentruje się na zabezpieczeniu praw jednostki – obywatela, głównie zaś jego wolności, przed supremacją państwa. Państwu prawa przeciwstawia model państwa absolutnego i neoabsolutnego jako systemów realizujących rządy „bezprawa”³⁵¹. Po roku 1945 nastąpił w Niemczech, w związku z doświadczeniem totalitaryzmu, renesans koncepcji prawa natury w filozofii prawa Gustawa Radbrucha³⁵² oraz doktrynie prawno-politycznej Konrada Adenauera³⁵³.

Doktryna chrześcijańskiego personalizmu Adenauera zawiera tezę o ponadpozytywnym charakterze prawa natury i niezbywalnych prawach osoby ludzkiej jako fundamencie państwa prawa.

Współczesną francuską koncepcję państwa prawa, ściśle związaną z liberalnym i demokratycznym ustrojem, charakteryzuje silne akcentowanie naturalnych, indywidualnych praw człowieka jako systemu wartości fundamentalnych, równych zasadom konstytucyjnym. Państwo prawa jest zaprzeczeniem totalitarnego, decyzyonistycznego modelu władzy, obowiązują w nim zasady limitujące ustawodawcę, zapewniające przestrzeganie praw człowieka i zasadę podziału władz, poddane sądowej kontroli³⁵⁴.

Model państwa prawa uznaje wartość cywilizacyjną demokratycznej formy jego ustroju. Państwo wyraża wspólnotę wszystkich jego obywateli. Podstawowe prawa człowieka, wolność i równość, są w nim gwarantowane instytucjonalnie i proceduralnie. W państwie prawa zachodzi ścisły związek pomiędzy celem obywatelskiej wspólnoty a treścią i formą obowiązujących w nim norm. Państwo prawa zabezpiecza interes wspólnoty i jednostki przed anarchią i antydemokracją, wykorzystując zasady: reprezentacji suwerena, podziału władz, sądowej kontroli konstytucyjności ustaw oraz politycznego i światopoglądowego pluralizmu.

*Renesans
prawa natury*

*Wartość
cywilizacyjna
państwa prawa*

³⁵⁰ *Idem, Rozwój ustrojów demokratycznych III. Demokracja francuska*, Biblioteka Uniwersytetów Robotniczych, t. IX, Kraków 1947, s. 19 i n.

³⁵¹ K. Jonca, *Ewolucja pojęcia „państwa prawnego” w niemieckiej doktrynie prawnej*, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. VII, Wrocław 1976, s. 220.

³⁵² J. Stelmach, R. Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków 1998, s. 74.

³⁵³ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Konrad Adenauer. Personalizm i tradycjonalizm*, Kraków 2000, s. 27.

³⁵⁴ M. Zmierzczak, *Współczesna dyskusja nad pojęciem państwa prawa* [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Prace dedykowane profesorowi Janowi Malarczykowi*, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997, s. 506 i n.

Bolszewizm,
faszyzm,
narodowy
socjalizm

W systemie władzy komunistycznej monopartii dochodzi także do ustanowienia charyzmatycznej tyranii. Charakterystyczny w ZSRR irracjonalny kult Lenina, a w szczególności Stalina, przedstawia genialnego i *nieomylnego* wodza jako niekwestionowany, moralno-światopoglądowy autorytet. *Generalissimus* Stalin osiągnął apogeum politycznego *uwielbienia*, przewyższając nie tylko Mussoliniego, lecz także Hitlera³⁵⁵.

Niewątpliwie zachodzi ścisły związek pomiędzy kompetencjami władzy a typem jej legitymizmu. Demokratyczny model władzy jest immanentnie, *ex definitione* limitowany, natomiast totalny wyraża „nieograniczone” jej kompetencje³⁵⁶.

Faszyzm we Włoszech, podobnie jak i Niemczech, uzasadniał władzę wodzowską w sposób typowy dla współczesnej postaci *charyzmy*³⁵⁷, w formie personifikacji idei narodu pojmowanej po neoheglowsku; we Włoszech – jak podkreśla E. Voegelin – bardziej spirytualistycznie, w Niemczech zaś po rasistowsku³⁵⁸. Dogmat o nieomyślności wodza zawiera się w propagandowych hasłach: „*Il duce ha sempre ragione*”, „*Der Führer hat immer Recht*” („Wódz ma zawsze rację”) ³⁵⁹.

5. Podział legitymizmów władzy

Niemiecki socjolog Max Weber ustanowił podział legitymizmów władzy, tworząc idealne, a więc teoretycznie wyabstrahowane ich modele: legalny, tradycjonalistyczny oraz charyzmatyczny³⁶⁰. K. Grzybowski zmodyfikował ten podział: „(...) w mym ujęciu znika typ »legale Herrschaft«, w jego miejsce mamy legitymizm oparty na suwerenności ludu”³⁶¹.

Legitymizm demokratyczny oznacza powoływanie władzy na podstawie woli społeczeństwa. Rządzący sprawują władzę, gdyż otrzymali od społeczeństwa mandat. Podział na rządzących i rządzonych nie jest sztywny. W wyniku kolejnej elekcji ulegają zmianie role polityczne; rzą-

³⁵⁵ Por. M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 277 i n.; R. Wapiński, *Cywilizacyjne uwarunkowania...*, s. 14.

³⁵⁶ To tendencja do unifikacji. T. Todorov, *Utilità di un concetto* [w:] Z. Bauman, U. Herbert, N. Ochoťin, N. Petrov, M. Salvati, V. Marchetti, D. Bidussa, M. Bettini, C. Pavone, T. Todorov, V. Zaslavsky, A. Paczkowski, A. Brossat, F.M. Cataluccio, E. Traverso, M. Flores, S. Lukes, *Nazismo, fascismo, comunismo...*, s. 90 i n.

³⁵⁷ O wodzu charyzmatycznym A. De Bernadi, *Una dittatura moderna. Il fascismo come problema storico*, Milano 2001, s. 54.

³⁵⁸ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, s. 58.

³⁵⁹ K. Grzybowski, *Nauka o państwie*, s. 26.

³⁶⁰ *Ibidem*, s. 40.

³⁶¹ *Ibidem*.

Trzy legitymizmy
władzy

dzący stają się rządzonymi. Władza nie korzysta w polityce z uzasadnień typu mistyczno-irracjonalnego. Zagadnieniem podstawowym jest desygnowanie rządzących, zagadnieniem istotnym – granice egalitaryzmu. Kontrolę przez społeczeństwo legalności działań rządzących, którym powierzono władzę na określonych warunkach, określa obowiązująca w systemach demokratycznych konstytucja³⁶².

Legitymizm tradycjonalistyczny opiera się na przekonaniu, że system polityczny obowiązujący w państwie jest „słuszny”, gdyż już „od dawna” obowiązuje. Tradycja stanowi rękojmię słuszności instytucji politycznych i prawa. Dostosowywanie tradycji do zmian, jakie niesie historia, określenie ich przedmiotu, historycznie niezbędnego – wyznacza problemy rządzących. Także do nich należy uzasadnienie, że „nowe” treści mieszczą się w tradycji, a przynajmniej z niej w sposób logiczny wynikają. Władza powołuje się na imperatyw niezmiennie obowiązującej siły tradycji³⁶³.

Legitymizm charyzmatyczny opiera się na autorytecie osobistym rządzącego – osoby o ponadnaturalnych cechach. Z racji kwalifikacji osobistych posiada ona niedostępną innym ludziom wiedzę. Tajemnice władzy: kierowanie sprawami państwa, stanowienie prawa, podejmowanie decyzji politycznych, są z założenia niedostępne społeczeństwu – rządzonym. Władzy nie muszą oni rozumieć, natomiast powinni bezwzględnie słuchać rządzącego, otaczać go „czcią i podziwem”. „Nieomyślność i doskonałość” rządzącego jest gwarancją, że nadany przez niego ustrój polityczny jest z założenia „doskonały”. Nie podlega krytyce ani zmianom. System władzy charyzmatycznej jest związany ze skutecznością zinstytucjonalizowanej charyzmy rządzącego³⁶⁴.

Charyzmatyczny model legitymizmu władzy jest typowy dla włoskiego faszyzmu i narodowego socjalizmu³⁶⁵. Także bolszewizm korzystał z charyzmatycznego modelu legitymizmu. Lenin stał się pierwszym charyzmatycznym tyranem, przygotowując grunt pod najbardziej radykalny model charyzmatycznej tyranii – stalinizm³⁶⁶.

6. Praworządność i legalizm

Systemy totalitarne są zaprzeczeniem praworządności i legalizmu. Charakterystycznym tych systemów przykładem są stalinizm i hitleryzm. Natomiast faszizm włoski jest klasyfikowany odmiennie.

---

³⁶² *Ibidem*, s. 30 i n.

³⁶³ *Ibidem*, s. 28 i n.

³⁶⁴ *Ibidem*, s. 25 i n.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 26.

³⁶⁶ O specyfice totalitarnego terroru H. Arendt, *Korzenie...*, t. 1, s. 347.

Specyfika
dyktatury
Mussoliniego

Według historyka faszyzmu Manfreda Funkego, systemy sprawowanej przez Hitlera i Mussoliniego władzy spełniają formalne cechy totalitarnej dyktatury. Wzorem dla nich w zakresie metody sprawowania władzy byli bolszewicy. Różnice można wskazać w zakresie stopnia radykalizacji dyktatury. *Stato totalitario* Mussoliniego, autorytarne w praktyce sprawowania władzy, także w zakresie jej celów kontrastowało z dyktaturą Hitlera³⁶⁷.

Zdaniem H. Arendt „...Mussolini, tak dumny z nazwy »państwo totalitarne«..., nie usiłował wprowadzić rządów totalitarnych na pełną skalę (...), zadowolając się dyktaturą i rządami jednej partii”³⁶⁸. W jej ocenie na nietotalitarny charakter tej dyktatury wskazuje „(...) zaskakująco mała liczba i łagodność wyroków wymierzanych przestępcom politycznym”³⁶⁹. E. Gentile zwraca uwagę na specyficzny charakter faszystowskiego totalitaryzmu jako „niepełnego” lub „niedoskonałego”. Był to wyraz „kontynuowanego eksperymentu” i „aktualizowanego procesu”. Faszyzm realizował zatem „włoską drogę do totalitaryzmu”³⁷⁰. J. Baszkiewicz podkreśla jednak, że ten niepełny, „...ów »niedokończony« totalitaryzm włoskiego faszyzmu także pokazywał odrażające oblicze. I tu istniały [na niedużą skalę (...)] obozy koncentracyjne i tu policja polityczna torturowała i mordowała”³⁷¹.

Dla systemów totalitarnych charakterystyczna jest, zdaniem H. Arendt, kategoria „wroga obiektywnego” jako ich koniecznego i stałego elementu:

„Wróg
obiektywny”

Wprowadzenie pojęcia „wroga obiektywnego” jest dla reżymów totalitarnych znacznie istotniejsze niż ideologiczne zdefiniowanie tej kategorii. Gdyby szło tylko o nienawiść do Żydów czy burżuazji, reżymy totalitarne, po popełnieniu jednej gigantycznej zbrodni, mogłyby powrócić do zasad normalnego życia i normalnych rządów. (...) jest wręcz odwrotnie. Kategoria wrogów obiektywnych okazała się trwalsza od pierwszych, zdeterminowanych przez ideologię nieprzyjaciół ruchu; stosownie do zmieniających się okoliczności wynajduje się nowych wrogów obiektywnych (...)”³⁷².

Dla H. Arendt „obiektywny przeciwnik” wyraża charakterystyczne dla systemu totalitarnego cechy myślenia prawniczego³⁷³. Z kolei Anna Turska wymienia następujące cechy prawa systemu stalinowskiego:

³⁶⁷ M. Funke, *Starker oder schwacher Dictator? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Ein Essay*, Düsseldorf 1989, s. 168.

³⁶⁸ H. Arendt, *Korzenie...*, t. I, s. 359.

³⁶⁹ *Ibidem*, t. II, s. 73.

³⁷⁰ E. Gentile, *La via italiana...*, s. 149–150, zob. także s. 203.

³⁷¹ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia...*, s. 351.

³⁷² H. Arendt, *Korzenie...*, s. 458.

³⁷³ *Ibidem*.

- pełna polityzacja prawa, co oznacza podporządkowanie go reżimowi totalitarnemu;
- faktyczność i instrumentalność prawa, co oznacza utratę jego normatywności na rzecz przemocy;
- represyjność prawa, prowadząca do wzmożenia penalizacji na niespotykaną skalę;
- pełna kontrola wszystkich dziedzin życia zbiorowego i jednostkowego;
- niepewność prawa wyrażająca się zarówno w jego mglistości i niedookreśloności, jak i niestabilności reguł i arbitralności uregulowań prawnych;
- nihilizm informacyjny, co wyraża się zarówno w wielkiej liczbie uregulowań tajnych, niepublikowanych, jak i w braku jakichkolwiek informacji o prawie poza jego treściami represyjnymi i fasadowymi;
- pełna fasadowość praw i swobód obywatelskich – kryjąca zasadę, iż obywatela są własnością państwa;
- zanegowanie fundamentalnych wartości profesjonalnej kultury prawnej i wartości kultury społeczeństwa³⁷⁴.

Sugestywnie J. Baszkiewicz określa stalinowską konstytucję ZSRR z 5 grudnia 1936 roku jako arcydzieło „politycznej obłudy, zbudowane z fikcji i przemilczeń”³⁷⁵.

W Trzeciej Rzeszy wola Führera stała się najwyższym prawem³⁷⁶. Żydów uznano za źródło wszelkiego zła³⁷⁷. Nastąpiła, jak podkreśla K. Jonca, likwidacja państwa prawa. Złamano zasadę *lex retro non agit*³⁷⁸ i wprowadzono zasadę *lex retro agit*. Naruszono zasadę *nulla poena sine lege*³⁷⁹. Wprowadzono zasadę analogii oraz orzekania przez sąd „według zdrowego odczucia narodowego”³⁸⁰. Ostatecznie, podkreśla Diemut Majer, sędzia stał się narzędziem władzy wodza, jego przedstawicielem w wymiarze sprawiedliwości³⁸¹.

³⁷⁴ A. Turska, *Prawo państwa totalitarnego*, s. 33.

³⁷⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia...*, s. 360.

³⁷⁶ *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 101–106.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 292; zob. *Verordnung des Beauftragten für den Vierjahres-plan Göring über eine Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit* vom 12. November 1938; *Verordnung (...) zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben* vom 12. November 1938; *Anordnung des Präsidenten der Reichskulturkammer Dr. Goebbels* vom 12. November 1938 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 294–295; zob. M. Maciejewski, *Rozważania nad znaczeniem antysemityzmu w ideologii Adolfa Hitlera* [w:] *SnFiZH*, t. XVIII, Wrocław 1995, s. 13 i n., a także *idem*, *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga* [w:] *SnFiZH*, t. XVIII, Wrocław 1995, s. 60 i n.

³⁷⁸ K. Jonca, *Koncepcje narodowosocjalistycznego prawa w Trzeciej Rzeszy* [w:] *SnFiZH*, t. III, red. tomu: K. Działocha, K. Jonca, F. Ryszka, W. Wrzesiński, Wrocław 1977, s. 78.

³⁷⁹ *Ibidem*, s. 79.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 80.

³⁸¹ D. Majer, „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze

Państwo totalitarne jest zaprzeczeniem państwa prawa³⁸², liberalizmu i demokracji³⁸³, wódz³⁸⁴ jest w nim despotycznym władcą.

U źródeł totalitarnej koncepcji władzy znajduje się radykalnie kontrastująca z tradycyjną moralnością jej totalitarna forma. Wyraża negację moralności opartej zarówno na klasycznej religii, jak i na poza-religijnej, indywidualistycznej oraz humanitarnej ideologii, uzasadnia, w sposób skrajnie pozytywistyczny, każdą decyzję. W konsekwencji tradycyjną pozapolityczną moralność zastępuje jeden rodzaj moralności: polityczna etyka sytuacyjna. Tradycyjna moralność limituje politykę, jest dla władzy niepotrzebna i niebezpieczna.

---

szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989, s. 24.

³⁸² E. Traverso, *Il totalitarismo*, s. 5.

³⁸³ Por. R. Wolin, *The Seduction of Unreason the Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Postmodernism*, Princeton 2004, s. 3.

³⁸⁴ Por. M. Szyszkowska, *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989, s. 62, a także K. Jonca, *Dylematy prawa natury w Trzeciej Rzeszy* [w:] SnFiZH, t. XVII, Wrocław 1994, s. 13; por. A. Zwoliński, *Kościół a ideologia. Komunizm, faszyzm, kapitalizm*, Kraków 1991, s. 54.

Rozdział VI

Faszystowski korporacjonizm a idee narodowego solidaryzmu

1. U źródeł solidarystyczno-narodowych idei

Ewolucji instytucji politycznych i prawnych faszyzmu towarzyszą idee określające solidarystyczno-narodową istotę państwa. Ich geneza jest związana z rozwojem doktryny nacjonalistycznej, która z końcem XIX i na początku XX stulecia stała się jednym z silniejszych prądów politycznych we Włoszech.

U źródeł włoskiego nacjonalizmu znajduje się ideologia Enrica Corradiniego³⁸⁵, eksponująca przede wszystkim mit narodu³⁸⁶. Corradini łączy wątki solidarystyczne i antyindywidualistyczne z apoteozą imperialnych tradycji antycznego Rzymu³⁸⁷.

Doktryna nacjonalistów włoskich koncentruje się wokół idei państwa narodowego i narodowego modelu władzy³⁸⁸. Wprawdzie już u Corradiniego występują wątki syndykalno-korporacyjne, lecz dopiero Rocco przedstawi na kongresie w Mediolanie (1914) założenia ustroju syndykalno-narodowego o charakterze produktywistycznym, organicznym

---

³⁸⁵ M. De Taeye-Henen, *Le nationalisme d'Enrico Corradini et les origines du fascisme dans la revue florentine. Il Regno (1903–1906)*, z przedmową profesora R.O.J. Van Nuffela, Paris 1973, s. 85.

³⁸⁶ J. Zdzitowiecki, *Enrico Corradini i nacjonalizm włoski* [w:] E. Corradini, *Jedność i potęga narodów (L'Unità e la potenza delle nazioni)* z drugiego włoskiego wydania przetłumaczył i wstępem poprzedził J. Zdzitowiecki: „*Enrico Corradini i nacjonalizm włoski*”, Biblioteka „Awangardy”, t. X, Poznań 1937, s. XXXII i n.

³⁸⁷ *Ibidem*, s. XII.

³⁸⁸ A. James Gregor, określając włoski nacjonalizm ewolucyjną doktryną, ukształtowaną już do 1913 roku, akcentuje jej związki z myślą takich ideologów, jak: Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Gabriel Tarde, Georges Sorel, Gustave Le Bon oraz Ludwik Gumplowicz, A.J. Gregor, *Mussolini's intellectuals Fascist Social and Political Thought*, Princeton–Oxford 2005, s. 37.

i funkcjonalnym. *Naród-producent* funkcjonuje jako zorganizowana całość; państwo i producenci pracą i oszczędnością służą umacnianiu interesu narodowego³⁸⁹. Te wątki doktrynalne, zdaniem historyka Maria Sbriccolego, antycypują idee przyszłej faszystowskiej *Karty Pracy* przez: negację indywidualizmu gospodarczego i wolnego handlu, przejście od systemu wolnej konkurencji do modelu solidaryzmu narodowego producentów, opartego na dyscyplinie i prawnym uznaniu organizacji pracodawców oraz pracowników³⁹⁰.

Ideolog romantycznego nacjonalizmu Gabriel D'Annunzio³⁹¹, inicjator zajęcia Fiume (*Marcia di Ronchi*)³⁹², twórca ustroju polityczno-społecznego wyrażonego w konstytucji z Carnaro (31 sierpnia 1920 roku)³⁹³, nawiązywał także do koncepcji *narodu-producenta*. Korporacje, w nawiązaniu do stanowo-zawodowych, średniowiecznych tradycji, są podstawą systemu politycznego. Zrzeszają pracowników i pracodawców, zgodnie z solidarystyczną aksjologią³⁹⁴.

2. Zasada współpracy (*collaborazione*)

Rozwój syndykalizmu faszystowskiego był związany z zawarciem w Pałacu Chigi, 21 grudnia 1923 roku, paktu pomiędzy *Powszechną Konfederacją Przemysłu Włoskiego* a *Powszechną Konfederacją Faszystowskich Korporacji*³⁹⁵. Proklamowana oficjalnie zasada „współpracy” (*„collaborazione”*) przemysłowców i pracowników, a więc klas społecznych, została sformalizowana³⁹⁶. *Pakt Chigi* zawiera państwowo-solidarystyczne idee „współpracy”³⁹⁷:

³⁸⁹ J. Zdzitowiecki, *Enrico Corradini...*, s. XXXII.

³⁹⁰ M. Sbriccoli, Rocco, Alfredo [w:] *Dizionario del fascismo II*, L-Z..., s. 535. A. Rocco pozostawał pod wpływem „teorii produktywnych sił” Fryderyka Lista. A.J. Gregor, *Mussolini's intellectuals...*, s. 45. Rocco już w latach 1914–1919 antycypował model antyliberalnego i antydemokratycznego, korporacyjnego państwa, *ibidem*, s. 60.

³⁹¹ E. Gentile określa ten nacjonalizm w kategoriach politycznej religii, E. Gentile, *The Origins of Fascist Ideology 1918–1925*, tłum. z j. włoskiego R.L. Miller, New York 2005, s. 141.

³⁹² J. Sondel-Cedermas, *Gabriele D'Annunzio. U źródeł ideologicznych włoskiego faszyzmu*, Kraków 2008, s. 140 i n.

³⁹³ O *Carta del Carnaro* F. Perfetti, *Fiumanesimo, sindacalismo e fascismo*, Roma 1988, s. 19 i n.; G.L. Mosse, *L'uomo e le masse nelle ideologie nazionaliste*, tłum. P. Negri, Roma—Bari 1999, s. 109.

³⁹⁴ J. Sondel-Cedermas, *Gabriele D'Annunzio...*, s. 158.

³⁹⁵ *Il patto di Palazzo Chigi* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 435–436.

³⁹⁶ *Ibidem*.

³⁹⁷ „proposito di collaborazione”, *ibidem*, s. 436.

- „dyrektywnej” roli rządu narodowego w stosunkach pracy, opartych na „zgodnej woli stron”, w celu „zwiększenia dobrobytu wszystkich klas i pomyślności narodu”; eliminacji strajków, a więc zachowania „zgody” społecznej³⁹⁸ gwarantującej stabilny rozwój gospodarczy i bogactwo kraju, warunek jego siły politycznej;
- odrzucenia przez organizacje syndykalne „nieusuwalnej sprzeczności interesów” pomiędzy przemysłowcami i robotnikami; a także konieczności nawiązania solidarystycznych³⁹⁹ relacji pomiędzy pracodawcami i pracownikami „w duchu syndykalizmu narodowego” uwzględniającego „słuszny” (sprawiedliwy)⁴⁰⁰ poziom płac.

Dopełnieniem *Paktu Chigi* stał się *Pakt Vidoni* z 2 października 1925 roku. Przemysłowcy uznali faszystowskie organizacje zawodowe za wyłączną reprezentację pracujących, zaś faszystowskie organizacje zawodowe uznały monopol *Konfederacji Przemysłowców* jako jedynej reprezentacji interesów pracodawców⁴⁰¹.

3. Syndykaty i korporacje

Ustawa syndykalistyczna z 3 kwietnia 1926 roku i dekret królewski z 1 lipca 1926 roku⁴⁰² wprowadziły pierwsze elementy systemu faszystowsko-korporacyjnego.

Syndykaty zrzeszały wyłącznie pracowników albo pracodawców; wykluczono tworzenie syndykatów mieszanych. W skład tego samego syndykatu nie wchodził pracownicy umysłowi i fizyczni, nawet zatrudnieni w tej samej kategorii przedsiębiorstw. Syndykaty łączyły się w korporacje z zachowaniem odrębnego przedstawicielstwa pracowników i pracodawców. *Korporacje* miały charakter centralny, *narodowy*, łącząc narodowe organizacje syndykalistyczne różnorodnych czynników produkcji – pracodawców oraz pracowników umysłowych i fizycznych, określonej gałęzi wytwórczości lub kategorii przedsiębiorstw. Korporację powoływał dekret ministra.

³⁹⁸ „la concordia tra i vari elementi della produzione (...)”, *ibidem*, s. 435.

³⁹⁹ „stringere sempre più cordiali rapporti (...)”, *ibidem*.

⁴⁰⁰ „di più equi compensi (...)”, *ibidem*.

⁴⁰¹ *Patto di Palazzo Vidoni* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 439.

⁴⁰² *Legge sulla disciplina giuridica di rapporti di lavoro*. Legge 3 aprile 1926, n. 563 [w:] *ibidem*, s. 442–451, wraz z: *Norme per l'attuazione della legge 3 aprile 1926, n. 563, sulla disciplina giuridica dei rapporti collettivi del lavoro*, Regio Decreto 1 luglio 1926, n. 1130 [w:] H. Vollweiler, *Der Staats...* Anhang, s. 286–323.

Prawne uznanie syndykatu (również jego delegalizacja), jako wyraz arbitralnej decyzji władz, następowało w formie dekretu. Odmowę uznania syndykatu uzależniano od przyczyn: politycznej, gospodarczej lub społecznej natury. Administracyjny akt uznania syndykatu wyrażał odrzucenie zasady autonomii zrzeszeń. Syndykaty włączone w system polityczny państwa faszystowskiego podzieliły los instytucji funkcjonujących w tym systemie władzy. Syndykat zrzeszający minimum 10% zatrudnionych w określonym zawodzie, w danym okręgu, reprezentował kategorię zawodową. Sfaszyzowane syndykaty dyktowały warunki zbiorowych umów pracy.

Hierarchię społeczno-zawodową stanowił jej system; podstawą był *syndykat*, wyższe piętra zajmowały *federacje* oraz *konfederacje*. Zrzeszenia syndykalistyczne tworzyły hierarchię; uznanie jej stopnia wyższego następowało dopiero po przedłożeniu spisu wszystkich wchodzących do zrzeszenia syndykatów, wraz z przedłożeniem ich statutów. Uznanie dekretem królewskim stowarzyszenia stopnia wyższego oznaczało uznanie wszystkich wchodzących w jego skład syndykatów. Konfederacjom oraz federacjom powierzono nadzór nad działalnością syndykatów, a prefektom oraz ministrowi korporacji przeprowadzanie dochodzeń i rewizji.

W ramach organizacji syndykalistycznych stopnia wyższego przewidziano dla pracodawców *narodowe konfederacje*: przemysłowców, rolników, kupców, właścicieli przedsiębiorstw transportowych oraz bankierów; dla pracowników – *konfederację narodową*: urzędników i robotników przemysłowych, urzędników i pracowników handlowych, urzędników i robotników transportu oraz urzędników bankowych. Dla wykonujących wolne zawody powołano narodową konfederację zawodów wolnych i artystów, a dla ujednolicenia całości systemu – powszechną konfederację pracodawców i pracowników oraz osób wykonujących wolne zawody.

Federacje i *konfederacje* są osobami prawnymi, natomiast korporacja nie ma osobowości prawnej, jest organem administracji państwowej. Zasadniczo, zgodnie z zasadą „zgody” społecznej, obowiązywał zakaz lokautów i strajków.

W *Ministerstwie Korporacji*, funkcjonującym od roku 1926, powołano *Narodową Radę Korporacyjną*. W *Ministerstwie Korporacji* koncentrowały się funkcje kierownicze i nadzoru wobec działających w jego ramach centralnych organów korporacyjnych (korporacji)⁴⁰³.

---

⁴⁰³ A.M. Corvi, *Ustrój...*, s. 76.

4. *Carta del Lavoro*

Karta Pracy (*Carta del Lavoro*) uchwalona przez Wielką Radę Faszystowską 21 kwietnia 1927 roku⁴⁰⁴ zawiera uniformistyczną definicję narodu włoskiego i interpretuje ją w kierunku organicznym: naród włoski wyraża ponadjednostkową, ponadgrupową, organiczną „...jedność moralną, polityczną i gospodarczą urzeczywistniającą się całkowicie w państwie faszystowskim”⁴⁰⁵.

*Państwo
faszystowskie
a naród*

Karta Pracy głosi idee ograniczonego kapitalizmu:

- państwo korporacyjne uznaje prywatną inicjatywę za optymalną ekonomicznie, prowadzoną „w interesie narodu” działalność;
- „prywatna organizacja produkcji”, będąc „funkcją narodowego interesu”, jest odpowiedzialna za całokształt produkcji wobec państwa;
- z zasady *współpracy* (*collaborazione*) wynikają wzajemne prawa i obowiązki; pracobiorca (technik, urzędnik, robotnik) jest aktywnym współuczestnikiem działalności gospodarczej, którą kieruje pracodawca, i ponosi za nią odpowiedzialność;
- interwencję państwa w produkcję ekonomiczną uzasadnia „jedyne” brak inicjatywy prywatnej lub jej niedostatek, oraz polityczny interes państwa;
- formą interwencji jest: kontrola, wsparcie oraz bezpośrednie przejęcie zarządu przedsiębiorstwa.

Istota ograniczonego kapitalizmu polega więc na związaniu przedsiębiorcy celem politycznym z realizacją interesu narodowego, co uzasadnia jego odpowiedzialność wobec państwa faszystowskiego za prowadzenie działalności gospodarczej⁴⁰⁶.

Karta Pracy wprowadza obowiązek pracy zarówno fizycznej, jak umysłowej, eksponując solidarystyczno-produktywistyczny charakter państwa faszystowskiego.

⁴⁰⁴ *Carta del Lavoro* [w:] A.H. Vollweiler, *Der Staats...*, Anhang, s. 266–273.

⁴⁰⁵ *Ibidem*, s. 266.

⁴⁰⁶ Według nazistów analogicznie do włoskich faszystów, własność prywatna z perspektywy nadrzędnych interesów państwa. R. Eatwell, *Fascismo verso un modello generale*. Presentazione di A. Campi, tłum. A. Campi, A. Marini, Roma 1999, s. 83 i n.

5. Zasada *solidaryzmu*

Minister sprawiedliwości Włoch faszystowskich, eksnacjonalista A. Rocco⁴⁰⁷, łączył ideę narodu z organiczną koncepcją społeczną⁴⁰⁸. Jednostka została przeciwstawiona i podporządkowana społeczności narodowej, pojmowanej jako organiczna całość, a więc w konsekwencji interesy poszczególnych jednostek były przemijające, interesy społeczeństwa zaś trwałe. Państwo faszystowskie jako synteza wartości narodowych uzyskało wartość polityczną rzędu najwyższego.

Narodowo-
-państwowy
solidaryzm

Solidaryzm Rocca prowadził do antyindywidualizmu i antysocjalizmu, akceptacji zasady autorytetu państwa w stosunkach gospodarczych i społecznych. Rocco uznawał indywidualizm za formę społecznej anarchii, a walkę klas za antynarodową koncepcję społeczną.

Z idei „sprawiedliwości państwowej” wynikała kompetencja państwa faszystowskiego do interweniowania w stosunki gospodarczo-społeczne i przyznawania „każdemu tego, co się mu należy”⁴⁰⁹, czyli w nawiązaniu do zasad organicznych i stanowych *pax et ordo* w średniowiecznej hierarchii społecznej⁴¹⁰.

Antyliberalna koncepcja Rocca odrzucała demokrację, wolność zaś uznawała za wartość koncesjonowaną; jednostka jako część organizmu nie posiada praw własnych, lecz nadane jej odgórnie. Klasy powinny z sobą współdziałać; ich walka zakłócałaby rozwój i sprawne funkcjonowanie „narodowego organizmu”. Na strukturę społeczną składają się grupy zorganizowane w syndykaty, a nie związki zawodowe. Rocco, nawiązując do reakcyjnej myśli politycznej, odrzucał tradycje rewolucji francuskiej.

⁴⁰⁷ Marcel Prelot określił A. Rocco „czołowym jurystą reżymu”, M. Prelot, *Państwo faszystowskie*, tłum., słowem wstępnym opatrzył i tekstami prawodawstwa uzupełnił A. Miller, Warszawa-Kraków 1939, s. 79.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, s. 85.

⁴⁰⁹ A. Rocco, *Prawodawstwo faszystowskie*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, R. 9, t. 100–101, sierpień–wrzesień 1930, s. 38.

⁴¹⁰ K. Grzybowski, *Historia doktryn politycznych i prawnych. Od państwa niewolniczego do rewolucyj burżuazyjnych*, wydanie drugie, Warszawa 1968, s. 221.

6. Rozbudowa systemu korporacyjnego

Reformę *Narodowej Rady Korporacyjnej* przeprowadziła ustawa z 20 marca 1930 roku⁴¹¹. Na jej inauguracyjnym posiedzeniu, 21 kwietnia 1930 roku, Mussolini scharakteryzował *Radę* jako „mózg” narodowej gospodarki, o zadaniach „przygotowawczych i koordynacyjnych”⁴¹².

Narodowa Rada Korporacyjna składała się z sekcji branżowych. Miała kompetencje opiniotwórcze, służąc pod kierunkiem szefa rządu interesom syndykalnego i korporacyjnego ustroju faszystowskiego państwa.

Ustawa z 4 lutego 1934 roku stanowiła, że korporacje są tworzone dekretem szefa rządu. *Narodowa Rada Korporacyjna* zatwierdzała ustalone przez korporacje, w ramach swych kompetencji, taryfy usług i preferencyjne ceny dóbr konsumpcyjnych; stawały się one obowiązujące po oficjalnym opublikowaniu dekretem szefa rządu⁴¹³.

Od maja do czerwca 1934 roku Mussolini powołał aż 22 korporacje, organizujące system ekonomiczno-społeczny Włoch faszystowskich.

Budowy ustroju syndykalno-korporacyjnego (do roku 1939) nie połączono z instytucjami prawno-politycznymi w jeden system. Dopiero wprowadzona ustawą z 19 stycznia 1939 roku, w miejsce *Izby Deputowanych*, *Izba Faszystowsko-Korporacyjna* zorganizowała system polityczno-gospodarczej i branżowo-społecznej reprezentacji⁴¹⁴, stanowiąc ostatni akt konstruowania gmachu państwa korporacyjnego⁴¹⁵.

7. Korporacjonizm faszystowski

Budowany w latach 1926–1939 ustrój prawno-polityczny faszystowskiego korporacjonizmu nie tworzył nowego porządku społeczno-gospodarczego⁴¹⁶. Służył uniformizacji stosunków pracy poddanych arbitralnej władzy faszystów.

---

⁴¹¹ *Riforma del Consiglio nazionale delle Corporazioni*. Legge 20 marzo 1930, n. 206 [w:] H. Vollweiler, *Der Staats...*, Anhang s. 323–335.

⁴¹² B. Mussolini, *Per il Consiglio nazionale delle Corporazioni* (21 aprile 1930) [w:] *Scritti e Discorsi...*, VII, s. 191.

⁴¹³ *Costituzione e funzioni delle Corporazioni*. Legge 5 febbraio 1934, n. 163 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 535–537.

⁴¹⁴ Por. K. London, *Backgrounds of Conflict. Ideas and Forms in World Politics*, New York 1947, s. 159.

⁴¹⁵ *Istituzione della Camera dei Fasci e delle Corporazioni*. Legge 19 gennaio 1939, n. 129 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice s. 567–570.

⁴¹⁶ Por. F. Vollmer, *Revolutionary Discipline through Totalitarian Consensus. Dynamic Modernism and Violence in the Political Culture of Italian Fascism* [w:] *Fascism*,

Ustrój korporacyjny w faszystowskich Włoszech opierał się na systemie grup społeczno-zawodowych i koncepcji syndykatu. Faszystowski model społeczeństwa odrzucał z jednej strony indywidualistyczno-liberalną doktrynę społeczną, z drugiej zaś – marksistowską ideologię. Charakterystyczną jego cechą było traktowanie społeczeństwa jako zbiorowego organizmu, w którym solidarne funkcjonowanie całości łączy się z zabezpieczeniem interesów poszczególnych grup pracowniczych. Syndykaty, zrzeszające pracowników oraz pracodawców, gwarantowały instytucjonalnie przestrzeganie zróżnicowanych społeczno-zawodowych interesów, a także rozwiązywanie konfliktów na zasadach syndykalno-korporacyjnej współpracy klas i grup społeczno-zawodowych. *Pokój społeczny* (zakaz strajków i lokautów) – główny cel antyklasowej i solidarystycznej ideologii – zabezpieczało funkcjonowanie korporacyjnej hierarchii⁴¹⁷, nadrzędnej wobec organizacji syndykalnej i kierowanej przez faszystowski aparat władzy, realizujący zasady zgody narodowej, interesu państwa oraz *sprawiedliwości społecznej*.

*Pokój
społeczny*

W faszystowskiej Italii ustrój korporacyjno-syndykalny powiązano z opartym na charyzmie faszystowskiej monopartii i władzy jej wodza antydemokratycznym ustrojem państwa.

Faszystowski korporacjonizm służył przeciwdziałaniu klasowemu oraz indywidualistycznym aspektom życia społeczno-gospodarczego. Wyrażał zbieżność funkcji politycznych faszystowskiego korporacjonizmu i korporacyjnych idei zawartych w encyklice *Quadragesimo Anno*, przy zachowaniu typologicznej zasadniczej odmienności tych modeli korporacjonizmu.

Faszystowski korporacjonizm odpowiadał polityce uniformizacji organizacji mas pracowniczych i stosunków pracy. Podporządkowanie gospodarki celom politycznym w sposób zasadniczy odróżnia tradycyjny model państwa od faszystowskiego systemu.

8. Korporacjonizm autonomiczny

Encyklika Piusa XI z 15 maja 1931 roku *Quadragesimo Anno*⁴¹⁸, w nawiązaniu do encykliki *Rerum Novarum* Leona XIII z 15 maja 1891 roku,

Communism, and the Consolidation of Democracy. A Comparison of European Dictatorships, pod red. G. Besiera, F. Piombo, K. Stokłosy, Mittel- und Ostmitteleuropastudien, Hrsg. v. G. Besier und K. Stoklosa Technische Universität, Band 2, Berlin 2006, s. 18.

⁴¹⁷ Por. A.J. Gregor, *Mussolini's Intellectuals...*, s. 131.

⁴¹⁸ Encyklika Jęgo Świątobliwości Piusa XI. Z Opatrzności Bożej Papieża. Do czci- godnych Braci Patrjarchów, Prymasów, Arcybiskupów, Biskupów i innych Ordynariuszów,

głosi idee korporacyjne. Ideami korporacyjnymi posługiwał się także włoski faszyzm. Określenie właściwych proporcji między katolicko-konserwatywną a faszystowską koncepcją korporacjonizmu jest typologicznie uzasadnione.

Encyklika *Rerum Novarum* głosi solidaryzm jako antytezę *walki klas*. Dla solidaryzmu znajduje uzasadnienie w moralności i filozofii, nie zaś w politycznej aksjologii. Fetyszyzacja pojęć jest jej obca, w szczególności alienacja pojęcia narodu i państwa, typowa dla nacjonalistycznej myśli politycznej, do której sięgnął faszyzm, budując model państwa narodowo-korporacyjnego.

*Katolicki
solidaryzm*

Uznanie przez Kościół w encyklikach *Rerum Novarum* oraz *Quadragesimo Anno* własności za prawo naturalne i nienaruszalne korespondoowało z ideologią społecznej prawicy, sankcjonując społeczno-własnościowe stosunki. Sankcjonowanie nie oznacza pełnej i nieograniczonej jego akceptacji, a przeciwnie – zakłada konieczność reformy stosunków społeczno-ekonomicznych. Właściciel jest zobowiązany do przestrzegania w praktyce zasad katolickiej moralistyki i etyki, będącej nie do pogodzenia z nacjonalistycznym „egoizmem narodowym” oraz z faszystowskim korporacjonizmem.

Encyklika *Quadragesimo Anno*, kreśląc ramy ogólnego właściwego modelu organizacji życia społeczno-zawodowego i gospodarczego, jest skłonna uznać solidarystyczną, antyliberalną i antyklasową korporacyjną strukturę społeczną. Katolicyzm społeczny skłania się do koncepcji państwa, w którym korporacje zachowują własną autonomię, państwo zaś udziela im pomocy i otacza je opieką prawa. Pożądanym jest model funkcjonujących w państwie korporacji, natomiast podważony zostaje sens i moralna wartość faszystowskiego państwa korporacyjnego. Encyklika wysuwa zastrzeżenia wobec nadmiernego wiązania ustroju korporacyjno-stanowego z polityką i przestrzega przed jego biurokratyzacją⁴¹⁹. To sceptyczna refleksja etyczno-moralnej natury, związana z poszukiwaniem rozwiązań sprzyjających katolickiej koncepcji sprawiedliwości społecznej.

Idee korporacyjne zawarte w encyklice *Quadragesimo Anno* nawiązują do koncepcji programu społecznego wyrażonego przez Leona XIII w encyklice *Rerum Novarum*. Stany społeczno-zawodowe przeciwstawia się klasie społecznej, zalecany zaś system pracowniczych i pracodawczych

*Idee stanowo-
zawodowe*

---

pokój i jedność ze Stolicą Apostolską utrzymujących. O odnowieniu ustroju społecznego i dostosowaniu go do prawa ewangelicznego na czterdziesty rok po wydaniu przez Leona XIII Encykliki „*Rerum Novarum*”, A.D. 1931 Currenda IV, Pismo Urzędowe Tarnowskiej Kurji Diecezjalnej.

⁴¹⁹ *Ibidem*, s. 96. Por. K. Grzybowski, B. Sobolewska, *Doktryna polityczna i społeczna papieża (1789–1968)*, Warszawa 1971, s. 120.

korporacji odrzuca doktrynę walki klas⁴²⁰. Jej miejsce zajmuje aksjologia solidarystyczna, teorię *walki klas* zastępuje zasada ich współpracy. Treść polityczno-ideowa katolickiego solidaryzmu zwraca się przeciwko socjalistycznej filozofii społecznej i politycznej oraz ideologii i aksjologii liberalnej, liberalno-kapitalistycznego ustroju społeczeństwa. Neguje jego wartość moralną i kryteria indywidualistycznej etyki i filozofii. Korporacjonizm i solidaryzm, jako wyraz uniwersalistycznej tradycji i wzorów średniowiecza, stanowią skuteczne antidotum na dylematy społeczno-gospodarczego rozwoju społeczeństwa u schyłku XIX stulecia.

Gdy Pius XI ogłosił encyklikę *Quadragesimo Anno*, stosunki polityczne i społeczno-gospodarcze ówczesnego świata uległy dalszej ewolucji. Odnowienie koncepcji korporacyjnych i neostanowych nastąpiło w okresie kryzysu liberalizmu. Katolicki solidaryzm korporacyjny, tradycjonalistyczny i sceptyczny wobec zachodzących w świecie zmian, był wyrazem społecznej moralistyki.

Katolicka moralistyka korporacyjna traktuje solidarystyczną aksjologię jako konsekwencję chrześcijańskiego światopoglądu i religijnej etyki. Tak rozumiany solidaryzm kontrastuje z funkcjonującymi ówczesznie ideami solidaryzmu politycznego. Korporacjonizm i solidaryzm, w wersji upowszechnionej przez encyklikę *Quadragesimo Anno*, oznaczały rewaloryzację koncepcji chrześcijańsko-stanowych, zawartych w encyklice *Rerum Novarum*, i równocześnie próbę moralistyczno-ideologicznej konfrontacji z niekatolickimi doktrynami społeczno-politycznymi.

Doktryna korporacyjno-stanowa zawarta w encyklice *Rerum Novarum* jest przeciwna wszelkiemu rewolucjonizowaniu stosunków społecznych i własnościowych. W encyklice *Quadragesimo Anno*, kontynuującej doktrynalne wątki korporacjonizmu, stosunek do socjalizmu ulega pewnemu przewartościowaniu i ewolucji. Encyklika ta wyraźnie dyferencjuje swój stosunek do komunizmu – z jednej, oraz socjalizmu – z drugiej strony. Do komunizmu odnosi pejoratywne oceny, zarzucając mu maksymalny radykalizm w zakresie stosowania metod *walki klasowej* i zniesienia własności prywatnej oraz realizowanie polityki ateizacji społeczeństwa. Natomiast stosunek do socjalizmu, a więc do reformizmu i socjaldemokratyzmu, jest zasadniczo odmienny. Encyklika dostrzega zbieżność programu społecznego niekomunistycznego socjalizmu z niektórymi koncepcjami chrześcijańsko-społecznego reformizmu. Mocno akcentuje znaczenie analogicznych zasad: *pokoju społecznego*, unikania radykalizmu i przemocy, ograniczonej krytyki własności prywatnej środków produkcji oraz stonowania koncepcji „walki klas”. Encyklika odrzuca jednak możliwość kompromisu z niekomunistycznym

---

⁴²⁰ *Ibidem*, s. 93.

socjalizmem głównie z powodów światopoglądowych, wskazując na antychrześcijański etos tej doktryny. Wiąże rozwój socjaldemokratyzmu z liberalizmem o jednoznacznie negatywnej moralistycznej wymowie⁴²¹.

Z katolickim korporacjonizmem jego faszystowski model styka się tylko w punkcie krytyki i negacji komunizmu; natomiast dzieli je głęboka przepaść w postulowanych rozwiązaniach społeczno-ustrojowych⁴²². Katolicki reformizm zbliża się aksjologicznie i politycznie do reformistycznego socjaldemokratyzmu oraz koncepcji współpracy klas i grup społecznych. Ruchy faszystowsko-klerykalne i chrześcijańsko-stanowe upatrywały w encyklice *Quadragesimo Anno* źródła ideologicznej inspiracji i akceptacji.

---

⁴²¹ *Ibidem*, s. 100 i n.

⁴²² Por. A. Zwoliński, *Kościół a ideologia...*, Kraków 1991, s. 59.

Część druga

**Interpretacje faszyzmu
przez włoskich faszystów**

W interpretacjach faszyzmu jego włoskich ideologów można wyróżnić kilka nurtów: wolicjonarno-spekulatywny, psychologiczno-tradycjonalistyczny, historiozoficzny, organiczno-instytucjonalny, elitarystyczny oraz rasistowski.

Twórcami tych interpretacji byli wspierający faszyzm ideolodzy, niektórzy z nich to znane uniwersyteckie nazwiska zaliczane do grona intelektualistów faszystowskich.

Stanowiące przedmiot analizy interpretacje włoskiego faszyzmu traktują o jego genezie i specyficznych cechach, lecz każda z nich ma pewne cechy oryginalne, wyróżniające, dla niej tylko charakterystyczne. Niektóre różnice pomiędzy poszczególnymi interpretacjami są znaczne (np. stosunek do heglizmu), inne są mniej widoczne. Bardziej zauważalne niż jednoznaczna afirmacja ściśle określonych treści jest rozłożenie w nich akcentów ideologicznych i eksponowanie określonych wątków.

Rozdział VII

Interpretacja wolicjonarno-spekulatywna

1. Faszystowski *Książę*

Preludio al Machiavelli Mussoliniego z 30 kwietnia 1924 roku jest esejem ideologicznym, odnoszącym się do sytuacji politycznej związanej z wyborami parlamentarnymi z 6 kwietnia 1924 roku, poprzedzonymi falą zmasowanego terroru wobec antyfaszystów oraz brutalną propagandą¹.

Esej zawiera ważne dla faszyzmu, związane z symboliką Machiavelowskiego *Księcia*, antyindywidualistyczne, wynikające z pesymistycznej antropologii politycznej idee. Mussolini uznaje Niccolò Machiavellego, po pierwsze, za pesymistę, który negatywnie ocenia naturę ludzką i zasadniczo ludźmi pogardza, po drugie, uznaje pejoratywne oceny Machiavellego za wymagające aktualnie zwielokrotnienia².

Anty-
indywidualizm

Antydemokratyczne idee Mussoliniego znajdują oparcie w elitarystycznej frazeologii. Negują zasadę suwerenności ludu³, postulując antydemokratyczny aksjomat: „lud musi wykonywać rozkazy”⁴. Równocześnie wiążą z nim aksjomat historyczno-socjologiczny: „nie istnieje ustrój oparty na wyłącznej zgodzie ludu”⁵. Wpływ historiozofii Vilfreda Pareta na rozwój antydemokratycznej interpretacji historii jest więc wyraźny⁶.

Machiavellowski *Książę* stosuje, w imię narodowej racji stanu, zasady moralności politycznej uzasadnione stanem wyższej konieczności.

Moralność stanu
wyjątkowego

---

¹ „Potrei chiamarlo Commento dell'anno 1924, al *Principe* di Machiavelli, al libro che io vorrei chiamare: vademecum per l'uomo di governo”, B. Mussolini, *Preludio al Machiavelli* (30 aprile 1924) [w:] *Scritti e Discorsi...*, IV, s. 105.

² „(...) io non potrei in alcun modo attenuare il giudizio di Machiavelli. Dovrei, forse, aggravarlo”, *ibidem*, s. 108.

³ „L'oggettivo di sovrano applicato al popolo è una tragica burla”, *ibidem*, s. 109.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Por. K. London, *Backgrounds...*, s. 139.

Antycypuje wizję stanu wyjątkowego, opartego na moralności legitymowanej przesłankami natury politycznej, różnej od tradycyjnego jej modelu. O treści zasad moralnych arbitralnie decyduje suwerenny książę⁷. W stanie wyjątkowym pojęcia „dobra i zła”, typowe dla dychotomicznie pojmowanej moralności, zastępuje pragmatyczne kryterium politycznej skuteczności; stosunki międzyludzkie określają kategorie polityczne, przy równoczesnym wyeliminowaniu lub zredukowaniu norm pozapolitycznych.

Idea stanu wyjątkowego, prowadząca do dyktatury, w imię narodowej racji stanu, jest zbieżna z koncepcją stanu wyjątkowego charakterystyczną dla doktryny politycznej Carla Schmitta, ujmującego istotę suwerenności w kategoriach socjopolitycznych: „Suwerenem jest ten, kto decyduje o stanie wyjątkowym”⁸. Schmittowski suweren, jak również komentujący Machiavellowskiego *Księcia* Mussolini, pojmują ideę stanu wyjątkowego w formie dyktatury. Nie jest to jeszcze doktryna permanentnego stanu wyjątkowego, a raczej teoria władzy suwerena, kontestująca założenia klasycznego, demoliberalnego państwa prawa.

Charyzmatyczna
wizja
wodzostwa

Superindywidualistyczne idee Mussoliniego prowadzą do charyzmatycznej wizji wodzostwa. Machiavellowski *Książę*, utożsamiany z państwem⁹, wyraża nierozzerwalną syntezę państwa i osoby władcy. Uzasadnia wyjątkową rolę Mussoliniego – *faszystowskiego księcia* w życiu politycznym – założyciela faszystowskiego ruchu, a następnie wodza faszystowskiej partii.

Machiavellowski *Książę* nie uzasadnia swej władzy wartościami tradycji, lecz osobistym powołaniem politycznego przywódcy. *Książę* Machiavellego jest podmiotem polityki i twórcą nowego porządku¹⁰. *Duce* przypisuje sobie także rolę podmiotu i kreatora polityki, kierującego, w sposób nowy, losami Włochów.

Idea predestynacji *wodza (Duce)* obejmuje społeczność narodową. Powstaje doktryna o charyzmie narodu i wodza *zesłanego* przez Opatrzność, o cechach monopolu na *autentyczną* wykładnię interesów narodowych, realizowanych przy pomocy partii jako elity narodowej. U Machiavellego nie występuje idea elity władzy; *Książę* samodzielnie realizuje polityczne cele. Mussolini łączy ideę predestynacji jednostki

⁷ Według K. Grzybowskiego występują w doktrynie Machiavellego idee radykalnej, rewolucyjnej, normatywnie nieograniczonej dyktatury, K. Grzybowski, *Historia doktryn...*, s. 263.

⁸ „Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet”, C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München–Leipzig 1922, s. 9.

⁹ „Nel concetto di Machiavelli il Principe è lo Stato”, Mussolini, *Preludio...*, s. 108.

¹⁰ Według Jana Baszkiewicza idee Machiavellego są prekursorskie dla jakobinizmu, J. Baszkiewicz, *Niccolò Machiavelli – jakobin XVI wieku* [w:] *Niccolò Machiavelli. Paradoksy losów doktryny*, praca zbiorowa, pod red. A. Tomasiak-Brzost, Warszawa 1973, s. 97.

wybitnej z mitem narodu wybranego; elitę stanowi nowa instytucja polityczna współczesnej historii – partia faszystowska.

Skonstruowany przez Mussoliniego mit Machiavellowskiego *Księcia* służył celom polityczno-propagandowym faszyzmu w okresie poprzedzającym likwidację państwa demoliberalnego i przekształcenie go w państwo faszystowsko-korporacyjne. Eksponował sprawczą rolę jednostki wybitnej, wodza, *faszystowskiego księcia* działającego nie dla „korzyści osobistych”, lecz w imię „narodowej racji stanu”, rzekomo zagrożonej przez antyfaszystów.

Wizja zagrożenia racji stanu przez antyfaszystów służyła uzasadnianiu działań wodza, jednostki wybitnej, oraz idei faszystowskiego państwa, w którym wola suwerena staje się obowiązującym prawem. Prawa i wolności gwarantowane demoliberalną konstytucją są wymagającą likwidacji *przeszkodą*.

Faszystowska idea stanu wyjątkowego jest w istocie prawniczym eufemizmem. W państwie faszystowskim stan wyjątkowy nie jest okresem *ex definitione* przejściowym, lecz typowym i normalnym, trwale chronionym przez system władzy. Sankcjonuje, z racji imperatywu historii i narodowego przeznaczenia, wszelkie działania władzy, także naruszające tradycyjne wyobrażenia o sprawiedliwości, moralności oraz porządku publicznym. Idee *faszystowskiego księcia* XX wieku zapowiadają narodziny antydemokratycznej i charyzmatycznej faszystowskiej autokracji.

2. Manifest *faszystowskich intelektualistów*

Na Giovanniego Gentilego, jednego z głównych – oprócz Benedetta Crocego – przedstawicieli włoskiego idealizmu – oddziaływała tradycja spekulatywno-idealistyczna, przede wszystkim heglizm¹¹. Gentile i Croce nawiązywali do filozofii Hegla w zakresie ideologii i polityki. Croce, w odróżnieniu do Gentilego, był krytykiem faszyzmu.

Gentile był neoheglistą, jednak jego idealizm różni się od ontologii Hegla aktualizmem¹². Idealizm Gentilego, zwalczając pozytywizm¹³, wyraża cechy radykalizmu¹⁴.

Gentile, filozof-faszysta, związał się trwale z dyktaturą. W doktrynie faszyzmu podkreślał wątki polityczne, „etyczne” i elitarystyczne, aktywi-

*Filozofia
a ideologia*

¹¹ G. Turi, *Gentile Giovanni*, [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 580.

¹² G. Gentile, *Teoria generale dello spirito come atto puro*, Sesta edizione *Opere Complete* di Giovanni Gentile III, Firenze 1944, s. 244 i n.

¹³ G. Turi, *Gentile Giovanni* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 580.

¹⁴ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, wydanie szóste, t. III, *Filozofia XIX wieku i współczesna*, wydanie trzecie, Warszawa 1968, s. 269.

styczne i woluntarystyczne oraz charyzmatyczne. Neoheglizm Gentilego¹⁵ pełnił w obozie faszystowskim funkcję ideologiczną w formie doktryny politycznej służącej dyktaturze. Gentile gloryfikował system faszystowski, przeprowadzając apoteozę jego modelu państwa i władzy.

Stanisław Wędkiewicz trafnie scharakteryzował rolę filozofii Gentilego:

nie obejmuje (...) szarego tłumu faszystów, dociera jednak (...) poprzez szkołę średnią, uniwersytety, publikacje Instytutu Kultury faszystowskiej, do sfer intelektualnych. (...) system Gentilego (...) stał się (...) raczej usprawiedliwieniem rewolucji 1922 roku *post eventum*, dostarczając argumentów na uzasadnienie państwa faszystowskiego jako państwa „etycznego”, „religijnego”¹⁶.

W definicji państwa charakterystyczne jest eksponowanie przez Gentilego wątków ontologicznych, aksjologicznych oraz psychologicznych. Koncepcja państwa przybierającego kształt realnie istniejącej hipostazy pozostaje w ostrej opozycji do pozytywistycznych i nominalistycznych tradycji.

G. Gentile napisał *Manifesto degli intellettuali fascisti agli intellettuali di tutte le nazioni* ogłoszony na łamach prasy 21 kwietnia 1925 roku¹⁷, wykorzystując różne aspekty politycznej symboliki związanej z tradycją *Risorgimento*, w wersji faszystowskiej.

Manifest uznaje źródła faszyzmu i *Młodej Italii* Mazziniego za moralnie analogiczne.

Faszyzm jest organizacją ludzi młodych, zrzeszonych w partię, gotowych do poświęceń, pełnych wiary w wielkość ojczyzny, zdolnych do moralno-politycznego „odrodzenia” (*„rinnovamento”*) powojennych Włoch¹⁸.

To ewidentne nadużycie ideologiczne ma polityczne uzasadnienie. W świadomości historycznej społeczeństwa *Młoda Italia* Mazziniego symbolizowała ruch patriotyczno-narodowy, niepodległościowy, politycznie ukierunkowany na restytucję państwa i jego zjednoczenie,

¹⁵ A. Stöckl, J. Weingärtner, *Historia filozofii w zarysie*, przekład polski opracował ks. Fr. Kwiatkowski T.J., wydanie trzecie przejrane, uzupełnione i znacznie poszerzone, Kraków 1930, s. 499.

¹⁶ S. Wędkiewicz, *Faszyzm a kultura intelektualna Włoch powojennych. Notatki bibliograficzne* [w:] *Faszyzm*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, R. IX, sierpień–wrzesień 1930, nr 100–101, s. 319, 320.

¹⁷ *Manifesto degli intellettuali fascisti agli intellettuali di tutte le nazioni*, opublikowany w prasie 21 kwietnia 1925 (dalej *Manifesto...*) [w:] N. Valeri, *La lotta politica in Italia dall'unità al 1925. Idee e documenti* con una premessa di G. Spadolini, wydanie piąte, Firenze 1973, s. 584–591. *Manifest* został ogłoszony w związku z trwającym w Bolonii w dniach 29–30 marca 1925 roku kongresem faszystów, *ibidem*, s. 591.

¹⁸ *Manifesto...*, s. 586.

zasadniczy, uznawany za „święty” cel: *Risorgimento*. *Młoda Italia* Mazziniego symbolizowała także ruch polityczno-moralnego odrodzenia, wyzwalaającej się z apatii, znajdującej energię do podjęcia walki z hegemonią obcych siły vitalnej narodu. Ogólnonarodowe wartości polityczne *Risorgimento*, integrujące włoską społeczność narodową¹⁹, były dla faszystów cenne propagandowo, pod warunkiem dopisania ich do haseł i koncepcji polityczno-ideowych faszyzmu.

Manifest tendencyjnie i fałszywie nawiązuje do mitu „postępu” społecznego (*spirito di progresso*)²⁰ oraz do symboliki *Młodej Italii*, wyrażających dla przeciętnego Włocha wartości postępowe, głosząc także idee o włoskim i duchowym charakterze faszyzmu, politycznie ważnym i dla innych narodów²¹. Rzekoma *postępowość* faszystowskich idei polegała na głoszeniu zasad solidarystyczno-nacjonalistycznych i elitarystycznych, ponadgrupowych, ponadklasowych oraz na odrzuceniu indywidualistycznych haseł demokracji i wolności. Mit sukcesu, związany w świadomości historycznej z *Risorgimento* (odzyskaniem niepodległości przez Włochy i zjednoczeniem państwa), faszyci wykorzystywali propagandowo, sugerując, że faszystowskie „*rinnovamento*” tak jak w XIX wieku *Risorgimento* także zakończy się sukcesem. Zamierzonym celem było osłabienie wpływów politycznych antyfaszystowskiej opozycji i profaszystowskie zaktywizowanie narodu włoskiego. Faszyci dokonowali więc manipulacji polityczno-historycznej, przenosząc charyzmę Mazziniego na wodza faszystowskich bojówek – Mussoliniego²². Propaganda faszystowska celowo korzystała z mitu i kultu charyzmatycznego przywódcy, tworząc podatny grunt dla pojawienia się kultu wodza²³.

Manifest jest wynikiem skrajnej, ideologicznej manipulacji, wykorzystującej fałszywie wartości patriotyczne i wolnościowe, demokratyczne i liberalne *Młodej Italii* stanowiące część ideologii ogólnoeuropejskiej²⁴, *Manifest* propagował ideę o włoskim i duchowym charakterze faszyzmu, politycznie ważnym także dla innych narodów.

Zawarta w *Manifestie* krytyka demosocjalizmu ma demagogiczny charakter. Demonizuje „indywidualistyczno-utylitarystyczny” demosocjalizm, wysuwający pod adresem państwa roszczenia prywatno-odszkodowawcze za poniesione podczas wojny ofiary. Przeciwwstawia interes jednostek interesowi państwa jako całości, powodując upadek prestiżu króla i armii – podstawowych symboli narodowych.

*Faszyzm
a demokratyczny
socjalizm*

¹⁹ Por. K. London, *Backgrounds...*, s. 136 i n.

²⁰ *Manifesto...*, s. 589.

²¹ *Ibidem*, s. 584.

²² *Ibidem*, s. 586.

²³ E. Gentile, *La via italiana...*, s. 144 i n.

²⁴ *Risorgimento* było związane z epoką liberalną. E. Sereni, *Le origini del fascismo*, pod red. Y. Viterbo, wstęp M.G. Meriggi, postafazione di D. Bidussa, Firenze 1998, s. 11.

Faszyzm
a demoliberalizm

Dyskwalifikuje indywidualizm za upowszechnianie „ducha rewolucji” oraz „moralną degenerację”, egoizm, zanik dyscypliny i norm etycznych „wyższego” rzędu²⁵.

Manifest wysuwa także demagogiczne oskarżenia wobec demoliberalizmu w celu jego politycznej dyskwalifikacji.

Demoliberalizm jako ustrój polityczny „złudnych pozorów” funkcjonuje na podstawie indywidualnej aktywności obywateli. Zawodowi politycy w warunkach powszechności praw wyborczych dbają wyłącznie o interesy partykularne, przeciwstawne interesom narodu, prowadząc do pasywizmu, agnostycyzmu oraz indywidualizmu. Także demokratyczny i parlamentarny socjalizm dostosowuje się do koncepcji indywidualistycznych²⁶.

Faszystowska
koncepcja
państwa

Natomiast według *Manifestu* faszystowska koncepcja państwa wyraża przeciwieństwo systemu demoliberalnego.

Opiera się na dyscyplinie, surowej „koncepcji życia” i „religijnej powadze” wielkiego ruchu duchowego opartego na wierze (*fede*), podporządkowując cele partykularne interesom uniwersalnym²⁷.

Motyw *quasi*-religijny ideologii faszyzmu włoskiego będzie następnie wykorzystany i rozwinięty w *La dottrina del fascismo* Mussoliniego (1932 rok)²⁸.

Faszyzm
a antyfaszyzm

Wyrażona w *Manifestie* idea uniformizacji ideologicznej w faszystowskim państwie osiąga poziom politycznego dogmatu.

Dominacja ideologii faszystowskiej nad antyfaszyzmem wyraża²⁹ historyczną i duchową tożsamość interesów włoskiego narodu z faszyzmem³⁰.

Z tej ideologicznej tezy *Manifestu* wynika faszystowski imperatyw dla intelektualizmu i kulturotwórczej ekspresji – nauki, literatury i sztuki.

Manifest demagogicznie uzasadnia *ex post* likwidację wolności prasy.

Faszyzm wobec
wolności prasy

Spowodowane ryzykiem zakłócenia porządku publicznego jej „zawieszenie” jest związane z „zagrożeniem interesów narodu” przez antyfaszystowską opozycję. Wyraża także wyjątkowy i doraźny charakter polityki rządu (bardziej faktyczny niż prawny) oraz policyjną formę zawieszenia wolności prasy:

²⁵ *Ibidem*, s. 585.

²⁶ *Ibidem*, s. 585 i 586. Charakterystyczne: „L'individuo contro lo Stato...”, *ibidem*, s. 585.

²⁷ *Ibidem*, s. 588.

²⁸ B. Mussolini, *La dottrina del fascismo* [w:] *Scritti e Discorsi...*, t. VIII, s. 67–96.

²⁹ „(...) il residuo di vita e di verità dei loro programmi è compreso nel programma fascista, ma in una forma più alta, più complessa, più rispondente alla realtà storica e ai bisogni dello spirito umano”, *Manifesto...*, s. 590.

³⁰ „Il fascismo è un movimento recente ed antico dello spirito italiano, intimamente connesso alla storia della Nazione italiana (...)”, *ibidem*, s. 584.

Wszystkie wolności konstytucyjne w stanie konieczności zostają zawieszone w państwach liberalnych, a legalność takiego zawieszenia uznawali zawsze wszyscy teoretycy i obrońcy liberalizmu³¹.

Argumentacja *Manifestu* jest ewidentnie zmistyfikowana. Zawieszający swobody i wolności obywatelskie, sankcjonowany przez liberalny konstytucjonalizm stan „wyższej konieczności” jest *ex definitione* „wyjątkowy”. Natomiast w państwie faszystowskim ustawodawstwo antyliberalne, jako konstytutywny element faszystowskiego systemu państwa i władzy, ma charakter permanentny.

Manifest propagował idee syntezy państwa i syndykatów w uniformistyczny system, oparty na założeniach nacjonalistyczno-solidarystycznych.

Państwo
i syndykaty

Państwo wyraża „prawną siłę narodu” w jego organicznej i funkcjonalnej jedności, syndykaty stanowią prawną formę ekonomicznej aktywności jednostek. Państwo, organizując całokształt działań jednostkowych, nadaje im „organiczny i konkretny porządek”³². Idea syntezy państwa i syndykatów recypuje „socjalistyczne doświadczenia” przywódców faszystowskich. W wyniku rozwoju faszystowskiej doktryny państwa konstytucyjnego poszerza się w organach ustawodawczych „efektywne przedstawicielstwo” narodu³³.

Stanowiąca ewidentne ideologiczne nadużycie faszystowska idea państwa – syndykatów zapowiadała proces korporacyjnej, antydemokratycznej i antyliberalnej, pozbawiającej pracowników obrony ich interesów instytucjonalizacji.

3. Faszystowska odbudowa

Przeprowadzona przez G. Gentilego tendencyjna politycznie interpretacja historii *Risorgimento* wyraża się charakterystycznym dla zmistyfikowanej filozofii idealizmem i elitaryzmem³⁴.

W *Risorgimento* realizowały się – jego zdaniem – siły duchowe i wola wybitnych jednostek, służących świadomie, w sposób politycznie predestynowany, realizacji interesów narodowych. Ekskluzywna ich świadomość inspirowała Włochów do aktywnych politycznie postaw. Historia – jako wyraz rzeczywistości idealnej, rozumianej tylko przez wybrane

Elitaryzm

³¹ *Manifesto...*, s. 589.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ G. Gentile, *Origini...*, s. 9–10.

jednostki, łączy się za ich pośrednictwem z polityką i filozofią narodową. Ideę odnowionej Italii zaszczepili Włochom: Vittorio Alfieri, Ugo Foscolo, Giacomo Leopardi, Alessandro Manzoni, Giuseppe Mazzini oraz Vincenzo Gioberti.

G. Mazzini odegrał jednak rolę decydującą; jego aforyzm *Pensiero e Azione* stał się wyrazem duchowej rewolucji elit i zmian postaw społecznych. Istotę *Risorgimento* określa jego mazzinistyczny charakter; Vincenzo Gioberti, Camillo Cavour, Giuseppe Garibaldi oraz Wiktor Emanuel wyrażali idee Mazziniego. *Risorgimento* było „dziełem mniejszości” („*opera di pochi...*”) ³⁵.

Gentiliańska ocena historii Włoch po ich zjednoczeniu jest tendencyjnie krytyczna, ideologicznie zmanipulowana.

Rozwój instytucji demokratyczno-liberalnych oraz wpływ polityczny socjalizmu jest przyczyną atrofii wartości ideowo-moralnych, ukształtowanych przez rewolucję duchową *Risorgimento*. Polityka Giovanniego Giolittiego była negacją tych wartości. Upowszechnienie świadomości narodowej Włochów, warunkujące podstawowy proces kształtowania ich politycznej tożsamości jako „rzeczywistości duchowej”, bez wojny było, jego zdaniem, niemożliwe. Wojna światowa, ze względu na jej duchową wartość, stała się dla Włochów koniecznością, tworząc politycznie scementowany naród ³⁶ – dalszy etap w jego rozwoju. Etap najwyższy wyraża powstanie i rozwój faszyzmu: następuje renesans idei i wartości polityczno-narodowych *Risorgimento*. Mussolini jest rzecznikiem idei Mazziniego; faszyci są rewolucyjnymi twórcami nowej Italii ³⁷.

Cel tej ideologicznej Gentiliańskiej manipulacji był politycznie wyraźny: wkomponowywał ruch faszystowski w historię Włoch.

Neoheglizm i aktualizm Gentilego tworzą pseudofilozoficzne podstawy doktryny faszyzmu. Jej przedmiot jest maksymalistyczny, zakres uniwersalny.

Faszyzm, ingerując w każdą teoretyczną lub praktyczną formę aktywności ludzkiej: politykę, ekonomię, prawo, naukę, sztukę oraz religię ³⁸, jest polemiczno-krytyczny wobec „abstrakcyjno-intelektualnej” awitalistycznej filozofii. Inspiracje Marksa i Sorela oraz wpływy włoskiego idealizmu czynią z faszyzmu filozofię stosowaną, wyrażaną nie słowem, lecz czynem ³⁹. Faszystowskie kryterium prawdy jest związane z osobą wodza; jego „prawdziwe decyzje” charakteryzuje jednoczesność ich sformułowania i realizacji. Wódz decyduje i działa, gdy realizacja czy-

³⁵ *Ibidem*, s. 10.

³⁶ *Ibidem*, s. 6 i n.

³⁷ *Ibidem*, s. 29 i 32.

³⁸ *Ibidem*, s. 57.

³⁹ *Ibidem*, s. 58.

nu jest politycznie uzasadniona, korzystając z mazzinistycznej koncepcji prawdy łączącej wartość myśli z czynem⁴⁰.

Pseudofilozofię faszyzmu Gentilego charakteryzuje więc radykalny totalitaryzm, aktywizm i woluntaryzm, wsparty na charyzmatycznym decyzjonizmie i antydemokratycznym superindywidualizmie.

Gentiliańska definicja państwa faszystowskiego jest oryginalna, wykorzystując słownictwo etyki i filozofii. Charakterystyczna jest personifikacja instytucji państwa jako *realnie* istniejącej osoby.

Państwo, jako „substancja *etyczna*”, świadoma swej autonomii i aktywności osoba, wyraża „moralnie absolutną” wartość⁴¹. Faszystowskie państwo „*etyczne*” jako aksjologiczna i autonomiczna osobowość posiada świadomość i wolę swych celów, podporządkowując interesy indywidualne realizacji tych celów⁴²; jest antytezą koncepcji socjalistycznej i liberalnej państwa.

Radykalnie narodowy charakter państwa „*etycznego*” uzasadnia połączenie partii faszystowskiej z partią nacjonalistyczną, głosząc aksjologiczną dominację faszyzmu nad nacjonalizmem.

Nacjonalistyczna doktryna państwa „ogranicza” jednostkę, natomiast doktryna faszystowska tworzy z państwa i jednostki „nierozdzieloną, konieczną syntezę”⁴³. Nacjonalistyczna koncepcja narodu nieoparta na egzystencji ducha ma jedynie charakter zobiektywizowany i naturalistyczny, zawierając wady „wstecznego” konserwatyzmu. Natomiast państwo faszystowskie – w odróżnieniu od jego nacjonalistycznej koncepcji – jest „w pełni duchową” i „realizującą się w duchu” narodową kreację⁴⁴.

Gentiliańska koncepcja państwa faszystowskiego wykorzystuje pseudo-psychologiczną frazeologię.

W odróżnieniu od „arystokratycznej” koncepcji państwa nacjonalistycznego państwo faszystowskie „realizuje się w świadomości i woli jednostki”. Państwo faszystowskie, nie narzucając się odgórnie jednostce, „jest w najwyższym stopniu demokratyczne” – dąży do ukształtowania zuniformizowanej polityką elitarnej partii (*un partito di élite*) oraz jej instytucji propagandowo-wychowawczych⁴⁵ opartej na identyfikacji świadomości i woli: wodza, jednostek oraz mas.

Koncepcja
faszystowskiego
państwa
„etycznego”

Faszyzm
a nacjonalizm

Państwo
faszystowskie

⁴⁰ *Ibidem*, s. 37 i n.

⁴¹ G. Gentile, *Che cosa è il fascismo. Discorsi e Polemiche*, Firenze 1924, s. 34–36.

⁴² *Idem*, *Origini e dottrina...*, s. 58.

⁴³ *Ibidem*, s. 43–44.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 47.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 48.

Państwo
syndykalno-
-korporacyjne

Tak więc Gentiliański polityczny kreacjonizm upowszechnia mit o demokratycznej istocie państwa faszystowskiego, jaskrawo kontrastujący z rzeczywistością.

Koncepcja państwa „etycznego” służy uzasadnieniu przez Gentilego instytucjonalizacji systemu korporacyjnego.

Państwo faszystowskie, syndykalno-korporacyjne eliminuje liberalny jego model, recypując koncepcje pedagogiczno-moralne od syndykalizmu⁴⁶. Likwidacja antagonizmu państwa i syndykatów następuje przez ich połączenie w korporacje, podporządkowane „dyscyplinie państwowej”. Jednostka uzyskuje cechy „rzeczywiste”, produkcyjne, tracąc „abstrakcyjne”, indywidualne i zatomizowane przez liberalizm. Jednostki, zrzeszone według kryteriów ekonomicznych w syndykaty, osiągają polityczne „uświadomienie”, zaś normy prawa nadają moralną wartość. Skoordynowane przez korporacje funkcjonowanie syndykatów realizuje zarządzanie podstawowymi interesami narodu. W systemie korporacyjnym siła państwa i wolność jednostki zostają na podstawie narodowej zintegrowane etycznie⁴⁷.

Koncepcja „etycznej” istoty państwa faszystowskiego służy również uzasadnieniu przez Gentilego postulatu podporządkowania kompetencjom tego państwa moralności i religii, wykorzystując i absolutyzując idee bezwzględnej suwerenności państwa wobec Kościoła, gdyż „transcendentna” jego misja jest sprzeczna z faszyzmem⁴⁸.

Tak więc maksymalistyczne aspiracje światopoglądowe charakteryzują ideologiczny model Gentiliańskiego radykalnego totalitaryzmu. Swym zakresem obejmuje on nie tylko ustrój polityczny, lecz nawet „wolę myśli i uczucia”⁴⁹.

Państwo
„etyczne”
a wolność

4. „Duch opatrnościowy”

Gentile, opisując faszystowskie instytucje kulturalne, rozwija ideę państwa „etycznego”.

Państwo nie jest ograniczającą wolność indywidualną instytucją, lecz realizuje w pełni egzystencję społeczną:

(...) w formach wytworzonych przez historię, w których duch daje znać o sobie. Państwo etyczne, (...) rozumiane nie jako granica osobowości poszczególnych jednostek, ale właśnie jako sam jej istotny rdzeń, jako podsta-

⁴⁶ *Ibidem*, s. 49.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 49–50.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 53.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 36.

wa wszelkich poczynaniach jednostki, która kształtuje się na zasadach wartości istotnie i bezwzględnie uniwersalnych (...)”⁵⁰.

Radykalizm ideologiczny Gentilego osiąga apogeum. Typową ideologiczną mistyfikację i frazeologię wyraża jego teza, że koncepcja państwa „etycznego” jest pozbawiona antywolnościowego znaczenia. W rzeczywistości wyróżnia ją antyindywidualizm, antyliberalizm oraz antypersonalizm. Państwo faszystowskie wyrażające rzekomo polityczną aktualizację ducha, arbitralnie, na zasadzie autorytetu określa przedmiot i skalę wartości. Atrybut wolności przysługuje państwu niepodzielnie. Jednostka, chcąc być „wolna”, musi się z państwem identyfikować przez świadome i aktywne podporządkowanie. Faktycznie zostaje pozbawiona wynikających z natury swych praw, bez względu na sposób jej rozumienia: racjonalistyczny czy też religijny. Absolutyzacja państwa prowadzi w konsekwencji do aksjologicznej degradacji jednostki.

Wola państwa „etycznego”

W faszystowskim państwie „etycznym” wykładnię polityczną, aktualizację woli państwa przeprowadza wódz: „(...) człowiek, bohater, uprzywilejowany, opatrnościowy duch, w którego myśl Włoch się wcieliła (...)”⁵¹.

Zadania i kompetencje wodza wyraża więc idea kreacjonistyczna; myśl *Duce* twórczo aktywizuje do działań masy⁵². Idea wodza łączy metafizykę z polityką, uzasadniając jego charyzmatyczną władzę. Aktualizm filozoficzny Gentilego znajduje ideologiczną adaptację w postaci aktualizmu politycznego, charakterystyczną dla religii politycznej⁵³.

Pojęcie „wroga”

Zagrożenie państwa jest określone przez Gentilego maksymalnie szeroko, w sposób typowy dla faszystowskiej frazeologii.

Kategorię politycznego i ideologicznego „wroga”⁵⁴ wyraża „demokracja warcholów”⁵⁵, „socjalizm radykalizujący, międzynarodowy”⁵⁶, liberalizm, twórca państwa „negatywnego”⁵⁷ oraz Partia Ludowa (*Partito Popolare*), „(...) stronnictwo, narodzone z pseudokatolickiego modernizmu i z socjalizmu (...)”⁵⁸.

Gentiliańska krytyka wrogów faszyzmu uzasadnia *ex post* zlikwidowanie przez państwo faszystowskie politycznego pluralizmu, pozostawiając miejsce tylko dla monopartii faszystowskiej. W państwie fa-

⁵⁰ G. Gentile, *Instytucje kulturalne Włoch...*, s. 220.

⁵¹ *Ibidem*, s. 227.

⁵² *Ibidem*, s. 228.

⁵³ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, s. 56 i n.

⁵⁴ G. Gentile, *Instytucje kulturalne...*, s. 229.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 229–230.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 230.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

szystowskim obowiązuje ideologia: oficjalna, legalna, a więc „jedynie prawdziwa”. Każdej innej ideologii przypisane są cechy pejoratywne: a więc „niebezpieczne”, „szkodliwe”, „fałszywe” i dlatego politycznie zakazane. Monopol na „prawdę” w państwie „etycznym” zostaje sformalizowany i zinstytucjonalizowany na zasadach hierarchii i charyzmatycznej władzy wodza⁵⁹.

Ideologicznie radykalna koncepcja państwa „etycznego” prowadzi do światopoglądowej konfrontacji z Kościołem. Gentiliańska teza o konieczności ingerencji państwa w sferę etyczno-religijną oznacza zanegowanie tradycyjnie autonomicznej sfery życia prywatnego:

(...) wychowanie, jakiemu powinno patronować państwo, musi być nie tylko moralne, ale także religijne. Dochodzi zaś do zaprzeczenia najistotniejszych i najżywotniejszych prerogatyw państwa, kto przyznaje mu co najwyżej rolę wychowawcy, ograniczonego li tylko do wychowania intelektualnego, zachowując jednostce, rodzinie i Kościołowi cały wpływ na kształcenie dziecka w dziedzinie etyczno-religijnej⁶⁰.

Faszystowskie państwo „etyczne”, antyindywidualistyczne i antykościelne uzurpowało sobie prawo do bezpośredniej ingerencji w najbardziej osobiste sprawy obywatela. Bezwzględny prymat państwa stał się politycznym dogmatem. „Religia” polityczna państwa „etycznego” oznacza jaskrawe nadużycie ideologiczne; narusza ewidentnie nie tylko naturalne prawa człowieka do wolności, ale i tradycyjną rolę religii oraz prawa Kościoła, ma charakter decyzyjonistyczny i relatywistyczny. Radykalnie kontrastuje z etyką opartą na chrześcijańskim prawie natury⁶¹.

Idea państwa „etycznego” jest oryginalną interpretacją faszystowskiego systemu władzy, wykorzystującą terminologię zapożyczoną ze słownictwa etyki i filozofii. Charakterystycznym jej wyrazem jest personifikacja instytucji państwa w nawiązaniu do neoheglizmu i aktualizmu oraz charyzmatyczna władza wodza, przybierająca formę politycznego decyzyjonizmu. Faszystowski system państwa i władzy uzyskał pseudo-ontologiczną argumentację.

Z poglądami Gentilego polemizowano również z pozycji faszystowskich; S. Pannunzio na przykład sprzeciwiał się jego światopoglądowemu totalitaryzmowi, ograniczając wyłącznie do sfery doktrynalnej, prawnopolitycznej kompetencji totalitarnego państwa⁶². Niewątpliwie

⁵⁹ Por. P. Alatri, *Le origini del fascismo*, wydanie piąte, Roma 1971, s. 263.

⁶⁰ G. Gentile, *Instytucje kulturalne...*, s. 220, 221.

⁶¹ Por. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Konrad Adenauer...*, s. 27. Por. także G. Turi, *Giovanni Gentile. Una biografia*, Firenze 1995, s. 412 i n.

⁶² S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 25 i n., 28 i n., 66 i n. Także Carlo Costamagna dystansował się od aktualizmu Gentilego, zob. A.J. Gregor, *Mussolini's intellectuals...*, s. 188.

neoheglowski aktualizm Gentilego wywarł wpływ na Mussoliniego⁶³, służąc upowszechnieniu tezy o teoretycznych podstawach doktryny faszyzmu. Historyk włoskiego faszyzmu, Emilio Gentile, trafnie charakteryzuje ideologiczny gentilianizm jako „skrajną” postać teorii totalitarnego państwa⁶⁴.

5. Oficjalna definicja faszyzmu w *Enciclopedia Italiana*

Dualizm myśli
i czynu

Mussolini zamieścił w *Enciclopedia Italiana* oficjalną pseudoteoretyczną definicję faszyzmu⁶⁵.

Faszyzm oznacza uwarunkowaną historycznie: praktykę, myśl (*pensiero*) oraz czyn⁶⁶. Dualistyczny jego charakter przejawia się w syntezie idei i czynu; wynika z imperatywu historii. Nawiązując do filozofii politycznej Giuseppa Mazziniego, postuluje syntezę myśli i czynu na rzecz odrodzenia Włoch w XIX wieku⁶⁷. Faszyzm we wczesnej fazie rozwoju zawiera jedynie pewne wątki ideowe (*una serie di spunti, di anticipazioni, di accenni...*), rozwinięte następnie w samoistną doktrynę polityczną⁶⁸.

Spirytualizm
i woluntaryzm

Filozoficzna koncepcja faszyzmu ma cechy pseudospirytualistyczne.

Faszyzm podporządkowuje ontologicznie i genetycznie akcydentalną rzeczywistość materialną ponadczasowej i uniwersalnej jej duchowej formie, która warunkuje osiągnięcie duchowego wpływu na świat w następstwie opanowania ludzkiej woli. Faszyzm przybiera formę określoną historycznie i geograficznie oraz wyraża swą istotę o transcendentnym

⁶³ R. De Felice, *Mussolini il duce I. Gli anni del consenso 1929–1936*, wydanie drugie, Torino 1976, s. 36, 37.

⁶⁴ E. Gentile, *The Origins of Fascist Ideology...*, s. 314. Giuseppe Parlato określa G. Gentilego jako głównego ideologa systemu. G. Parlato, *Fascismo italiano, nazional-socialismo e altri fascismi*, „Nuova Storia Contemporanea”, Numero 1, Novembre–Dicembre 1987, s. 157; por. E. Gentile, *Il culto del littorio...*, Roma–Bari, 1996, s. 114 i n.

⁶⁵ Napisana dla *Enciclopedia Italiana* ukazała się w tomie XIV, s. 847–851 jako hasło: *Fascismo – Movimento politico italiano creato da Benito Mussolini. Dottrina. Idee Fondamentali* (s. 847–848); *Dottrina politica e sociale* (s. 848–851), z podaniem autora (Benito Mussoliniego) na s. 851. Następnie opublikowana jako B. Mussolini, *La dottrina del fascismo* [w:] *Scritti e Discorsi...*, VIII, s. 67–96. Gerhard Besier (we współpracy z Katarzyną Stokłosą) twierdzą jednak, że autorem tego artykułu był G. Gentile, G. Besier we współpracy z K. Stokłosą, *Das Europa der Diktaturen...*, s. 109. Natomiast A.J. Gregor twierdzi, że Gentile napisał część pierwszą *Dottrina. Idee Fondamentali*, A.J. Gregor, *Mussolini's intellectuals...*, s. 119, przypis 35.

⁶⁶ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 67.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 89 (Lettera a M. Bianchi, 27 agosto 1921).

⁶⁸ *Ibidem*, s. 75.

wymiarze „prawdy”⁶⁹ jako zjawisko instytucjonalnie włoskie, spirytualistycznie zaś powszechne⁷⁰.

La dottrina del fascismo uzyskała szlif filozoficzny⁷¹ dzięki czołowemu włoskiemu neohegliście G. Gentilemu, który w swej doktrynie, określanej mianem „aktualizmu filozoficznego”, eksponował wątki: spirytualistyczne, etyczne, aktualistyczne oraz wolicjonalne. W *La dottrina del fascismo* znalazły się więc określenia i terminy filozoficzne, takie jak: „wola obiektywna”, „nadrzędna osobowość” oraz „powszechna wola etyczna”, sugerujące intelektualny charakter faszyzmu⁷².

Filozofia życia

Faszystowska koncepcja życia ma charakter pseudoaksjologiczny i nacjonalistyczny.

Faszyzm wyraża syntezę wartości narodowych, opartych na „etyce”. Siłą tradycji i misji scala jednostki i pokolenia⁷³. W szczególności faszystowska koncepcja człowieka eksponuje duchowy, religijny, wypełniony permanentną walką wymiar jego egzystencji⁷⁴.

W tej koncepcji występują więc trzy wątki dla niej charakterystyczne: konserwatywny, ascetyczny oraz arbitralny. Wątek konserwatywny wyraża się w eksponowaniu treści historyczno-tradycjonalistycznych: naturalnego związku pokoleń i wspólnych wartości patriotycznych. Wątek ascetyczny przejawia się w upowszechnianiu postaw i wzorów apologetycznych wobec wyrzeczeń i ograniczeń związanych z przygotowywaniem społeczeństwa do dyscypliny wojskowej i rygorów wojny. Wątek arbitralny wyraża się w samej istocie koncepcji „człowieka faszyzmu”. O losie jednostki nie decyduje ona sama, lecz państwo, które uzurpuje sobie prawo orzekania *a priori* o życiu innych ludzi, odrzucając prawo jednostki do wolności, zmuszając ją do posłuszeństwa⁷⁵.

Faszyzm
a katolicyzm

Stosunek faszyzmu do katolicyzmu ma cechy politycznie arbitralne i apodyktyczne.

Faszyzm uznaje katolicyzm włoski za religię „pozytywną”, którą akceptuje ze względu na jej duchową wartość⁷⁶. Katolicyzm jedynie „dopełnia” istotę „etyczną” Włoch faszystowskich⁷⁷.

Odrzucenie przez Mussoliniego wpływu Kościoła na politykę państwa faszystowskiego prowadzi do instrumentalnego traktowania

⁶⁹ *Ibidem*, s. 67–68.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 90 (*Messaggio per l'anno IX, a: Direttori federali convenuti a Palazzo Venezia*, 27 ottobre 1930).

⁷¹ Por. R. De Felice, *Mussolini il duce...*, s. 36–37.

⁷² B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 70–72.

⁷³ *Ibidem*, s. 68–69.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 68 i n.

⁷⁵ Por. F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, wydanie I, s. 49 i n.

⁷⁶ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 87.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 93–94 (*Disc. Alla Camera dei Deputati*, 13 maggio 1929).

Kościół i religii katolickiej oraz do ich wmontowania w system państwa, uznanego za metafizyczną osobowość. Katolicyzm, kontrolowany i zdominowany przez faszyzm, stałby się elementem „religii Włoch”⁷⁸, jej treścią – kult Romanità⁷⁹.

Faszyzm
a pozytywizm

Faszystowska koncepcja państwa ma charakter antypozytywistyczny.

Jako „najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości”, jak również „moc duchowa”, obejmuje „całokształt (*tutte le forme*) moralnego i intelektualnego życia człowieka”, przenikając jego „wolę i umysł”⁸⁰.

Ta koncepcja wyraża pseudospirytualistyczną personifikację instytucji państwa na kształt realnie istniejącej hipostazy. Oznacza radykalne zerwanie z liberalno-pozytywistycznym poglądem na państwo jako instytucję prawnopolityczną i osobę prawną organizującą suwerenny naród.

Faszystowska koncepcja władzy jest lakoniczna. Przedstawia faszyzm jako zjawisko „totalitarne”, które jest skoncentrowane w państwie, poza którym nie istnieją wyższe wartości. Państwo faszystowskie jako synteza wszelkich wartości stanowi istotę życia narodu oraz stymuluje jego rozwój. Poza wszechkompetentnym państwem⁸¹ nie funkcjonują „nie tylko jednostki, grupy i klasy społeczne, lecz także stowarzyszenia i syndykaty”⁸².

Zasada
omnipotencji państwa

Zasada omnipotencji państwa jest więc radykalna ideologicznie, wyrażając apoteozę, a także jego polityczną deifikację. Faszystowska teoria państwa i władzy kontrastuje zasadniczo z tradycyjnym, liberalnym ich modelem, wyrosłym z doktryny państwa prawa. Obowiązują w nim gwarantowane przez konstytucję reguły polityczne pluralizmu: instytucji, zrzeczeń, światopoglądów. Państwo nie jest i nie może być utożsamiane z jedną ideologią lub partią polityczną. Prawo nie wyraża arbitralnej woli rządzących, lecz podlega prawnopolitycznej kontroli i krytyce społecznej, zgodnie z zasadami funkcjonowania demokratycznie powoływanej i rozliczanej władzy⁸³.

Doktryna państwa faszystowskiego, postulując pełne utożsamienie się jednostki z państwem, jest skrajnie antyindywidualistyczna. Związana z tą doktryną faszystowska krytyka liberalnej koncepcji wolności wyraża despotyczną zasadę bezwzględnej dominacji państwa nad jednostką, w konsekwencji – podporządkowania jednostki państwu. Dla faszyzmu „wolność nie jest prawem, lecz obowiązkiem”⁸⁴.

⁷⁸ S.G. Payne, *A History of Fascism...*, s. 216.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 217.

⁸⁰ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 73.

⁸¹ *Ibidem*, s. 71.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ K. Grzybowski, *Nauka o państwie*, s. 171 i n.

⁸⁴ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 94 (*Nell'anniversario della Fondazione dei Fasci*, 24 marzo 1924).

Faszystowska fascynacja ideą państwa prowadzi do jego pełnej fetyzacji i pseudoaksjologicznej absolutyzacji.

W stosunku do państwa jednostki i grupy społeczne mają charakter „względny”. Państwo faszystowskie, kierujące życiem jednostki, wyraża wartości „etyczne”⁸⁵, natomiast państwo liberalne jest bierne w kształtowaniu stosunków duchowych i materialnych wspólnoty.

Koncepcja państwa „etycznego” jest zalecana przez faszyzm jako skuteczne antidotum na „dramatyczne sprzeczności” gospodarki kapitalistycznej⁸⁶ o antyliberalnym charakterze. Faszystowska krytyka liberalnej doktryny społeczno-gospodarczej ma także charakter statalistyczny i antyindywidualistyczny.

Escalacja największego w historii kapitalizmu kryzysu gospodarczego, zapoczątkowanego w roku 1929, wzmacnia antykapitalistyczną frazeologię faszystowskiej władzy.

Państwo faszystowskie, jako autorytet polityczno-moralny, podejmuje działania prewencyjne o radykalnym charakterze. Rozwiązuje, wprowadzając dyscyplinę, problemy społeczno-gospodarcze nierozwiązywalne przez systemy demokratyczne ze względu na partyjny pluralizm oraz dominację parlamentu⁸⁷.

Gospodarczo-polityczna doktryna faszyzmu pozostaje pod wpływem organicyzmu społecznego, głównie A. Rocca⁸⁸.

Wyraża dążenie zbudowania państwa faszystowskiego, opartego na ideach organicznych, szerokiej ludowej podstawie, skupiając całość kształt sił „politycznych, ekonomicznych oraz duchowych narodu”. Jednostce pozostawia wolności „istotne”, ogranicza „nieużyteczne” lub „szkodliwe”⁸⁹. O charakterze i treści wolności decyduje państwo.

Jednostka jest więc zmanipulowana przez faszystowską władzę i jej podporządkowana.

Faszystowska
koncepcja
narodu

Faszystowska kreacjonistyczna koncepcja narodu jest podbudowana pseudometafizycznie aktualizmem filozoficznym.

Odrzuca rolę narodu jako twórcy państwa, uznając państwo za wyłaczającego jego twórcę.

Aktywnie działające państwo nadaje ludowi wolę i świadomość jedności „rzeczywistego istnienia”. Naród stanowi zbiorowość ludzką korzystającą w procesie formowania wspólnoty ducha z imperatywu przyrody, historii oraz przesłanek etnicznych – źródła monolitycz-

⁸⁵ *Ibidem*, s. 84.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 86.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 86–87.

⁸⁸ O charakterze myśli politycznej A. Rocca – E. Gentile, *The Origins of Fascist Ideology...*, s. 325. Zob. także s. 86, 129 niniejszej monografii.

⁸⁹ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 87.

nej siły, świadomości i woli. Zbiorowość w formie wspólnoty idei (nie rasy lub regionu) stanowi, w pełni świadomą swej podmiotowej istoty, osobowość (*coscienza di sè, personalità*). Państwo staje się narodem jako „zwierzchnia osobowość” (*personalità superiore*)⁹⁰.

Źródłem tożsamości narodowej jest więc czynnik idealistyczno-wolicjonalny.

Stosunek faszyzmu do demokracji ma charakter w pełni zmystyfikowany.

*Faszyzm
a demokracja*

Faszyzm wyraża „czystą”, opartą na koncepcji „jakościowej” narodu formę demokracji. Jako wyraz świadomości i woli politycznej „niewielu”, a nawet „Jednego” (*anzi di Uno*), który urzeczywistnia się w świadomości i woli „wszystkich”⁹¹.

Antydemokratyczna doktryna władzy osiąga apogeum: nieomylny wódz, w najwyższym stopniu uświadomiony politycznie dyktator aktywizuje politycznie masy wymagające permanentnego oświecania przez wodza i elitę władzy.

*Krytyka
egalitaryzmu*

Faszystowska krytyka demokracji zarzuca doktrynom i systemom demokratycznym fetyszyzację liczb, w formie powszechnego prawa głosu, wyrazu politycznego egalitaryzmu.

Nierówność ludzi ma cechy „trwałe, inspirujące i pożyteczne”⁹². Równość polityczna jest „nonsensownym, umownym kłamstwem”⁹³. Powszechne, demokratyczne prawo głosu tylko pozornie oddaje władzę ludowi; faktyczną władzę sprawują siły „nieodpowiedzialne i tajne”. Demokracja nie ma króla, lecz wielu monarchów. Niejednokrotnie jest bardziej bezwzględna i rujnująca społeczeństwo niż niejeden „król-despota”⁹⁴. Demokracja upowszechnia „mit szczęścia i nieograniczonego postępu”, krzewi „nieodpowiedzialne” postawy⁹⁵.

Tendencyjna krytyka doktryny i praktyki demokracji służy Mussoliniemu nie tylko do jej skompromitowania i ośmieszenia, lecz także propagowania przeciwstawnych jej idei, elitaryzmu i autokracji wodza.

*Faszyzm
a marksizm*

Krytyka przez faszyzm socjalizmu marksistowskiego, materializmu historycznego i „walki klas” jest schematyczna i zsimplifikowana.

Marksizm interpretuje historię jako wyraz „walki interesów” społecznych oraz „wymiany środków i narzędzi produkcji”, wyznaczając ludziom rolę zdeterminowanych ekonomicznie „statystów”⁹⁶. Natomiast

⁹⁰ *Ibidem*, s. 72.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, s. 79.

⁹³ *Ibidem*, s. 81.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 80.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 81.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 79.

dla faszystów historia jest uwarunkowana podmiotowo jako wyraz aktywnych moralnie postaw. To „świętość i bohaterstwo”, wyraz wiary w działania o pozaekonomicznym charakterze⁹⁷. Marksistowska teoria niezmiennej i bezwzględnej *walki klas*, jako głównego czynnika społecznych przemian, jest wynikiem ekonomicznej koncepcji dziejów⁹⁸.

Faszyzm
a liberalizm

Faszystowska krytyka reformistycznej ideologii *welfare state* demagogicznie uznaje idee społecznego dobrobytu za dążenie do życia w „prostej wegetacji”⁹⁹.

Także faszystowska krytyka liberalizmu jest wyraźnie tendencyjna.

Doktryny liberalne są w sprawach polityki „indyferentne”, zaś gospodarki „agnostyczne”¹⁰⁰. Niemcy zostały zjednoczone narodowo bez liberalizmu i w opozycji do niego. Liberalizm wyraża konsekwentne wprowadzenie do „anarchii”; nie jest znany Niemcom. Dzieje parlamentu frankfurckiego są w historii Niemiec XIX stulecia jedynie „epizodem”. W procesie zjednoczenia Włoch liberałowie odegrali znikomą rolę, a decydującą – niezwiązani z liberalizmem: Mazzini i Garibaldi¹⁰¹. Liberalizm nie jest zdobyczą cywilizacji, lecz synonimem dekadencji. Miejsce liberalizmu zajmą doktryny politycznie „aktywne”: „nacjonalizm, futurizm oraz faszyzm”¹⁰².

Antypacyfizm

Doktryna faszyzmu propaguje także antypacyfizm.

Faszyzm wyraża brak wiary w możliwość i pożytek utrzymania pokoju. Wyrzeka się pacyfizmu. Natomiast gloryfikuje wojnę maksymalnie mobilizującą narody, odrzucając idee postulujące celowość istnienia organizacji międzynarodowych¹⁰³.

To wyraźna zapowiedź przez Mussoliniego wystąpienia przez faszystowskie Włochy z *Ligi Narodów*, które nastąpiło w 1937 roku¹⁰⁴. Antypacyfizm zadeklarowany przez niego oficjalnie kształtować będzie życie polityczne zbiorowości i jednostki, propagując nowe, „włoskie” formy edukacji, traktujące życie jako polityczny imperatyw ekspansji, mobilizujący do „walki” i „ryzyka”¹⁰⁵.

Propaganda faszystowskiego militarizmu przygotowywała przyszłego żołnierza do wojen i podbojów, wykorzystując wyspecjalizowane organizacje paramilitarne: *Ballilę* i *Awangardystów*. Należy podkreślić, że *Narodowa Partia Faszystowska* była także zorganizowana

⁹⁷ *Ibidem*, s. 78.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 79.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 83.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 82.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 77.

¹⁰⁴ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 303.

¹⁰⁵ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 77.

na wzór wojskowy; na zasadach zinstytucjonalizowanej hierarchii, rygorystycznej dyscypliny i bezwzględного posłuszeństwa¹⁰⁶.

Antypacyfistyczna, w rzeczywistości imperialistyczna ideologia faszystów propagowała idee mocarstwowych i imperialnych Włoch.

Polityka mocarstwowości i ekspansji narodu jest przejawem siły vitalnej. Imperializm jest cechą rozwoju odradzających się narodów. Brak imperialistycznych dążeń oznacza upadek; Włochy faszystowskie korzystają z energii tkwiącej w tradycji rzymskiej, dążą do hegemonii militarnej, terytorialnej oraz gospodarczej, mobilizują wszystkie siły, wymagając poświęcenia i ofiar¹⁰⁷.

W ideach imperialnych faszystów odzwierciedlają się koncepcje i aspiracje włoskich nacjonalistów: E. Corradiniego i G. D'Annunzia. Nawiązująca do tradycji rzymskich idea mocarstwowych Włoch, urzeczywistniana w militarystyce i podbojach, uzyskała rangę oficjalnej państwowej doktryny politycznej¹⁰⁸. Agresją na Abisynię (3 października 1935 roku) Włochy wkroczyły na drogę wojny¹⁰⁹. Proklamacja Imperium (9 maja 1936 roku) pobudziła wyobraźnię i wzmocniła megalomanię narodową¹¹⁰. Włochy zmierzały nieuchronnie ku katastrofie narodowej. Idea Włoch mocarstwowych i imperialnych przyniosła w rezultacie największą klęskę w ich historii.

La dottrina del fascismo Mussoliniego jest podstawowym dokumentem ideologicznym systemu faszystowskiego we Włoszech, w formie oficjalnego jej wykładu. Ernst Nolte – niemiecki historyk faszystów – określa styl tego wykładu jako „akademicki”, treść zaś uznaje za „konserwatywną”, wolną od skrajnego radykalizmu; brak wątków antysemickich w *La dottrina del fascismo* wyraża „kompromisowy” charakter włoskiego faszystu¹¹¹.

*Idee imperialne
włoskiego
faszyzmu*

¹⁰⁶ Zob. Art. 4 *Statuto del PNF* (1938): „Il Fascista comprende la vita come dovere, elevazione, conquista e deve avere sempre presente il comandamento del Duce: »Creder e Obbedire – Combattere«”, tekst [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, Appendice, s. 581.

¹⁰⁷ B. Mussolini, *La dottrina...*, s. 88.

¹⁰⁸ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 303.

¹⁰⁹ A. Bartnicki, J. Mantel-Niecko, *Historia Etiopii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 374.

¹¹⁰ Imperium Etiopii, Erytrei i Somalii tworzyło Włoską Afrykę Wschodnią, H. Vollweiler, *Der Staats...*, s. 24.

¹¹¹ E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus*, wydanie czwarte, München 1971, s. 312.

Rozdział VIII

Interpretacja psychologiczno-tradycjonalistyczna

Carlo E. Basile – członek *dyrektoriatu* partii faszystowskiej – przedstawia genezę ruchu faszystowskiego i rozwoju jego instytucji w kategoriach psychologiczno-mistycznych jako rewoltę ludu¹¹² połączoną z misją wodza, który spełnia zadania kreacjonistyczne.

Wódz nie pozwala na zmarnowanie „zbawczego przebudzenia” ludu¹¹³. Samodzielne jego działanie jest tylko „próżnym, choć szlachetnym”, pozbawionym cech twórczych usiłowaniem¹¹⁴. Wodza charakteryzuje i wyróżnia „nieomylny znak rozkazu”¹¹⁵, „najwyższy, bezinteresowny idealizm i mocne realistyczne poczucie życia”¹¹⁶.

Misja wodza

Basileańską genezę faszyzmu uzasadniają zatem dwa podstawowe ideologicznie wątki: antydemokratyczny i superindywidualistyczny.

Mussolini jest obdarzony szczególnymi cechami fizjonomicznymi: „(...) z czołem, na którym idea błyszczy jak odbłask wewnętrznego światła, ze szczęką i podbródkiem o sile prawdziwie rzymskiej (...)”¹¹⁷. Mussoliniego charakteryzuje także specyficzny stosunek do państwa, wynikający: „Z wiary (...) religijnej, jaką żywi dla państwa (...)”. Pojmuje ją „(...) po rzymsku; jako wyraziste oblicze narodu, boski wizerunek ojczyzny (...)”¹¹⁸.

Tak więc Basileańskie idee predestynacji wodza łączą wątki charyzmatyczne i cezarystyczne. Motyw „wiary”, jako przesłanka warunkująca

---

¹¹² C.E. Basile, *Faszyzm*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, nr 100–101, Kraków 1930, s. 3.

¹¹³ *Ibidem*, s. 4.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 3.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 4.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 5.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 6.

działania wodza, percypuje i wykorzystuje tradycjonalistyczny mit państwa rzymskiego.

Zakres kompetencji państwa faszystowskiego wyznacza ich negatywna definicja:

Nic ponad państwem, nic przeciwko niemu, nic poza nim. Istnieje bowiem sprawiedliwość państwowa, która czuwa i wyrokuje, wyniesiona ponad interesy jednostek i grup, właśnie dlatego, że jednostki i grupy są częścią państwa (...)¹¹⁹.

Tak więc charakterystyka przez Basilego aksjologicznego, o cechach ponadpartykularnych, uzasadnienia istoty państwa faszystowskiego tworzy mit o bezstronnej, zobiektywizowanej, motywowanej wyłącznie narodową racją stanu jego polityce.

Państwo liberalno-demokratyczne jest „agnostycznym państwem przeszłości” o kompetencjach wąskich. Natomiast faszyzm, przedstawiając wartość „moralną”, jest „idealnym i materialnym przeznaczeniem” zorganizowanego w ustroju syndykalno-korporacyjnym narodu¹²⁰.

Basileańskie idee aksjologiczne uzasadniają zatem *ex post* realizujący się faszystowski system korporacyjny.

Przedmiot i zakres suwerenności państwa faszystowskiego wyznacza antyczne o aksjologicznych cechach jego pojęcie:

Państwo suwerenne (...) wyrasta ponad samowolę jednostek i tłumów, w imię sprawiedliwości (...), jako starożytna *suprema lex*, (...) podejmuje zagadnienia gospodarcze i kulturalne, higieniczne i artystyczne całego narodu¹²¹.

Tak więc Basile wykorzystuje dla celów polityczno-propagandowych starorzyskie pojęcie prawa.

Faszystowska produktywistyczna koncepcja człowieka ma charakter antyoświeceniowy i reakcyjny.

Zastępuje pojęcie „obywatela” pojęciem „wytwórcy”, dyskredytując idee „Nieśmiertelnych Zasad” oświeceniowej rewolucji, przejawu „rozkładowego mikrokosmosu fazy historycznej (...)”¹²².

Zatem faszystowska idea suwerenności, powiązana z antyracjonalizmem i antyindywidualizmem oraz reakcyjnym, korporacyjnym modelem stanowo-zawodowej struktury, stanowi kryteria faszystowskiego solidaryzmu.

Produktywistyczne koncepcje społeczeństwa

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 6–7.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 7.

¹²¹ *Ibidem*, s. 8.

¹²² *Ibidem*.

Faszystowska *Karta Pracy* to „magna carta” Włoch współczesnych. We Włoszech „(...) walka klas zamieniła się (...) we współpracę kapitału z pracą (...)”¹²³. Syndykaty zrzeszają „(...) kadry wytwórcze pracowników fizycznych i umysłowych”¹²⁴, zaś korporacje realizują model *współpracy klas*.

Tak więc Basileańska frazeologia solidarystyczno-stanowa uzasadnia faszystowski system syndykalno-korporacyjny.

Charakterystyka, przez Basilego, stosunków państwa faszystowskiego i Kościoła zawiera tradycjonalistyczne wątki:

„(...) Pakt laterański i konkordat przywróciły Włochy Bogu, a Boga Włochom. Kult rozumu – nonsens logiczny i etyczny – nie mógł doprowadzić do niczego innego, jak tylko do tępego i płaskiego racjonalizmu (...)”. To „(...) dzięki Paktowi laterańskiemu (...) nawróciliśmy do naszej katolickiej, apostołskiej, rzymskiej tradycji”¹²⁵.

Widoczną awersję Basilego do racjonalizmu oświeceniowego wspiera więc tendencja do wpisania w historię Włoch restytucyjnej, podbudowanej pseudometafizycznie roli faszystów.

Zakres wolności Kościoła jest podporządkowany apodyktycznie prawu i polityce państwa faszystowskiego:

„Zupełna swoboda dla Kościoła we wszystkim, co dotyczy pełnienia jego zadań, ale żadnego śladu mieszania się do spraw, które stanowią pełne i nienaruszalne prawo Państwa włoskiego (...)”¹²⁶.

Tak więc wykluczeniu możliwości ingerowania Kościoła w stosunki objęte kompetencją państwa towarzyszy brak sprecyzowania nieobjętych ingerencją zadań Kościoła.

Arbitralny faszystowski decyzyzjonizm legitymizuje polityka, natomiast łagodzi go tradycjonalistyczna Basileańska argumentacja.

„Bolszewizm nad brzegami Newy systematycznie niszczy podstawy moralności (...)”. Dlatego „W Rosji nienaruszalne instytucje – trójca: Bóg, ojczyzna, rodzina – walą się (...)”. Natomiast „W Italii instytucje te krzepną”¹²⁷.

Aksjologicznemu przeciwstawieniu faszyzmu bolszewizmowi odpowiadają Basileańskie tezy o antytradycjonalistycznym i destrukcyjnym charakterze bolszewizmu oraz o twórczym i konstruktywnym charakterze faszyzmu. Państwo faszystowskie jest nie tylko instytucjonalną negacją liberalnej demokracji, lecz także bolszewickiej dyktatury – to

*Państwo
faszystowskie
a Kościół katolicki*

*Faszyzm
a bolszewizm*

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 9.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 10.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 11–12.

wniosek podstawowy z Basileańskiej refleksji upowszechniającej mit o narodowo-tradycjonalistycznym charakterze faszyzmu.

Cechą oryginalną interpretacji faszyzmu przez Basilego jest wykorzystywanie pojęć i określeń prawnych zapożyczonych z antycznego Rzymu, a więc pojęcia suwerenności państwa określanej jako *suprema lex*. Sięganie do wzorów antycznego Rzymu nie ogranicza się jedynie do recepcji pojęć i określeń prawnych, lecz służy określeniu stosunku Kościoła i państwa. Służy ponadto upowszechnieniu charyzmy wodza uosabiającego rzymski witalizm. Interpretacji stosunków pomiędzy państwem a Kościołem z pozycji faszystowskiej idei suwerenności towarzyszy wyraźne przeciwstawianie faszyzmu bolszewizmowi, przy zastosowaniu tradycjonalistycznego kryterium. Pozostałe cechy interpretacji faszyzmu przez Basilego nie są oryginalne, lecz typowe dla oficjalnej ideologii i propagandy. Wyrażają więc inspirującą i charyzmatyczną rolę wodza, szerokie kompetencje państwa oraz solidarystyczny charakter stosunków łączących kapitał i pracę.

Rozdział IX

Interpretacja historiozoficzna

Historyk Gioacchino Volpe¹²⁸, interpretując istotę włoskiego faszyzmu, postawił tezę o światopoglądowym charakterze jego genezy.

Genezę faszyzmu wyrażały, na dziesięć lat przed wybuchem wojny światowej, specyficzne „idee, uczucia, aspiracje”¹²⁹. Rozwój społeczny i ekonomiczny narodu, zapoczątkowany na przełomie XIX i XX wieku, łączy się z rewaloryzacją kultury obejmującą całokształt życia politycznego i krytyczną ocenę myśli, a także programów politycznych. Pracy narodu wytyczono zasadnicze cele¹³⁰, rozwijając agitację kolonialną. Wizję rozwoju Europy i świata zaczęto traktować jako wyraz walki, a nie pacyfizmu. Nawet liberałowie pragnęli „silnego Państwa, czyli narodu w pełni świadomego, który realizuje się w Państwie”¹³¹. Wytykano „wady parlamentaryzmu”, krytkowano „zasklepioną w formułach i niezdolną do czynu” demokrację polityczną. W społeczeństwie nastąpiło odnowienie „ducha religijnego” i pojawiła się „odraza” wobec masonerii, zrozumienie „historycznej wartości katolicyzmu”, a także „zdyskredytowanie niedorzecznego i bezowocnego antyklerykalizmu o piętnie masońskim (...)”¹³². Wystąpił również istotny wobec socjalizmu opór ze strony dążących do „uwolnienia” organizacji robotniczych od „rozpolitykowania” partii socjalistycznej syndykalistów zwracających się do „uświadomionych sił rewolucyjnych proletariatu”¹³³. Nasiliła się krytyka socjalizmu przez eksponujących rolę państwa narodowego nacjonalistów, pokrewnych syndykalistom. Syndykaliści i nacjonalisci krytykowali liberalizm, parlamentaryzm oraz demokrację, przekonani o celowości istnienia zamożnego i przedsiębiorczego mieszczaństwa oraz realizacji polityki zewnętrznej, rozwiązującej skutecznie, „(...) niecierpiący

*Światopoglądowa
geneza
faszyzmu*

¹²⁸ G. Volpe, *Rozwój historyczny faszyzmu*, tłum. H. Mirecka, Warszawa 1933, s. 6.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*, s. 7.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem*.

zwłoki, problem demograficzny”¹³⁴. Równocześnie pojawiła się fascynacja historią *Risorgimento* i jej politykami poświęcającymi swe życie dla odrodzenia „Ojczyzny”¹³⁵.

Volpeańska nacjonalistyczna aksjologia polityczna dyskredytowała zdominowaną przez socjalizm i demoliberalizm historię Włoch po *Risorgimento*, uznając rozwój ruchu narodowego z jego antydemokratyczną, antyliberalną oraz antysocjalistyczną ideologią za przełom oraz eksponując prekursorskie wobec faszystowskiego narodowego syndykalizmu związki pomiędzy syndykalizmem a nacjonalizmem.

Opis, przez Volpego, genezy faszyzmu upowszechnia kult charyzmatycznego wodza, który:

Kult wodza

Stanąwszy nagle na czele spraw Państwa pokazał, a może wyczuł, że znalazł się na miejscu przypadającym mu z natury. Nie miał praktyki państwowej i administracyjnej ani doświadczenia (...). Ale w zamian za to był niezwykle genialnym asymilatorem i improwizatorem. Miał instynktowny zmysł orientacji. Gdzie brakło mu znajomości rzeczy lub doświadczenia, zastępował je przenikliwą intuicją i siłą ducha (...) ¹³⁶.

Mussolini jest, zdaniem Volpego, główną postacią życia politycznego powojennych Włoch.

Odwraca się od socjalizmu; przejawia wstręt „do każdego dogmatu lub teorii”; ma awersję „(...) do liberalizmu, do demokracji politycznej, do parlamentaryzmu i Parlamentu, do masonerii”; nie ma szacunku dla burżuazji i „klas kierujących”; charakteryzuje go ogólny „pesymizm” wobec ludzi i „(...) niewielkie zaufanie do chaotycznych mas, lecz za to wielka ufność w odwagę mniejszości i w siłę inicjatywy”¹³⁷.

Mussoliniego wyróżniają, zdaniem Volpego, specyficzne cechy psychologiczne predestynujące go do roli przywódczej:

„(...) urok nowego kondotiera i jego umiejętności budzenia zapału (...). Doskonałe wyczucie ducha czasu”¹³⁸. Pełni on funkcję głównego organizatora ruchu faszystowskiego, konsolidując „niezadowolonych”, politycznie wyobcowanych oraz ekskomatantów.

Wyraźnie więc podkreślone przez niego charyzmatyczne cechy Mussoliniego predystynują go do pełnienia integrującej ruch faszystowski roli przywódczej. Charakterystyczne jest dla Volpego przeciwstawianie chaotycznym masom pełnej inicjatywy mniejszości, podejmującej

---

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 8.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 36.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 20.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 22.

działania sprawcze, elity. Ewidentne przez niego dyskredytowanie demokracji wyraża apoteozę jej skrajnie przeciwnego, antydemokratycznego systemu.

Obraz genezy faszyzmu według Volpego przedstawia elitarny typ mentalności politycznej.

Faszyzm był początkowo ruchem, „niezorganizowanej” wcześniej, średniej i drobnej oraz wiejskiej i miejskiej burżuazji, kierowanej przez stanowiących mniejszość eksosocjalistów o „umysłowości rewolucyjnej”. Analogicznie w XIX wieku rewolucyjna „mniejszość” zainicjowała i doprowadziła do sukcesu *Risorgimento*¹³⁹.

*Mieszczkańska
geneza
faszyzmu*

Tak więc eksponowanie przez Volpego roli radykalnych eksosocjalistów czyni z nich organizatorów i przywódców ruchu faszystowskiego. Celowe, analogiczne do Gentilego, nawiązywanie przez niego do mitu *Risorgimento* i podkreślanie sprawczej w nim roli zorganizowanej i świadomej elity służyło propagowaniu antydemokratycznych idei.

Wizja Volpego powojennej historii Włoch związana z genezą faszyzmu podkreśla aktywną rolę wodza i skupionej wokół niego elity, inspirowując faszystów do walki z wrogiem.

Wódz i elita

Faszyzm był w swych początkach mało wymagającym ideologicznie od swych zwolenników ruchem politycznym, zdecydowanie antybolszewickim. „Wrota były otwarte na oścież; wchodził przez nie, kto chciał (...)”. Celem było, „(...) by działać, walczyć, burzyć, obalać organizacje włoskich zwolenników bolszewizmu (...)”¹⁴⁰.

Volpeańska wizja zarówno socjalnej, jak i politycznej genezy faszyzmu oddaje rzeczywistą istotę tego ruchu, zdominowaną przez drobno-mieszczkański radykalizm o antybolszewickim charakterze.

W obrazie faszyzmu, po zdobyciu władzy, dominują wedle Volpego jakościowe zmiany.

Faszyzm jest „organicznym produktem” Włoch, który przeprowadza „rewolucję narodową”. Uczestniczą w niej „szerokie warstwy ludu”, a „(...) nie tylko garść wybrańców”¹⁴¹, jak podczas *Risorgimento*. Zatem „(...) kto oczekuje lub lęka się, że wszystko może prysnąć jak bańka mydlana (...), ten złudne żywi nadzieje i nieuzasadnione obawy”¹⁴². Faszyzm wyraża zrodzony w ostatnim dwudziestolecu przez dynamiczny rozwój ekonomiczny „zespół nowych sił społecznych”, któremu wojna nadała „cechy moralne”: większych idealistów i jednocześnie realistów.

*Rewolucja
narodowa*

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 23.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 34.

¹⁴² *Ibidem*.

Ich „negatywne” oraz „konstruktywne” cele występują równolegle jako wyraz uświadomionych zadań¹⁴³.

Tak więc w Volpeańskim obrazie charyzmatycznego, kierującego państwem za pomocą intuicji i siły woli wodza faszyzmu dominują decyzyjonistyczne cechy systemu.

W prezentowanej przez Volpego polityce rządu faszystowskiego przeważają wątki rażąco mistyfikujące rzeczywistość.

*Militaryzm
a polityka*

Klimat wokół polityki faszystowskiego rządu charakteryzuje powszechny entuzjazm. Pojawiło się „zaufanie” oraz „ optymizm”, jak również „(...) żar oddania się, karność, posłuszeństwa (...)”¹⁴⁴; zanikła „głucha niechęć” wobec polityki rządu. Przywrócono „ład” i porządek. Rozwiązano uzbrojone bojówki i utworzono z nich – stojącą na straży rewolucji faszystowskiej – milicję faszystowską jako „kwiat, arystokrację, duszę wojującą faszyzmu”¹⁴⁵. Milicja faszystowska wyklucza zmianę rządzącej partii, prowadzenie „gry parlamentarnej” oraz restytucję demokratyczno-liberalnego ustroju państwa. Przygotowuje, realizując zadania wojskowego szkolenia młodzieży, oficerów i żołnierzy dla wojska; tworzy straż graniczną, dostarcza posiłki i wzmacnia szeregi armii (w trakcie wojen kolonialnych), oddziały kolejowe, portowe oraz pocztowo-telegraficzne¹⁴⁶.

*Reformy
finansowe*

W apogoeum przez Volpego reform finansowych rządu faszystowskiego dominują wątki pragmatyczne.

Rząd realizuje politykę równoważenia budżetu i strategii ulg podatkowych: „(...) topór reformatora (...) i wskrzeszone poczucie dyscypliny na każdej placówce, (...) dokonały cudów”¹⁴⁷. Personel w przedsiębiorstwach i urzędach państwowych zmniejszono istotnie, nie zrównoważony wcześniej budżet ma nadwyżkę. Kolej, pocztę i telekomunikację połączono w jednym ministerstwie. Rozwija się przemysł budowy okrętów¹⁴⁸.

*Reforma
edukacyjna
Gentilego*

W uzasadnieniu przez Volpego reformy edukacyjnej (Gentilego) występują idee antytradycjonalistyczne i statalistyczne.

Reforma likwiduje tradycyjne schematy i przyzwyczajenia profesorów oraz nauczycieli, wprowadzając zmianę metod nauczania oraz przymus młodzieży do aktywnego uczestnictwa w pracy szkolnej. Reforma wprowadza egzaminy państwowe¹⁴⁹ oraz nauczanie religii

¹⁴³ *Ibidem*, s. 35.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 36–37.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 37.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 38.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 40.

w szkołach powszechnych jako wyraz nowego stanowiska faszyzmu wobec religii i Kościoła:

Nikt mniemać nie będzie, że Kościół i jego władza może uznać cały Faszyzm, ten Faszyzm, który niemalże ubóstwia Państwo, ciało i duszę obywatela z żelazną wyłącznością zachowując dla Państwa¹⁵⁰.

Volpeańska aluzja do deifikacji państwa faszystowskiego, na podstawie pseudometafizyki politycznej Gentilego¹⁵¹, jest wyraźna i ewidentnie sprzeczna z nauką społeczną Kościoła, generując światopoglądowy konflikt.

W opisanym przez Volpego programie reform gospodarczych rządu faszystowskiego dominują treści militarystyczne.

Meliorację obszarów bagnistych i malarycznych, budownictwo zbiorników górskich, roboty publiczne, reformę szkół zawodowych, stymulację kapitału do inwestycji przemysłowych i rolnych oraz plan stabilizacji waluty i powrotu do parytetu złota¹⁵² objęto polityczno-militarystyczną retoryką. Dla faszystów „(...) wszystko jest »bitwą«. Każdy problem do rozwiązania jest »wrogiem« (...), każda zajęta pozycja jest »odcinkiem«, naród włoski jest »wojskiem«, które kroczy zwartymi »batalionami«”¹⁵³. Faszyści stale eksponują wojskowe hasła: „dowództwo, karność, żołnierze, kadry”¹⁵⁴.

Reformy
gospodarcze

W gloryfikacji przez Volpego programu reform ustrojowych faszyzmu przeważają wątki antydemokratyczne i autorytarne.

Reforma władzy wykonawczej przyznaje rządowi władzę stanowienia norm prawnych, co oznacza „odzyskanie atrybutów”, które parlament „wydarł” rządowi, oraz znaczne ich poszerzenie. *Szef rządu* nakłada „(...) pieczęć prawną na praktykę konstytucyjną (...)” oraz pełni funkcję pierwszego ministra o autorytecie „Naczelnika” (wykluczając zasadę: *primus inter pares*)¹⁵⁵. Reforma administracji w prowincjach i gminach poszerza, podkreśla Volpe, kompetencje prefektów, czyniąc z nich „(...) interpretatorów i najwyższych pośredników w przekazywaniu ogólnych dyrektyw Rządu (...)”¹⁵⁶. Prefekci uzyskują silną pozycję wobec lokalnych organizacji faszystowskich w egzekwowaniu „discypliny i posłuszeństwa”. W gminach jednoosobowy urząd *podesty* zastąpił system „(...) wyboru i kolegialności władz administracyjnych (...)”¹⁵⁷.

Reformy
ustrojowe

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 41.

¹⁵¹ Por. E. Gentile, *Il culto del Littorio...*, wydanie czwarte, Roma–Bari 1996, s. 114.

¹⁵² G. Volpe, *Rozwój...*, s. 42.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 43.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 61.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 61–62.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 62.

W stosowanej przez Volpęgo apoteozie reformy syndykalno-korporacyjnej stosunków pracy dominują zmistyfikowane hasła państwowo-nacjonalistyczne.

Reforma opiera się na idei solidarności narodowej i zasadzie współdziałania sił produkcyjnych. Sprawy wynikające ze stosunku pracy, jak również stosunki pomiędzy czynnikami produkcji, nie mają już charakteru prywatnego. Miejsce „sił produkcyjnych” narodu należy do infrastruktury państwa, likwidacji ulega zgubny dualizm polityki i ekonomii¹⁵⁸. Zasada zorganizowania mas producentów w syndykatach nie jest ani „narzucona”, ani nie monopolizuje życia zbiorowego. Nadal obowiązuje zasada „swobody” zrzeszania się w związki lub syndykaty. Prawne uznanie syndykatów reprezentujących poszczególne grupy pracowników i pracodawców¹⁵⁹, zorganizowanych w branżowy system korporacji – jest „koncesją Państwa”. System korporacyjny eliminuje potencjalne „sprzeczności”, realizując ideał zawodowo-klasowej „współpracy”. *Syndykaty i korporacje* zostały wyniesione „do godności” organów państwa przez powierzenie im funkcji „nie uważanych już za dotyczące wyłącznie prawa prywatnego”¹⁶⁰. Państwo faszystowskie zmonopolizowało: prawo uznawania korporacji, akceptację statutów syndykalnych, mianowanie przewodniczących organów korporacyjnych oraz sądownictwo, a przede wszystkim – prawo rozstrzygania sporów między pracodawcami i pracownikami, na podstawie zasady słuszności oraz interesów „wyższego rządu”, zastępując „sprawiedliwość prywatną” sprawiedliwością państwową¹⁶¹. Poglądy przeciwników faszyzmu, nazywających go reakcją, są więc uproszczone. Nie dostrzegają „(...) nic z bogatej treści tej fazy włoskiego życia, z postępu socjalnego, z istotnej demokracji, która się w niej urzeczywistnia”¹⁶².

Tak więc zawarta w tej apoteozie systemu faszystowskiego demagogia i frazeologia polityczna osiąga apogeum, mocno akcentuje hegemoniczną rolę państwa w systemie syndykalno-korporacyjnym i zasady pseudoaksjologiczne o organicznym i ponadklasowym znaczeniu. Gloryfikacja przez Volpęgo ewolucji systemu faszystowskiego zmierza w kierunku korporacyjno-autorytarnym, nacjonalistycznym.

W propagandzie faszyzmu prezentowanej przez Volpęgo faszyzmu występują również wątki narodowo-kulturalnej rewolucji.

Faszyzm jest wyrazem „nowego ducha” narodu włoskiego, wyznaczając początek „nowej fazy” w jego historii, oraz przez aktywność ludzi

---

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 65.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 66.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 67.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² *Ibidem*, s. 83.

nowych przyspiesza proces odradzania się narodowej „klasy kierującej” Italią¹⁶³, wolnej od wpływów obcych. Włochy nie tworzą jeszcze nowej kultury, lecz są już dostrzegalne nowe w niej tendencje: „Italia przestaje się już ubierać według modeli z Paryża albo z Londynu i nie chce też wiedzieć o najnowszych wzorach zza Atlantyku (...)”¹⁶⁴.

Wyrażna Volpeańska awersja do demokracji zachodnich dobitnie przejawia się w odrzuceniu ich mody i stylu życia. Wyraża silną nostalgicę za własną, włoską, odrębną kulturą narodową. Ksenofobicznie neguje wzory uważane za *obce*.

Ambicje Volpego wobec roli Włoch w Europie, politycznego dla niej wzorca, sięgają zenitu:

(...) Italia ze swoim Faszyzmem przekroczyła granice i gdzieś indziej inni skopjowali pewne jej posunięcia. Oczekują wyników jej doświadczeń, przeprowadzają rewizję (...) tradycyjnej ideologii lub myśli politycznej (...) ¹⁶⁵.

Rzeczywiście, faszyzm włoski jako ustrój i doktryna polityczna znalazł w ówczesnej Europie naśladowców¹⁶⁶. Przedmiotem jego recepcji stały się: korporacjonizm, elitaryzm oraz autokratyczna forma władzy, a także negacja liberalnej demokracji i każdej formy marksizmu¹⁶⁷.

Zarysowany przez Volpego faszystowski program rozwoju Włoch ma cechy polityczno-propagandowe.

W polityce wewnętrznej określa „na nowo” treść instytucji politycznych; lepsze ich przystosowanie do „nowej” rzeczywistości socjalnej i „nowych” stosunków między klasami; nadaje potężny impuls włoskiej ekonomice, stymulując rozwój ustawodawstwa socjalnego, głównie opieki nad pracownikami, macierzyństwem i dzieckiem; tępi złe obyczaje przez ograniczenie nadmiernego rozwoju aglomeracji miejskich; popiera sport, umocnienie siły duchowej i fizycznej narodu oraz wspiera przyrost demograficzny. W polityce zagranicznej żąda uznania „potrzeb żywotnych” Włoch oraz zmiany, na ich korzyść, obecnego hierarchicznego ustroju Europy¹⁶⁸.

Zdaniem Volpego Włochy realizują

(...) ze stanowczością politykę, która przystoi jako prawo i jako obowiązek z górą 40-milionowemu narodowi o wielkiej kulturze i znaczeniu

¹⁶³ *Ibidem*, s. 80.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 81.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Zob. J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, s. 126–227.

¹⁶⁷ G. Volpe, *Rozwój...*, s. 81.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

światowym w przeszłości. Dla ludzi zrodzonych na półwyspie ekspansja jest objawem niemal przyrodzonym, warunkiem bytu (...) ¹⁶⁹.

Przedstawiony przez Volpego faszystowski program rozwoju Włoch jest reakcyjny, poszerzony o wątki socjalne, nacjonalistyczny, solidarystyczny oraz antyindywidualistyczny. Nie jest skrajnie radykalny, lecz bardziej solidarystyczny.

Volpeańska interpretacja faszyzmu zawiera idee oryginalne i charakterystyczne. Eksponuje inspirującą rolę przemian światopoglądowych w Italii z początku XX wieku, a więc syndykalizmu i nacjonalizmu, generujących faszyzm. Traktuje faszyzm jako „organiczny produkt” włoskiej „rewolucji narodowej” przy udziale szerokich mas społecznych kierowanych przez Mussoliniego – charyzmatycznego przywódcę, sprawującego władzę opartą na zasadach polityczno-aksjologicznych („sprawiedliwości państwowej”). Przedstawia faszyzm jako „nową fazę” w historii narodu, eliminującą wpływy „obcej” demokratycznej kultury.

Nawiązywanie przez Volpego do tradycji *Risorgimento* nie jest oryginalną cechą jego ideologii, jest charakterystyczne również dla Gentilego.

---

¹⁶⁹ *Ibidem*.

Rozdział X

Interpretacja organiczno-instytucjonalna

1. „Doktryna integralna”

Alfredo Rocco w *La dottrina politica del fascismo* (1925) występuje z tezą uznającą genezę faszyzmu za wyraz postaw, przede wszystkim, pozaracjonalnych¹⁷⁰.

Słabość intelektualna faszyzmu wynika z przewagi wątków aktywistycznych i sentymentalnych nad cechami racjonalnymi¹⁷¹. Doktryna jest jego cechą wtórną, niedominującą (*il fascismo è anche pensiero e dottrina*)¹⁷².

Wykład istoty społeczeństwa przez Rocca ma charakter antyindywidualistyczny.

Ludzkość jest pojęciem biologicznym, a nie społecznym. Społeczeństwo nie jest zwykłą sumą jednostek, lecz sukcesją całych generacji¹⁷³. Człowiek jest istotą polityczną (*animale politico*) żyjącą w społeczeństwie¹⁷⁴.

Faszyzm jako „*dottrina integrale*” wyraża antytezę liberalno-demokratyczno-socjalistycznego atomizmu opartego na prawnonaturalnych koncepcjach XVI, XVII oraz XVIII wieku¹⁷⁵. Doktryny liberalne, demokratyczne oraz socjalistyczne opierają się na „starych koncepcjach atomistycznych i mechanistycznych społeczeństwa i państwa (...)”; ich przeciwieństwem jest doktryna „organiczna i historyczna” (*organica e storica*)¹⁷⁶. Aforyzm: „społeczeństwo dla jednostki”, któremu hołdują

Antyindywidualizm

---

¹⁷⁰ A. Rocco, *La dottrina politica del fascismo* (wykład wygłoszony w Perugii 30 sierpnia 1925 roku) [w:] N. Mezzetti, *Alfredo Rocco nella dottrina e nel dritto della Rivoluzione Fascista*, Roma 1930, s. 254.

¹⁷¹ A. Rocco, *La dottrina...*, s. 247.

¹⁷² *Ibidem*, s. 248.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 261.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 259.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ *Ibidem*, s. 261.

niszczące społeczeństwo doktryny liberalne, demokratyczne oraz socjalistyczne, przeciwstawia się faszystowskiej zasadzie „jednostka dla społeczeństwa”. Faszyzm nie niszczy jednostki, lecz jednostkę podporządkowuje (*subordina*)¹⁷⁷ celom społeczeństwa, „historycznym i immanentnym”, różnym od celów jednostek. Wolność obywatelską jednostki, a także jej indywidualne prawa wyraża „przyzwolenie” faszystowskiego państwa (*concessione dello Stato*). W systemach liberalnych, demokracji oraz socjalizmie społeczeństwo nie ma własnych, odrębnych od jednostkowych dążeń¹⁷⁸.

Argumentacja Rocca uzasadniająca faszystowski antyindywidualizm i antyliberalizm zawiera idee organiczne i socjonaturalistyczne.

Idee organiczne
i socjonaturalistyczne

Nadmierny i niezorganizowany rozwój jednostek i grup społecznych szkodzi całemu społeczeństwu, prowadząc do destrukcji całego organizmu (*una malattia mortale*), analogicznie jak przerost w organizmie zwierzęcym niektórych jego komórek. Wolność, także ekonomiczna, jest dana jednostkom i grupom społecznym w interesie ogólnospołecznym¹⁷⁹. Faszyzm nie akceptuje wolności jako „absolutnej” zasady (*dogma assoluto*). Dla faszyzmu zasadniczym problemem jest wytwarzanie dóbr w celu zapewnienia społeczeństwu bogactwa, warunkującego jego pomyślność i potęgę¹⁸⁰. Pozostawienie produkcji i dystrybucji inicjatywie indywidualnej służy optymalizacji ich efektów¹⁸¹. Faszystowskie pojęcie wolności ekonomicznej jest diametralnie odmienne od liberalnej jej koncepcji: dla liberalizmu wolność jest zasadą, dla faszyzmu – jedynie metodą¹⁸². Istotę państwa faszystowskiego wyraża prymat „obowiązku” (*preminenza del dovere*)¹⁸³.

Myśl biologiczno-przyrodnicza, charakterystyczna dla solidarystycznej wizji społecznej Rocca, wyraża egzystencjalny, funkcjonalny i deterministyczny imperatyw życia zbiorowego.

2. „Przekształcenie” państwa

A. Rocco rozwija doktrynę faszyzmu w *La trasformazione dello Stato* (1927) w kierunku socjologizującym¹⁸⁴.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 262.

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 263.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 266.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 267.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 265.

¹⁸⁴ K. London, *Backgrounds...*, s. 147.

Apoteoza rewolucji faszystowskiej dokonywana przez Rocca ma cechy elitarystyczne i pseudonormatywistyczne.

Elitaryzm
i normatywizm

Utworzenie w roku 1919 związków kombatanckich (*Fasci di Combattimento*) oraz zdobycie władzy w wyniku „marszu na Rzym” (28 października 1922 roku) prowadzi do trwałego przekształcenia ducha mas i struktury państwa. Następuje radykalna zmiana systemu politycznego przez zastąpienie starej elity władzy (*classe dirigente*) nową elitą, ukształtowaną przez wojnę i okres powojenny, oddziałującą na psychikę mas i przekształcającą ich duchową orientację¹⁸⁵. Faszyzm buduje nowy prawny i moralny porządek oraz wewnętrzną „cnotę rewolucyjną” (*intima virtù rivoluzionaria*)¹⁸⁶, ugruntowując w masach poczucie obowiązku, nawyk zdyscyplinowania oraz ideę podporządkowania jednostki narodowi¹⁸⁷.

Rozwój rewolucji faszystowskiej charakteryzują dwie fazy: pierwsza, po zdobyciu władzy, od 28 października 1922 do 3 stycznia 1925 roku, oraz faza druga, po 3 stycznia 1925 roku, która oznacza polityczny przełom (*una data decisiva*). Wtedy nastąpiła eliminacja sił niefaszystowskich z rządu i opanowanie przez faszystów państwa. Rozpoczął się proces pełnej realizacji idei faszyzmu i utworzenia państwa faszystowskiego¹⁸⁸, w formie prawnej transformacji (*trasformazione giuridica*)¹⁸⁹.

Uzasadnienie przez Rocca faszystowskiej koncepcji społeczeństwa ma charakter „organiczny i antyindywidualistyczny”.

Spółeczeństwo nie jest zwykłą sumą jednostek, lecz organizmem o własnym życiu i celach wobec transcendentnych jednostek, własnej duchowej i historycznej wartości: państwo jako instytucja prawna jest organizmem oddzielnym od obywateli, ma własne życie i nadrzędne wobec jednostkowych dążeń cele, a także własne funkcje i własną misję. Odmienne niż państwo „agnostyczne”, jakim jest państwo liberalne, demonstruje w każdym przejawie życia zbiorowego¹⁹⁰ „własną” wolę, moralność oraz religię¹⁹¹.

Antyindywidualizm
i organicyzm

Idealizacja przez Rocca instytucji państwa zawiera hasła pseudoaksjologiczne.

Państwo jest instytucją suwerenną i zwierzchnią wobec jednostek, grup oraz klas społecznych ze względu na realizację „celów wyższych” (*fini superiori*). W państwie słabym (*debole e miserabile*) obywatele nie

Suwerenność
państwa

¹⁸⁵ A. Rocco, *La trasformazione dello Stato. Dallo Stato Liberale allo Stato Fascista*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Roma 1927, s. 5.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 6.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 7.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 9.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 8.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 17.

¹⁹¹ *Ibidem*.

są szczęśliwi. Ich drogę do osobistej pomyślności wyznacza rzymska maksyma: „*civis Romanus sum*”¹⁹².

Roccoańska aluzja do tradycji państwowej starożytnego Rzymu kreuje mit o antycznej genezie faszystowskiej formuły państwa i jego moralnego związku z obywatelami. To jawna manipulacja historią państwa i prawa dla celów propagandowych. Antyindywidualizm Rocca jest bezkompromisowy i apodyktyczny.

Apoteoza
państwa
faszystowskiego

Apoteozowanie przez Rocca państwa faszystowskiego wyróżnia ideologiczna deifikacja jego cech.

Państwo faszystowskie realizuje wszystkie jego koncepcje, lecz nie w formie jednostronnej, „błędnej”, lecz w formie „integralnej” i dlatego „prawdziwej”. Faszyzm realizuje liberalizm, jeśli służy rzeczywistej wolności politycznej, lecz równocześnie liberalizm ten przewyższa, odrzucając jego „szkodliwą” wolność. Państwo faszystowskie realizuje demokrację w „niezbędnym” dla ludu zakresie, w formie uczestnictwa w jego życiu. Jednocześnie demokrację przewyższa, umożliwiając decydowanie o podstawowych problemach państwa rozumiejącym jego problemy decydującym w sposób przekraczający partykularne interesy jednostek. Państwo faszystowskie realizuje także socjalizm, dążąc do „sprawiedliwości społecznej” (*La giustizia sociale*), lecz socjalizm ten przewyższa, odrzucając „brutalną walkę” i kolektywną gospodarkę jako metody osiągnięcia celu¹⁹³.

Roccoański mit państwa faszystowskiego jako *najdoskonalszej* instytucji osiąga apogeum¹⁹⁴.

3. Państwo „ludowe”

W rozprawie *Prawodawstwo faszystowskie*¹⁹⁵ A. Rocco, krytykując liberalizm, przedstawia przemiany prawnoustrojowe Włoch po przejściu władzy przez faszystów.

Krytyka
państwa
liberalnego

Krytyka przez Rocca istoty państwa liberalnego eksponuje aksjologicznie bezwartościowy jego charakter:

(...) bez treści, bez własnego ideału, bez własnego posłannictwa, przede wszystkim bez własnej woli. (...) siły, tkwiące w narodzie, organizowały się,

¹⁹² *Ibidem*, s. 31.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 18.

¹⁹⁴ Od 3 stycznia 1925 roku została ustanowiona w Italii „jawna” dyktatura, R. De Felice, *Fascismo...*, s. 19.

¹⁹⁵ A. Rocco, *Prawodawstwo faszystowskie*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, R. 9, t. 100–101, sierpień–wrzesień 1930, s. 20–40.

żyły, kwitły poza państwem, aż wreszcie dochodziło do opanowania go przez nie¹⁹⁶.

Także opis przez Rocca sytuacji politycznej, w państwie liberalnym, przed przejściem władzy przez faszystów eksponuje tendencyjnie stan permanentnej anarchii:

„(...) wszyscy (...) w narodzie rozkazywali: stronnictwa, grupy, klasy – wszyscy, oprócz samego państwa. Stąd wojna wszystkich przeciw wszystkim, powszechna anarchia (...)”¹⁹⁷. W tej sytuacji powstał „(...) dylemat: albo przeobrazić się, albo zginąć, albo wzmocnić suwerenność państwa w stosunku do wszystkich sił istniejących w kraju i wywalczyć państwu własny ideał i własne posłannictwo, albo zginąć”¹⁹⁸.

Roccoański dramatyczny opis kryzysu państwa liberalnego sugeruje polityczną konieczność i historyczną zasadność przejścia władzy przez faszystów. To mit na użytek propagandy¹⁹⁹. W rzeczywistości nie siła włoskich faszystów, lecz niezdolność antyfaszystów do obrony demokratycznego państwa stała się główną przyczyną upadku systemu liberalno-demokratycznego we Włoszech.

Uzasadnienie przez Rocca *ex post* utworzenia państwa faszystowskiego szerzy mit o radykalnym przełomie.

*Mit radykalnego
przełomu*

Należy już do historii

(...) obojętność państwa, które przypatrywało się niewzruszone dzikim walkom klasowym, szerzącym niezliczone spustoszenia w narodzie. Państwo faszystowskie wchodzi pomiędzy klasy w roli arbitra i rozjemcy i nie pozwala, aby jedna gnębiła drugą, a z ich wzajemnej walki rodziła się anarchja, nędza i ucisk obywateli²⁰⁰.

Tak więc ten ponadklasowy, narodowy, antyliberalny i antysocjalistyczny Roccoański solidaryzm określa polityczne funkcje państwa faszystowskiego.

Państwo faszystowskie jest dla Rocca aktywną, zarządzającą sprawiedliwością społeczną, instytucją publiczną, która dąży do „(...) zapewnienia pokoju społecznego przez przyznanie każdemu tego, co mu się należy”²⁰¹.

Roccoański mit realizującego cele oraz idee aksjologiczne państwa faszystowskiego wiąże się z hierarchiczną i organiczną koncepcją

---

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 20.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 21.

¹⁹⁹ Faszyzm korzystał w walce politycznej z przeciwstawiania „wroga sojusznikowi”, por. E. Gentile, *La via italiana...*, s. 133.

²⁰⁰ A. Rocco, *Prawodawstwo...*, s. 29.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 38.

społeczeństwa, w którym życie toczy się i rozwija według ustalonego i kontrolowanego odgórnie schematu.

Opisany przez Rocca charakter państwa faszystowskiego wypełnia treścią mit państwa ludowego, odrzucającego zasadę zwierzchnictwa ludu.

Wyrażając typ „nowej” demokracji państwo faszystowskie „(...) przystaje ściśle do ludu, jest z nim w ustawicznej styczności, tysiącami drogami przenika do mas, prowadzi je duchowo, wyczuwa ich potrzeby, żyje ich życiem, uporządkowuje ich zajęcia (...)”²⁰².

Roccoański mit nowej demokracji kamufluje rzeczywisty charakter państwa faszystowskiego, w którym społeczeństwo w sposób trwały zostaje odsunięte od władzy. Czynna afirmacja decyzji rządzących, niekontrolowanych przez społeczeństwo, należy do jego podstawowych obowiązków.

Zasady reprezentacji politycznej w państwie faszystowskim Rocco uzasadnia tezą o optymalnym charakterze selekcji kandydatów na podstawie kryteriów narodowych i syndykalnych:

Izba wybieralna w ustroju faszystowskim przestała być izbą z ustrojów liberalno-demokratycznych, (...) wyrazicielką nieistniejącej woli bezpostaciowej i niezróżnicowanej masy, jest to przeciwnie, Izba wyłoniona z głosowania zorganizowanego, bliska duszy ludu, czynne i świadome narzędzie losów Narodu²⁰³.

Tak więc idee elitarystyczne i nacjonalistyczne uzasadniały *ex post* radykalnie antydemokratyczny system ustrojowy faszystowskich Włoch.

Koncepcja wspólnoty narodowej według Rocca ma charakter antydemokratyczny i organiczny.

Interesy jednostek są przemijające, interesy społeczeństwa – trwałe, podporządkowane funkcjonowaniu organizmu społecznego jako jego elementy. Organizm społeczny jest rodziną narodową: „Interesy jednostkowe, kiedy zajdzie potrzeba, muszą być poświęcane interesom rodzinnym”²⁰⁴.

Znamienne jest więc nie tyle odróżnianie, ile przeciwstawienie przez Rocca interesów jednostkowych interesom ogólnospołecznym, pojmowanym na wskroś antyindywidualistycznie. O treści rzekomo wyższych celów narodowych decyduje przecież świadoma ich elita. Organiczna koncepcja społeczna (wyłożona przez Rocca już w *La dottrina del fascismo* i następnie rozwinięta w *La trasformazione dello Stato*)

²⁰² *Ibidem*, s. 32.

²⁰³ *Ibidem*, s. 31.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 39.

znajduje więc pełny wyraz w idei „społeczeństwa-rodziny” jako narodowej wspólnoty interesów.

Ocena przez Rocca roli socjopolitycznej partii faszystowskiej ma cechy rzeczywiste.

*Partia
faszystowska*

Partia jest podstawowym ogniwem systemu władzy, jako „(...) ośrodek kierowniczy i koło napędowe wszelkiej innej działalności”²⁰⁵.

Natomiast prezentacja przez niego funkcji partii ma charakter zmistyfikowany.

Partia jest wykładnikiem uczuć ludu; lud oświeca oraz kształtuje jego obywatelską świadomość²⁰⁶. Jako instytucja wyższej użyteczności nowego typu działa w interesie publicznym: „(...) nie jest partią w rozumieniu ustroju liberalno-demokratycznego”. Partia „(...) jako organizacja prywatna, (...) stworzyła państwo”²⁰⁷, przekształcając się „(...) stopniowo z organizacji prywatnej w wielką instytucję państwową. Stanowi elitarną milicję cywilną państwa, zasadnicze narzędzie ustroju (...)”²⁰⁸.

Stosunek Rocca do własności prywatnej ma charakter antyindywidualistyczny i instrumentalny.

Faszyzm traktuje własność prywatną „w sposób wyraźnie społeczny”, jej ochrona jest koniecznością „(...) nie tyle z punktu widzenia indywidualnego, (...) jedynie w interesie jednostki, ile w interesie całego społeczeństwa (...)”. Służy ekonomicznym celom narodu²⁰⁹.

*Państwo
a własność
prywatna*

Tak więc idee nacjonalistyczno-solidarystyczne uzasadniały funkcje państwa faszystowskiego wobec własności prywatnej, wywodząc ponadindywidualny jej charakter z mitu o zmianie roli własności prywatnej w państwie faszystowskim z indywidualistycznej na ogólnonarodową.

Dokonana przez Rocca interpretacja faszyzmu ma cechy charakterystyczne i oryginalne. Mocno osadzona w nurcie syndykalno-nacjonalistycznym eksponuje idee sprawiedliwości społecznej oraz państwa jako ponadklasowego, ponadgrupowego oraz ponadjednostkowego arbitra. Przedstawia społeczeństwo jako żywy organizm, w którym jednostka jest podporządkowana antyindywidualistycznym i antyliberalnym interesom narodowym. Eksponuje imperatyw obowiązku jednostki wobec państwa jako aksjologiczny aspekt faszyzmu, odrzucając liberalne pojęcie wolności politycznej i ekonomicznej. W przemianach ustrojowo-politycznych, po zdobyciu władzy przez faszystów, podkreśla prawny charakter zachodzącej transformacji. Ustrój faszystowski

---

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 32.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 34.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 39.

nieuznający zasady zwierzchnictwa ludu określa jako państwo „*ludowe*”, przeciwstawiając ten ustrój państwu demoliberalnemu. Społeczeństwo niezorganizowane według wzorów faszystowskich nazywa „bezwolnymi” masami. Przeciwstawia mu zrzeszoną w partii faszystowskiej *aktywną* i twórczą elitę, oświecającą permanentnie naród. Własność prywatną traktuje jako ponadindywidualistyczną, narodową, podporządkowaną interesom politycznym całości, instytucję.

Doktryna polityczna A. Rocca wywarła istotny wpływ na kształtowanie się podstaw teoretycznych włoskiego faszyzmu. Nie ulega wątpliwości, że zalicza się on do grona czołowych teoretyków systemu, profesorów włoskich, sfaszyzowanych uniwersytetów. Oryginalnie charakteryzuje Emilio Gentile interpretację faszyzmu przez Rocca jako związaną z naturalistyczną wizją historii i społeczeństwa oraz reakcyjną, pozytywistyczną i niemetafizyczną zbliżoną do absolutyzmu monarchistycznego ideologię²¹⁰.

4. Przekształcenie organiczne narodu

Giuseppe Bottai – według E. Gentilego ideolog „rewizjonistycznej” frakcji w partii faszystowskiej, główny oponent antyintelektualnego ekstremisty Roberta Farinacciego²¹¹ – był teoretykiem nowego państwa i organizatorskiej w nim roli partii. Jako „umiarkowany” i „intelektualny” faszysta uznawał przemoc za wstępną i konieczną cechę rewolucji, którą następnie zastąpi władza nowej elity traktującej państwo za wyraz politycznej syntezy społeczeństwa²¹².

Uzasadnianie przez Bottaia genezy faszyzmu ma charakter apologetyczny wobec zmitologizowanej racji stanu państwa.

Niebezpieczeństwo „nadzwyczajnego wzrostu” w siłę partii socjalistycznych (przez napływ ludzi rozczarowanych wojną, dezertarów), nieuznających uczestników wojny za „nową, moralną arystokrację, nową siłę” narodową skutkowało patologią; kombatancki byli wyśmiewani i nienawidzeni, a nawet „brutalnie” prześladowani²¹³. Organizacje faszystowskie składały się z ekskombatantów oraz „młodych” ludzi, których świadomość rozwinęła się w „mentalność wojenną”; za

*Faszyzm
a racja stanu
państwa*

²¹⁰ E. Gentile, *The Origins of Fascist Ideology...*, s. 325.

²¹¹ *Ibidem*, s. 235.

²¹² *Ibidem*, s. 253–273.

²¹³ G. Bottai, *Der italienische Faschismus*, tłum. F. Noak [w:] *Internationaler Faschismus. Beiträge über Wesen und Stand der faschistischen Bewegung und über den Ursprung ihrer leitenden Ideen und Triebkräfte*, posłowie M.J. Bonn, Karlsruhe 1928, s. 2.

pierwszym *Fascio di Combattimento*, utworzonym przez Mussoliniego, powstawały kolejne organizacje o zróżnicowanym składzie społecznym²¹⁴. Zdemobilizowani żołnierze jednoznacznie patriotyczni przeciwstawiali się „antynarodowym” siłom, socjalistom oraz państwu demoliberalnemu z jego rządzącą klasą²¹⁵. Włochy „ogarnięte chaosem i anarchią”²¹⁶ stanęły w obliczu socjalistyczno-komunistycznej rewolucji²¹⁷. Prawna struktura państwa nie była w stanie powstrzymać instynktu zniszczenia i destrukcji. Konieczny ratunek przychodzi „od narodu”, poza strukturami państwa. Program polityczny ruchu faszystowskiego wyraża opór wobec komunistycznego „szaleństwa”, afirmację sensu wojny i aspiracji zwycięzców, umocnienie państwa, walkę przeciwko „wszystkiemu i wszystkim” w obronie narodu, w imię wielkości włoskiej ojczyzny. Militarna organizacja ruchu faszystowskiego od 23 marca 1919 roku aż do zwycięskiego „marszu na Rzym” 28 października 1922 roku prowadzi z wrogami „rzeczywistą” wojnę przy pomocy uzbrojonych bojówek (*squadre*), z czarną chorągwią i *różgami liktorskimi* oraz sztandarem o barwach narodowych. Faszyzm jako ruch polityczno-narodowy walczący z terroryzmem oraz strajkami przywraca w kraju porządek w sposób zorganizowany na wzór wojskowy. Nie spełnia jedynie funkcji obrońcy państwa przed grożącą mu destrukcją, lecz poszerza bazę społeczną, stając się ruchem politycznym i społeczno-zawodowym²¹⁸.

Bottaiowska teza o faszyzmie występującym w obronie narodowej racji stanu, ratującym Włochy przed rewolucją komunistyczną, pełniła funkcję propagandową. Zostaje ona następnie przekształcona w mit wykorzystywany przez faszystów dla wykazania ich szczególnej roli w życiu politycznym powojennych Włoch²¹⁹. Zawiera wątki elitarystyczne i antydemokratyczne.

Uzasadnienie przez Bottaię systemu zawodowo-stanowego opiera się na antydemokratycznych zasadach: syndykalizmu i hierarchii.

Idee narodowego syndykalizmu (*sindacalismo nazionale*)²²⁰ uznają pierwszeństwo „obowiązku nad każdym uprawnieniem, nadrzędności i podporządkowania” (*gerarchia*)²²¹, za wyraz nierozdzielności

*Syndykalizm
i hierarchia*

²¹⁴ *Ibidem*, s. 3.

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 2.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 3.

²¹⁸ G. Bottai, *Der italienische...*, s. 4. Por. J. Petersen, *Wählerverhalten und soziale Basis des Faschismus in Italien zwischen 1919 und 1928* [w:] *Faschismus als soziale Bewegung. Deutschland und Italien im Vergleich*, pod red. W. Schiedera, Göttingen 1983, s. 150 i n.

²¹⁹ Zob. niniejsza monografia, s. 191.

²²⁰ G. Bottai, *Der italienische...*, s. 5.

²²¹ *Ibidem*.

interesów grupowych od najważniejszych interesów narodu²²². Faszyzm wypracowuje doktrynę polityczną i gospodarczą negującą liberalne idee umowy społecznej, uznając „obiektywny” charakter osoby państwa jako prawnej organizacji narodu. Państwo jest „ostateczną, historyczną rzeczywistością, zachowującą kontynuację włoskich pokoleń”²²³.

Tak więc eksponowanie wątku legalistycznego mistyfikuje rzeczywistość terrorystyczną funkcję faszyzmu. Normatywistyczna frazeologia służy likwidacji konstytucyjnego państwa prawa.

Charakterystyka zdobycia przez faszyzm władzy sformułowana przez Bottaia eksponuje pozornie legalistyczne jego cechy.

Nastąpiło przekształcenie przez system prawny, państwa liberalnego, zgodnie z ideami faszystowskiej rewolucji. *Narodowa Partia Faszystowska* z organu walczącego przeciwko państwu stała się twórcą nowego państwa, a bojówki faszystowskie przekształciły się w „zbrojną siłę narodu” i obrońcę nowego systemu²²⁴. Przemówienie Mussoliniego z 16 listopada 1922 roku wyznacza kres władzy parlamentarnej. Parlament pod rygiem rozwiązania zostaje zmuszony przez „faszystowską rewolucję” do uznania faktów dokonanych. Faszyzm realizuje „wielkie dzieło odbudowy”. Powołuje faszystowską milicję, przeprowadza reformę administracji, szkolnictwa oraz sanację finansów publicznych. Sukcesywnie likwiduje „stary porządek”; z rządu usuwa w roku 1923 klerykałów i demokratów, następnie prawicowych liberałów. Od 1924 roku faszysty przejmują wyłączną odpowiedzialność za rządy w państwie. Znaczenie „starych” partii politycznych stało się „marginalne”, a Mussolini sprawuje władzę dyktatorską²²⁵. Wynik wyborów powszechnych w 1924 roku przynosi większość faszystom. Zdobyli „ostatni bastion” władzy w państwie, legislaturę formalnie należącą do „starego porządku”²²⁶, umożliwiając budowę prawnej, według założeń rewolucji faszystowskiej, struktury państwa.

Zmistyfikowany przez Bottaia obraz postawy antyfaszystów służy ich dyskredytacji.

Antyfaszyzm

Awenturyńska secesja posłów opozycyjnych była próbą obalenia władzy faszystów i wytoczenia im procesu za działalność od 23 marca 1919 roku²²⁷, przy akompaniamencie pełnej „oszczerstw i skandali” antyfaszystowskiej kampanii prasowej. Realizacja planu Mussoliniego, mającego na celu „zmęczenie” parlamentarnej secesji niezdolnej do czynu

---

²²² *Ibidem*.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Ibidem*, s. 6.

²²⁵ *Ibidem*, s. 8.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ *Ibidem*, s. 8–9.

i „zniechęcenie” do niej narodu włoskiego²²⁸, przynosi sukces polityczny. Konsolidacja partii faszystowskiej, „tchórzostwo” opozycji oraz „odbudowa zaufania” do rządu faszystowskiego określiły przesłanki zwycięstwa faszystów w walce z opozycją. Przemówienie Mussoliniego z 3 stycznia 1925 roku, przejmującego „osobistą odpowiedzialność” za faszystowską rewolucję, „zastraszenie” opozycji i wprowadzenie cenzury prasowej kończy antyfaszystowski „wstrętny epizod”²²⁹.

Od stycznia 1925 roku do czerwca 1926 roku nastaje okres reform i „rewolucyjnych” przekształceń prawnoustrojowych związanych z pracą faszystowskich ekspertów prawa (*Komisja 18*) oraz z działalnością *Wielkiej Rady Faszystowskiej* – głównego organu rewolucji. Państwo faszystowskie zamuje miejsce państwa liberalnego²³⁰.

Bottaïowska frazeologia eksponuje więc formalnie legalistyczny charakter ustrojowych przekształceń, kamuflując ich rzeczywiste cechy antykonstytucyjne.

Charakterystyka przez Bottaia faszystowskiego ustawodawstwa politycznego podkreśla jego treści centralistyczno-antyindywidualistyczne.

Faszyzm buduje nową strukturę władzy, regulując na nowo wzajemne relacje władz państwowych. Upoważnia rząd do wydawania norm prawnych, wzmacniając władzę wykonawczą. Przyznaje szefowi rządu – niezależnemu od prewencyjnej desygnacji parlamentu – szerokie kompetencje i uprawnienia²³¹. Poszerza zakres kompetencji prefektów – szefów organów rządowych na prowincji. W miejsce wybranych w trybie „indywidualistycznego” prawa wyborczego rad gminnych wprowadza zgromadzenia (*consulta municipale*), złożone z przedstawicieli „prawnie uznanych” lokalnych organizacji zawodowych. Równocześnie ustanawia w miejsce wybieranych burmistrzów urząd, mianowanego przez prefekta, podesty. *Consulta municipale* stały się jego technicznym organem pomocniczym. Rząd faszystowski realizuje politykę „organiczną” w miejsce „atomistycznych” zasad liberalizmu²³².

Interpretacja przez Bottaia ustawodawstwa społecznego krzewi idee antydemokratyczne, korporacyjno-stanowe.

Faszyzm przekształca „organicznie” naród w uznany prawnie system zrzeszeń zawodowych²³³. Ustawa *O systemie prawnym zbiorowych stosunków pracy* jest „rewolucyjna”, stanowiąc „istotę” państwa

*Reformy
faszystowskie:
polityczne
i społeczne*

²²⁸ *Ibidem*, s. 9.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ *Ibidem*, s. 10.

²³¹ *Ibidem*, s. 13.

²³² *Ibidem*, s. 14.

²³³ *Ibidem*, s. 13.

faszystowskiego²³⁴. Przyznaje zdolność prawną zrzeszeniom zawodowym jako organom prawa publicznego i prywatnego²³⁵. Realizuje zasady systemu korporacyjnego: jednostki i grupy nie są autonomicznymi dysponentami prawa, lecz obligatoryjnie zwracają się do państwa z odpowiednimi żądaniami za pośrednictwem swych organizacji. W ukształtowanym prawnie systemie korporacyjnym ruch zawodowy staje się główną siłą wspólnoty narodowej.

W prezentacji przez Bottai celów faszyzmu dominują wątki pseudo-aksjologiczne.

Rewolucja
faszystowska

Rewolucja faszystowska nie jest ani prostą „anty bolszewicką reakcją”, ani też programem wyłącznie antyparlamentarnym, antyburzawicznym, antymarksistowskim oraz antyliberalnym. Wyraża dążenie do zbudowania gospodarczej i moralnej „jedności” narodu, wyznaczając cele imperialistycznej ekspansji zamiast emigracji²³⁶. Wskutek rewolucji faszystowskiej państwo staje się wyrazicielem interesów „wszystkich” klas i grup społecznych, „całego” narodu. Rozwiązuje kwestie „upadku autorytetu i sprzeczności” między kapitałem a pracą²³⁷, opierając się na kilku zasadach: państwa narodowego, reprezentacji przez rząd suwerenności państwa²³⁸, systemu państwa korporacyjnego (*ordinamento corporativo*)²³⁹ oraz hierarchii (*scala delle gerarchie*), która warunkuje władzę autorytetu²⁴⁰.

Bottaiowska teza o historycznie przełomowej roli faszystowskiej ideologii, będącej impulsem do zbudowania politycznie „doskonałego” państwa, ewidentnie służy legitymizacji władzy faszystów w Italii oraz propaguje na zewnątrz instytucje i idee faszystowskiego państwa.

Za cechę charakterystyczną Bottaiowskiej interpretacji faszyzmu uznać należy podkreślanie jego „rewolucyjnej” istoty, wyrażonej w metodzie zdobycia władzy oraz prawnej instytucjonalizacji ideologii.

Dominują w tej interpretacji różnorodne wątki. Wątek elitarystyczny czyni z bojówek faszystowskich nową moralną arystokrację. Nacjonalistyczny – uznaje bojówkarzy za najlepszych przedstawicieli narodu. Wątek charyzmatyczny uzasadnia działalność bojówek faszystowskich pracą na rzecz ocalenia państwa i narodu oraz walką z anarchią i rewolucją. Wątek militarny eksponuje rolę struktur organizacyjnych faszyzmu wzorowanych na wojsku, zaś syndykalny – łączy elementy nacjonalistyczne, zawodowe oraz solidarystyczne.

²³⁴ *Ibidem*, s. 14.

²³⁵ *Ibidem*, s. 15.

²³⁶ *Ibidem*, s. 14.

²³⁷ *Ibidem*, s. 10.

²³⁸ *Ibidem*, s. 12.

²³⁹ *Ibidem*, s. 16.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 11.

W interpretacji G. Bottaia rewolucyjny charakter instytucjonalizacji ideologii polega na niszczeniu starego i budowie nowego systemu prawno-politycznego oraz prawnej i instytucjonalnej formie dokonywanych przekształceń. Partia faszystowska i jej wódz pełnią funkcję animatorów systemu o zawodowo-stanowych cechach (korporacjonizm), powiązanych z fundamentalnymi zasadami ustroju faszystowskiego państwa: centralizacji antydemokratycznej władzy, zinstytucjonalizowanej hierarchii oraz stabilizacji władzy partii faszystowskiej na solidarystyczno-nacjonalistycznych podstawach.

G. Bottai eksponujący rolę instytucji prawno-politycznych nowego państwa jest przedstawicielem faszystowskiego nurtu korporacyjno-nacjonalistycznego.

5. „Epoka faszystowska”

Sergio Pannunzio – komisarz faszystowskiego wydziału nauk politycznych Uniwersytetu w Perugii – charakteryzuje istotę państwa faszystowskiego w formie pozornie akademickiej.

Do zrozumienia istoty państwa faszystowskiego niezbędne jest poznanie istoty samego zjawiska faszyzmu; zdystansowane historycznie poszukiwanie źródeł faszyzmu nie jest właściwe, gdyż bez kryzysu socjalizmu i bez wojny światowej nie można zrozumieć istoty faszyzmu, zjawiska współczesnego o znaczeniu historycznym; Mussolini jako jego twórca wyraża syntezę współczesnego „życia i ducha”²⁴¹.

Pannunziańskiej tezy o twórczym charakterze kryzysu nie można uznać za szczególnie oryginalną. Natomiast postawienie przez niego tezy o wzajemnym związku: kryzysu socjalizmu, następstw pierwszej wojny światowej oraz pojawienia się faszyzmu należy uznać za formę antysocjalistycznej interpretacji genezy faszyzmu, uzasadnionej pseudo-modernistycznie²⁴².

Charakterystyka przez Pannunzia faszyzmu eksponuje jego wątki statalistyczno-idealistyczne.

W faszyzmie państwo jest wartością, której socjalizm nie akceptuje i którą dyskwalifikuje. Socjalizm opiera się na materialistycznym światopoglądzie, natomiast faszyzm związany z filozoficznymi przesłankami idealizmu nawiązuje do Vico, Hegla, Mazziniego, Giobertiego oraz

*Państwo
jako wartość*

²⁴¹ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie des Faschistischen Staates*, tłum. z j. włoskiego H. Fick, Berlin–Leipzig 1934, s. 9, 10.

²⁴² Por. R. Kühnl, *Faschismus-Theorien-Texte zur Faschismuskussion. Ein Leitfaden*, Hamburg 1983, s. 157.

Fichtego²⁴³. Zarówno u Marksa, jak i u Engelsa miejsce władzy państwa zajmuje biurokracja; politycznym dla nich ideałem jest anarchia, gospodarczym zaś – komunizm. W „marnej i bezładnej” pracy Lenina *Państwo i rewolucja* zostały „wymieszane” idee Marksa i Bakunina²⁴⁴. Doktryna socjalistyczna „poniża” naród i poczucie narodowe głosząc hasła „fałszywego i mechanicznego” internacjonalizmu²⁴⁵.

Dla ideologii włoskiego faszyzmu istotny był problem jego teorii, a więc także ideologicznych źródeł. Bez szlifu teoretycznego faszyzm nie mógł pretendować do roli systemu²⁴⁶. Bez skonstruowania idei charyzmatycznego wodza jego rola polityczna nie mogłaby zostać eksponowana jako wyjątkowa²⁴⁷.

Pannunziańska charakterystyka państwa faszystowskiego zawiera idee charyzmatyczno-nacjonalistyczne.

Państwo faszystowskie nie powstaje z abstrakcyjnych doktryn i filozoficznych teorii, lecz wykorzystując „genialny i twórczy wspólny wysiłek wielkiego narodu i wielkiego wodza”, wywodzi się z dynamicznego procesu sił społecznych jako produkt oddziałującej aktualnie polityczno-histerycznej rzeczywistości²⁴⁸.

Tak więc Pannunziańska idea o przełomowym historycznie znaczeniu utworzonego przez faszystów państwa służy uzasadnieniu radykalnej dyktatury, eksponując superindywidualizm wodza i megalomanię narodową.

Gloryfikacja przez Pannunzia faszyzmu służy uzasadnieniu jego polityki.

Faszyzm
a filozofia
Hegla

Włochy faszystowskie ponownie przejęły utraconą w okresie niewoli funkcję prekursora i inicjatora nowych politycznych rozwiązań dla narodów Europy. Mussolini stworzył „epokę faszystowską” i „epokę państwa” jako twórca jego nowej, onnipotentnej idei²⁴⁹.

Państwo w doktrynie faszyzmu wyraża wartość najwyższą wyłącznie w znaczeniu politycznym, a nie w sensie filozoficznym i moralnym. Pomiędzy koncepcją państwa w faszyzmie i u Hegla zachodzą zasadnicze jednak różnice; dla Hegla samo państwo jest „Bogiem” jako następstwo „immanentnego” charakteru heglowskiej filozofii. Redukcja przez

²⁴³ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 11, 12.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 12.

²⁴⁵ *Ibidem*, s. 11.

²⁴⁶ Z G. Gentilem był związany rozwój podstaw doktrynalnych faszyzmu.

²⁴⁷ Por. A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato...*, s. 47 i n.

²⁴⁸ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 9.

²⁴⁹ *Ibidem*, s. 15; slogan ten brzmiał: „tutto nello Stato, niente al di fuori dello Stato, nulla contro lo Stato”, B. Mussolini, *Ai cittadini Milanesi* (28 ottobre 1925) [w:] *idem, Discorsi del 1925*, Milano 1928, s. 207.

faszystów maksymalistycznych aspiracji państwa nie odrzuca jego heglowskiej koncepcji, lecz ogranicza jej zakres do sfery społeczno-politycznej, z wyłączeniem sfery filozoficznej. Hegel jest prekursorem współczesnego pojęcia państwa o cechach antyindywidualistycznych, występujących także u Mazziniego. Model faszystowskiego państwa nawiązuje do jego heglowskiego „organicznego” wzorca²⁵⁰.

Ten wyraźny, polemiczny i krytyczny dystans Pannunzia wobec radykalnej politycznie filozofii Gentilego, czołowego neoheglisty²⁵¹, wskazuje na reakcyjny, umiarkowany totalitarny charakter jego doktryny.

Nawiązanie przez Pannunzia do ideologii Hegla oraz Hobbesa służy upowszechnianiu idei absolutystycznych.

Państwo faszystowskie o społecznych podstawach i autorytarnym charakterze jak „Lewiatan kieruje jednostkami i wyrównuje między nimi sprzeczności”²⁵². Liberalne rewolucje i idee Rousseau są odpowiedzialne za zlikwidowanie korporacji zawodowych, struktur społecznych pomiędzy państwem a jednostką, doprowadzając do kryzysu współczesnego państwa.

Faszyzm nawiązuje głównie więc do Hegla – ideologa korporacji i restauracji „epoki państwa”²⁵³.

Pannunziańska apoteoza reakcyjnej formy państwa służy za polityczny wzór i model alternatywny dla liberalnej demokracji. Model ustrojowy tego państwa nadaje się bardziej do recepcji. Dopuszcza istnienie pozapolitycznego światopoglądu, religii, moralności. Nie kreuje typowej dla skrajnego totalitaryzmu metafizyki. Prowadzenie dyskusji na temat roli heglizmu świadczy o możliwości ograniczonego dialogu nad założeniami teoretycznymi systemu w gronie elity faszystowskiej. Wyraża mniej schematyczny jego charakter.

Ideologiczny antykapitalizm w wersji Pannunzia służy uzasadnieniu autorytetu państwa.

Wraz z narodzinami faszyzmu i jego koncepcji państwa nastąpił „okres organiczny”. Wojna światowa jako kontynuacja i ostateczne zamknięcie „krytycznej i materialistycznej” epoki kapitalistycznej wyraża „krwawe wprowadzenie do syntetycznej i organicznej epoki” tryumfu idei państwa²⁵⁴. Faszyzm, opierając się na wartościach rodziny i państwa, nie przejawia ani bolszewickich, ani reakcyjnych tendencji; wyraża „wielkie” zjawisko historyczne o cechach „rewolucyjno-konserwatywnych”.

Rewolucyjny
konserwatyzm

²⁵⁰ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 25 i 28.

²⁵¹ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. III, *Filozofia XIX wieku i współczesna...*, s. 269.

²⁵² S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 24.

²⁵³ *Ibidem*, s. 24, 25.

²⁵⁴ *Ibidem*, s. 16.

Faszystowski rewolucjonizm różni się zasadniczo od opartej na politycznym, „abstrakcyjnym racjonalizmie” modelu francuskiej, jak również rosyjsko-bolszewickiej rewolucji. Racjonalizm jest krytykowanym już przez Vica „błędem” Kartezjusza. W państwie faszystowskim urzeczywistnia się rewolucyjny konserwatyzm²⁵⁵.

Tak więc wątek konserwatywny, jako cecha wyznaczająca istotę włoskiego faszyzmu, jest związany genetycznie z ideologią autorytarno-reakcyjną, antyliberalną i antysocjalistyczną, charakterystyczną dla ideologii rewolucyjnych konserwatystów²⁵⁶.

Pannunziański wykład „czwartej” funkcji państwa nawiązuje do teorii podziału władz Monteskiusza.

Państwo faszystowskie wprawdzie jest organizmem „nowym”, nie niszczy jednak tradycji i nie tworzy *ex nihilo* „nowego” porządku, ma charakter instytucjonalny. Wyraża jedność społecznej materii – syndykatów i politycznej formy – władzy państwa²⁵⁷. System syndykalno-korporacyjny spełnia „rzeczywistą i prawdziwą czwartą funkcję państwa – korporacyjną”, oprócz jego funkcji tradycyjnych – ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej²⁵⁸. Faszystowskie normy prawne nie są arbitralne; ich treść bowiem wynika „z rozsądku i duchowego umiarkowania”²⁵⁹. Ścisły związek polityki i gospodarki, syndykatu i państwa, systemu syndykalno-korporacyjnego i władzy państwowej jest wyrazem „logicznej jedności” formy i materii faszystowskiego państwa. Faszyzm wyraża historyczną syntezę syndykalizmu i nacjonalizmu. Konserwatywny charakter faszyzmu i „władczy” model państwa wywodzą się z nacjonalizmu, natomiast z syndykalizmu pochodzą rewolucyjne jego cechy polegające na kreowaniu „nowych” rozwiązań społecznych²⁶⁰.

Pannunziańska interpretacja faszystowskiej dyktatury w stylu ewidentnie reakcyjnym jest nacechowana przez wątki prawno-instytucjonalne oraz nacjonalistyczne.

Gloryfikacja przez Pannunzia politycznej roli partii faszystowskiej korzysta z frazeologii spirytualistycznej.

„Zadania wychowawcze” państwa faszystowskiego, głównie prawo do wychowywania społeczeństwa, są wynikiem „duchowego” charakteru *Narodowej Partii Faszystowskiej*. Partia faszystowska – *Stato ecclesiastico* – jest „wielką szkołą narodowo-politycznego wychowania,

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 18 i 19.

²⁵⁶ Por. M. Maciejewski, *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994, s. 20.

²⁵⁷ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 20.

²⁵⁸ *Ibidem*, s. 21.

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 22.

Syndykalizm
i nacjonalizm

Wychowanie
polityczne

autentycznym seminarium *rei publicae*”, instytucją kształcącą „odpowiednich” ludzi do zajmowania „właściwych” stanowisk w „państwie partyjnym”²⁶¹.

Pannunziańska idea państwa „partyjnego” jest więc przykładem uzasadnienia *ex post* pozycji prawnopolitycznej monopartii opartej na oryginalnej terminologii: „*stato ecclesiastico*” i seminarium „*rei publicae*”.

Apoteoza przez Pannunzia modelu stanowo-zawodowego społeczeństwa służy uzasadnieniu dyktatury.

Sukces Mussoliniego i faszyzmu oznacza „zjednoczenie” w państwie faszystowskim: społeczeństwa, gospodarki i polityki w formie systemu korporacyjno-syndykalnego, zasadniczej negacji liberalizmu. Państwo uosabiające społeczeństwo i naród nie opiera się – jak w rewolucji francuskiej – „na masach” ani, jak w rewolucji rosyjskiej – „na klasach”. Faszyzm nie wyraża negacji państwa przez antypaństwowy syndykalizm, lecz przeciwnie, oznacza „dialektyczną” syntezę państwa i syndykatów, „nową konkretną” rzeczywistość zorganizowanych „autorytarnie, hierarchicznie, centralistycznie” mas²⁶². Państwo faszystowskie kieruje suwerennie pozostającymi w jego służbie syndykata-
mi, zaś syndykat jako organ samorządzący, lecz nie autonomiczny, wypełnia „poczucie” państwowe²⁶³.

*Syndykalizm
i korporacjonizm*

Pannunziańska koncepcja faszystowskiego „państwa syndykatów” odpowiada więc reakcyjnej, antyliberalnej, antydemokratycznej i nacjonalistycznej wizji społecznej, dla której charakterystyczny jest model zetatyżowanego syndykatu.

Charakterystyka przez Pannunzia państwa faszystowskiego wyróżnia dwa podstawowe jego aspekty.

Aspekt „dynamiczny” państwa faszystowskiego wywodzi się z jego rewolucyjnej genezy. Idea państwa jest „totalitarna i dyktatorialna”, zaś istota faszystowskiej partii – „rewolucyjna”. Aforyzm: „pełnia władzy dla faszyzmu” odpowiada leninowskiemu hasłu: „cała władza w ręce rad”²⁶⁴. Natomiast „statyczny” aspekt faszystowskiego państwa wyraża zinstytucjonalizowanie jego syndykalnej struktury i korporacyjnej funkcji oraz zadań „duchowych i wychowawczych” partii – podstawowego elementu władzy.

*Partia
i państwo*

²⁶¹ *Ibidem*, s. 35.

²⁶² *Ibidem*.

²⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 61; przemówienie B. Mussoliniego: *Tutto il potere a tutto il Fascismo* (21 giugno 1925) [w:] *idem, Discorsi del 1925*, s. 107.

Suwerenność państwa faszystowskiego ma charakter „rzeczywisty”, obejmując zorganizowane w syndykatach „wszystkie żywotne” siły społeczne. Faszystowska idea państwa zasadniczo odbiega od „azjatyckiego komunizmu, politycznego panteizmu oraz deifikacji państwa”²⁶⁵. Wódz faszyzmu, twórca *novus ordo*, wyraża „niepowtarzalne” jego cechy. Wodzowski aspekt jego osobowości nie mieści się w podręcznikowych ramach prawa publicznego. Mussolini występując równocześnie w roli wodza i szefa rządu, funkcjonuje zarówno w ramach prawa publicznego, jak i współczesnej teorii państwa²⁶⁶.

Dualistyczny charakter państwa faszystowskiego – trafnie podnoszony przez Pannunzia – wyznacza więc cechy typologiczne jego modelu. W rzeczywistości polityczny dualizm prowadzi do permanentnego pomieszania cech rewolucyjno-charyzmatycznych państwa faszystowskiego z jego cechami formalnoprawnymi²⁶⁷. Konstruowana *ad hoc* ideologia usiłuje nieudolnie uzasadniać *ex post* ewidentne paradoksy.

S. Pannunzio w zaprezentowanej interpretacji istoty państwa faszystowskiego koncentruje się na „nowej” jego koncepcji, wyrażającej „władczy charakter” autorytarnego i hierarchicznego państwa – przeciwieństwa parlamentarno-demokratycznego systemu. Organizację syndykalno-korporacyjną przeciwstawia modelowi państwa liberalno-konstytucyjnego. Struktura państwa faszystowskiego oparta na koncepcji państwa „partyjnego” jest zaprzeczeniem państwa pluralistycznego. Idea państwa faszystowskiego nie zawiera jego deifikacji. Eksponuje dualistyczny charakter państwa faszystowskiego: charyzmatyczny i rewolucyjny w genezie, treści i funkcji; formalnoprawny w instytucjonalnym kształcie jako wyraz negacji klasycznego państwa prawa.

Interpretacja S. Pannunzia jest syndykalno-korporacyjna. Eksponuje „rewolucyjno-konserwatywne” i „organiczne” cechy faszyzmu. Znamienny jest jej ambiwalentny stosunek do Hegla. S. Pannunzio, jako teoretyk faszyzmu, jest reprezentantem antymaksymalistycznego, nacjonalistycznego i syndykalno-korporacyjnego nurtu. Dąży do „syntezy państwa i pracy”, eksponując rolę współpracowników podporządkowaną jego autorytetowi²⁶⁸. Jest antygentiliański. Dystansuje się od

---

²⁶⁵ S. Pannunzio, *Allgemeine Theorie...*, s. 66.

²⁶⁶ *Ibidem*.

²⁶⁷ Por. K. Jonca, *Hitlerowska koncepcja „Führerstaat”...*, s. 51.

²⁶⁸ E. Gentile, *The Origins of Fascist Ideology...*, s. 322.

wywierającego istotny wpływ na tworzenie podstaw filozoficznych doktryny faszyzmu neoheglizmu Gentilego²⁶⁹.

Aktualizm Gentilego i instytucjonalizm Pannunzia odegrały istotną rolę w ukształtowaniu się doktryny faszyzmu²⁷⁰.

---

²⁶⁹ J.A. Gierowski, *Historia Włoch...*, s. 589.

²⁷⁰ A.J. Gregor, *Mussolini's Intellectuals...*, s. 162.

Rozdział XI

Interpretacja elitarystyczna

Politolog Guido Bortolotto w swej interpretacji faszyzmu odwołuje się między innymi do idei V. Pareta²⁷¹, równocześnie przeprowadzając krytykę wybranych idei politycznych Jana Jakuba Rousseau i Karola Marksa²⁷².

W wyjaśnieniu przyczyn współczesnego kryzysu G. Bortolotto korzysta z frazeologii antydemokratycznej.

Istota polityczna, etyczna oraz socjologiczna kryzysu jest wynikiem „zmęczenia” mas równością. Kryzys uniemożliwia utworzenie zdolnej do przejęcia „autorytetu i odpowiedzialności” warstwy rządzącej²⁷³. Kryzys ten przejawia się w życiu gospodarczym i społecznym, przede wszystkim zaś w świadomości, myśli oraz wychowaniu²⁷⁴. Postęp społeczny „zmaterializował” jednostkę przez światopogląd gospodarczy, merkantylny, stając się zasadniczym czynnikiem społecznego niezadowolenia²⁷⁵. Za kryzys odpowiedzialna jest także industrializacja prowadząca do „atomizacji” społeczeństwa²⁷⁶. Kryzys współczesnych form władzy zostanie przezwyciężony przez przywrócenie „niereakcyjnego, właściwego” autorytetu, który wyraża się w zaspokajającym interesy mas systemie korporacyjnym. Za pomocą porządku prawnego zostaną zrealizowane cele solidarystyczne, stanowiące w niefaszystowskich systemach politycznych przedmiot „brutalnej walki interesów” oraz „trwałych” przeciwieństw klasowych²⁷⁷.

Istota kryzysu

---

²⁷¹ G. Bortolotto, *Massen und Führer in der faschistischen Lehre*, tłum. P. i A. Mirgeler, Hamburg 1934, s. 16. Nawiązuje także do myśli G. Mosca, *ibidem*, s. 14. We *Wstępie* (Vorwort) eksponuje myśl Mussoliniego o konieczności zbudowania przez faszyzm klasy kierowniczej, *ibidem*, strona nienumerowana.

²⁷² *Ibidem*, s. 67.

²⁷³ *Ibidem*, s. 14.

²⁷⁴ *Ibidem*, s. 10.

²⁷⁵ *Ibidem*, s. 11.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ *Ibidem*, s. 8.

Istotę kryzysu współczesnego państwa wyraża więc egalitaryzm, indywidualizm, modernizm oraz industrializm. Bortolottańska krytyka materializmu i liberalizmu stanowi jej przesłankę, zaś akceptacja autorytaryzmu i korporacjonizmu o antyklasowym, narodowym i solidarystycznym charakterze jest metodą na przewyciężenie tego kryzysu²⁷⁸.

Prezentacja przez Bortolotta cech socjologii władzy jest związana z jego wizją trwałego podziału społeczeństwa na rządzącą klasę i rządzone masy, służąc propagandzie elitarystycznej historiozofii.

Masy a klasa rządząca

W masach dominują cechy „organiczne, socjologiczne” oraz „biologiczne”, wyrażające ich „witalną istotę” oraz historyczną, stale odnawiającą się jedność i wspólnotę jednostek, pozbawioną jednak „szczególnych” kwalifikacji. Rola rządzącej klasy polega na sprawowaniu władzy i kierowaniu masami. Podstawową jej cechą są „specjalne i rozwijające się” kwalifikacje. Forma rekonstrukcji mas i rządzącej klasy przebiega odmiennie. Masy odnawiają się w sposób „czysto instynktowny i spontaniczny”²⁷⁹. Natomiast „odnowa” klasy rządzącej, formowanej zgodnie z zasadą selekcji, przebiega z pewnym opóźnieniem, poza masami w wyniku rozbieżności między funkcją „kierowania i przewodzenia” a potrzebami i życzeniami mas. Między masami a rządzącymi zachodzi stosunek „hierarchii”: rządzący sprawują władzę wspartą na „autorytecie”, rządzeni przejawiają postawę nacechowaną „dyscypliną i posłuszeństwem”²⁸⁰. Destabilizacja tej hierarchii prowadzi do kryzysu struktur społecznych w następstwie: zakłócenia interesów społeczno-gospodarczych, kryzysu świadomości podważenia wartości moralnych oraz kryzysu struktury państwa z powodu naruszenia interesów politycznych²⁸¹.

Tak więc władza ma charakter dychotomiczny: bierne masy są zaprzeczeniem aktywnej, obdarzonej szczególnymi kwalifikacjami elity. To koncepcja antydemokratyczna; zasada hierarchii i autorytetu wyznacza rolę rządzenia elicie, zaś posłuszeństwo – masom. Hierarchia polityczna w tej koncepcji ma charakter naturalny, natomiast egalitaryzm i demokracja – sztuczny.

Wykład Bortolotta zasad historiozofii społecznej ma cechy skrajnie elitarystyczne, służąc uzasadnieniu antydemokratycznego systemu.

Proces wymiany klasy rządzącej jest prawidłowością historyczną oraz trwałą cechą polityki. Nowa klasa rządząca zastępuje starą klasę. Nowa klasa stanie się następnie nieodpowiednia i niezdolna do

²⁷⁸ Cechy autorytarne charakteryzowały także austrofaszystów, zob. E. Voegelin, *Der autoritäre Staat...*, s. 102 i n.

²⁷⁹ G. Bortolotto, *Massen...*, s. 16.

²⁸⁰ *Ibidem*.

²⁸¹ *Ibidem*.

sprawowania władzy. Historyczny proces upadania arystokracji (elity władzy) jest związany ze zmniejszaniem się jej prestiżu i energii. Historia jednak stale wyłania lepiej przystosowaną społecznie nową arystokrację²⁸².

Krążenie elit

„Krążenie” klas rządzących wyraża się w trzech procesach: społeczno-biologicznego „uzupełniania”, ewolucyjnego „przekształcania” oraz rewolucyjnego „zastępowania”. Proces pierwszy polega na „trwałym biologicznym uzupełnianiu i odnawianiu” pod względem ilościowym i jakościowym klasy rządzącej, przez zastępujące „dekadencją” klasę rządzącą elementy wywodzące się z warstw niższych²⁸³. Proces drugi przebiega stopniowo; przemiany są ewolucyjne, typowe dla historycznej kontynuacji. Ustrój państwa pozostaje nienaruszony; przekształcenia przybierają postać kryzysu gabinetowego albo kryzysu rządowego. W kryzysie gabinetowym „cyrkulacja” realizuje się przez wymianę jedynie elementów „funkcjonalnych”, w kryzysie rządowym natomiast – przez zmianę „linii politycznej” rządzącej klasy. Proces trzeci jest wyrazem radykalnego przewrotu w dotychczasowych strukturach i zasadach ustrojowych. W wyniku rewolucji tworzy się „nowy” system konstytucyjny. „Cyrkulacja” realizuje się przez wymianę jej podstawowych elementów²⁸⁴.

Przedstawiona przez G. Bortolotta filozofia obiegu i wymiany sprawujących władzę elit, o stałych cechach, ma więc charakter konieczny. Wyraża przede wszystkim determinantę ponadhistoryczną. Z niej wyłania się obraz historii z elitami jako jej podmiotem oraz masami jako jej przedmiotem i tłem. O pozycji i prestiżu elity decydują jej dynamika i energia, siły witalne, psychobiologiczne.

G. Bortolotto, uzasadniając sprawowanie władzy przez elity, wykorzystuje pseudoaksjologiczną frazeologię.

Pojęcie: „rządzących” nie ogranicza się wyłącznie do sprawowania przez nich władzy. Ma szersze znaczenie warstwy społecznej, zwanej przez Francuzów *élite*, przez Anglików – *leaders*, a przez Włochów – *classe politica* lub *classe di governo*. Elita nie jest wydzieloną klasą, lecz nadrzędną kategorią powołaną do pełnienia funkcji kierowniczych i ponoszącą z tego tytułu odpowiedzialność²⁸⁵.

Bortolottański superindywidualizm uzasadnia *ex post* instytucję i rolę wodza, propagując wątki *quasi*-charyzmatyczne i witalistyczne.

---

²⁸² *Ibidem*. G. Bortolotto w przypisie eksponuje historiozoficzny aforyzm V. Pareta „Historia jest cmentarzyskiem arystokracji”.

²⁸³ *Ibidem*, s. 17.

²⁸⁴ *Ibidem*.

²⁸⁵ *Ibidem*.

Wódz a masy

Dominującą w faszystowskim systemie rolę odgrywa wódz. Nie jest powoływany ani desygnowany, ani też wybierany. Kreuje się samodzielnie. Zna charakter, cechy, dążenia, zadania oraz przeznaczenie swojego narodu, jak również właściwe kierowania nim metody²⁸⁶. Wódza wyróżnia: przekonanie o swej „szczęśliwej witalności”, świadomość własnej roli, zaufanie do swojego „przeznaczenia”, pewność co do swej wartości, zdolność do kierowania masami, przejawiana w każdej sytuacji odwaga oraz „ściśły i bezwarunkowy” związek z narodem i jego losem²⁸⁷. Ponadto wódza wyróżniają cechy szczególne: polityczna świadomość, sumienie oraz odpowiedzialność²⁸⁸. Stosunek wódza do mas nie opiera się na zasadach absolutystycznego arystokratyzmu ani też indywidualistycznego demokratyzmu²⁸⁹, lecz na zasadzie hierarchii solidarności. Wódz, pełniąc służbę na rzecz wspólnoty „w miłości i w zgodzie”, obejmuje całokształt struktury społeczeństwa ponad klasami i kategoriami zawodowymi²⁹⁰.

W relacjach wódza z masami istotne są trzy ich aspekty: 1) „wertikalna” struktura społeczeństwa oparta na hierarchii klas według kryterium „ducha intelektu oraz kultury”, według arystokratycznej zasady selekcji i doboru; 2) „horyzontalna” struktura społeczeństwa oparta na kryterium gospodarczym i produkcyjnym według zasady solidaryzmu korporacyjnego; oraz 3) „unitarna i totalna” forma państwa, opierająca się na klasach społecznych.

Tak więc radykalny antyindywidualizm Bortolottańskiej doktryny łączy się z opartą na przesłankach natury psychologicznej i wolicjonalnej typu charyzmatycznego ideą samokreacji, określając patriarchalny stosunek wódza do mas. Antydemokratyczna koncepcja władzy wyraża się w skrajnym politycznie irracjonalizmie.

Funkcjonalny elitaryzm G. Bortolotta określa antydemokratyczne cechy i zadania partii faszystowskiej.

Zadania partii

Państwo realizuje „jedność polityczną” narodu przy pomocy partii faszystowskiej²⁹¹, która jako organizacja „unitarna” realizuje cele ogólnopaństwowe, a nie partykularne, tak charakterystyczne dla demokratycznej rywalizacji²⁹². Partia nie jest organem państwa, lecz jego instytucją. Między państwem a partią zachodzi stosunek „identyczności” celów i funkcji politycznych. Partia faszystowska posiada analogicznie do syndykatów cechy osoby prawa publicznego. Uprawnienia partii wobec jej

²⁸⁶ *Ibidem*, s. 39.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 78.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 47.

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 46.

²⁹⁰ *Ibidem*.

²⁹¹ *Ibidem*, s. 90.

²⁹² *Ibidem*, s. 92–93.

członków dotyczą organizacji, dyscypliny oraz prawnej i moralnej ich reprezentacji. Natomiast „delegowane” jej przez państwo wobec ogółu obywateli zadania są związane z duchowym i fizycznym wychowaniem „nowego” społeczeństwa. W następstwie totalnego „przełomu” dokonanego przez rewolucję faszystowską partia kształci elitę władzy²⁹³.

Propaganda przez Bortolotta faszystowskiego elitaryzmu eksponuje jego charakter antyklasowy i korporacyjny.

Zasada elitaryzmu eliminuje przede wszystkim antagonizmy klasowe prowadzące do walki klas przez wprowadzenie, opartej na podstawie narodowej, zasady ich „współpracy”. Ustrój korporacyjny realizuje na podstawie zasady solidarności formowanie i dyscyplinowanie mas. „Suwerenna” funkcja państwa faszystowskiego dyscyplinuje stosunki społeczne, prawne, gospodarcze oraz polityczne. „Dyscyplina korporacyjna” wymaga solidarności mas oraz inteligencji i kompetencji przywódców. Faszyzm niweluje „wszystkie” przywileje, nie dopuszczając do opanowania społeczeństwa przez „wyobcowane z niego kasty”²⁹⁴.

Antyklasowy i ponadklasowy charakter ideologii faszystowskiej eksponowali jej główni twórcy i współtwórcy. Pogląd Bortolotta nie jest więc oryginalny, a raczej dla faszystów typowy. Typowe dla niego jest także: przeciwstawienie liberalnego państwa państwu faszystowsko-korporacyjnemu, wyprowadzenie istoty państwa prawa z indywidualizmu oraz traktowanie kompetencji państwa faszystowskiego jako wyrazu jego suwerenności. Natomiast ideologicznie oryginalne jest eksponowanie przez Bortolotta korporacyjnej istoty państwa faszystowskiego w powiązaniu z zasadą elitaryzmu.

Model Bortolotta relacji wzajemnych rządzących z rządzonymi akcentuje idee antyegalitaryzmu i hierarchii.

Te relacje opierają się na zasadzie „nierówności”; rządzący stanowią część narodu, masy zaś jako wspólnota potrzebują „wodzów, kierowników lub rządzących”, w nich bowiem personifikuje się świadomość mas²⁹⁵. Rządzący i rządzeni są pojęciami „wzajemnymi”. Między nimi zachodzą „ściśle i nierozzerwalne” związki; obumieranie warstwy rządzącej prowadzi nieuchronnie do dezorganizacji mas. Ukazując masom ich „autentyczne” cele, klasa rządząca przejawia właściwy jej potencjał energii.

Idee rewolucji faszystowskiej oparte na „autorytecie, porządku, sprawiedliwości” są przeciwstawne zasadom demokratycznym – „wolności, równości, braterstwa”²⁹⁶. Przez likwidację sprzeczności między rządzą-

*Rządzący
i rządzeni*

²⁹³ *Ibidem*.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 21.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 32.

²⁹⁶ *Ibidem*.

cymi a masami następuje, na podstawie „organicznej”, realizacja unitarnej „jedności narodu ze swymi przywódcami”²⁹⁷. Naród, zdyscyplinowany i ukształtowany przez idee przewodnie, nie działa na zasadach „przypadku i przekory”²⁹⁸. Idee indywidualistyczne niszczą unitarne struktury, zaś idee „równości” przeszkadzają w kształtowaniu silnych struktur społecznych zgodnie z hierarchią wartości. Zasada równości, wynikająca z założeń indywidualistycznych, ma charakter „egoistyczny”. Zasada „nierówności” ma „rzeczywisty” charakter, zgodny z naturą oraz istotą hierarchii²⁹⁹. Jednostka nie wyraża „samodzielnej” wartości społecznej; sens jej istnienia urzeczywistnia się w ramach społecznej struktury, osiągając „produktywną” wartość.

Tak więc dyskredytacja wartości politycznych rewolucji francuskiej, jako fałszywych i mistyfikujących rzeczywistość polityczną, służy gloryfikacji przez Bortolotta idei politycznych rewolucji faszystowskiej jako autentycznych i naturalnych, a w rzeczywistości – antyświęceniowych i reakcyjnych.

Wykład Bortolotta podstaw faszystowskiego systemu propaguje solidarystyczną wizję korporacjonizmu.

Korporacjonizm
i solidarystyzm

Zbudowany na podstawie narodowej oraz zasadzie „jedności” mas i klasy rządzącej ustrój korporacyjny rozwiązuje napięcia i sprzeczności w sposób „harmonijny”, przez „wyrównywanie”, pod kierunkiem władzy suwerennej, interesów jednostek i grup społecznych. Zasady konstytucyjne XIX wieku są odpowiedzialne, wbrew „naturalnej tendencji do jedności”, za destrukcję indywidualistycznego społeczeństwa na frakcje, klasy oraz partie³⁰⁰.

Krytyka idei „silnego” państwa jest indywidualistyczną i demokratyczną „przesadą”. Doktryna faszyzmu, określona przez „etykę”, odrzucając założenia liberalnej, indywidualistycznej filozofii, traktuje państwo jako zasadę. Istotę faszystowskiego państwa korporacyjnego, jako państwa narodowego, wyraża jego historyczna i duchowa tożsamość. „Poczucie narodowe” nie prowadzi ani do izolacji, ani do „nienawiści”, zaś „poczucie solidarystyczne” zmierza – zgodnie z naturą rzeczy – do równowagi w stosunkach międzynarodowych. Nie dąży do ekspansji i podporządkowania³⁰¹.

---

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 36.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 32.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 36.

³⁰⁰ *Ibidem*, s. 24.

³⁰¹ *Ibidem*, s. 26.

To ewidentna ideologiczna mistyfikacja. W rzeczywistości idee solidaryzmu narodowego realizowała brutalna polityka państwa faszystowskiego oparta na zasadzie tzw. „współpracy klas”. Natomiast polityka zagraniczna faszyzmu głosiła idee narodowej ekspansji.

Bortolotta wykład istoty korporacjonizmu faszystowskiego wyróżnia jego aspekt polityczny, polityczno-gospodarczy oraz polityczno-zawodowy.

Faszystowski system „autorytarny, hierarchiczny i centralistyczny” nie jest dyktaturą; funkcjonuje nadal porządek konstytucyjny, zaś rząd, działając w interesie wszystkich, nie ma charakteru „partyjnego”³⁰². Faszyzm nie jest środkiem „tymczasowym”, „typową dyktaturą” mającą na celu przezwyciężenie kryzysu i przywrócenie sytuacji przedkryzysowej, lecz buduje nowy system władzy, model wychowawczy oraz ustrój polityczny i gospodarczy. System faszystowski nie jest osłabiającą tendencję szlachetne i altruistyczne typową dyktaturą, w której zanikają poczucie wspólnoty i cnoty obywatelskie, dominuje zaś kult osobistego interesu. W warunkach rzekomej dyktatury faszystowskiej następuje „odnowienie i pielęgnacja” cnót obywatelskich³⁰³. Afirmacja państwa i całkowite podporządkowanie interesów „partykularnych” interesowi „ogólnemu” wyraża istotę i ducha faszyzmu. Faszyzm oddaje „wiernie zbiorowe uczucia narodu”, przynosząc Włochom prestiż za granicą, zaś w kraju aktywną dyscyplinę³⁰⁴. Korporacyjna istota państwa wyraża negację suwerenności całego narodu oraz każdej formy dyktatury³⁰⁵.

W Bortolottowskiej apologetycznej wobec faszyzmu, mistyfikującej rzeczywistość, koncepcji władzy dominuje mit sprawiedliwości kamuflujący istotę systemu korporacyjnego w służbie wyimaginowanej narodowej racji stanu³⁰⁶.

Prezentacja przez Bortolotta zasad faszystowskiego systemu władzy zawiera kumulację jego cech politycznych i gospodarczych.

Stosunki łączące jednostkę ze społeczeństwem opierają się na zasadzie zawodowo-stanowej hierarchii. Jednostka jest wyłącznie elementem „liczbowym”³⁰⁷. Cechą mas jest „homogeniczność”, a nie egalitarność. „Konieczne” różnicowanie mas wynika ze stopnia ich „wartości”.

Hierarchia

³⁰² *Ibidem*, s. 22.

³⁰³ *Ibidem*, s. 23.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 23–24.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 24.

³⁰⁶ Dla F. Ryszki „Państwo faszystowskie to najpierw dyktatura, choć raczej należałoby powiedzieć – tyrania *ab exercitio*, nie jest natomiast aż tak ważne, czy tyran był lub nie był *absque titulo*”. F. Ryszka, *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota (Perspektywy studiów porównawczych)* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977, redaktorzy tomu: K. Działocha, K. Jonca, F. Ryszka, W. Wrzesiński, s. 10.

³⁰⁷ G. Bortolotto, *Massen...*, s. 60.

Zhierarchizowane, wykonujące zadania i obowiązki masy tworzą „jedność organiczną”³⁰⁸. Organizacja mas, dokonana na podstawie kategorii zawodowych i opierająca się na „autentycznych” związkach egzystencjalno-gospodarczej natury, jest przeciwieństwem demokratycznych partii politycznych. Stosunek demokratycznych partii do jej członków nie ma charakteru egzystencjalnego³⁰⁹. Oparta na pluralizmie partii politycznych organizacja mas jest następstwem parlamentaryzmu i wytworem „abstrakcji i irrealizmu”³¹⁰. Pojęcie kategorii zawodowej różni się od pojęcia klasy ekonomicznej określonej przez „błąd indywidualistyczny, antyunitarny”; idee walki klas są wyrazem walki „partykularnych” interesów³¹¹, przeciwstawnych obowiązującej w państwie faszystowskim korporacyjnej solidarności.

Reakcyjny charakter Bortolottowskiej koncepcji hierarchii stanowo-zawodowej wyraża się zatem w radykalnym zanegowaniu wartości i instytucji prawno-politycznych współczesnej, konstytucyjnej i parlamentarnej demokracji, fundamentalnego charakteru naturalnych praw człowieka i liberalnego statusu partii politycznych. Fetyszyzacja przez Bortolotta idei zawodowo-stanowych prowadzi do antyindywidualizmu i odrzucenia demokratycznej zasady reprezentacji suwerena.

Model Bortolotta stratyfikacji społecznej państwa faszystowskiego opiera się na kryteriach polityczno-zawodowej hierarchii.

Korporacyjna struktura państwa urzeczywistnia zasady hierarchii decydentów. Funkcjonuje w „pionie i poziomie”. Polega na „wyrównywaniu” interesów. Podział społeczeństwa na warstwy społeczne wyraża wieloszczeblowa ich struktura: – ogólna masa poddanych władzy państwowej tworzy naród i działa przez „konsens i aklamację”; – masy zorganizowane według kategorii zawodowych działają przez swój „wkład produkcyjny”; – klasy średnie jako element „wyrównujący” i organizujący są elementem stabilizacji porządku społecznego; – klasy rządzące jako „siły przewodzenia” tworzą władzę publiczną, działając przez rząd³¹². Awans wybijających się warstw społecznych jest wynikiem obowiązującej zasady hierarchii. W korporacyjnym państwie faszystowskim „stopniowanie wartości” społecznego awansu jest pozbawione cech uprzywilejowania oraz utylitarne egoizmu.

Bortolottowski wątek aksjologiczno-polityczny uzasadnia hierarchię korporacyjno-faszystowską. Wódz, *ex definitione*, doskonały, zajmuje miejsce na jej szczycie. Skład rządzącej elity uzupełnia metoda selekcji

---

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 64.

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 66.

³¹⁰ *Ibidem*, s. 67.

³¹¹ *Ibidem*.

³¹² *Ibidem*, s. 70.

najlepszych. Za propagandową frazeologią Bortolotta kryła się oligarchiczna tyrania typu faszystowskiego.

Oryginalny jest G. Bortolotta wykład myśli politycznej, zawierający komentarz do głównych instytucji państwa faszystowskiego oraz aktów prawnych. Wyróżnia go akademicki styl i konstrukcja. Autor miał aspiracje teoretyczne, a jego koncepcje przybierają postać ustaleń z zakresu socjologii władzy i stosunków politycznych. Głoszona przez niego doktryna wyznacza mu miejsce obok innych, czołowych ideologów faszyzmu – Gentilego oraz Rocca³¹³, wyrażając prawnopolityczne poglądy na charakter i istotę państwa faszystowskiego. Podstawową rolę odgrywają w nich idee i zasady politycznego elitaryzmu, nacjonalizmu i solidaryzmu oraz korporacyjnej organizacji państwa, ściśle powiązane z zasadą predestynacji wodza i partii oraz elitarnym modelem władzy³¹⁴.

W doktrynie Bortolotta dominuje antyindywidualizm, ściśle związany z koncepcją uniformizacji mas oraz radykalną negacją zasad ustroju liberalno-demokratycznego, odrzucający tradycje i doświadczenia cywilizacji prawnopolitycznej wyrosłej z prawa natury oraz racjonalistycznej filozofii, opowiadając się po stronie skrajnej reakcji. Bortolottowska koncepcja narodu zbliża się do organicznych jej ujęć. Analogicznie, jego wizja korporacjonizmu opiera się na zinstytucjonalizowanej hierarchii polityczno-społecznej, wynikając z faszystowskiego charakteru państwa.

---

³¹³ Zob. S. Wędkiewicz, *Faszyzm a kultura intelektualna Włoch...*, s. 352 i n.; por. K. London, *Backgrounds...*, s. 145–148.

³¹⁴ Zob. s. 45 i n. niniejszej monografii.

Rozdział XII

Interpretacja rasistowska

Rozwój faszyzmu we Włoszech nie zapowiadał erupcji oficjalnego rasizmu i antysemityzmu w 1938 roku, chociaż wcześniej występowały tam ideologiczne wątki o charakterze rasistowskim.

Paul M. Hayes doszukuje się we włoskim nacjonalizmie źródeł idei rasistowskich.

(...) również wśród Włochów można było znaleźć nieprzejednanych wyznawców wyższości rasowej, i to nie tylko wśród zagorzałych faszystów, jak Farinacci, lecz także wśród nacjonalistów. W liście z 1895 roku D'Annunzio pisał: „Dumą napęłnia mnie fakt, że jestem rasy romańskiej i uważam za barbarzyńcę każdego, kto nie jest romańskiej krwi... Jeśli rasy romańskie mają przetrwać, to czas już, aby wróciły do złotej zasady, której Grecja i Rzym zawdzięczają swoją wielkość – do przekonania, że wszyscy inni są barbarzyńcami”. (...) Od D'Annunzia niewielki był już krok do Alfreda Rosenberga³¹⁵.

*Nacjonalizm
a rasizm*

Wiosną 1932 roku Mussolini w rozmowach z Emilem Ludwigiem wypowiedział się jednoznacznie przeciwko rasizmowi i antysemityzmowi:

(...) nie ma już czystych ras, gdyż nawet Żydzi nie uniknęli pomieszania. Szczęśliwie pomieszanie ras stawało się właśnie nieraz przyczyną siły i piękna narodów. Na rasę składa się raczej uczucie niż realna rzeczywistość; uczucie stanowi w niej dobre 95 procent. Nie wierzę w to, aby można było udowodnić biologicznie, że dana rasa jest bardziej lub mniej czysta. Komizm sytuacji polega na tym, że zwiastunowie szlachetności rasy germańskiej sami nie są Germanami: Gobineau jest Francuzem, Chamberlain – Anglikiem, Woltmann – Żydem, Lapouge – znów Francuzem. Chamberlain zagalopował się tak dalece, że nazwał Rzym metropolią chaosu. Do czegoś

---

³¹⁵ P.M. Hayes, *Mit rasy* (1973), tłum. J. Zawadzka [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wyb. i wstępem opatrzył J.W. Borejsza, komitet redakcyjny: J.W. Borejsza, M. Sprusiński, R. Stemplowski, J. Szacki, K. Szaniawski, tłum. J. Zawadzka, A. Kreisberg, W. Krzemień, T. Matkowski, R. Werfel, Warszawa 1979, s. 721.

podobnego u nas nigdy nie dojdzie (...). Dumie narodowej nie potrzeba wcale obłędu rasowego (...). Antysemityzm nie istnieje we Włoszech (...)³¹⁶.

W *La dottrina del fascismo* (1932) Mussolini opublikował swą wypowiedź z rozmowy z E. Ludwigiem, w której określił rasę jako kwestię przede wszystkim „uczucia, nie zaś rzeczywistości”³¹⁷.

Przyczyny zasadniczej ewolucji ideologicznej włoskiego faszyzmu w kierunku antysemityzmu i rasizmu były związane ze wzrastającą zależnością Włoch od hitlerowskich Niemiec w drugiej połowie lat trzydziestych³¹⁸. Wpływ rasistowskiej antysemickiej ideologii *Trzeciej Rzeszy* stawał się stopniowo coraz silniejszy³¹⁹.

*Manifest
rasistowski*

Ataki prasy skierowane przeciwko Żydom we Włoszech³²⁰ poprzedzały opublikowanie 14 lipca 1938 roku *Manifestu rasistowskiego*³²¹. Zawarte w nim tezy polityczne i idee stwarzały pozory naukowości³²².

Istnienie ras ludzkich jest rzeczywistością wyrażoną przez zdeterminowane obiektywnie podobieństwo cech fizycznych i psychicznych, odziedziczonych i podlegających dalszemu dziedziczeniu. Nie istnieją rasy „wyższe i niższe”, a jedynie rasy „różne”³²³.

Manifest nie hierarchizuje więc ras aksjologicznie. Wśród ras istnieją większe i mniejsze, a więc nordyckie, śródziemnomorskie oraz dynaryjskie grupy, charakteryzujące się występowaniem cech wspólnych, stanowiących – z punktu widzenia biologicznego – rzeczywiste rasy. Rasa jest pojęciem czysto biologicznym, opartym na odmiennych aniżeli pojęcia ludu i narodu kryteriach, bazujących głównie na przesłankach historycznych, językowych oraz religijnych. Pomiedzy ludami i narodami zachodzą przede wszystkim różnice o charakterze rasowym; Włosi

³¹⁶ E. Ludwig, *Rozmowy z Mussolinim*, tłum. autoryzowane S. Łukomski, Warszawa 1934, s. 66 i 67.

³¹⁷ B. Mussolini, *La dottrina del fascismo. Note alla prima parte* [w:] *Scritti e Discorsi...*, s. 95.

³¹⁸ Por. R. De Felice, *Breve storia...*, s. 77 i n.

³¹⁹ Włosi mieli jednak rodzimych antysemitów. Propagandę idei antysemickich uprawiała kierowana przez G. Preziosiego „La vita italiana”. Zarzucano w niej Żydom dystansowanie się od stylu życia i osiągnięć „rewolucji” faszystowskiej. G. Pini, *Geschichte des Faschismus*, Deutsche Übertragung von K. Renatus, Deutsch nach dritten Auflage des Originals, Berlin 1941, s. 301; por. E. Collotti, *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*, seconda edizione, Roma-Bari 2008, s. 50.

³²⁰ R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Prefazione di Delio Cantimori*, wydanie trzecie poprawione, Torino 1972, s. 254 i n.

³²¹ *Ibidem*, s. 247. O historii *Manifestu*, *ibidem*, s. 275–276.

³²² *Manifesto degli „scienziati” razzisti...* [w:] R. De Felice, *Storia...*, Documenti, s. 541–542.

³²³ *Ibidem*, s. 541.

różnią się od Francuzów, Niemców, Turków oraz Greków nie tylko historią i językiem, lecz także specyfiką swej rasy („*la costituzione razziale*”)³²⁴.

Zamieszczona w zasadniczej części *Manifestu* jego teza o aryjskim charakterze Italii jest zaskakująca.

Ludność Włoch współczesnych genetycznie i kulturowo „aryjska” („*ariana*”) zamieszkuje już od tysiącleci Półwysep Apeniński. Italię wyróżnia brak istotnych ruchów ludności mogących wpłynąć na przekształcenie zasadniczo niezmienionej rasowej struktury narodu. Natomiast struktura rasowa innych narodów europejskich uległa istotnej przemianie³²⁵.

Zasadnicza jest jednak teza *Manifestu* o istnieniu „czystej rasy włoskiej” (*una pura „razza italiana*”).

Współczesnych Włochów łączą czyste pokrewieństwo i wspólnota krwi z pokoleniami zamieszkującymi Italię od tysiąclecia; „prastara czystość krwi” jest tytułem najwyższej miary „szlachectwa” narodu włoskiego³²⁶. Podstawowe zasady polityki rasistowskiej w Italii opierają się na kryteriach czysto biologicznych, bez intencji filozoficznych lub religijnych, ujmując cele polityki „włoskiej o orientacji aryjsko-nordyckiej”, nierecypującej jednak niemieckich teorii rasistowskich. Dlatego właśnie polityka rasistowska ukazuje Włochom fizyczny i psychiczny model rasy o „czysto europejskich” cechach, różnych od wszystkich pozaeuropejskich ras. Powoduje u Włochów „wyższy stopień uświadomienia i zwiększoną odpowiedzialność” za ich rasę w celu przeprowadzenia wyraźnych dystynkcji pomiędzy ludami śródziemnomorskimi Europy, zachodnioeuropejskimi oraz ludami Wschodu i Afrykanami. Teorie o afrykańskim pochodzeniu niektórych ludów europejskich, w tym semitów i chamitów, za „niebezpieczne” jako wyraz stosunków i sympatii ideologicznych „absolutnie nie do przyjęcia”³²⁷.

Żydzi nie należą do „rasy włoskiej”. Stanowią oni jedyną ludność Włoch, skonstruowaną z nieeuropejskich elementów zasadniczo różnych od tych, z których wywodzą się Włosi, nie ulegając asymilacji. „Niezmiennność” czysto europejskich, fizycznych i psychicznych cech Włochów jest trwała, uzasadniając stosunki wyłącznie w obrębie ras europejskich, ze względu na niebezpieczeństwo „pomieszania” (*ibridismo*) ras. Przez wymieszanie z innymi, pozaeuropejskimi rasami, wyrażającymi kulturę różną od tysiącletniej kultury aryjczyków, zostałaby zmieniony „czysto europejski” charakter Włochów³²⁸.

---

³²⁴ *Ibidem*.

³²⁵ *Ibidem*, s. 541–542.

³²⁶ *Ibidem*, s. 542.

³²⁷ *Ibidem*.

³²⁸ *Ibidem*.

Wyrażone w *Manifeście* zasady segregacji rasowej zapowiadały – w konsekwencji – dyskryminację ras.

Komunikat partii faszystowskiej, wydany 25 lipca 1938 roku w związku z *Manifestem rasistowskim*, za cel podstawowy faszystowskiego rasizmu przyjmuje „udoskonalenie” ilościowe i jakościowe rasy włoskiej. *Komunikat* zawiera także dyrektywy dla polityki rasistowskiej jako konsekwencji utworzenia imperium. Ponieważ „rasa włoska” weszła w kontakt bezpośredni z innymi rasami powstała możliwość jej „pomieszania i splamienia” (*ibridismo e contaminazione*). *Komunikat* zarzuca Żydom poczucie wyższości rasowej, a przede wszystkim odgrywanie roli sztabu antyfaszystowskiego (*lo stato maggiore dell'antifascismo*)³²⁹. Z kolei *Informacja dyplomatyczna nr 18* podkreśla, że nie wystarczają same zakazy ustawowe, by zapobiec „pladze” pomieszania ras i powstania „rasy bastardów”, konieczne są: „poczucie rasowe oraz świadomość i duma rasowa”³³⁰.

Segregacja
i dyskryminacja
ras

Z 6 na 7 września 1938 roku *Wielka Rada Faszystowska* podjęła uchwały w sprawie segregacji ras, głosząc konieczność rozbudzenia świadomości rasowej w celu udoskonalenia „rasy włoskiej”. *Wielka Rada Faszystowska* ustanowiła zakazy rasowe dotyczące zawierania małżeństw. Żydom, zarówno włoskim, jak i zagranicznym, zarzucała wrogość wobec faszyzmu, nazywając ich animatorami antyfaszyzmu. Określiła także szczegółowe zasady dyskryminacji Żydów. Przewidywała m.in. możliwość imigracji Żydów europejskich do Etiopii³³¹.

W formie dekretu ustawy *O ochronie rasy włoskiej* z 17 listopada 1938 roku zostały wprowadzone ograniczenia i zakazy przy zawieraniu małżeństw. Szczegółowo określono kryteria przynależności do rasy żydowskiej i zasady rejestracji Żydów. Kazuistycznie wymieniono ograniczenia i zakazy dotyczące obywateli włoskich rasy żydowskiej, między innymi w zakresie stosunków własnościowych i publicznych³³².

Faszystowski antysemityzm i rasizm, rozdmuchany sztucznie, stanowił jednak specyficzną formę hitlerowskiego wzorca. Faszysty włoscy podkreślali oryginalność włoskiego rasizmu³³³.

³²⁹ *Comunicato del PNF, a proposito del „Manifesto degli »scienziati« razzisti”* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei...*, Documenti, s. 543.

³³⁰ *Informazione diplomatica n. 18* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei...*, Documenti, s. 544–545.

³³¹ *Dichiarazione sulla razza*, tekst opublikowany w: *Foglio d'ordini del PNF* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei...*, Documenti, s. 559–561.

³³² *Provvedimenti per la difesa della razza italiana*. R. decreto, Legge 17 novembre 1938 – XVII, n. 1728 (G.U. n. 264 del 19 novembre 1938), tekst [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei...*, Documenti, s. 562–566.

³³³ *Informazione diplomatica n. 18* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei...*, Documenti, s. 544.

Faszystowski ideolog Guido Landra, w wykładzie wygłoszonym 24 lutego 1939 roku na uniwersytecie berlińskim, określił istotę włoskiego rasizmu. Pozostawienie Żydów poza obrębem włoskiej, aryjskiej wspólnoty narodowej nie oznacza wypowiedziania się na temat ich wartości rasowo-narodowej, nie dotyczy także klasyfikowania Żydów według rasowo-antropologicznej skali wartości³³⁴. Ma znaczenie wyłącznie separacyjne z punktu widzenia faszystowskiej „jedności: rasy, historii i kultury”³³⁵; Żydzi jako element obcy zostali usunięci poza zakres włoskiej wspólnoty narodowej. Główny problem w polityce rasistowskiej faszystowskich Włoch nie wyraża się w antysemityzmie, lecz w separacji Włochów od ludności kolorowej w Afryce w związku z ich polityką imperialno-kolonialną³³⁶.

Faszyzm włoski cechował się ewolucyjnym stosunkiem do spraw narodowych i rasowych, relatywnie późną erupcją oficjalnego antysemityzmu oraz rasizmu i jego instytucjonalizacją, a także wpływem rasistowskiej ideologii *Trzeciej Rzeszy* w powiązaniu z rozwojem polityki imperialnej *Włoch faszystowskich*.

Na istotne dyferencjacje doktrynalne i światopoglądowe zwraca uwagę A.J. Gregor, twierdząc, że idee rasizmu i antysemityzmu pozostawały w intelektualnej opozycji do gentiliańskiego aktualizmu; antygentilianiści (Juliusz Evola, Robert Farinacci, C. Costamagna, G. Preziosi) byli rasistami i antysemitami nieuznającymi Gentilego za filozofa faszyzmu³³⁷.

---

³³⁴ G. Landra, *Die wissenschaftliche und politische Begründung der Rassenfrage in Italien*, „Nazionalsozialistische Monatshefte”, April, Heft 109, München 1939, s. 303.

³³⁵ *Ibidem*.

³³⁶ *Ibidem*, s. 305.

³³⁷ A.J. Gregor, *Mussolini's Intellectuals...*, s. 219 i n.

Część trzecia

Interpretacje faszyzmu przez włoskich antyfaszystów

Antyfaszyzm włoski¹ był zróżnicowany ideowo i politycznie. Antyfaszyści początkowo działali we Włoszech jawnie², później zaś, po ustanowieniu systemu monopartyjnego, publikowali swe prace głównie na emigracji³.

---

¹ Leonardo Rapone zwraca uwagę na „dychotomiczną” specyfikę określenia antyfaszyzmu, użytego przez Mussoliniego po raz pierwszy 16 września 1921 roku na łamach „Popolo d'Italia”. Antyfaszyzm wyraża postawy „antynarodowe”, natomiast faszyzm – monopol na autentyczną politycznie prawdę, L. Rapone, *Antifascismo* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K..., s. 70.

² L. Rapone wymienia demoliberalne i socjalistyczne inicjatywy polityczno-doktrynalne, takie jak: ruch L'Italia Libera (1923–1926), ulotki walki „Non mollare”, czasopisma: polityczny i teoretyczny „Il Caffè” Ricarda Bauera i Ferruccia Parriego (1924–1925) oraz „Il Quarto Stato” Carla Rossellego i Pietra Nenniego (1926). Wskazuje on także na wpływ intelektualny koncepcji Piera Gobettiego – antyfaszyzmu jako formy odnowy moralnej Włoch, L. Rapone, *Antifascismo...*, s. 71.

³ *Ibidem*, s. 72.

Rozdział XIII

Faszyzm jako produkt kryzysu powojennego

Socjalista Giovanni Zibordi przedstawia wieloaspektową interpretację genezy włoskiego faszyzmu. Za przyczynę żywiołowego rozwoju faszyzmu włoskiego uznaje całokształt przesłanek historycznych skumulowanych po zakończeniu pierwszej wojny światowej: „faszyzm jest produktem (...) specyfiki historycznego rozwoju Włoch”⁴.

Opis przez Zibordiego cech faszyzmu, w jego wczesnej fazie rozwoju, ma charakter socjologizujący.

Faszyzm, ze względu na specyfikę ducha tkwiącą u jego źródeł, jest, zdaniem Zibordiego, wielopostaciowy⁵. Przybiera kształty uwarunkowane regionalnie, oportunistyczne i koniunkturalne. W Trieście faszyzm jest „nacionalistyczny i antysłowiański”, zaś w Ferrarze, rozbudzając nadzieję na obdzielenie robotników ziemią, „agrarny”. W Lomellino faszyzm „przeciwny zdobyczom socjalnym” świata pracy dąży do obniżki płac i wydłużenia czasu pracy. W Bolonii faszyzm realizuje interes prywatnego handlu, którego wolność ogranicza, popierany przez socjalistów, ruch spółdzielczy. Faszyzm w Modenie jest „reakcyjny” w związku z przejściem przez „czerwony motłoch” władzy⁶, we Florencji – „literacki i studencki”, w Toskanii, w interesie feudałów – antyproletariacki. Korzystając z konfrontacji republikanów z socjalistami, faszyzm przybiera „republikański profil”, chociaż również bywa „tradycyjnie monarchistyczny”⁷. W wielkich miastach, takich jak Rzym czy Mediolan, faszyzm „z przyczyn strategicznych i taktycznych” nie jest, ze względu na potencjał klasy robotniczej i autorytet władzy państwowej,

*Zróżnicowanie
form faszyzmu*

---

⁴ G. Zibordi, *Der Faschismus als antisozialistische Koalition*, tłum. z j. włoskiego E. Nolte [w:] *Theorien über den Faschismus*, pod red. E. Noltego, Köln–Berlin 1967, s. 83 i n.

⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁶ *Ibidem*, s. 81.

⁷ *Ibidem*.

„nachalny”. Bierze udział w manifestacjach i zamieszkach, ma cechy „nacjonalistyczne, intelektualne i literackie”. W małych miastach – od Bolonii po Modenę, Ferrarę i Perugię – działa jawnie, przybierając formę terrorystycznych „uzbrojonych band”⁸. W Trieście rozwija się wśród legionistów i *arditi*. W Bolonii jego bazą społeczną są agrariusze, rzemieślnicy, studenci, żołnierze, literaci oraz nauczyciele akademicki; podobnie w Modenie i Ferrarze. W Reggio Emilia rozwija się z inicjatywy studentów⁹.

Interpretacja przez Zibordiego istoty kryzysu powojennego wskazuje na cechy faszystogenne o charakterze psychospołecznym.

Spółeczno-
polityczna
patologia

Średnia i drobna burżuazja oraz zdemobilizowani żołnierze zadecydowali o charakterze kryzysu politycznego, wywołującego „konwulsję” drobnej burżuazji i „rewolucję militarną”¹⁰. *Włochy* wyróżnia, wiążąca wzrost kosztów utrzymania z wysokimi zarobkami robotników¹¹, nadreprezentacja drobnej i średniej burżuazji¹². Drobna burżuazja przeprowadza, w formie „chronicznej konwulsji” zdeklasowanych i sfrustrowanych warstw społecznych¹³, rewolucję, która przekształca się w interesie wielkiej burżuazji w kontrrewolucję kierowaną przeciwko potencjalnej rewolucji proletariackiej¹⁴. Sojusz „pełnej nienawiści” wielkiej burżuazji i „fałszywej antypatii” klas średnich do „socjalistycznego proletariatu” decyduje o potencjale faszyzmu¹⁵, wyrażającym się w „antysocjalistycznej koalicji”¹⁶. Drobna burżuazja i intelektualiści nie są zobligowani do wspierania rozwoju faszyzmu. Nie występują realne ekonomiczne przesłanki do „znienawidzenia” socjalizmu¹⁷. Ekscesy ekstremistów wraz z socjalistycznym i robotniczym ruchem¹⁸ są odpowiedzialne za narastanie politycznej patologii.

Analiza przez Zibordiego istoty ruchu faszystowskiego eksponuje jego cechy antypaństwowe.

Ruch
antypaństwowy

Ruch faszystowski jest „wrogą państwu, uzbrojoną organizacją”¹⁹. Działa poza granicami prawa. Zdemobilizowani podoficerowie i oficerowie zapewniają faszyzmowi zdolność techniczno-organizacyjną

⁸ *Ibidem*, s. 82.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, s. 84.

¹¹ *Ibidem*, s. 86.

¹² *Ibidem*, s. 80–86.

¹³ *Ibidem*, s. 84.

¹⁴ *Ibidem*, s. 80.

¹⁵ *Ibidem*, s. 87.

¹⁶ *Ibidem*, s. 79.

¹⁷ Por. G. Gentile, *Origini e dottrina...*, s. 34.

¹⁸ G. Zibordi, *Der Faschismus...*, s. 83.

¹⁹ *Ibidem*, s. 84.

i umiejętność walki²⁰. Faszystami stają się „zdeklasowani”: niestudująca lub pozostająca bez pracy młodzież, awansowani podczas wojny na podoficerów i oficerów drobnomieszczenie oraz życiowo „wykolejeni” i „rozczarowani” zakończoną wojenną koniunkturą. Socjaliści nie potrafili sobie zjednać zdemobilizowanych żołnierzy ani ich „zneutralizować”²¹. Faszyści, głosząc „chwałę armii”, dążą do przeniesienia „ducha wojny” do polityki wewnętrznej i zagranicznej. Natomiast „socjalistyczny proletariatus” nie uznaje ofiar kombatantów²².

Ocena przez Zibordiego roli faszyzmu w systemie partii politycznych eksponuje jego charakter ekstremalny.

Faszyzm występuje, zdaniem Zibordiego, na „marginesie” burżuazyjnych partii politycznych we Włoszech. Uzyskując od nich wsparcie – nowe siły i zwolenników, służy im za polityczny „wentyl”. Rozwój faszyzmu nie jest możliwy w ramach systemu partyjnego, opartego na precyzyjnej polityczno-ideowej identyfikacji. Faszyzm bazuje na sentymentach i emocjach stymulujących nieskoordynowane działania i reakcje²³.

W interpretacji faszyzmu przez G. Zibordiego dominują, ukazane w historycznym kontekście, aspekty psychospołeczne, polityczne oraz ekonomiczne. Główną rolę w jego metodzie odgrywa funkcjonalizm i socjologizm. Dotyczy opisu form przejawiania się faszyzmu i oceny burżuazji w kontekście „militarnej rewolucji zdeklasowanych”. Interpretacja G. Zibordiego jest nadmiernie deterministyczna w ocenie genezy i rozwoju faszyzmu. Ignoruje, charakterystyczne dla faszyzmu już w początkowym etapie jego rozwoju, wątki ideologiczne. Uznaje faszyzm za specyficznie włoskie zjawisko.

*Polityczny
ekstremizm*

---

²⁰ *Ibidem*, s. 84–85.

²¹ *Ibidem*, s. 85.

²² *Ibidem*, s. 84.

²³ *Ibidem*, s. 80.

Rozdział XIV

Faszyzm jako następstwo patologicznej świadomości drobnomieszczaństwa

Socjalista Luigi Salvatorelli prezentuje socjopsychologiczną analizę genezy i istoty faszyzmu, interpretując faszyzm jako wyraz walki klasowej drobnomieszczaństwa usytuowanego między kapitałem a proletariatem.

Status faszyzmu implikuje, zdaniem Salvatorellego, dualizm jego cech: nastawienie antykapitalistyczne i równocześnie antyproletariackie. Faszystowski antykapitalizm występuje przeciwko „(...) plutokracji, burżuazji, starym klasom rządzącym (...)”²⁴. Zbieżny jest z pochodzeniem społecznym dominującej części faszystowskich przywódców i ich formą poprzedniej aktywności politycznej. We Włoszech zachodzi proces częściowego politycznego wywłaszczenia „starych klas rządzących”²⁵.

Interpretacja przez Salvatorellego roli faszystowskiej ideologii wyznacza jej funkcję stymulatora rozwoju faszyzmu.

Dalsza jego ewolucja jest związana z recepcją przez drobnomieszczaństwo „mitu nacjonalistycznego” jako głównej idei prowadzącej do „(...) utożsamienia nacjonalizmu z faszyzmem”. Faszyści tworzą mit narodu w formie abstrakcyjnego bytu i nadają mu aksjologiczne cechy przeciwne „neutralności wielkiej burżuazji” oraz „pacyfizmowi proletariatu”. Zrewoltowane drobnomieszczaństwo prowadzi walkę klasową z kapitalistami i proletariatem, zastępując pojęcie klasy pojęciem narodu²⁶.

Analiza Salvatorellego podstawowych cech faszyzmu wskazuje na jego charakter antyliberalny i antysocjalistyczny.

Faszyści rozwijają, zdaniem Salvatorellego, „prekursorski nacjonalizm”. Konstrukcja zmitologizowanego narodu i „nacionalfaszyzmu”, antyliberalna, jest „transcendentnym prawem”, które likwiduje

*Walka klasowa
i polityczna*

*Faszyzm
i nacjonalizm*

Antyliberalizm

²⁴ L. Salvatorelli, *Faszyzm narodowy (1923)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945)*..., s. 45.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, s. 46–47.

polityczną i ekonomiczną konkurencję²⁷. Antysocjalistyczna ideologia faszyzmu oparta na idei transcendentnego narodu eliminuje pojęcia burżuazji i proletariatu. Faszyzm postuluje likwidację „wyzysku i ucisku” świata pracujących i wprowadzenie dobrobytu, opierając się na ideach „absolutystycznego paternalizmu”²⁸.

Tak więc mit abstrakcyjnego narodu wiąże się u Salvatorrellego z wizją reakcyjnej polityki społecznej.

Ocena przez Salvatorrellego cech świadomości historycznej drobnomieszczaństwa definiuje determinanty eskalacji faszyzmu.

Polityczna
demagogia

Drobnomieszczańska mentalność²⁹, głównie humanistyczna, zafascynowana tradycjami imperium rzymskiego oraz fetyszyzująca historię *Risorgimento*, odpowiada za rozwój ruchu faszystowskiego³⁰. Drobnomieszczaństwo podatne na dogmaty, aksjomaty i autorytety przedkłada frazeologię ponad fakty³¹. Dla drobnomieszczanina kapitalista to „(...) rekin krwio pijca, wykwalifikowany robotnik jest niesłusznie faworyzowanym parweniusem”³². Drobnomieszczanin, nienawidzący klasy producentów, korzysta z mitu „abstrakcyjnego i transcendentnego narodu”³³.

Prezentacja przez Salvatorrellego patologicznych cech drobnomieszczaństwa wskazuje na ich uwarunkowania psychologiczne.

Patologia
psychologiczna

Ewolucja nacjonalistyczna humanistycznego drobnomieszczaństwa jest następstwem jego negatywnych emocji. Pierwotnie bliskie ideom demokratycznym zmienia się politycznie wraz z powstaniem nowych burżuazyjnych elit proletariatu. Drobnomieszczanin, inspirowany zaawiścią, staje się nacjonalistą i antydemokratą³⁴. Nacjonalizm nie jest produktem „organicznym” kapitalizmu, jest natomiast wyrazem niezgodności sytuacji ideologicznej i ekonomicznej drobnomieszczaństwa odpowiedzialnym za wojnę i powojenne dzieje Europy³⁵.

Interpretację faszyzmu przez Salvatorrellego charakteryzuje socjopolityczna refleksja. Dominuje więc charakterystyczna dla socjologii politycznej o orientacji lewicowej terminologia: „walka klas”, „kapitał”, „proletariat”, „drobnomieszczaństwo” oraz „klasy rządzące”, jak również funkcjonalistyczna metodologia, eksponująca istotne ograniczenie roli tradycyjnych elit władzy. Rolę determinant zachowań społecznych spełniają: świadomość polityczna odpowiedzialna za genezę i rozwój

²⁷ *Ibidem*, s. 47.

²⁸ *Ibidem*, s. 47–48.

²⁹ *Ibidem*, s. 49.

³⁰ *Ibidem*, s. 50.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, s. 51.

³⁵ *Ibidem*, s. 52.

faszyzmu drobnomieszczaństwa, transcendentna idea narodu pojmowana jako wartość sama w sobie oraz selektywnie dobrana tradycja polityczna wyrażająca się w faszystowskim nacjonalizmie.

Rozdział XV

Faszyzm jako irracjonalizm

Liberał Benedetto Croce krytykuje, interpretuje oraz klasyfikuje ogłoszone w *Manifestie* „intelektualistów” faszystowskich idee, poglądy oraz tezy³⁶.

Klasyfikacja przez Crocego faszyzmu piętnuje jego charakter politycznie irracjonalny.

Faszyzm nadużywa frazeologii religijnej. Wprowadza nastrój wojen religijnych, głosząc ideologię w formie „nowej Ewangelii i nowego apostołstwa”³⁷. W sposób niemoralny i sprzeczny z podstawowymi zasadami etyki odmawia patriotyzmu antyfaszystom, pomawia ich o krzewienie antynarodowych postaw, wyszydza obcokrajowców. Faszystowska ideologia stanowi niespójny i antykulturowy, o tendencjach absolutystycznych i bolszewickich, wytwór demagogii, mistycyzmu i cynizmu³⁸.

Prezentacja przez Crocego faszystowskiej, historycznej ideologii demistyfikuje jej cechy.

Mit włoskiego *Risorgimento* jako formy elitarnego aktu politycznego wykorzystują faszyci do propagowania haseł antyliberalnych. Jest to „wyświechtany frazes”, korzystny dla faszystów, którzy głoszą pogląd o obojętności społeczeństwa w zwalczaniu antyfaszyzmu. Utrzymywanie narodu w apatii wyrażają „absolutystyczne i kwietystyczne” rządy faszystów; są reakcyjną „zdradą ideałów” *Risorgimento*, wbrew intencjom liberałów³⁹. Walka polityczna we Włoszech doprowadzi jednak do

Antyliberalizm

---

³⁶ Manifest B. Crocego został opublikowany na łamach „Il Mondo” 1 maja 1925 roku jako odpowiedź na *Manifesto degli intellettuali fascisti*, opublikowany 21 kwietnia 1925 roku na łamach prasy; L. Rapone, *Manifesto degli intellettuali antifascisti* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 86, 87.

³⁷ *La risposta di Croce al Manifesto degli intellettuali fascisti* [w:] N. Valeri, *La lotta politica in Italia dall'unità al 1925. Idee e documenti con una premessa di G. Spadolini*, wydanie piąte, Firenze 1973, s. 682.

³⁸ *Ibidem*, s. 682 i n.

³⁹ *Ibidem*, s. 683–684.

pogłębionego zrozumienia liberalizmu. Italia przetrwa trudny okres i odnowi swe życie narodowe⁴⁰.

Analiza Crocego dotycząca idei faszyzacji filozofii, nauki, literatury i kultury demaskuje jej funkcję antyintelektualną i antywolnościową.

Anty-
intelektualizm

Idee faszystowskie prowadzą do upolitycznienia twórczości, nie uznając jej autonomii wobec państwa. Aktywność intelektualisty jako obywatela i twórcy ma cechy dualistyczne. Jako obywatel intelektualista jest uprawniony do angażowania się po stronie określonego kierunku politycznego, po stronie popieranej przez siebie partii politycznej. Jako twórca jest zobligowany do traktowania w sposób poza- i ponadpolityczny nauki i kultury, filozofii, literatury oraz sztuki. Są one uniwersalnymi, humanistycznymi wartościami o wymiarze historycznym, które służą naturalnemu rozwojowi całej ludzkości. Zamach na wolność prasy, konieczną cechę rozwoju twórczości i kultury, dokonany przez faszystów i aprobata antyliberalnej polityki są błędem⁴¹.

Antypluralizm

Wykładnia przez Crocego faszystowskiej koncepcji „państwa-związku zawodowego” ujawnia jej antypluralistyczną rolę.

Nieodróżnianie instytucji ekonomicznych (zawodowych) od ustawodawczych (parlamentarnych) oraz łączne lub wymienne ich traktowanie prowadzi do zaniku klasycznych funkcji tych instytucji i degeneracji systemu pluralistycznego⁴².

Ocena przez Crocego faszystowskiego antyliberalizmu odsłania jego profil antydemokratyczny i antyintelektualny.

Ideologiczna
frazeologia

Antyliberalne faszystowskie dywagacje polityczne stanowią zbiór „nonsensów i pomieszania pojęć niegodnych intelektualisty”⁴³. Dowolnie i wymiennie traktują koncepcje atomistyczne z XVIII wieku i idee liberalne z XIX stulecia, wyprowadzając ewidentnie tendencyjne polityczno-ideowe konkluzje. Atomizm wyraża „antyhistoryzm, abstrakcjonizm oraz formalny, matematyczny demokratyzm”, natomiast liberalizm polityczny XIX wieku jest, opartą na zasadach wolnej konkurencji i rotacji partii politycznych wobec władzy, uznającą opozycję za źródło relatywnego postępu, ideologią o znaczeniu historycznym⁴⁴.

Odpowiadając na *Manifest intelektualistów faszystowskich*, Croce zarówno broni swojego ideologicznego stanowiska, jak i je wyjaśnia. Jednoznacznie afirmuje liberalną demokrację, idee liberalnej ideologii i polityki oraz zasady ustrojowo-polityczne wyrosłe na podłożu

⁴⁰ *Ibidem*, s. 684.

⁴¹ *Ibidem*, s. 681.

⁴² *Ibidem*, s. 682.

⁴³ *Ibidem*, s. 681.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 682.

politycznego liberalizmu. W panoramie włoskiej antyfaszystowskiej opozycji B. Croce stanowi szczególny przypadek. W przeciwieństwie do części opozycji, zmuszonej do milczenia (cenzura, emigracja, więzienia), miał możliwość zabierania głosu we Włoszech i prezentowania swego stanowiska w sprawach publicznych⁴⁵.

Stanowczy sprzeciw Crocego wobec faszystowskiej dyktatury miał istotne znaczenie dla rozwoju antyfaszystowskiej opozycji. Crocego czytali zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy faszyzmu⁴⁶. Prezentował postawę ideowo-moralną będącą zasadniczym zaprzeczeniem gentilianizmu. Traktował filozofię i etykę jako niepodporządkowane polityce i wobec niej autonomiczne wartości. Z liberalizmem związał ideał pluralistyczno-konstytucyjnego państwa prawa jako wartość cywilizacyjną współczesnej kultury politycznej.

B. Croce w odpowiedzi na *Manifest* Gentilego przeprowadził demystyfikację faszystowskiej ideologii, zarzucając jej manipulację światopoglądową, wypaczanie sensu historii, uniformizację ideologiczną twórczości oraz likwidację demokratycznego pluralizmu. Przesłanie ideologiczne Crocego jest pozytywne: antyfaszyzm spełni historycznie postępową funkcję.

---

⁴⁵ Croce w latach 1922–1924 dystansował się od reżimu faszystowskiego Mussoliniego. Natomiast od stycznia 1925 roku zerwał z tolerowaniem faszyzmu i zajął stanowisko zdecydowanie opozycyjne wobec niego, F. Sbarberi, *Croce Benedetto* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K...*, s. 376.

⁴⁶ S. Wędkiewicz, *Faszyzm...*, s. 319, por. M. Kiwior-Filo, *Myśl polityczna Benedetta Crocego wobec genezy i rozwoju faszyzmu włoskiego w latach 1919–1925* [w:] SnFiZH, t. XXIV, Wrocław 2001, s. 205.

Rozdział XVI

Faszyzm jako prawicowy bolszewizm

1. Bolszewizm – faszyzm – demokracja

W obliczu narastania faszystowskiej dyktatury liberał Francesco Nitti⁴⁷, były premier włoskiego rządu, wystąpił z analizą i komparatystyczną krytyką faszyzmu włoskiego.

Koncepcje idei wolności angielskiej, liberalnej szkoły filozoficznej, głównie Johna Stuarta Milla, określiły według Nittiego profil liberałów, kształt ich „duchowej i politycznej edukacji uzyskanej na uniwersytetach i w parlamentach”⁴⁸.

Interpretacja przez Nittiego idei wolności ma charakter aksjomatu.

Wolność jest, jego zdaniem, wartością „absolutną”. Nie tylko jest normą, lecz także celem duchowej oraz politycznej egzystencji. Ludzka osobowość w harmonijnym rozwoju duchowym i moralnym jest „nienaruszalną” wartością. „Wolność sumienia i wyznania, stowarzyszeń i prasy oraz edukacji”⁴⁹ są bezdyskusyjnymi wartościami. Bez wolności nie jest możliwy postęp cywilizacyjny. Żadna władza, nawet legitymowana ustawowo, nie ma prawa „uciskania” mniejszości⁵⁰. Zasada wolności obowiązuje pomiędzy jednostkami a państwami oraz narodami⁵¹.

*Zasada
wolności*

Ma więc dla Nittiego charakter generalny i ponadpozytywny.

Ocena przez Nittiego instytucjonalizacji liberalnych idei podkreśla cywilizacyjny ich wymiar.

Uchwalenie konstytucji Stanów Zjednoczonych oraz ogłoszenie *Deklaracji Praw Człowieka* we Francji, jego zdaniem, ma znaczenie historyczne, przełomowe w walce z absolutyzmem. Wiek XIX zaznacza się realizacją idei wolności w dziedzinie obrotu handlowego oraz

*Instytucje
liberalne*

⁴⁷ S. Lupo, Nitti, Francesco Saverio [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 228 i n.

⁴⁸ F. Nitti, *Bolschewismus, Fascismus und Demokratie*, München 1926, s. 17.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 18.

⁵¹ *Ibidem*.

wynalazczości. W wyniku jej rozwoju idea wolności odegra istotną rolę w tworzeniu państw narodowych. Podstawą postępu światopoglądowego i dobrobytu Europy stają się doktryny, instytucje, a także liberalne systemy ustrojowe, gwarantujące wolność polityczną i gospodarczą⁵². Także we *Włoszech* liberalizm przynosi postęp. Włoskie tradycje liberalne są związane z ideologią Giuseppe Mazziniego, Camilla Cavoura oraz Francesca Crispiego⁵³. Mazzini rozbudził włoską świadomość narodową, eksponując nadrzędny wobec idei ojczyzny ideał wolności⁵⁴, zaś Mazziniego i Cavoura zafascynowała angielska doktryna wolności.

Analiza przez Nittiego rozwoju idei wolności i związanego z nią postępu ma cechy politologiczne.

Kryzys idei
wolności

Epokę liberalizmu przerywa wojna światowa. Kryzys wolności zagrażający cywilizacji i życiu Europy jest zasadniczym jej skutkiem, zaś zróżnicowane formy niedemokratycznej władzy – jej wyrazem. Systemy polityczne w *Rosji* i we *Włoszech* są rządami „mniejszości”, zróżnicowanymi pod względem celów, a także metod stosowania przemocy oraz pogardy wobec instytucji liberalnych⁵⁵. Systemy polityczne *Turcji*, *Węgier*, *Rumunii*, *Bułgarii* oraz *Grecji* są także dyktaturami lub reakcyjnymi systemami władzy. Państwa, które powstały na obszarze byłej monarchii austro-węgierskiej, wyróżnia – z reguły – brak wolności. Natomiast przeciwstawne im są systemy władzy oparte na liberalno-demokratycznych założeniach ustrojowych *Wielkiej Brytanii*, *Francji*, *Belgii*, *Holandii*, *Niemiec* oraz państw skandynawskich. Forma liberalno-demokratycznego ustroju tych państw jest wystarczająco zabezpieczona przed działaniami partii reakcyjnych, opartych na przemocy, dążących do ustanowienia rządów mniejszości w formie dyktatury przy użyciu reakcyjnych idei: klerykalizmu, antysemityzmu, militarizmu oraz monarchizmu. Niestety w krajach „wolnych” (liberalno-demokratycznych) zyskują na znaczeniu „fałszywe” zasady nowego „absolutyzmu” polegającego na gloryfikacji przemocy, kulcie państwa narodowego oraz dyskredytacji parlamentarizmu, lecz „wolne narody” przeciwstawiają się „śmiałym i buntowniczym”, „czerwonym i białym” mniejszościom. „Mniejszości czerwone”, kontestowane również przez ruch robotniczy, nie mają jednak szans na zwycięstwo. Służą niestety za pretekst do tworzenia „białych mniejszości”, akceptowanych i bezpośrednio wspieranych przez niemoralne, bez szacunku dla prawa, „bogate klasy dorobkiewiczów wojennych”⁵⁶. Wojna światowa skutkuje nadal patologią nie tylko *stricte* politycznej, lecz także cywilizacyjnej natury. Brutalność wojny i jej ogólnonarodowy

⁵² *Ibidem*, s. 19.

⁵³ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 18.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 10.

zasięg zniszczyły wartości moralne i gospodarcze. W następstwie tej „europejskiej wojny domowej” pozbawiono „bogactwa, wewnętrznego pokoju oraz wolności” wszystkich uczestników wojny⁵⁷.

Opis przez Nittiego następstw wojny ma wymiar psychologiczny.

Mobilizacja mas dokonana w związku z wojną stymuluje przemoc i ruchy rewolucyjne. „Bogaci, przezorni i wątpiący” zagrożeni rewolucją zwracają się w stronę reakcji; z reguły „reakcja i rewolucja następują po sobie”⁵⁸. Wolności i demokracji zagrażają systemy reakcyjne oraz oparte na przemocy dyktatury, mogące wywołać nową wojnę⁵⁹.

Interpretacja przez Nittiego przyczyn wojny uznaje nacjonalizm za źródło polityczno-ideowej patologii.

Wojna jest zasadniczą i sprawczą przesłanką nacjonalizmu. Nacjonalizm wzbudza uczucia podsycające nienawiść i podlegające do wojny⁶⁰, wyrażając bardziej „reakcyjny stan duszy niż doktrynę”, opierając się na przebrzmiałych ideach i „błędach”, takich jak: przemoc, „duch” reakcji, antysemityzm, ksenofobia oraz klerykalizm. Nacjonalizm wyraża „patriotyczną przesadę”⁶¹. Nie oznacza miłości do ojczyzny, lecz nienawiść do innych krajów. Jak „bigoteria dla religii”⁶² – degraduje patriotyczną ideę. Z nacjonalizmu wywodzi się dążenie do hegemonii i panowania nad innymi narodami, do imperializmu, do destrukcji⁶³. Nacjoniści posługują się frazeologią typową dla partii rewolucyjnych. Przez identyfikację z narodem dążą do ustanowienia reakcyjnej formy stosunków społecznych. Nazywają kontestatorów elementem „antynarodowym”⁶⁴. Państwo narodowe, kierując się podejrzliwością i brakiem zaufania, bazuje na polityce siły i zafascynowania wojną.

Tak więc dla Nittiego nacjonalizm i państwo narodowe generują polityczną patologię: nietolerancję i radykalizm.

Ocena przez Nittiego zasad demokracji i wolności jest jednoznaczna. Warunkują one równowagę polityczną w społeczeństwach cywilizowanych, zaś reakcja i socjalizm oznaczają ekstremalne formy negacji porządku społecznego. Autentyczny, demokratyczny liberał dystansuje się od radykalizmu, nie jest ani reakcjonistą, ani rewolucjonistą. Włochy powinny stać się liberalno-demokratycznym państwem, odrzucającym nacjonalistyczny, ochronny system cel i program zbrojeń militarnych.

Skutki wojny

*U źródeł
nacjonalizmu*

*Cywilizacja
polityczna*

⁵⁷ *Ibidem*, s. 11.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 14.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 13.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 16 i n.

⁶¹ *Ibidem*, s. 28.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, s. 29.

⁶⁴ *Ibidem*.

Dla przeludnionych, niezasobnych w bogactwa naturalne Włoch nacjonalizm oznacza „samobójstwo”⁶⁵.

Faszyzm
a bolszewizm

Tak więc dla Nittiego powrót Włoch do systemu demokratycznej równowagi jest racjonalną koniecznością.

Analiza przez Nittiego faszyzmu i bolszewizmu wyraża komparatystyczne jej cechy.

Wspólnymi ich elementami są: podmiotowa geneza, negacja zasad wolności jednostki i demokracji oraz zdobycie siłą władzy przez mniejszość w warunkach wojny. Pomiędzy faszyzmem i bolszewizmem zachodzą jednak istotne różnice. System sowiecki jest „wielkim historycznym, światowym wydarzeniem”, natomiast władza faszystów ma „akcydentalny i reakcyjny charakter”, opiera się wyłącznie na „brutalnej przemocy bez jakichkolwiek ideałów”⁶⁶. Bolszewizm wywiera wpływ na klasę robotniczą, faszyzm zaś – na warstwy reakcyjne⁶⁷. Perspektywy na komunistyczną rewolucję światową są pozorne, natomiast faszyzm jest atrakcyjny dla reakcji w *Anglii*, *Francji* oraz w *Niemczech*, stwarzając szansę na zmianę ustroju politycznego, zniszczenie socjalizmu i ruchu robotniczego⁶⁸. Według Nittiego faszyzm stwarza większe polityczne zagrożenie niż bolszewizm.

Dyktatura
faszystowska

Analiza przez Nittiego systemu faszystowskiej dyktatury wskazuje na jej charakter reakcyjny.

Opiera się na przemocy, narusza prawa człowieka, ma więcej niż absolutystyczne cechy przez utożsamienie państwa, narodu i partii. Antyfaszyści: demokraci, liberałowie oraz konserwatyści są przez faszystów uznawani za element antynarodowy. Kontroli wodza i jego rządu są podporządkowane: polityka, przemysł, handel, uniwersytety, szkolnictwo, banki oraz wojsko⁶⁹. Faszyzm przez negację „zasad 1789” roku oznacza regres cywilizacyjny⁷⁰; jest nową formą reakcji⁷¹.

Typologia
ekstremizmów

Interpretacja przez Nittiego bolszewizmu i faszyzmu typologizuje ich cechy.

Analogie i różnice pomiędzy bolszewizmem a faszyzmem uzasadniają określenie faszyzmu „białym bolszewizmem”⁷², „białą reakcją”⁷³ lub „białą dyktaturą”⁷⁴. Genezą tych dyktatur jest „neuroza” okresu

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 33.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 36.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 37.

⁷¹ *Ibidem*, s. 43.

⁷² *Ibidem*, s. 44.

⁷³ *Ibidem*, s. 37.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 45.

powojennego w formie fali wielkich strajków o charakterze gospodarczym i podłożu politycznym. Zagrożenie przez „czerwone dyktatury” (przy braku doświadczeń demokratycznych) generuje powstawanie „białych dyktatur”⁷⁵: faszystowskich – chroniących Włochy przed bolszewizmem⁷⁶. Bolszewizm i faszyzm negują system liberalno-demokratyczny; bolszewizm jest jego kontestacją z „lewa”, faszyzm zaś – „z prawa”⁷⁷. Pomimo że systemy te, opierając się na przeciwstawnych ideologicznie założeniach, wzajemnie się zwalczają, faszyci włoscy podziwiają bolszewizm i przejawiają tendencję do naśladowania jego działań⁷⁸, zaś rząd bolszewicki jest przychylny wobec faszyzmu, pozostając z nim w „przyjaznych stosunkach”⁷⁹.

Analiza przez Nittiego polityki faszystów wobec antyfaszystów ekspozuje istotne jej zróżnicowanie.

Stanowisko reżimu faszystowskiego wobec zależnych od ZSRR komunistów włoskich jest bardziej „tolerancyjne” aniżeli wobec liberałów, demokratów oraz umiarkowanych socjalistów. Wprawdzie reżim faszystowski likwiduje każdy przejaw działalności opozycyjnej, jednak – ze względów oportunistycznych – toleruje opozycję komunistyczną, sugerując klasom posiadającym, że załamanie się dyktatury faszystowskiej będzie sukcesem komunizmu⁸⁰.

Ocena przez Nittiego możliwości eksportu faszyzmu z Włoch zawiera negatywną ich prognozę.

Faszyzm jest zjawiskiem „izolowanym”, nie jest do przyjęcia w innych narodach, wynika z „określonej tradycji i sytuacji Włoch”⁸¹.

Cechą charakterystyczną interpretacji faszyzmu przez Nittiego jest analiza jego istoty łącznie z bolszewizmem, uznawanym za zjawisko ściśle zdeterminowane specyfiką stosunków społecznych i gospodarczych Rosji, a więc także izolowane, jednak mniej groźnym od faszyzmu⁸². Faszyzm interpretowany jest tu jako oryginalne zjawisko polityczne, związane z powojenną, specyficzną sytuacją kryzysową, przechodzące polityczną ewolucję od rewolucjonizmu do reakcji. Faszyzm ostatecznie ukształtowany przez włoski nacjonalizm, radykalny i nietolerancyjny, jest dyktaturą o charakterze antyliberalnym, antyparlamentarnym i antypluralistycznym.

*Faszyzm
wobec
antyfaszystów*

---

⁷⁵ *Ibidem*, s. 69.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 58.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 58.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 59.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 69.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, s. 70.

⁸² *Ibidem*.

2. „Drugie *Risorgimento*”

Wykluczenie
przemocy

Chrześcijański demokrat, ksiądz Luigi Sturzo⁸³, krytycznie analizuje i interpretuje faszyzm z pozycji katolicko-społecznych. L. Sturzo wyklucza możliwość konfrontacji z faszyzmem w formie wojny domowej, zamachu stanu lub przewrotu politycznego. Stosowanie przemocy jest mu obce, nie do przyjęcia przez legalistyczną antyfaszystowską opozycję⁸⁴.

Refleksja Sturza nad pożądanym modelem polityczno-ustrojowym państwa jest jednoznaczna.

Polityczny
liberalizm

Akceptacja doktryny i instytucji politycznego liberalizmu oznacza poszanowanie obywatelskich swobód politycznych w państwie prawa, gwarantuje głoszenie różnorodnych poglądów politycznych, funkcjonowanie partii oraz głosowanie przeciwko rządzącym⁸⁵.

Ocena przez Sturza zasad liberalnej demokracji ma charakter politycznego imperatywu.

Koniecznością jest uzyskanie wpływu politycznego przez „siły odpowiedzialne”, umożliwienie różnym kierunkom politycznym tworzenia zorganizowanych partii politycznych oraz zezwolenie społeczeństwu, w formie prawnej, wyrażania swej woli bez podburzania mas do aktów przemocy⁸⁶. Cechą rozwoju stosunków politycznych jest ewolucja, zaś jej przesłanką – kwalifikowana postać świadomości politycznej warunkująca działanie zasady wolności, wyrażająca zarówno indywidualne, jak i społeczno-instytucjonalne przekonanie, pod sankcją wykluczenia z życia polityczno-społecznego, o niedopuszczalności stosowania przemocy, jak również o nielegalności władzy „absolutnej i niealternatywnej”⁸⁷.

Klasyfikacja przez Sturza ustroju politycznego faszyzmu uzasadnia typologiczne z nim porównania i analogie.

Dyktatura

Faszyzm włoski jest „dyktaturą konserwatywną”, „prawicowym bolszewizmem”, natomiast bolszewizm – „komunistyczną dyktaturą”, „lewicowym faszyzmem”, jak również „władzą absolutną” oraz „totalnym” światopoglądem partii komunistycznej⁸⁸.

Antyfaszyzm

Ocena przez Sturza antyfaszyzmu wyraża zaprzeczenie aksjologiczne faszyzmu.

⁸³ P. Scoppola, *Sturzo, Luigi* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 707 i n.

⁸⁴ L. Sturzo, *Das bolschewistische Rußland und das fascistische Italien* [w:] *Theorien über den Faschismus*, pod red. E. Noltego, Köln–Berlin 1967, s. 234.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 222.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 221.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 222.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 225.

Obejmuje postawy polityczne „ludzi, partii oraz kierunki i idee polityczne o różnorodnym, a nawet sprzecznym charakterze (...)”⁸⁹. Łączy je negacja faszystowskiego totalizmu i absolutyzmu oraz afirmacja zasad wolności. Faszyzm i antyfaszyzm dzielą zasadnicze, nie do rozwiązania sprzeczności: „zasada wolności niszczy faszyzm, zasada dyktatury i reakcji likwiduje antyfaszyzm”⁹⁰. Kierunki rozwoju antyfaszyzmu wyznacza, jako potencjalna alternatywa polityczna, „obszar kultury, moralności i gospodarki”⁹¹.

Analiza przez Sturza ustroju faszystowskiego neguje jego aspekt monolityczny:

sprzeczności faszystowskiego systemu zawiera stanowione przez rząd prawo i stosowana przez partię faszystowską przemoc: reprezentowana przez monarchię konstytucja oraz sprawowana przez *Duce* dyktatura; wyrażająca siłę narodu armia i ukazująca siłę partii milicja faszystowska; reprezentujący wolę ludu parlament i likwidacja wolności prasy, prawa zrzeszania się i odbywania zebrań – demokratycznych form kontroli parlamentu nad rządem⁹².

Refleksja Sturza nad systemem faszystowskim określa politykę faszyzmu, zmierzającą do wprowadzenia światopoglądowego monolitu.

Agresywny etos faszyzmu wyrażają aforyzmy: „wszyscy muszą być faszystami, tak jak wszyscy są katolikami” oraz „kto nie jest faszystą, nie jest dobrym Włochem”⁹³. Przekształcanie świadomości Włochów jest problemem psychologicznym o podstawowym politycznym znaczeniu⁹⁴.

Analiza przez Sturza polityki gospodarczej faszyzmu wskazuje na jej cechy synkretyczne.

Faszyzm jest „gospodarczym konserwatyzmem w formie politycznego rewolucjonizmu”⁹⁵. Faszystowska polityka finansowa i gospodarcza nawiązuje do tradycji konserwatywnej we Włoszech, ma charakter klasowy. Konserwatyści stali się „liberalni” podczas *Risorgimento*, „demokratyczni” w okresie transformizmu⁹⁶ oraz „narodowofaszystowsy” po wojnie⁹⁷.

*Ewolucja
konserwatyzmu*

---

⁸⁹ *Ibidem*, s. 224–225.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 221.

⁹¹ *Ibidem*, s. 221 i n.

⁹² *Ibidem*, s. 234.

⁹³ *Ibidem*, s. 228.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 229.

⁹⁶ Transformizm polegał na uzyskiwaniu przez rząd poparcia deputowanych z różnych orientacji politycznych: J. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 485.

⁹⁷ L. Sturzo, *Das bolschewistische...*, s. 229.

Refleksja Sturza nad istotą faszyzmu uznaje go za zjawisko unikatowe.

Faszyzm
międzynarodowy

Utworzenie „faszystowskiej międzynarodówki” jest mało realne. Zagraniczne organizacje faszystowskie nie są związane z faszyzmem włoskim wspólnotą interesów. Faszyzm włoski jest dla nich tylko wzorem. Włoski „eksperyment” przyciąga uwagę apologetycznych wobec faszyzmu sił konserwatywnych i klerykalnych. Faszyzm włoski, jak również rosyjski bolszewizm, są „zjawiskami wyjątkowymi”⁹⁸.

Idee faszystowskie nie rozprzestrzenią się w Europie.

Defaszyzacja

Analiza Sturza historii *Risorgimento* zawiera prognozę politycznie inspirowaną antyfaszystów. Odrodzenie moralno-polityczne Włoch w XIX wieku, okres walki o ich wyzwolenie i zjednoczenie, stanie się wzorem dla współczesności. Faszystowską dyktaturę przewycięży „siła idei”, a „drugie *Risorgimento*” ponownie przyniesie Włochom wolność i urzeczywistni „prawdziwą demokrację”⁹⁹. We Włoszech dokona się długotrwały i złożony proces przewyciężania faszystowskiej dyktatury¹⁰⁰. Faszyzm nie wyprowadzi swej gospodarki z systemu ekonomicznego państw cywilizowanych, nie zlikwiduje dualizmu politycznych i gospodarczych interesów. Włochy faszystowskie zostaną zmuszone do dostosowania się do otoczenia. Stopniowo zbliżą się do tolerancji, następnie wolności, w końcu zaś demokracji. Nastąpi autonegacja faszystowskiej dyktatury. Zakończy ją definitywnie: „światopoglądowe wrzenie” nowej generacji społecznej, upowszechnienie ideałów typowych dla cywilizowanych społeczeństw oraz dalszy rozwój stosunków pomiędzy kapitałem a pracą¹⁰¹.

Interpretację faszyzmu autorstwa L. Sturza charakteryzuje postawa moralno-politycznej opozycji, wykluczającej otwartą konfrontację z reżimem faszystowskim, oraz wiara w siłę idei antyfaszystowskich i w stopniową ewolucję postaw antyfaszystowskich, przywracających we Włoszech wolność i demokrację. Postulatycznie wypełnia ją koncepcja skoncentrowania polityki antyfaszystów na moralności, kulturze i gospodarce oraz tworzenia autonomicznych enklaw wobec faszystowskiej władzy.

Koncepcja wolności politycznej w formie głoszenia w sposób nieskrępowany poglądów antyrządowych jest typowa dla parlamentarnej demokracji.

Niewątpliwie oryginalne jest dostrzeganie dualistycznego charakteru państwa faszystowskiego, z jednej strony tradycyjnych instytucji, jak

⁹⁸ *Ibidem*, s. 231 i n.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 233.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 234.

monarchia, rząd, parlament, armia; z drugiej zaś nowych instytucji faszystowskich: wódz, partia i milicja faszystowska. Instytucje tradycyjne symbolizują prawo, nowe – formalnie zalegalizowaną przemoc.

W myśli L. Sturza zwraca uwagę funkcjonalizm określający faszystowską politykę finansową i gospodarczą jako klasową, gospodarczo konserwatywną i narodowofaszystowską, atrakcyjną dla zagranicznych naśladowców i entuzjastów. Charakterystyczny jest także jego sceptycyzm wobec perspektywy powołania faszystowskiej międzynarodówki i rozprzestrzeniania się faszyzmu w Europie i Ameryce oraz optymizm, analogiczny do Crocego, prognozujący upadek faszystowskiej dyktatury. Sturzo analogicznie do Nittiego typologizuje faszyzm i bolszewizm jako zjawiska totalitarne.

3. Weryfikacja politycznych mitów i stereotypów

Gaetano Salvemini¹⁰² przeprowadza, interpretując faszyzm włoski, weryfikację związanych z jego genezą i funkcją politycznych mitów i stereotypów.

Możliwość wybuchu bolszewickiej rewolucji we Włoszech Salvemini uznaje za polityczną legendę.

Apologeci faszyzmu upowszechniają mit o decydującej roli faszystów w powstrzymaniu bolszewizmu i wybuchu rewolucji bolszewickiej we Włoszech w latach 1919–1920. Rozumują następująco: bolszewizm, zdobywając Włochy, byłby nie do powstrzymania i cała Europa pogrążyłaby się w „dezorganizacji i zniszczeniu” wskutek ekspansji rewolucji komunistycznej, natomiast Mussolini, ratując Włochy od bolszewizmu, ocalił od „katastrofy” cywilizację europejską¹⁰³.

Mit rewolucji

W rzeczywistości rewolucja typu komunistycznego była niemożliwa we Włoszech¹⁰⁴, przede wszystkim z przyczyn ekonomicznych¹⁰⁵. W latach 1919–1920 panowało tam jedynie „rewolucyjne podniecenie”, nie istniało „realne” niebezpieczeństwo rewolucji. W końcu 1920 roku „podniecenie” zaczyna opadać. Apogeum kryzysu przemija. Wprawdzie dochodzi wtedy do rozruchów, strajków oraz zamieszek z różnych przyczyn, lecz nie jest to jeszcze „zgubny” kryzys. Socjaliści reformiści oddziałują politycznie „moderująco” (w przeciwieństwie do „prowokacyjnych”

¹⁰² N. Tranfaglia, *Salvemini, Gaetano* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 579 i n.

¹⁰³ G. Salvemini, *The Fascist Dictatorship in Italy*, copyright 1927, Howard Fertig, Inc. Edition, New York 1967, s. 9.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 19.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 24.

akcji komunistów, anarchistów oraz Mussoliniego). Chrześcijańska demokracja przeciwstawia się „socjalistycznej presji”, wreszcie – system wyborczy „uspokaja i wyhamowuje stan podniecenia społecznego”¹⁰⁶.

Analiza przez Salveminiego sytuacji ekonomicznej Włoch uznaje za mistyfikację faszystowską tezę o panującej tam gospodarczej anarchii.

Propaganda faszystowska upowszechnia mit o „sparaliżowaniu przez bolszewicki zamęt”¹⁰⁷, w latach 1919–1920, życia gospodarczego Włoch. W rzeczywistości brak porządku nie był na tyle silny, aby sparaliżować produkcję, nie był też wyłącznie sprawcą cechą bolszewizmu. Główne przyczyny kryzysu zostały wywołane przez ekonomiczne następstwa wojny oraz trudności powojennej transformacji¹⁰⁸.

Rozważania Salveminiego wokół roli Mussoliniego negują jego zasługi w instytucjonalizacji politycznej faszystowskiego ruchu.

Budowa struktur organizacyjnych faszyzmu nie jest dziełem Mussoliniego (przeciwnie niż „nieskonsolidowany” ruch z lat 1919–1920, za pomocą którego zdobyto władzę w październiku 1922 roku). Przeniesieni w stan spoczynku oficerowie, urlopowani policjanci, agenci, przemysłowcy i posiadacze ziemscy oraz intelektualiści z klas średnich zakładali w miastach struktury organizacyjne partii faszystowskiej. Strukturom partyjnym, uzbrojonym i zdyscyplinowanym przez autorytety wojskowe, subsydiowanym przez „dorobkiewiczów” wojennych, policja i urzędnicy zapewniali bezkarność, niosąc pomoc z ukrycia. Mussolini natomiast dominuje politycznie, otoczony entuzjazmem młodzieży. Dla młodej generacji jest on wodzem (*il Duce*), „zbawcą”, „pośłańcem Bożym”, człowiekiem „przeznaczenia”. Nie jest on jednak twórcą ruchu faszystowskiego, lecz propagatorem faszystowskiego „mistycyzmu”¹⁰⁹.

W analizie „marszu na Rzym” Salvemini uzasadnia tezę o pozornie rewolucyjnym jego charakterze.

W rzeczywistości „marsz na Rzym” nie był rewolucją, lecz zamachem stanu (*coup d'état*), propagandowo przedstawianym jako wyraz spontanicznych działań „czarnych koszul”. Zamach stanu, skierowany nie przeciwko bolszewizmowi, lecz przeciwko parlamentowi i królowi, przeprowadziły „czarne ręce” wojskowych. W konsekwencji Włochy nie mają już „wolnych i przedstawicielskich” instytucji, lecz dyktaturę. Nie mają już króla, lecz „więźnia wojennego” z tytułem króla¹¹⁰. Cel polityczny faszystów jest dla Salveminiego ewidentny. W przeciwieństwie

Institucjo-
nalizacja
faszyzmu

Faszystowski
zamach stanu

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 35.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 101.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 113–114.

do konserwatystów dążą do zlikwidowania wolnych, przedstawicielskich i demokratycznych instytucji, gdyż „faszyzm jest bolszewizmem ekstremalnej prawicy, tak jak bolszewizm jest faszyzmem ekstremalnej lewicy”¹¹¹.

Ocena polityczna przez Salveminię milicji faszystowskiej uzasadnia tezę o spełnianiu przez nią funkcji narzędzia dyktatury.

*Milicja
faszystowska*

Faszystowska milicja nazywa siebie „superfaszyzmem”. Uzbrojona, wyekwipowana i utrzymywana z pieniędzy podatników, podporządkowana premierowi stanowi główną podporę partii faszystowskiej. Król, „więzień wojenny”, dokonuje wyłomu w konstytucji, sankcjonując jej utworzenie w sposób pozaparlamentarny. Milicja sprawuje funkcję „oficjalną i legalną”, udzielając pomocy policji i karabinierom w utrzymaniu pokoju publicznego, oraz funkcję „półoficjalną i nielegalną”, tłumiąc bezwzględnie opozycję wobec dyktatury¹¹². *Militia* jest umundurowana, pełniąc służbę publiczną lub biorąc udział w oficjalnych uroczystościach, lecz pozostaje nieumundurowana, gdy jej funkcjonariusze, już nie milicjanci, lecz bojówkarze (*squadristi*), „idą palić, bić lub mordować”. Faszyści systematycznie stosują nielegalną przemoc¹¹³. Działania milicji faszystowskiej są dualistyczne. Legalne utrzymywanie pokoju publicznego i nielegalne stosowanie represji wobec opozycji, „logicznie i moralnie” sprzeczne, w praktyce jest wzajemnie komplementarne¹¹⁴.

W refleksji nad statusem politycznym Mussoliniego Salvemini uzasadnia tezę o sprawowaniu przezeń funkcji dyktatora.

Dyktatura

Polityczny sukces Mussoliniego wyraża „tryumf dyktatury nad opozycją”; Mussolini posiada rozwinięte w „wysokim stopniu” kwalifikacje przywódcze, posługując się brutalną przemocą wobec swoich przeciwników. Antyfaszyści nieuzbrojeni zostali „zgnieceni siłą” dyktatury, która „ubezwłasnowolnia” antyfaszystowskie partie polityczne¹¹⁵.

W analizie sytuacji politycznej antyfaszystów Salvemini wskazuje na brutalny charakter dyktatury i podkreśla rozczarowanie postawą króla. Przywódców grup opozycyjnych wyróżnia, mimo stałego zagrożenia przemocą, osobista odwaga (Amendola umiera wskutek pobicia). Wielu z grona 150 tworzących opozycję deputowanych nie przejawia „ducha wojowniczego”. Najbardziej wpływowi opozycjoniści oczekiwali złudnie, że król – szef armii – skorzysta z przysługujących mu uprawnień konstytucyjnych: powoła rząd ministrów-generałów, wprowadzi stan wojenny, rozwiąże milicję faszystowską, zmuszając wszystkie

Opozycja

¹¹¹ *Ibidem*, s. 114.

¹¹² *Ibidem*, s. 164–166.

¹¹³ *Ibidem*, s. 178.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 179.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 227.

partie polityczne do poszanowania konstytucji. Król – „więzień wojenny” – niepewny lojalności swych, w większości powiązanych z faszystami, generałów akceptuje jednak (4 stycznia 1925 roku) rezygnację ministrów-dysydentów i przyjmuje, przedłożone przez Mussoliniego, nowe nominacje¹¹⁶. Opozycja ukształtowana w poszanowaniu życia ludzkiego, przyzwyczajona do tradycyjnych zasad demokracji, staje się od 3 stycznia 1925 roku faktycznie „martwa”, niezdolna do skutecznego oporu metodom stosowanym przez faszystów. Mussolini brutalnie atakuje przeciwników w sposób dla nich „nieoczekiwany”, stosując notoryczną przemoc¹¹⁷.

Interpretacja faszyzmu Salveminiego charakteryzuje się historyczną metodą analizy zjawiska oraz pozytywistyczną jego rekonstrukcją poprzez weryfikację mitów i stereotypów politycznych na podstawie faktów. Ujmuje istotę faszyzmu w całej jego społecznej złożoności jako ruchu społecznego i instytucji politycznych, za którym opowiedziały się realne siły i interesy. Zawiera także wnikliwe socjologiczne oceny, demaskuje metody zdobycia władzy przez faszystów i sposoby jej sprawowania. Należy do grona interpretacji faszyzmu jako zjawiska antyliberalnego i antydemokratycznego, korzystającego z pozorów legalności, zastępującego prawo antykonstytucyjną, permanentną przemocą.

---

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 285.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 287.

Rozdział XVII

Faszyzm jako zagrożenie demokracji

Filippo Turati¹¹⁸ – socjalistyczny ideolog i polityk – interpretuje genezę włoskiego faszyzmu na tle tendencji społecznych występujących w państwach kapitalistycznych¹¹⁹.

Faszyzm nie jest zjawiskiem o cechach specyficznie włoskich, lecz jest zjawiskiem europejskim. We Włoszech nastąpiła jedynie charakterystyczna kumulacja faszystogennych warunków, rozwijających faszyzm w skali makro. Jak w „laboratorium” zachodzą tu szczególnie nasilone procesy społeczne, prowadzące do wystąpienia faszyzmu w „czystej postaci”. Fenomen faszyzmu pojawia się wskutek kumulacji różnych przesłanek, chociaż żadna z nich nie jest wyłączną jego przyczyną sprawczą. Faszyzm jako doświadczenie społeczne jest „organicznym i trwałym czynnikiem społecznej struktury, na trudny do przewidzenia okres (...)”, jego likwidacja w przyszłości będzie wymagać zastosowania „środków drastycznych”¹²⁰.

Ocena przez Turatiego historycznej istoty faszyzmu jest związana z wojną. Powstaje nowa typologicznie sytuacja; kompetencje państwa genetycznie liberalnego ulegają zmianom.

Wojna doprowadza do utworzenia nieznanej systemom liberalno-kapitalistycznym dyktatury, która zawiesza funkcjonowanie systemu demokratycznego oraz ogranicza wolną gospodarkę. Wojna wyciska także piętno na psychice społecznej i przyzwyczajają do: korzystania z broni, stosowania przemocy oraz egzekucji. Pojawiają się „makabryczne żarty” i „karne ekspedycje”, działania amoralne są pozorowane na „patriotyczne i narodowe”, ludzkie życie przestaje być w cenie¹²¹. W tej patologicznej atmosferze wyrasta faszyzm¹²².

*Faszyzm
jako zjawisko
europejskie*

*Patologia
społeczna*

¹¹⁸ S. Neri Serneri, *Turati, Filippo* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 745 i n.

¹¹⁹ F. Turati, *Faschismus, Sozialismus, Demokratie*, tłum. z j. włoskiego E. Nolte [w:] *Theorien...*, s. 143–155.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 143.

¹²¹ *Ibidem*, s. 144.

¹²² *Ibidem*.

Analiza przez Turatiego wojny odsłania jej następstwa polityczno-społeczne.

Kombatanci

Konsekwencją psychologiczną wojny jest proces „alienacji społecznej” kombatantów, domagających się przywilejów z tytułu udziału w wojnie. Przeciwni egalitarnym wartościom i włączeniu się w normalne życie pragną kontynuacji „zwyczajów wojennych”. W warunkach pokojowych dążą do prowadzenia „wojny domowej”. Początkowo deklarują cele obrony interesów powracających z frontu weteranów, następnie przekształcają się w *Fasci di Combattimento*. Obiektem walki staje się ich własny kraj i współobywatele. Wskutek kryzysu gospodarczego, braku pracy i ogólnego zubożenia społeczeństwa rozszerza się na inne warstwy społeczeństwa specyficzny stan świadomości. Dorastająca młodzież staje się podatna na przejmowanie i akceptowanie postaw kombatanckich. W wyniku kumulacji różnorodnych przesłanek kształtuje się typ ludzi „zdeklasowanych z konieczności lub z wyboru”¹²³.

Skutki wojny

Ocena przez Turatiego skutków wojny wskazuje na jej konsekwencje gospodarcze.

Udział w wojnie doprowadza do zubożenia państw europejskich, do radykalnego osłabienia ich potencjału gospodarczego i poszukiwania środków na rekonstrukcję gospodarki, generując istotne koszty społeczne. Wyjście z kryzysowej sytuacji wymagało poważnego wysiłku. Kraje takie jak Włochy, ubogie w kapitał, określane jako „narody proletariackie”, szczególnie dotkliwie zostają dotknięte kryzysem powojennym. Zdolności eksportowe Włoch są wyraźnie ograniczone, równocześnie zaś Włochy ponoszą znaczne wydatki na kosztowny import surowcowy. Ani plutokracja – „pasożytniczy wielki przemysł i własność ziemska”¹²⁴, ani drobna burżuazja nie chcą ponosić kosztów odbudowy gospodarki, przerzucając ich ciężar na świat pracy.

Równocześnie plutokracja zmierza przede wszystkim do pozbawienia świata pracy demokratycznych praw wyborczych, wolności słowa, prasy, zrzeszania się oraz strajku. Nie wystarcza jej już „zwykłe zaciśnięcie pasa”, domaga się zlikwidowania w sposób brutalny demokracji, konstytucjonalizmu oraz praw robotniczych. Monarchia konstytucyjna zostaje „ubezwłasnowolniona” i podporządkowana „bandytom”. Przy zastosowaniu współczesnych metod terroru i represji odnawiają się ekonomiczne i polityczne formy typowe dla średniowiecza”¹²⁵. W specyficznych powojennych warunkach wobec indolencji rządów oraz słabości demokracji występuje zbieżność interesów plutokracji i „zdeklasowanych”.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 145.

¹²⁵ *Ibidem*.

Plutokracja nie jest jednak w stanie samodzielnie bez masy „niezadowolonych”, zdolnych do aktów gwałtu i przemocy, przeprowadzić radykalnych działań politycznych. W takiej sytuacji faszyzm, mając zapewnioną „bezkarność”, rozwija się i „tryumfuje” we włoskiej wojnie domowej¹²⁶.

Ocena przez Turatiego roli politycznej bolszewizmu zawiera tezę o stymulowaniu przez bolszewizm rewolucji.

Ruchy rewolucyjne (w Niemczech i na Węgrzech) są przejawem oddziaływania na Europę „bolszewickiego mitu”. Hasła nadania chłopom ziemi i zapewnienia robotnikom współrzędzenia fabrykami są przyrzeczeniami „nadmiernymi i przesadnymi, poczynionymi w klimacie wojny”¹²⁷. Masy społeczne zostają zafascynowane mitem szybkiej odnowy ekonomicznej i radykalnej poprawy swej sytuacji życiowej, a nawet dobrobytu, w sytuacji wymagającej wyrzeczeń ekonomicznych, w trudnych warunkach powojennej odbudowy. Panują nastroje „mesjanistycznej euforii” oraz iluzja, że „rosyjski fenomen można przenieść do krajów o odmiennych zasadniczo stosunkach”¹²⁸. „Fala bolszewicka” nie omija również *Italii*; jej wyrazem są „czerwony tydzień” w Rumunii, akcje wymuszające obniżki cen w sklepach oraz „notoryczne strajki”. Sukcesy osiągnięte w wyniku tych działań nie zostają zalegalizowane w sposób konstytucyjno-prawny i ustawowy. Jako pozorne zwycięstwa osiągają skutki odwrotne od zamierzonych. Proletariat nie zostaje przygotowany ani technicznie, ani też politycznie do wykorzystania tych sukcesów, gdyż stopień ekonomicznego rozwoju Włoch nie odpowiada tym sukcesom obiektywnie. Strajki okupacyjne robotników, głównie metalowców, w obronie interesów płacowych robotników, przeciwdziałające lokautom, jedynie osłabiły ruch socjalistyczny. Przypisywanie tym wydarzeniom „charakteru potencjalnie rewolucyjnego” jest zupełnie bezpodstawne¹²⁹.

Z analizy przez Turatiego propagandy faszystowskiej wynika teza o mistyfikowaniu przez nią historii powojennych Włoch.

Wbrew swym początkowym założeniom programowym faszyzm „ostatecznie kupiony przez reakcję”, gdy „gorączka bolszewicka” już opadła, występuje jako rzecznik obrony Italii przed grożącą jej anarchią¹³⁰. Wysiłek rządu przywraca stopniowo porządek i dyscyplinę. Finanse i ekonomia wkraczą na drogę równowagi. Faszyzm przychodzi zwycięzcom z pomocą „w ostatniej chwili”, walcząc z „bałaganem, do którego wywołania przyczynił się w istotnym stopniu”¹³¹. Klasy

*Wpływ
bolszewickiej
frazzeologii*

*Mitologia
faszystowska*

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 146.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 147.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*.

posiadające dążą do „prewencyjnego odwetu” za „filobolszewickie ekscesy”, a drobnomieszczaństwo, głównie sklepikarze, obawiają się konkurencji ze strony spółdzielni robotniczych i zazdroszczą im relatywnie wysokich płac. „Bolszewicka fala”, warunkująca współpracę „plutokratyczno-faszystowską”, służy faszyzmowi za pretekst przedstawiania się zbawcą Italii¹³². Wtedy powstaje „bezwstydną legenda” o faszyzmie jako „zbawcy i protagoniście odbudowy” powojennych Włoch¹³³, legitymizująca jego polityczną funkcję.

Ocena przez Turatiego oddziaływania profaszystowskiej legendy wskazuje na kryzys demokracji jako jego źródła.

*Kryzys
polityczny*

Tradycyjny model parlamentarnej demokracji kontrastuje z realiami współczesnych, określonych przez „stały wzrost zadań państwa” i „narastanie sprzeczności klasowych”¹³⁴, stosunków polityczno-społecznych. „Gigantyczne” oligarchie finansowe wpływają nie tylko na stosunki wewnętrzne państwa, lecz także na relacje międzynarodowe. Życie polityczne ulega degeneracji wskutek „stałych walk partyjnych, słabości i braku stabilizacji rządów” oraz narastania „imperialistycznych tendencji”¹³⁵. Zaostrzenie się kryzysu parlamentarnej demokracji w związku z wojną i okresem powojennym zbiega się, stanowiąc przesłankę narodzin faszyzmu, z „nostalgią za silną władzą i renesansem neomistycznych” ideologii zawierających mit „nadludzi”¹³⁶.

Klasyfikacja przez Turatiego systemu faszystowskiego wskazuje na antydemokratyczny jego charakter.

*Faszystowski
totalitaryzm*

W walce z faszyzmem istotne jest właściwe zrozumienie przez społeczność międzynarodową charakteru faszyzmu i wyprowadzenie odpowiednich wniosków z popełnionych przez niefaszystów „błędów” w powojennych Włoszech. Konieczne jest także powszechne uświadomienie zagrażającego demokracji i współczesnej cywilizacji niebezpieczeństwa. Faszyzm tylko początkowo jest siłą antykomunistyczną, antysocjalistyczną, skierowaną przeciwko organizacjom proletariackim¹³⁷. Wkrótce wystąpi przeciwko wszystkim partiom politycznym i klasom. Nawet przeciwko tym, dzięki którym doszedł do władzy. Stając się systemem totalitarnym, faszyzm występuje przeciwko zasadom ustroju liberalnego i demokratycznego. Ekspansja faszyzmu w Europie i w świecie doprowadzi do ustanowienia podziałów klasowych; „garstce panów zostaną

¹³² *Ibidem*, s. 148.

¹³³ *Ibidem*, s. 147.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 148.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 149.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 150.

przeciwstawione masy niewolników”¹³⁸. Nastąpi ostateczna klęska idei i instytucji demokratycznych¹³⁹.

Wizja Turatiego antydemokratycznej perspektywy politycznej ma charakter instruktywny.

Sukces faszyzmu w Italii posłuży jako nauka i przestroga dla socjalistów, ruchu zawodowego oraz mas. Socjalistów wyleczy z „pacyfistycznych iluzji i nadziei”¹⁴⁰ na zsymplikowane osiągnięcie wyższych form życia społecznego. Ruch zawodowy nauczy rezygnacji z „pasywnego agnostycyzmu”¹⁴¹, w formie walki o płace i czas pracy oraz strajków. Masy wyleczy z „demagogicznej utopii” i maksymalistycznego ekstremizmu. Ekstremizm nie prowadzi jednak do pokonania, lecz do „rozwścieczenia” wroga. Spycha część społeczeństwa, wbrew jego rzeczywistym interesom, w objęcia reakcji. Rozwój faszyzmu także dowodzi, że klasy posiadające państw kapitalistycznych dążą do zachowania przywilejów¹⁴².

Program Turatiego walki z faszyzmem precyzuje jej cele w skali międzynarodowej, postulując:

- zreformowanie systemów demokratycznych na „uzbrojone i czujne”, zdolne do obrony przed grożącym wojną faszyzmem;
- przeprowadzenie przez państwa demokratyczne moralnego, ekonomicznego i politycznego „bojkotu” Włoch faszystowskich oraz zwalczanie faszyzmu w skali globalnej¹⁴³;
- przekształcenie demokracji politycznej w demokrację ekonomiczną, zapewniające udział robotników we władzy;
- wzmocnienie siły i autorytetu *Ligi Narodów* i przekształcenie jej w międzynarodowy parlament jako instytucji ponadpaństwowej, służącej idei sprawiedliwości i przewyższania „walczących egoizmów”¹⁴⁴;
- zaktywizowanie działalności międzynarodówki robotniczej (w Zurychu) i przekształcenie jej w międzynarodowy parlament pracy, a także przewyższenie „dualizmu” politycznego i zawodowego zachodnich międzynarodówek¹⁴⁵.

Interpretacja F. Turatiego faszyzmu jest charakterystycznym, powstałym w okresie sprawowania przez faszystów władzy w Italii dokumentem ideologicznym włoskiego antyfaszyzmu. Ma charakter ideowo-

*Doświadczenia
faszyzmu*

*Program
zwalczania
faszyzmu*

¹³⁸ *Ibidem*, s. 151.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 152.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 150–151.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 154.

-politycznej i socjohistorycznej ekspertyzy. Wyjaśnia istotę faszyzmu i wskazuje metody jego eliminacji. Traktuje faszyzm jako zjawisko patologiczne, europejskie, historyczne, uwarunkowane klasowo i społeczno-ekonomicznie, psychologicznie oraz ideowo-politycznie. Genezę faszyzmu charakteryzuje poprzez ustalenie podstawowych, wzajemnie skumulowanych przyczyn sprawczych: następstwo wojny, stan świadomości „zdeklasowanych” warstw i grup społecznych, interes wielkiej burżuazji, kryzys demokracji i parlamentaryzmu oraz wzrost nastrojów rewolucyjnych. Wyraża światopogląd polityczny nierewolucyjnego, demokratycznego socjalizmu, realnie zakładający, że konfrontacja z reżimem faszystowskim przybierze charakter drastyczny. Interpretacja genezy faszyzmu dokonana przez Turatiego jest zbieżna z interpretacją jego genezy zaprezentowaną przez Salveminię w związku z oceną funkcji propagandy faszystowskiej, głoszącej mit o ocaleniu przez faszyzm Włoch przed rewolucją (Salvemini) i anarchią (Turati).

W postulowanym przez Turatiego programie antyfaszystowskim najbardziej oryginalna jest myśl o konieczności przeciwstawienia się faszyzmowi w skali międzynarodowej w celu zapobieżenia wojnie i obrony współczesnej cywilizacji.

Rozdział XVIII

Faszyzm jako dyktatura kapitalistycznej reakcji

1. Zjawisko międzynarodowe

Poglądy na faszyzm Antonia Gramsciego, komunistycznego polityka i ideologa, ulegały – jak podkreśla analizujący je historyk Renzo De Felice – modyfikacji.

A. Gramsci pod koniec 1920 roku uznał bowiem faszyzm za zjawisko międzynarodowe, niebędące jedynie włoskim fenomenem o antyproletariackim charakterze, związanym z istotą kapitalizmu. W 1921 roku Gramsci określał faszyzm rewolucją najniższych grup włoskiego mieszczaństwa, narzędziem polityki drobnej, będącej na usługach kapitalizmu, burżuazji, agrariuszy i sił kontrrewolucyjnych. Sądził on także, że ofensywa proletariatu spotkała się z sojuszem reakcji, w której skład weszli: faszyści, popolari i socjaliści¹⁴⁶.

Ponadto A. Gramsci wyróżniał faszyzm parlamentarny i bezkompromisowy. Ten pierwszy, związany z Mussolinim, z warstwami średnimi, urzędnikami, drobnym handlem oraz przemysłowcami, był potencjalnie zdolny do politycznej współpracy z socjalistami i popolarami. Ten drugi natomiast, antyproletariacki, był zdecydowany zbrojnie bronić interesów kapitału agrarnego¹⁴⁷.

Następnie A. Gramsci doszedł do wniosku, że burżuazja przemysłowa zajmowała w latach 1921–1922 stanowisko opozycyjne wobec faszyzmu, zaś po marszu na Rzym faszyści nie podporządkowali sobie instytucji decydujących o sile burżuazji, m.in. banków oraz struktur organizacyjnych przemysłu¹⁴⁸.

---

¹⁴⁶ R. De Felice, *Interpretacje faszyzmu*, tłum. M. De Rosset-Borejsza, przedmową opatrzył J.W. Borejsza, Warszawa 1976, s. 170.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 171.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

2. Organ „klasowo uświadomionej” części burżuazji

Amadeo Bordiga 16 listopada 1922 roku na dwunastym plenarnym posiedzeniu IV Kongresu *Kominternu* charakteryzował faszyzm jako kontrrewolucję.

Faszyzm nie jest „najciemniejszą” częścią reakcji, lecz organem najbardziej doświadczonej, w pełni klasowo uświadomionej części burżuazji¹⁴⁹. Siła faszyzmu opiera się przede wszystkim na trzech czynnikach: 1) na aparacie, bez którego nie mógłby istnieć; 2) na wielkiej burżuazji i wielkich posiadaczach ziemskich oraz 3) na zdolności przyciągania klas średnich i drobnej burżuazji, jak również, w pewnym stopniu, robotników oraz intelektualistów nastawionych bezpośrednio po wojnie pacyfistycznie, obecnie zasilających obóz nacjonalistyczny¹⁵⁰. Wódz faszystów Mussolini, dążąc do konsolidacji rozproszonych sił burżuazji, posługuje się tradycyjnymi pojęciami narodu i ojczyzny; krytykuje socjalizm, demokrację oraz parlamentaryzm, co także „grozi zawieszeniem” gwarancji demokratycznych¹⁵¹. Wskutek rozbicia partyjnego dalszy rozwój wydarzeń politycznych determinują: brak stabilnej większości we włoskim parlamencie, kryzys aparatu państwa oraz potrzeba odnowy przez silnie scentralizowane „przywództwo klasowe” kierownictwa instytucji państwa¹⁵². W nowej sytuacji politycznej burżuazja przywiązuje główne znaczenie do „jedności i trwałości” organizacji faszystowskiej. Włoska „kontrrewolucja” utworzyła partię sprawującą dyktaturę z istniejącą już tylko teoretycznie wolnością prasy. Faszystowskiego zamachu stanu jednak „nie należy przeceniać”. Wydarzenia w Italii nie są „aż tak tragiczne, jak niektórzy sądzą”¹⁵³.

W styczniu 1923 roku Mussolini dokonał masowych aresztowań komunistów; aresztowano także Bordigę oraz część kierownictwa partii komunistycznej. Nowe jej kierownictwo: A. Gramsci, P. Togliatti, M. Scoccimarro oraz E. Gennari, powstało w latach 1923–1924. Przyjęło w walce z faszyzmem taktykę „jednolitofrontową”. W 1924 roku, przed wyborami do parlamentu, partia komunistyczna wystąpiła z ideą podjęcia wspólnej walki wyborczej; partia socjalistyczna odrzuciła tę propozycję¹⁵⁴.

---

¹⁴⁹ Zob. *Komintern und Faschismus 1920–1940. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus*, Herausgegeben und kommentiert von T. Pirker, Stuttgart 1965, s. 112.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 113.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 114.

¹⁵⁴ K. Kawecka, *Włoska Partia Komunistyczna* [w:] *Partie komunistyczne i robotnicze świata. Zarys encyklopedyczny*, wstępem opatrzył R. Frelek, zespół autorski: T. Bartkowski,

Podczas związanego z zamordowaniem (10 czerwca 1924 roku) socjalisty G. Matteottiego „kryzysu awentyńskiego”¹⁵⁵ A. Gramsci wystąpił z ideą ogłoszenia strajku generalnego¹⁵⁶ i przekształcenia opozycji awentyńskiej¹⁵⁷ w antyparlament. Wobec sprzeciwu pozostałych ugrupowań politycznych partia komunistyczna wycofała się z bloku awentyńskiego¹⁵⁸.

Polityka represji wobec antyfaszystowskiej opozycji wymusiła zmiany. Partia komunistyczna kontynuowała działalność w konspiracji, a także na emigracji we Francji, gdzie przeprowadzała partyjne kongresy¹⁵⁹.

3. „Ruch zbrojnej reakcji”

Na obradującym w Lyonie w styczniu 1926 roku III Kongresie Włoskiej Partii Komunistycznej opracowano tzw. *tezy lionskie*¹⁶⁰. Teza piętnasta analizowała faszyzm jako zjawisko antyrobotnicze.

Faszyzm to „ruch zbrojnej reakcji”, usytuowany w ramach „(...) tradycyjnej polityki włoskich przywódców i walki kapitalizmu przeciwko klasie robotniczej”, mający na celu osłabienie klas pracujących oraz ich dezintegrację¹⁶¹.

Faszyzm popierają „(...) wszystkie bez różnicy stare grupy przywódców (...)”¹⁶², głównie zagrożeni przez plebs wiejski obszarnicy. Drobnomieszczaństwo miejskie i nowa burżuazja wiejska, powstałe wskutek przemian w strukturze własności ziemskiej, stanowią bazę społeczną faszyzmu. Zdobycie władzy jest następstwem osiągnięcia przez faszystów integracji ideologicznej i organizacyjnej w formie ożywionych tradycją wojenną struktur wojskowych (*arditismo*). Faszyzm nie ma charakteru

---

A. Czerniawska, Z. Grabowski, A. Halimarski, J. Janiszewski, K. Kawecka, N. Kołomejczyk, R. Kurowski, M. Ławacz, M. Malinowski, E. Michałowska, H. Sobieski, A. Sudoł, B. Sujka, S. Szafarz, E. Umiejewski, J. Wieliński, T. Wilman-Kurecka, B. Wizimirski, T. Wrębiak, komitet redakcyjny: H. Sobieski, B. Sujka, S. Szafarz, M. Zwolakowa, Warszawa 1978, s. 511.

¹⁵⁵ *Komintern...*, s. 122.

¹⁵⁶ K. Kawecka, *Włoska...*, s. 511.

¹⁵⁷ Ch.F. Delzell, *Mussolini's Enemies...*, s. 20.

¹⁵⁸ G. Amendola, *Der Antifaschismus in Italien. Ein Interview von Pietro Melograni mit einem Nachwort von Jens Petersen*, Stuttgart 1977, s. 59. Wywiad przetłumaczony z j. niemieckiego przez T. Rafalskiego.

¹⁵⁹ J.A. Gierowski, *Historia...*, s. 606.

¹⁶⁰ G. Amendola, *Der Antifaschismus...*, s. 63–64.

¹⁶¹ R. De Felice, *Interpretacje...*, s. 202–203.

¹⁶² *Ibidem*.

rewolucyjnego. Nowa, skupiająca się wokół faszyzmu, klasa, o mentalności kapitalistycznej, jednoczy obóz „reakcji”: w jeden scentralizowany organizm polityczny, kierujący „(...) partią, rządami i państwem”¹⁶³. Gwarantuje faszyzmowi, przeciwdziałającemu rewolucji, poparcie najbardziej reakcyjnych odłamów burżuazji przemysłowej i obszarnej¹⁶⁴.

Radykalizacja dyktatury doprowadza do kryminalizacji opozycji¹⁶⁵. A. Gramsci został skazany w 1928 roku, w antykomunistycznym procesie przed *Trybunałem Specjalnym*, na długoletnie, ciężkie więzienie. Zwolniony w stanie zupełnego wyczerpania wkrótce (w roku 1937) zmarł¹⁶⁶.

4. „Najbardziej konsekwentny” system reakcji

Palmiro Togliatti, czołowy polityk włoskiego i międzynarodowego ruchu komunistycznego, stał się głównym ideologiem partii analizującym genezę i istotę faszyzmu w kategoriach klasowych.

Faszyzm
jako system
reakcji

Faszyzm jest najbardziej konsekwentnym systemem reakcji. Przesłanką jego narodzin jest, zdaniem Togliattiego, kapitalizm. Totalne stłumienie swobód demokratycznych odpowiada stabilizacji „kapitalistycznego reżimu włoskiego”¹⁶⁷. Drobnomieszczaństwo wiejskie i miejskie stanowi początkową bazę społeczną faszyzmu, a więc „(...) co najwyżej średnie chłopstwo” oraz „rozdrażnieni” przez socjalistów ekonomowie i dzierżawcy, niektórzy robotnicy, rzemieślnicy i handlarze oraz „(...) element zdeklasowany przez wojnę (byli urzędnicy, inwalidzi, żołnierze oddziałów szturmowych, ochotnicy)”¹⁶⁸. Istotną rolę polityczną w rozwoju faszyzmu odegrały motywacje antyproletariackie bazy społecznej faszyzmu, głównie drobnomieszczaństwa włoskiego. Drobnomieszczaństwo nie dążyło do ustanowienia dyktatury wielkiego kapitału przemysłowego i finansowego, przejawiając tendencje antykapitalistyczne. Decydującą rolę w ewolucji faszyzmu, w kierunku zdecydowanie „reakcyjnym”, odgrywa wielka własność – burżuazja i ziemiaństwo. Faszyzm sięga po władzę, wypracowując i zachowując oryginalne cechy autonomicznego ruchu politycznego. Zdobycie władzy przez faszyzm określa ostatecznie

¹⁶³ *Ibidem*, s. 203.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Komintern...*, s. 128 i 131.

¹⁶⁶ J. Gierowski, *Historia...*, s. 607.

¹⁶⁷ P. Togliatti, *A proposito del fascismo*, (1928): cyt. w: R. De Felice, *Interpretacje...*, s. 203.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 204.

jego profil polityczno-społeczny. Faszyzm nie tylko jest narzędziem „reakcji i represji”, lecz także formą „(...) zjednoczenia politycznego wszystkich warstw rządzących: kapitału finansowego, wielkiego przemysłu, ziemiaństwa”¹⁶⁹. Istotnej ewolucji ulega również partia faszystowska. Zatraca charakterystyczne dla genezy faszyzmu cechy autonomicznego ruchu społecznego warstw pośrednich, stając się partią polityczną zintegrowaną „ze strukturą ekonomiczną i polityczną klas rządzących”¹⁷⁰.

W pierwszych miesiącach 1935 roku P. Togliatti prowadził w Szkole Leninowskiej w Moskwie przeznaczone dla włoskich kadr¹⁷¹ wykłady o faszyzmie, interpretując jego polityczne funkcje¹⁷².

Przeciwnikami partii komunistycznych są trzy główne organizacje: faszystowskie, socjaldemokratyczne oraz katolickie. Natomiast należące do tych organizacji masy pracujące są potencjalnymi sojusznikami komunistów¹⁷³. Cechy faszyzmu sformułowane na XIII Plenum *Międzynarodówki Komunistycznej* wyrażają optymalną jego definicję; faszyzm jest „jawną i terrorystyczną dyktaturą skrajnie reakcyjnego, szowinistycznego oraz imperialistycznego kapitału finansowego”¹⁷⁴. Na leninowskie pojęcie imperializmu, warunkujące poznanie faszyzmu, składa się głównie:

- centralizacja produkcji i kapitału o decydującej roli w życiu gospodarczym;
- połączenie kapitału bankowego z kapitałem przemysłowym;
- budowa oligarchii przy wykorzystaniu kapitału finansowego;
- fundamentalna rola eksportu kapitału oraz konstrukcja międzynarodowych zrzeszeń monopolistycznych¹⁷⁵.

Zasadniczym przemianom w ekonomii towarzyszą także „reakcyjne” przekształcenia „(...) wszystkich burżuazyjnych instytucji politycznych (...)”, a ich „(...) najbardziej konsekwentną realizacją” jest faszyzm¹⁷⁶. Pojawienie się faszyzmu wynika z interesu klasowo-ekonomicznego burżuazji do maksymalizacji zysków i optymalizacji „(...) formy wywierania silnego nacisku na masy pracujące”¹⁷⁷. Koncentracja monopolu osiąga „apogeum”, a dotychczasowe formy sprawowania władzy są przeszkodą

---

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. 205.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ A. Agosti, Togliatti, Palmiro [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 730.

¹⁷² R. De Felice, *Interpretacje...*, s. 206; P.G. Zunino, *Interpretazione e memoria del fascismo. Gli anni del regime*, Roma–Bari 2000, s. 94.

¹⁷³ P. Togliatti, *Podstawowe cechy dyktatury faszystowskiej (1935)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie...*, s. 132.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 135.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 136.

w ich dalszym rozwoju. Burżuazja zmuszona do przejścia „na pozycje reakcyjne” sięga po „narzędzie faszyzmu”. Przejście od demokracji burżuazyjnej do dyktatury faszystowskiej nie jest jednak procesem koniecznym i nieuniknionym; imperializm „(...) nie musi nieuchronnie (...)”¹⁷⁸ wygenerować systemu faszystowskiego, natomiast może implikować jego genezę lub tylko tendencje faszystowskie, tak jak w *Stanach Zjednoczonych*, *Wielkiej Brytanii* oraz *Francji*¹⁷⁹.

Ustanowienie dyktatury faszystowskiej jest przede wszystkim uzależnione od stopnia „bojowości klasy robotniczej”, jak również od stanu jej świadomości i organizacji politycznej; od zdolności klasy robotniczej do obrony instytucji demokratycznych. Opór proletariatu utrudnia obalenie tych instytucji, a „walka w obronie instytucji demokratycznych (...) staje się walką o władzę”¹⁸⁰. Faszyzm jest synonimem „reakcji i terroru”. Skierowany „przeciwko klasie robotniczej” opiera się „na nowej bazie” – masach drobnomieszczańskich. Dyktatura faszystowska dąży, mobilizując burżuazję i drobnomieszczaństwo, do zorganizowania masowej formy ruchu¹⁸¹.

Partia popełniła szereg błędów politycznych. Nie przeszkodziła jeszcze przed marszem na Rzym wielkiej burżuazji „(...) w pozyskaniu (...) mas niezadowolonego drobnomieszczaństwa”¹⁸², głównie kombatanatów, dotychczas ubogich bogacących się chłopów – w następstwie wojny – „zdeklasowanych”. Nie rozumiała istoty tego ogólnowłoskiego i masowego zjawiska, które wykorzystwała przeciwko klasie robotniczej. Mylnie oceniła istotę dyktatury faszystowskiej, wiążąc ją „(...) ze słabością kapitalizmu”¹⁸³. Pojawienie się faszyzmu we Włoszech świadczy „o głębokim kryzysie” bynajmniej nie słabego kapitalizmu, lecz o narastaniu procesu rewolucyjnego, któremu burżuazja pragnie się przeciwstawić. Mobilizacja drobnomieszczaństwa prowadzi do umocnienia się burżuazji, umożliwiając jej sprawowanie władzy za pomocą innych, niż demokratyczne, metod¹⁸⁴.

Ideologia faszyzmu wyraża eklektyczny zbiór różnych wątków i myśli politycznych. Charakteryzuje ją typowy dla wszelkich ruchów faszystowskich „zaciekły nacjonalizm”, w Niemczech spotęgowany przez przegraną wojnę, przyciągający „szerokie rzesze”¹⁸⁵. Wsparty na zasadzie współpracy klas korporacjonizm „(...) nie jest wynalazkiem faszyzmu,

---

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 137.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 137, 138.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 140.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 141.

ale socjaldemokracji”¹⁸⁶. Ideologia faszystowska nawiązuje do tradycji socjaldemokratycznych. Pozornie przewyższa kapitalizm, nadając mu jedynie cechy zorganizowane¹⁸⁷. Natomiast komunistom „podkrada” koncepcję gospodarki planowej. Ideologia faszystowska zespala w całość, „(...) w walce o dyktat nad masami pracującymi (...)”, różne prądy, dążąc do budowy „ruchu masowego”¹⁸⁸. Nacjonalistyczna część ideologii faszystowskiej służy „bezpośrednio” burżuazji, pozostała – spełniając funkcję spoiwa – jedynie pośrednio. W faszystowskiej ideologii trwałe elementy wyraża „zaciekły” nacjonalizm i podobieństwo do ideologii socjaldemokratyczno-drobnomieszczańskie¹⁸⁹.

W referacie na VII Kongresie¹⁹⁰ *Kominternu* P. Togliatti¹⁹¹ wskazał na zasadnicze cele polityki Włoch faszystowskich w Afryce Wschodniej, głównie w Abisynii.

VII Kongres
Kominternu

Włochy dążą do wojny w celu rozwiązania wewnętrznych i zewnętrznych problemów oraz sprzeczności¹⁹². Dążenie do wojny służy umocnieniu dyktatury przez sukcesy militarne. Polityka zagraniczna jest podporządkowana militarystycznej strategii. Tylko militarna słabość oraz brak w narodzie szowinizmu powstrzymują włoski imperializm od wojny¹⁹³.

Polityka Włoch wobec Abisynii wyraża „ostatni etap” w rozwoju nacjonalistyczno-szowinistycznej demagogii faszyzmu oraz rezultat „kampanii ludowych” służących „omamieniu” mas. Nie demagogia i szowinizm, lecz wojna jest celem faszyzmu. Wkroczy on na drogę wojny pod naciskiem najbardziej nią zainteresowanych grup burżuazji. Przedstawi ją jako „zbawczy” dla świata i „nieunikniony” środek. Agresja Włoch na Abisynię doprowadzi do zaostrzenia sprzeczności i otwartej walki pomiędzy „światem imperialistycznym a narodami kolonialnymi”¹⁹⁴.

Ewolucja poglądów komunistów włoskich na faszyzm wynika zatem z różnorodnych przyczyn¹⁹⁵. Faszyzm w miarę swego rozwoju

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 142.

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 143.

¹⁹⁰ VII Kongres Kominternu obradował od 25 lipca do 20 sierpnia 1935 roku. M. Zmierzak, *Spory o istotę faszyzmu. Dzieje i krytyka*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, seria Prawo, nr 130, Poznań 1988, s. 69.

¹⁹¹ Ercoli (P. Togliatti), *Die Vorbereitung des imperialistischen Krieges und die Aufgaben der kommunistischen Internationale* [w:] W. Pieck, G. Dimitrow, P. Togliatti, *Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Kommunisten im Kampf für die Volksfront gegen Krieg und Faschismus*, Referate auf dem VII. Kongress der Kommunistischen Internationale (1935), Berlin 1957, s. 179–267.

¹⁹² *Ibidem*, s. 213.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 214.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 216.

¹⁹⁵ A. Agosti, *Partito comunista d'Italia (PcdI)* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z..., s. 312 i n.

historycznego przechodził różne stadia i fazy; ewolucji tego zjawiska odpowiadało zróżnicowanie analiz i ocen. Ruchy komunistyczne – zarówno poszczególne partie komunistyczne, jak i sam *Komintern* – weryfikowały stopniowo swe oceny faszyzmu. Procesowi weryfikacji ocen towarzyszyły ostre, niejednokrotnie dramatyczne spory i kontrowersje związane ze stosunkiem do socjaldemokratycznego reformizmu, liberalnej demokracji oraz perspektyw rewolucji komunistycznej w świecie. Idea „frontu ludowego”, ogłoszona w związku z niebezpieczeństwem dalszego rozwoju faszyzmu i groźbą wojny, oznaczała zmianę taktyki politycznej¹⁹⁶.

5. Państwo a faszyzm

Ekskomunista Angelo Tasca określa typologiczną istotę faszyzmu i jego charakter w wieloaspektowej analizie¹⁹⁷.

Specyfika powojennego kryzysu gospodarczego stanowi, jego zdaniem, sprawczą przesłankę narodzin faszyzmu. W związku z wojną (1914–1918) nastąpiła, nadmierna rozbudowa aparatu przemysłowego i wystąpiły silne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi działami gospodarki. Sytuację dodatkowo komplikuje spadek siły nabywczej mas. Kryzys paraliżujący gospodarkę wyraża się w nadprodukcji, deficycie oraz inflacji. Jest to kryzys nowego typu z wyraźnym bezrobociem, ograniczonym rynkiem wewnętrznym i nacjonalistycznymi roszczeniami¹⁹⁸, kryzys będący impulsem dla odrodzenia ideologii nacjonalistycznej. Mit imperializmu i przemocy tworzy iluzję, że wojna rozwiąże nabrzmiałe konflikty, dylematy oraz sprzeczności. Ekonomia kapitalistyczna osiąga nowe stadium rozwoju. Nie funkcjonuje „(...) między kryzysem a koniunkturą, ale między autarkią a wojną”¹⁹⁹. Powstaje w następstwie przemian w świadomości kierowniczych kadr gospodarki „nowa burżuazja”, dążąca do zysków „na wyjątkową skalę”, deprecjacji czynnika kosztu oraz redukcji stymulacyjnego charakteru ekonomicznej konkurencji. Decydującą jednak rolę odgrywa instytucja państwa. Kapitałiści świadomie korzystają z jego pomocy. Polityka podporządkowująca im państwo nabiera cech egzystencjalnych²⁰⁰.

---

¹⁹⁶ M. Zmierzak, *Spory...*, s. 72.

¹⁹⁷ A. Tasca, *Faszyzm: narodziny i objęcie władzy (1938)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie...*, s. 187–205.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 189.

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 190.

Ocena przez Tascę społecznych przesłanek genezy faszyzmu we Włoszech wskazuje na istotną rolę strukturalnie niejednorodnych, powojennych klas średnich, drobnego i średniego mieszczaństwa.

Byli to, jego zdaniem, głównie zdemobilizowani żołnierze, lumpenproletariat oraz bezrobotni intelektualiści, jak również oderwani mentalnie „od własnej klasy” robotnicy²⁰¹. Klasy średnie nie liczą się z możliwością sproletaryzowania, albowiem kryzys gospodarczy wyklucza „(...) zarówno wzniesienie się na poziom burżuazji, jak i zejście do szeregów proletariatu”²⁰². Drobne i średnie mieszczaństwo funkcjonuje „na marginesie” struktur politycznych („odpychają je wszystkie partie”)²⁰³, determinując i stymulując rozwój faszyzmu. Decydującą rolę w jego rozwoju odgrywają „miejskie” klasy średnie, dostarczając mu kadr kierowniczych, a także „(...) synowie ziemian – oficerowie, studenci – zamieszkali w miastach (...)”²⁰⁴. Sukces faszyzmu we Włoszech jest związany z utratą jego wiejskiego charakteru²⁰⁵. Sytuację zaostrza postawa mas, wysuwających „zwiększone żądania” w warunkach powojennego, ograniczającego możliwość konsumpcji, kryzysu. Problem zdobycia dóbr (a nie ich lepszej dystrybucji) wiąże się z problemem władzy²⁰⁶. Następuje specyficzna kumulacja przesłanek przygotowujących grunt dla faszyzmu: pogłębiająca się walka klas, nasilanie się jej politycznego charakteru oraz relatywnie długi stan względnej równowagi sił przeciwnych, paraliżujących władzę, otwierając drogę politycznej patologii. Narażona na „ślepe ataki” przez „instynkty konserwatywne” władza chroni kwestionowane przywileje i rozbudza aspiracje „wzburzonych” kryzysem klas²⁰⁷. Klasa robotnicza, odrzucając legalizm, dąży do powołania, skierowanej przeciwko państwu, władzy alternatywnej. Burżuazja podejmuje działania o charakterze prewencyjnym, przygotowując „reakcyjną” transformację państwa albo faszystowską przemoc.

Refleksja Taski nad genezą faszyzmu wskazuje na specyficzny, psychologiczny klimat.

Podtrzymywany przez faszystów po zdobyciu władzy stan „podniecenia i obłędu” oraz „szok psychologiczny stają się koniecznością”²⁰⁸. W patologicznych warunkach niwelują się relacje i kryteria ocen²⁰⁹. Klasy średnie, uczestniczące „(...) w zrywie ludowym lat 1919–1920 (...)”,

*Polityczna
rola klas
średnich*

*Psychologiczna
patologia*

²⁰¹ *Ibidem*, s. 191.

²⁰² *Ibidem*, s. 190.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 191.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 192.

dystansują się od ruchu robotniczego, zniechęcone brakiem propozycji rozwiązania problemów społecznych i politycznych oraz eksponowaniem „dyktatury proletariatu”²¹⁰. Zagrożone przez działalność socjalistów, skierowały się w stronę faszyzmu. Wtedy uaktywnia się ich nienawiść „(...) do ludzi w bluzach robotniczych”, wyrażona przez „drobnomieszczański idealizm”²¹¹; nowy język umożliwia klasom posiadającym nawiązanie kontaktu z częścią mas oraz przejęcie nad nimi kontroli²¹².

W analizie faszyzmu Tasca wyróżnia jego bazę socjalną i funkcję społeczno-polityczną²¹³.

Faszyzm zrodzony w łonie klas średnich niszczy partie robotnicze i związki zawodowe. Bez względu na program i zwolenników przyłącza się do „ofensywy kapitalistycznej”. Reakcja wspiera rozwój faszyzmu, zaś jego pojawienie się zmienia w sposób nieodwracalny układ sił politycznych i społecznych. Zachodzi zbieżność pomiędzy rozwojem faszyzmu a ofensywą polityczną i gospodarczą klas posiadających²¹⁴. Likwidacja wolnych organizacji pracowniczych prowadzi do trwałej zmiany w układzie sił. Faszyzm, pozbawiając świat pracy wszelkiej autonomii, nie jest arbitrem pomiędzy kapitałem a pracą. Wyzwolenie się spod władzy faszyzmu jest metodą jej odzyskania²¹⁵.

Refleksje Taski nad konsekwencjami zdobycia przez faszyzm władzy wskazują na ich charakter antydemokratyczny.

Następuje „wyeliminowanie ludu” z życia politycznego, które zamiera, stając się jedynie „funkcją i monopolem” wszechwładnego państwa; jemu zostają podporządkowane „syndykaty”, a nawet sama „partia”, określając charakterystyczne następstwa faszystowskiego reżimu²¹⁶. Reżim radykalizuje „nacjonalistyczną ekscytację (...)” w zmienionych politycznie warunkach: „racja stanu zastępuje świadomość narodową (...)”²¹⁷, wykorzystując hasła walki klas w propagandzie walki narodów: „młodych” przeciwko „starym”, „biednych” przeciwko „sytym” oraz „proletariackich” przeciwko „plutokratycznym”²¹⁸. Życie narodu majoryzuje armia. Przygotowania do wojny stają się głównym celem faszystowskiego państwa, zmieniając trwale społeczny, polityczny oraz gospodarczy jego ustrój.

*Dominacja
państwa*

---

²¹⁰ *Ibidem*, s. 195.

²¹¹ *Ibidem*.

²¹² *Ibidem*.

²¹³ *Ibidem*, s. 192.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 194.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 194 i n.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 199.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 201.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 202.

Analizując faszystowską gospodarkę, Tasca określał typologiczne jej cechy.

Gospodarka faszystowska ma planowy i zamknięty charakter oraz tendencje autarkiczne. Cele polityczne determinują jej istotę; koszty, „(...) konkurencja, a nawet zysk (...)” nie odgrywają decydującej roli²¹⁹. Państwo faszystowskie narzuca kapitalistom „własny plan polityczny”²²⁰. Biurokracja staje się „dominującą klasą polityczną” jako wynik „(...) kompromisu między kapitalistami a drobną i średnią burżuazją miast”²²¹. Klasą rządzącą stają się także wojskowi i przedstawiciele arystokracji. Większość tej klasy stanowią ludzie nowi, narzucają własną mentalność klasie rządzącej w formie „zacieklego nacjonalizmu i kultu państwa (...)”²²².

Oceniając rolę mas pracujących i ich stosunku do państwa, Tasca formułuje koncepcje polityki antyfaszystowskiej, eksponując przede wszystkim problemy związku antyfaszystów z masami i z instytucją państwa.

Sytuacja scalania państwa z faszyzmem „(...) jest najgorsza z możliwych”²²³. Klasa robotnicza nie może na to pozwolić²²⁴. Dlatego rolą klasy robotniczej i mas ludowych jest odseparowanie faszyzmu od państwa oraz osłabienie polityki podporządkowującej państwo faszyzmu. Faszyzm stanie się bezsilny bez oparcia w państwie i jego pomocy. Zwycięstwo antyfaszystów jest istotnie utrudnione przez równoległą „(...) walkę z całym państwem i z całym faszyzmem”. W ich walce uczestniczą trzy główne jej podmioty: wymagający poszerzenia front antyfaszystowski, nieograniczony w bezpośredniej walce rewolucyjnej przez „przewrotny dylemat: bolszewizm albo faszyzm”²²⁵; blok faszystowski, którego podstawy „(...) należy w miarę możliwości podkopać (...)”²²⁶; wreszcie – państwo, którego potencjał w obronie demokracji wymaga wzmocnienia. Sukces antyfaszyzmu będzie uwarunkowany strategią uwzględniającą istnienie tych właśnie podmiotów politycznego konfliktu.

Interpretacja faszyzmu A. Taski jest historyczną metodą analizy tego zjawiska, uwzględniającą jego zróżnicowane aspekty badawcze, jak również krytyką stosowania historycznej analogii w poszukiwaniu wzorów i antecendencji faszyzmu. Klasyfikuje faszyzm jako ruch reakcyjny, powiązany w sensie przyczynowym i funkcjonalnym z kryzysem struktur społeczno-ekonomicznych „nowego” typu i odrodzeniem ideologii

²¹⁹ *Ibidem*, s. 203.

²²⁰ *Ibidem*.

²²¹ *Ibidem*, s. 204.

²²² *Ibidem*.

²²³ *Ibidem*, s. 198.

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ *Ibidem*, s. 199.

nacjonalistycznej; eksponuje rolę „nowej” burżuazji, wyrosłej w ramach kryzysu, którego następstwem stało się silne i w pełni świadome powiązanie interesów kapitalistów z instytucją państwa. Równocześnie podkreśla istotne różnice pomiędzy klasą średnią stanowiącą zasadniczą przesłankę społeczną faszyzmu a klasami średnimi z klasycznego okresu kapitalizmu. Traktuje w sposób kumulatywny przesłanki przygotowujące grunt dla faszyzmu, w których dominowało nasilanie się politycznego charakteru walki klas i stanu względnej równowagi sił przeciwstawnych. Wskazuje na aspekt psychologiczny funkcjonowania faszyzmu jako stanu patologicznych reakcji w warunkach społecznej psychozy. Rozpatrując faszystowskie systemy władzy w kategoriach totalitarnych, eksponuje szczególną w nim rolę ideologii nacjonalistycznej, autarkicznej formy gospodarki, armii oraz biurokracji, która staje się dominującą klasą polityczną. Wreszcie, zawiera koncepcję antyfaszystowskiej strategii politycznej, w której podmiotem będzie klasa robotnicza i masy ludowe, a oddzielenie faszyzmu od państwa – jej celem.

Część czwarta

**Recepcje ideologiczne i interpretacje
w Polsce niedemokratycznych
systemów władzy**

Rozdział XIX

Międzywojenne, polskie recepcje faszyzmu

1. *Obóz Wielkiej Polski* – idee państwa i władzy

Obóz Wielkiej Polski (OWP) i jego *Ruch Młodych* – organizacje radykalnej politycznej prawicy w Polsce – nie monopolizowały sił antydemokratycznych; po roku 1926 równolegle działa sanacja. Pomiedzy nacjonalistami a sanacją rozgorzała zacięta walka; OWP zwalcza sanację w latach 1926–1933, głównie w publicystyce politycznej *Ruchu Młodych*. Interes polityczny tych ugrupowań określał ich zasadniczo zbieżne cele i zadania: jednoznaczną negację socjalizmu i liberalizmu oraz zróżnicowane, niemniej charakterystyczne w obozach nacjonalistycznym oraz sanacyjnym, antydemokratyczne tendencje¹.

Ideologia *Ruchu Młodych* jest znamienym przykładem propagowania w Polsce koncepcji głoszonych przez włoski faszyzm Mussoliniego, świadcząc nie tylko o wpływach teorii i praktyki włoskiego faszyzmu na polską myśl nacjonalistyczną, lecz także o specyficznej jej ewolucji: odejściu od liberalno-demokratycznych zasad. Kryzys ideologiczny nacjonalizmu, paradoksalnie związany z odzyskaniem przez Polskę niepodległego bytu państwowego, sprawił, że sięgnięto po wzory obce².

Ruch Młodych OWP zorganizował swój inauguracyjny zjazd³ w kwietniu 1927 roku, wkrótce po założeniu (4 grudnia 1926 roku) *Obozu*⁴.

Struktura OWP

---

¹ Por. S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech...*, s. 368 i n.

² R. Wapiński, *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, „Kwartalnik Historyczny”, Warszawa 1966, z. 4, s. 865.

³ T. Bielecki, *W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia*, Londyn 1968, s. 180.

⁴ *Ibidem*, s. 167 i n.; J.J. Terej, *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971, s. 115 i n. oraz A. Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971, s. 319 i n.; H. Wereszycki, *Fascism in Poland [w:] Native Fascism in the Successor States 1918–1945*, pod red. P.F. Sugara, Santa Barbara 1971, s. 88.

Korzystał z „szerokiej autonomii” i organizował Zjazdy Młodych na terenie kraju. Organami centralnymi *Ruchu* były – Wydział Wykonawczy Młodych oraz Komitet Główny *Ruchu Młodych*. Kierowali nimi Zdzisław Stahl oraz Tadeusz Bielecki – czołowi politycy *Ruchu*⁵.

Młodzi prowadzili szeroką akcję ideologiczno-propagandową, szkoląc przyszłą kadrę OWP oraz oddziałując na środowiska młodzieży akademickiej w Polsce. Organizowali także oddziały paramilitarne – zbrojne ramię *Ruchu*. Około roku 1928 *Ruch Młodych* faktycznie zdominował OWP, przejmując jego funkcje. Dopiero jednak w czerwcu 1931 roku nastąpiła zmiana struktury OWP. Utworzono jeden wspólny Wydział Wykonawczy OWP, natomiast Wielką Radę OWP i Komitet Główny *Ruchu Młodych* połączono w jeden doradczo-opiniotwórczy organ⁶. OWP przetrwał w tym stanie organizacyjnym aż do jego rozwiązania przez władze (28 marca 1933 roku)⁷.

Ruch Młodych OWP, nawiązując do programu OWP, określał w deklaracjach programowych oraz na łamach „Awangardy” – organu teoretyczno-politycznego *Ruchu*, własne cele i zadania, wzorowane na włoskim faszyzmie⁸. Zasady wodzostwa, elitaryzmu władzy, hierarchii i autorytetu określały istotę nowego ustroju. Nacjonalizm włoski w zmodyfikowanej przez faszyzm formie oddziałuje także poza granice Italii, stając się dla ruchów faszystowskich w Europie wzorem godnym naśladowania. Na Mussolinim wzorują się faszysty i nacjonaliści Portugalii, Hiszpanii, Austrii, Węgier oraz Rumunii. Również Hitler i jego narodowi socjaliści uważają Mussoliniego, przynajmniej do roku 1933, za mistrza i nauczyciela⁹.

Nacjonalizm polski – podążający stopniowo drogą krytyki parlamentarizmu i demokracji, szczególnie ostrej wobec zasad ustrojowych Konstytucji marcowej – decyduje się na utworzenie Obozu Wielkiej Polski, tworząc w Polsce warunki dla recepcji zasad ideologicznych i politycznych włoskiego faszyzmu.

Obóz Wielkiej Polski w Deklaracji ideowej ogłosił cele i zadania¹⁰. OWP jest, zdaniem Deklaracji, „organizacją świadomych sił narodu”, mających na celu jego wielkość „zarówno w życiu wewnętrznym państwa,

⁵ T. Bielecki, *W szkole Dmowskiego...*, s. 181.

⁶ *Ibidem*, s. 183.

⁷ A. Micewski, *Roman Dmowski*, s. 329.

⁸ Wydawany w Poznaniu miesięcznik „Awangarda” był redagowany przez Stefana Wyrzykowskiego.

⁹ J.W. Borejsza, *Mussolini był pierwszy*, wydanie drugie zmienione i rozszerzone, Warszawa 1989, s. 46 i n.

¹⁰ Deklaracja ideowa odczytana na zjeździe w Poznaniu dnia 4 grudnia 1926 roku [w:] R. Dmowski, *Pisma*, t. X, *Od Obozu Wielkiej Polski do Stronnictwa Narodowego (Przemówienia, artykuły i rozprawy z lat 1925–1934)*, Częstochowa 1939, s. 95–97.

jak w stosunkach międzynarodowych”¹¹. Przesłankami wielkości narodu są: wiara, cywilizacja oraz państwowość. OWP „zmierza do tego, ażeby Polacy sami czcili i nakazywali innym cześć dla swej wiary, cywilizacji polskiej i dla państwa polskiego”¹². *Deklaracja* uprzywilejowuje katolicyzm. Według niej:

Wiara narodu polskiego, religia rzymsko-katolicka musi zajmować stanowisko religii panującej, ściśle związanej z państwem i jego życiem, oraz stanowić podstawę wychowania młodych pokoleń¹³.

Równocześnie *Deklaracja* przyznaje katolicyzmowi gwarancje jego obrony:

(...) zorganizowany naród nie może tolerować, ażeby jego wiara była przedmiotem ataków lub doznała obrazy z czyjejkolwiek strony, ażeby religią frymarczono dla jakichkolwiek celów lub prowadzono zorganizowaną akcję w celu rozkładu życia religijnego narodu¹⁴.

Standard polityczny interesów narodowych określa, według *Deklaracji*, charakterystyczna dla „wielkiego narodu” – „cywilizacja polska”. Wyraża się ona przede wszystkim:

- 1) w przywiązaniu i czci dla przeszłości, dla tradycji polskiej, w noszeniu z godnością imienia Polaka;
- 2) w głębokim poczuciu obowiązku względem Ojczyzny i odpowiedzialności każdego obywatela za swe czyny na zajmowanym stanowisku w życiu narodu;
- 3) w poczuciu hierarchji przy organizacji zarówno pracy, jak walki – i w surowej karności, bez hierarchii bowiem i karności naród jest bezwładnym ciałem, niezdolnym do jakiegokolwiek działania;
- 4) w wysokim poziomie obyczajów i dyscyplinie obyczajowej, nakazującej wszystkim szanować poczucie moralne narodu;
- 5) w organizacji surowej opinii publicznej, swym naciskiem niedopuszczającej do czynów przynoszących narodowi szkodę polityczną, moralną lub materialną (...) ¹⁵.

Organizacja państwa „wielkiego narodu” zabezpiecza „obywateli od upokorzenia i wyzysku gospodarczego (...)”, broni „zwłaszcza młode pokolenie od zgorzenia (...)” oraz przejawia gotowość „(...) do natychmiastowego tłumienia wszelkich objawów anarchji i do

---

¹¹ *Ibidem*, s. 95.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 96.

¹⁵ *Ibidem*.

wystąpienia każdej chwili na zewnątrz w obronie swych interesów i swej godności”¹⁶.

Deklaracja ideowa OWP zawiera wątki nawiązujące do systemu politycznego opartego w życiu publicznym na zasadzie hierarchii, a także głosi idee narodowego katolicyzmu. Analogia do katolickich Włoch rządzonych przez faszystów jest tu wyraźna.

Stosunek do faszyzmu Romana Dmowskiego – głównego ideologa polskiego nacjonalizmu – jest znamieny:

Faszyzm jest wielkim ruchem twórczym, ale wielkość jego i twórczość pochodzi stąd, że jest on ruchem narodowym, włoską narodową reakcją na idee XIX wieku, że łączy się z nim odrodzenie życia religijnego. Tej istoty jego nie mamy potrzeby naśladować, co najwyżej, możemy w jego zwycięstwie znaleźć zachętę i wzmacnić swą wiarę w przyszłość naszych dążeń narodowych. Możemy też od twórców jego wiele się nauczyć w zakresie pogłębienia naszych pojęć i dania właściwego wyrazu politycznego dążeniom narodowym. Metody wszakże polityczne faszyzmu są specyficznie włoskie, zastosowane szczęśliwie do warunków włoskich i do włoskiego charakteru narodowego. One właśnie stanowią tę stronę faszyzmu, której naśladować nie można¹⁷.

*Idee Ruchu
Młodych*

OWP, szczególnie zaś jego *Ruch Młodych*, nawiązywał wprost do włoskiego faszyzmu w doktrynie i stylu politycznego działania. Oparły na zasadach nominacji i osobistej odpowiedzialności swych członków, w pełni zmilitaryzowany, był sprawnie zorganizowaną bojówką¹⁸. Idee polityczne *Młodych* określają w sposób jednoznaczny ich profil światopoglądowy. Zespół haseł i postulatów w nich zawarty dobitnie wskazuje na ich faszystowski rodowód ideologiczny.

Młodzi określają siebie siłą odnowy moralno-politycznej narodu, rozumiejącą „(...) dobrodziejstwo porządku prawnego, silnych instytucji dyscypliny moralnej i prawnej, ustroju i siły hierarchii”¹⁹.

Radykalna krytyka przez *Młodych* liberalizmu i socjalizmu łączy się z frazeologią typową dla faszystowsko-nacjonalistycznej ideologii.

Zapowiada walkę „z masonerią i socjalizmem jako zbrodniczymi siłami (...)” oraz negację „walki klas, przez które socjalizm międzynarodowy rozsadza spójność narodu i rzuca go na pastwę wrogich sił”²⁰.

¹⁶ *Ibidem*, s. 97.

¹⁷ R. Dmowski, *Zagadnienie rządu*, z. I, *Obóz Wielkiej Polski. Wskazania Programowe*, Warszawa 1927, s. 22.

¹⁸ J.J. Terej, *Idee, mity, realia...*, s. 43.

¹⁹ *Manifest Młodych*, Zjazd Młodych Obozu Wielkiej Polski we Lwowie w dniu 3 kwietnia 1927 roku, „Awangarda” 1927, nr 7, s. 2.

²⁰ *Wyznanie wiary młodego pokolenia Ziem Zachodnich*, Zjazd Młodych Zachodniej Polski w Poznaniu, w dniu 5 czerwca 1927 roku, „Awangarda” 1927, nr 8–10, s. 3.

Uderza „w zmurszały gmach dotychczasowych pojęć i wierzeń, wyrosłych na gruncie masonsko-liberalnej ideologii 19-tego stulecia (...)”²¹.

Postulowane przez *Młodych* rozwiązania łączą hasła militaryzmu i hierarchii oraz elitaryzmu i klasowego solidaryzmu.

Wychowanie wojskowe obejmie wszystkich obywateli i zorganizuje naród w formie „armii walczącej” na zasadach hierarchii i surowej dyscypliny. Hierarchia narodowa zbudowana „(...) na doborze najlepszych i najzdolniejszych synów narodu, (...) nie może polegać na rządach (...)” określonej „klasy lub grupy społecznej”²². Państwo narodowe „w imię dobra całości” eliminuje konflikty społeczne; „(...) robotnik, jak i przedsiębiorca stać się muszą żołnierzami jednej wielkiej armii pracy (...)”²³.

Na łamach wymienionej już „Awangardy” *Młodzi* formułowali swe poglądy na kształt ustrojowo-polityczny państwa i charakter sprawowanej w nim władzy: przede wszystkim Ryszard Piestrzyński, Zdzisław Stahl i Stefan Wyrzykowski.

Publicystyka
polityczna
Młodych

Koncepcja ustanowienia w Polsce władzy elity narodowej nawiązywała ideologicznie do wzorów elitaryzmu faszystowskiego, politycznie zaś proponowała rozwiązania wynikające z walki obozu narodowego z sanacją. Tak więc dla Z. Stahla idee wolności i demokracji wyraża destrukcja i dążenie do usunięcia hierarchii²⁴.

R. Piestrzyński przedstawia doktrynę elitaryzmu V. Pareta jako historycznie uzasadnioną filozofię polityki, opartą na idei twórczej roli politycznej elity oraz koncepcji krążenia elit.

Elitaryzm

Rewolucje są wywołane „osłabieniem (...) obiegu elity”²⁵, a więc zahamowaniem dopływu ludzi wybitnie uzdolnionych z warstwy rządzonej do warstwy rządzącej. Tylko faszyzm uformował „nową elitę narodową”²⁶.

Inny zaś publicysta, występujący pod pseudonimem St. L-ski, przekonuje, że władza w Italii oznacza „zwycięstwo elity narodowej”, zaś „demoliberalna elita masonska” doznaje porażki. Masy są trwale odsunięte od władzy, zorganizowane i podporządkowane elicie. Zasady ustroju narodowego znajdują pełne urzeczywistnienie w państwie Mussoliniego²⁷.

Zdaniem R. Piestrzyńskiego, wzorem dla piłsudczyków nie jest, jak dla faszystów, Corradini, lecz Garibaldi, „piłsudczyk” jest „polskim

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Z. Stahl, *Wielka Polska*, „Awangarda” 1930, nr 5–6, s. 83.

²⁵ R. Piestrzyński, *O zorganizowane elity narodowej*, „Awangarda” 1928, nr 2, s. 31; por. St. L-ski, *U podstaw myślenia politycznego*, „Awangarda” 1930, nr 7–11, s. 126.

²⁶ R. Piestrzyński, *O zorganizowane...*, s. 21.

²⁷ St. L-ski, *Naród a państwo*, „Awangarda” 1928, nr 9–10, s. 222.

»carbonarim«²⁸. Polską sanacyjną nie rządzi elita narodowa. Władzę sprawuje dyktatura wsparta na administracji, wojsku i policji. Piłsudczycy „nie tworzą ruchu społecznego, jak np. faszyci”. Następuje trwała dysharmonia grupy rządzącej z rządzonym społeczeństwem. Piłsudczycy, w odróżnieniu od narodowców nastawionych „zachowawczo”, nie uwzględniają w dostatecznym stopniu takich podstaw życia zbiorowego, jak „religia, tradycja, prawo, rodzina (...)”²⁹. Lecz R. Piestrzyński zapowiada zmiany: „elita w Polsce krąży. I krąży szybko”³⁰.

Nie ma więc wątpliwości, kto dla niego jest w Polsce autentyczną elitą narodową. Propagowanie przez Piestrzyńskiego historiozofii V. Pareta sugeruje powstawanie w społeczeństwie polskim załazków przyszłej elity władzy, tworzącej się w nim sposób naturalny, niebędący w stanie przeniknąć bariery dyktatury i wzmocnić sanacji przez sam charakter jej władzy – zamkniętej w sobie i izolowanej. Władza sanacji jest więc czasowo limitowana zorganizowaniem się konkurencyjnej, antysanacyjnej elity politycznej, która ostatecznie rozstrzygnie o losach Polski.

W sposób analogiczny do faszystowskich definicji zostają określone cele i zadania polskiej elity narodowej. Elita narodowa i naród stanowią wprowadzie wspólnotę, nie decydują jednak wspólnie o stojących przed nimi celach i zadaniach.

Według Wyrzykowskiego, elitę narodową określają wartości duchowe, siła charakteru i bezwzględne oddanie „sprawie ojczystej”.

Elita jest powołana „(...) z woli ducha Narodu do kierowania jego losami i wytyczania mu dróg rozwojowych”. Wyraża ona „prawdziwą, (...) »dziejową« wolę narodu”, nie zaś wolę „chwilowych nastrojów mas (...)”³¹.

Teza o woli polskiego ducha narodu jest więc analogiczna do faszystowskich mitów narodu. Mity te bazowały na antydemokratycznych hasłach o niepoznawalnym dla społeczeństwa celu polityki; społeczeństwo – bez udziału w nim aktywnej elity – jest tylko politycznie zdezorientowaną masą.

S. Wyrzykowski nie skąpi masowemu społeczeństwu ocen wysoce negatywnych, pozostając pod ewidentnym wpływem ideologii faszystowskiej. Człowiek jest

(...) stworzeniem słabym. Dopóki mu dobrze, nie robi na ogół głupstw, które by mogły poważnie zagrozić całości (...). W momentach krytycznych natomiast

²⁸ R. Piestrzyński, *Zagadnienie grupy rządzącej w Polsce*, „Awangarda”, luty 1932, nr 2, s. 15.

²⁹ *Ibidem*, s. 16.

³⁰ *Ibidem*, s. 17.

³¹ S. Wyrzykowski, *Jak pojmujemy siłą władzę*, „Awangarda” 1932, nr 5, s. 52.

(...) zaczyna ulegać złym instynktom i złym podszeptom i jako masa może doprowadzić do fatalnych dla państwa wstrząsów³².

Ta pesymistyczna antropologia polityczna w połączeniu z jej apologią narodowej elity wyraża ewidentną recepcję wzorów włoskich na grunt ideologiczny polskiego, faszyzującego nacjonalizmu.

Do zorganizowania antysanacyjnej elity politycznej, zdaniem Piestrzyńskiego, jest powołany narodowy *Ruch Młodych OWP*, oparty głównie na uniwersyteckiej młodzieży³³.

Dla Wyrzykowskiego moralność katolicka i zasady praworządnego państwa wyznaczają granice prawnoetyczne, nieprzekraczalne dla władzy sprawowanej przez elitę narodową³⁴.

Postulowane przez niego zasady państwa praworządnego i elitarnego są logicznie niespójne. W warunkach władzy wyselekcjonowanej elity norma prawna spełnia funkcję podporządkowaną jej woli. Nie ma charakteru pozapolitycznego, przeciwnie – w sposób wyraźny i bezpośredni służy interesowi rządzących.

W określeniu podmiotowości politycznej narodu R. Piestrzyński wprowadza dwa kryteria: etniczne oraz ideologiczne. Poza zakresem politycznego pojęcia narodu znajdują się obywatele polscy niepolskiego pochodzenia. Podmiotowość polityczna w polskim państwie narodowym przysługuje wyłącznie narodowi polskiemu³⁵.

Krytyka przez Piestrzyńskiego nadmiernie szerokiego zakresu pojęcia narodu przyjętego przez Konstytucję marcową, skierowana przeciwko mniejszościom narodowym, wyraża więc tradycyjny wątek doktrynalny polskiego nacjonalizmu. Natomiast wyeksponowanie przez niego obok etnicznego również ideologicznego kryterium w określeniu pojęcia narodu za pomocą idei państwa „narodowego”, ideologicznego³⁶ nabiera realnego znaczenia w kontekście polityki faszystów. Na indeksie ich państwa „narodowego” znalazły się idee niefaszystowskie i antyfaszystowskie. W praktyce obowiązywała zasada permanentnej inwigilacji ideowo-politycznej obywateli przez rządzącą elitę.

Przy łącznym zastosowaniu kryterium etnicznego i narodowo-ideologicznego powstaje nacjonalistyczny model stosunku społeczeństwa do władzy zbudowany na zasadzie hierarchii. Z wpływu na władzę zostają więc wyeliminowani obcy narodowo oraz Polacy obcy ideologicznie.

Pojęcie
narodu

³² *Ibidem*, s. 55.

³³ R. Piestrzyński, *O zorganizowanie elity...*, s. 34; por. *idem*, *O jasne oblicze*, „Awangarda” 1930, nr 3–4, s. 44 i n.

³⁴ S. Wyrzykowski, *Jak pojmujemy...*, s. 54 i n.

³⁵ R. Piestrzyński, *Państwo i naród*, „Awangarda” 1933, nr 5, s. 56.

³⁶ *Ibidem*, s. 56 i 58.

Następnie dokonuje się dychotomiczny podział na rządzone masy i rządzącą elitę władzy. Postulowany model stosunku społeczeństwa do władzy wykazuje wyraźne pokrewieństwo z teorią i praktyką państw faszystowskich w Europie.

„Silna Polska”

R. Piestrzyński poprzedza postulaty zbudowania ustroju „silnej Polski” ogólną oceną źródeł i charakteru kryzysu ustrojowo-politycznego w państwach o parlamentarno-demokratycznej strukturze władzy.

Za kryzys odpowiedzialna jest rewolucja francuska, która „wyzwoliła masy”, wiek XIX zaś doprowadził do „(...) zdobywania coraz większych praw przez jednostkę”³⁷. Obecnie staje się polityczną koniecznością „uporządkowanie mas i ich zorganizowanie” w celu „(...) przeistoczenia bezkształtnej masy w narodową całość opartą na systemie hierarchicznym”³⁸. Tym sposobem nastąpi pacyfikacja stosunków społecznych i eliminacja „walki klas”³⁹.

Tak więc postulowane przez Piestrzyńskiego idee – antyindywidualizm, zasada hierarchii, uniformizacja mas oraz ponadklasowy solidaryzm – są ewidentnymi przykładami recepcji ustrojowo-politycznej włoskiego faszyzmu.

Postulaty Piestrzyńskiego dotyczące kształtu i funkcji głównych organów państwa są także wyrazem antydemokratycznej i antyparlamentarnej doktryny.

Władza wykonawcza dominuje bezwarunkowo nad parlamentem pozbawionym prawa pociągania do odpowiedzialności rządu. To uprawnienie przysługuje jedynie głowie państwa, politycznemu autorytetowi, będącemu źródłem władzy⁴⁰.

Koncepcja Piestrzyńskiego dotycząca głowy państwa jest ewidentnie anachroniczna.

Polską powinien rządzić dziedziczny monarcha wyniesiony ponad wszelkie interesy polityczne i klasowe społeczeństwa. Monarchia gwarantuje głowie państwa autorytet i niezależność, usuwa „(...) oddziaływanie mniejszości i komunistów na powstawanie najwyższej władzy” oraz zachowuje „ciągłość” polityczną pokoleń⁴¹. Sądownictwo konstytucyjne wzorowane na modelu konstytucyjnych monarchii będzie gwarantem nowego systemu politycznego.

Idee
korporacyjno-
zawodowe

Z krytyką tradycyjnej funkcji parlamentu wiążą się koncepcje Piestrzyńskiego o charakterze korporacyjno-zawodowym, wzorowane na systemie stanowym, antyindywidualistycznym i antykolektywistycznym.

³⁷ Idem, *Kryzys ustrojowy i jego rozwiązanie*, „Awangarda” 1928, nr 7, s. 169.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem, s. 166.

⁴¹ Ibidem, s. 167.

R. Piestrzyńskiego fascynuje nowy system gospodarczy określony przez Mussoliniego jako „*l'economia corporativa*”⁴², który omawia w kontekście antydemokratycznych, nacjonalistycznych, syndykalistycznych oraz ustrojowych przemian w faszystowskich Włoszech⁴³. Postulat Piestrzyńskiego wprowadzenia w Polsce reprezentacji zrzeszeń „zgodnie z założeniami państwa narodowego”⁴⁴ jest więc profaszystowski.

Radykalnie „narodowe” koncepcje państwa i władzy są wyraźną recepcją ideologii o jednoznacznie faszystowskim (włoskim) profilu jako antidotum na zagrożenie rewolucyjne, liberalno-polityczne tradycje oraz sanacyjną dyktaturę⁴⁵.

2. *Ruch Narodowo-Radykalny* a idee faszyzmu

Idee polityczne *Ruchu Narodowo-Radykalnego* są wyrazem dalszej ideologicznej ewolucji polskiego nacjonalizmu. Ruch skoncentrowany wokół pisma „Falanga”, kierowany przez Bolesława Piaseckiego, był jedną z dwóch grup politycznych powstałych w wyniku rozłamu w zdelegalizowanym, w lipcu 1934 roku, *Obozie Narodowo-Radykalnym*⁴⁶.

Wspomniany już J.M. Majchrowski poddaje wnikliwej analizie myśl polityczną *Ruchu*, nie zajmując się jednak szerzej problematyką ideologicznej komparatystyki i recepcji⁴⁷.

Narodowo-radykalna koncepcja utworzenia *Organizacji Politycznej Narodu* (OPN), obejmującej wszystkich Polaków, kierującej jednoosobowo, na zasadzie hierarchii, życiem państwa, ma ewidentnie elitarne cechy. Fascynacja systemem monopartyjnym i zasadą wodzostwa jest wyraźna, zaś antydemokratyczna argumentacja likwidacji parlamentaryzmu jest typologicznie faszystowska.

Zdaniem narodowych radykałów parlament wyraża dekadenski system demokracji: „wpływ obywatela na rządy jest fikcyjny”; to jedynie „frazesy o wszechwładzy ludności”⁴⁸. W systemie parlamentarnym partie

Wódz i elita

---

⁴² *Ibidem*, s. 168.

⁴³ *Idem*, *Reforma parlamentarna we Włoszech*, „Awangarda” 1928, nr 1, s. 10 i n.

⁴⁴ *Idem*, *Nowe dążenia ustrojowe (Dokończenie)*, „Awangarda” 1928, nr 4, s. 94.

⁴⁵ Por. M. Borucki, *Faszyzm*, Warszawa 1992, s. 40.

⁴⁶ J.M. Majchrowski, *Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm*, Warszawa 2000, s. 100 i n.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 100–118.

⁴⁸ *Zasady Programu Narodowo-Radykalnego*, Warszawa 1937, s. 5.

uzależnione „od międzynarodówki żydowsko-masońskiej” wprowadzają „chaos moralny i polityczny”⁴⁹.

Narodowo-radykalna wizja niedemokratycznego, zinstytucjonalizowanego podziału społeczeństwa przybiera kształt kilkuszczeblowej hierarchii⁵⁰. Na dole są usytuowani jedynie do państwa „przynależni” – nieobywatele, następnie zwykli obywatele, ponad nimi zajmują miejsce obywatele reprezentujący „najwyższe wartości”, wewnątrznie także zhierarchizowani, członkowie *OPN*; na szczycie zarezerwowano miejsce już tylko dla jednego, reprezentującego „(...) optimum cech dodatnich wymaganych od świadomego członka Narodu”⁵¹.

Zwraca uwagę narodowo-radykalna, analogiczna do faszyzmu⁵², gradacja społeczna; „hierarchia” (*gerarchia*) według skali wartości i świadomości politycznej prowadzi do oficjalnego podziału politycznego na rządzącą partyjną elitę (*NSDAP*, *PNF*) i rządzone masy. Kierownik *OPN* jest odpowiednikiem faszystowskiego wodza: *Duce*, *Führer*.

Antysemityzm

Nieegalitarna narodowo-radykalna koncepcja narodu wyraża się w postulowanej eliminacji Żydów z działalności w Polsce, głównie przez pozbawienie ich praw politycznych, usunięcie z życia gospodarczego⁵³, zakaz małżeństw mieszanych oraz ustanowienie dyskryminacyjnych zasad *numerus clausus* i *numerus nullus*⁵⁴.

Narodowo-radykalna krytyka kapitalizmu ma korzenie antysemityczne, o jednoznacznie nazistowskim rodowodzie⁵⁵. Narodowo-radykalny program przebudowy ustroju społeczno-politycznego Polski naśladuje faszystowskie wzory. To głównie idee: ograniczania „interesem Narodu”, własności, narodowego obowiązku pracy⁵⁶ oraz narodowej gospodarki planowanej⁵⁷.

Należy podkreślić, że idee gospodarki planowej i obowiązku pracy charakteryzowały także sowiecką doktrynę państwową. Jednak ich treść, wynikająca ze specyfiki lewicowej postaci totalitaryzmu, była odmienna.

Wyraźny jest wpływ idei faszystowskich na narodowo-radykalną koncepcję zuniformizowanej edukacji społeczeństwa przez *Powszechną*

⁴⁹ *Ibidem*, s. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 5.

⁵¹ J.M. Majchrowski, *Polska myśl...*, s. 10.

⁵² Tadeusz Dunin zwraca uwagę „na dużą zbieżność wyrażonych postulatów” *ONR* i *NSDAP*; T. Dunin, *Nacjonalizm i antysemityzm w programie obozu Narodowo-Radykalnego* [w:] *SnFiZH*, t. III, Wrocław 1977..., s. 346.

⁵³ *Zasady...*, s. 8.

⁵⁴ J.M. Majchrowski, *Polska myśl...*, s. 114.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 110.

⁵⁶ *Zasady...*, s. 9.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 9, 11.

Organizację Wychowawczą, realizującą politykę, której cechy określi „(...) jednolita kultura narodowa”⁵⁸. Faszyci włoscy prowadzili ujednoliconą edukację polityczną mas w ramach *Dopolavoro*, zaś narodowi socjaliści w ramach organizacji *Kraft durch Freunde* (KdF)⁵⁹.

Mało oryginalne idee narodowo-radykalne pozostawały pod wpływem wzorów obcych. Historyk Piotr S. Wandycz trafnie podkreśla, że idee antysemityzmu sytuowały polskich faszystów bliżej niemieckiego narodowego socjalizmu⁶⁰.

3. Faszyzm a myśl polityczna *Obozu Zjednoczenia Narodowego*

Studia nad myślą polityczną *Obozu Zjednoczenia Narodowego* (OZN) otwierają dla historyka doktryn politycznych i prawnych możliwości badań komparatystycznych. Międzywojenna Europa charakteryzowała się funkcjonowaniem doktryn i ruchów politycznych kontestujących nie tylko w teorii, ale i w praktyce idee oraz model państwa demokratyczno-liberalnego.

Stosunek ideologii OZN do narodu określa J.M. Majchrowski jako nacjonalistyczny, lecz nie „(...) antyindywidualistyczny, tzn. godził dobro jednostek z dobrem narodu”⁶¹. Nie domagał się „ograniczania ich praw”⁶².

Nasuwa się jednak pytanie, czy nacjonalizm okresu międzywojennego był nieantyindywidualistyczny.

Stosunek do Żydów nie wyraża, zdaniem Majchrowskiego, cech typowych dla skrajnego nacjonalizmu, wynikając głównie z przesłanek politycznych, a nie rasistowskich jako następstwo politycznej roli „(...) wielkiej liczby Żydów w Polsce”⁶³.

---

⁵⁸ *Ibidem*, s. 7.

⁵⁹ Szczegółowego opisu funkcjonowania KdF dostarcza J. Miedzińska, *Na niemieckim froncie pracy*, Warszawa 1937, s. 91 i n.

⁶⁰ P.S. Wandycz, *Fascism in Poland 1918–1939* [w:] *Native Fascism...*, s. 97; por. M. Nieć, *Trzecia Rzesza w myśli politycznej „potomstwa obozowego” (do 1939 r.)* [w:] *SnFiZH*, t. XXII, Wrocław 1999, s. 112; M. Borucki, *Faszyzm*, s. 40. Szymon Rudnicki określa ONR polską wersją faszyzmu, S. Rudnicki, *Right-wing Radicalism in Contemporary Poland*, tłum. N. Copser [w:] *Totalitarian and Authoritarian...*, pod red. J.W. Borejszy, K. Ziamera, s. 355.

⁶¹ J.M. Majchrowski, *Silni...*, s. 194.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, s. 137.

Zaprezentowane tezy inspirują do refleksji. Idee i hasła narodowe występują nie tylko w doktrynach nacjonalistycznych. Są obecne także w innych doktrynach politycznych jako element o charakterze nienacjonalistycznym, lecz tradycjonalistycznym, jako: patriotyzm, wartości rodzimej kultury, język oraz religia.

Wojskowa
dyktatura

Polska pomajowa zmierzała systematycznie w kierunku antydemokratycznym. Przywództwo osobiste marszałka wpływało na styl i formę władzy. System władzy był utożsamiany z jego twórcą – Józefem Piłsudskim jako model autorytarnej, militarnej dyktatury. Mimo to z marszałkiem sympatyzowała znaczna część społeczeństwa. System utworzony przez Piłsudskiego – niedemokratyczny i autorytarny – przechodzi wraz z jego śmiercią w stan dekadencji. OZN próbował nawiązywać do idei wodza, który przejmie po marszałku schedę.

Według J.M. Majchrowskiego, idea wodzostwa w myśli politycznej OZN jest koncepcją: „Budowy autorytetu w rozumieniu rządów autorytarnych, nie zaś faszystowskich”⁶⁴. Doszukuje się on w idei wodza OZN cech zbliżonych do faszyzmu, twierdząc, iż w Polsce inaczej niż w systemach faszystowskich:

(...) brak hierarchii państwowej, państwa totalnego, zachowanie dużej liczby elementów demokratycznych w ustroju państwowym, a także układ personalny w obozie rządzącym nie pozwalały na konsekwentne realizowanie zasady wodzostwa⁶⁵.

Idea wodza

Zaprezentowane tezy J.M. Majchrowskiego wymagają uściślenia. Piłsudski korzystał z aureoli charyzmatycznej, lecz w innym niż w faszyzmie znaczeniu. Marszałek posługiwał się hasłem uzdrowienia stosunków politycznych w państwie bez stosowania ideologii i polityki totalitarnej oraz nacjonalistycznej. Poprzestawał na budowie systemu autorytarnego. Dyktatura sanacyjna stała się po śmierci marszałka prawicową oligarchią typu militarne. Idea wodza w doktrynie OZN nie opiera się na typowej dla faszyzmu doktrynie charyzmatycznego przywództwa. Służyła celowi polityczno-ideowej konsolidacji Polski w obliczu grożących jej niebezpieczeństw, jako dalsze rozwinięcie systemu autorytarnego w kierunku antydemokratycznym⁶⁶.

W rozważaniach nad totalitarnym aspektem koncepcji ustrojowych OZN Majchrowski podkreśla, że ideolodzy OZN pojęciu „totalizm”

⁶⁴ *Ibidem*, s. 195.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 86.

⁶⁶ Zob. Deklaracja Ideowo-Polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego z dnia 21.II.1937 [w:] W. Kozub-Ciembrowicz, J.M. Majchrowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Wybór źródeł*, Część II. 1926–1939, Kraków 1987, Skrypty Uczelniane UJ, Nr 567, s. 194 i n.

nie przeciwstawiali „pojęcia »demokracja«, lecz pojęcie »liberalizm«, a jeszcze lepiej – »demoliberalizm«”⁶⁷. Dostrzega on istotne trudności w uznaniu postulowanego przez OZN „(...) ustroju za totalny, czy też nietotalny”⁶⁸.

Nasuują się tu dwie następujące uwagi. Przede wszystkim sfera życia prywatnego jednostki nie została w Polsce poddana ingerencji państwa, odmiennie niż w państwach faszystowskich. Idee i wzory typowo faszystowskie znalazły w Polsce sanacyjnej naśladowców w ugrupowaniach skrajnie nacjonalistycznych (*Obóz Wielkiej Polski*, *Ruch Narodowo-Radykalny*).

---

⁶⁷ J.M. Majchrowski, *Silni...*, s. 196.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 197.

Rozdział XX

Polskie interpretacje bolszewizmu, włoskiego faszyzmu i narodowego socjalizmu

Analiza polskich interpretacji bolszewizmu i faszyzmów jest z konieczności wyborem. Nie pretenduje więc do pełnego przedstawienia tych interpretacji, ukazując ich charakterystyczne egzemplifikacje.

1. Analizy do roku 1939

1.1. Zaprzeczenie państwa prawa

K. Grzybowski analizuje, klasyfikuje i ocenia sowiecki system państwa i prawa jako radykalnie kontrastujący z tradycjami liberalno-konstytucyjnymi⁶⁹.

Jego klasyfikacja systemu władzy w *Sowietach* dokonana wskazuje na pozaracjonalny charakter uzasadniającej ją ideologii. W bolszewizmie dominują przede wszystkim cechy irracjonalne i mistyczne:

(...) w bolszewickiej rewolucji dyktatorski proletariat szuka swego uzasadnienia w dogmatycznie, bezkrytycznie, religijnie przyjmowanej materialistycznej historiozofii. Proletariat odgrywa rolę zbawcy i odkupiciela, a „rewolucja”, „rewolucyjność” zastępują religijne natchnienie, ekstazę⁷⁰.

*Irracjonalizm
i mistycyzm*

---

⁶⁹ K. Grzybowski, *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowietkich Republik. Doktryna i konstytucja*, Kraków 1929.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 5.

Istota ideologicznego uzasadnienia bolszewizmu zostaje więc ujęta przez K. Grzybowskiego w kategoriach metafizyki politycznej⁷¹.

„Praworządność”
rewolucyjna

Analiza przez K. Grzybowskiego ustroju politycznego bolszewickich Sowietów demaskuje jego cechy skrajnie decyzyjonistyczne.

Opiera się ten ustrój na pojęciu „praworządności rewolucyjnej” i odrzuceniu tradycyjnego pojęcia prawa: „Rewolucja wstawia w miejsce normy swobodne uznanie decydujących czynników, a swobodne uznanie jako reguła jest zaprzeczeniem normy”⁷².

Charakterystyka przez K. Grzybowskiego bolszewickiego decyzyjonizmu, irracjonalnego i dogmatycznego wskazuje na polityczną metafizykę jako jego źródło.

Bolszewicki system władzy jest negacją liberalno-demokratycznej tradycji Zachodu, w której konstytucja wyznacza „punkt stały w zmienności życia społeczeństw”⁷³. Konstytucję sowiecką charakteryzuje natomiast notoryczna „(...) zmienność, ciągła nowa twórczość (...) składająca się na »doświadczenia«”⁷⁴.

Ocena przez K. Grzybowskiego podstawowych sprzeczności w życiu politycznym Sowietów wynika ze specyfiki bolszewickiej ideologii.

Niespójna z realiami społeczno-gospodarczymi ideologia „socjalistyczna, miejska i antykapitalistyczna” oznacza „komunizm w centrum, antykomunizm na peryferiach”, wyznaczając cel polityki – centralizację władzy i biurokratyzację państwa⁷⁵.

Refleksja K. Grzybowskiego nad systemem politycznym Sowietów znajduje jego źródło w założeniach ideologicznych bolszewizmu.

Topia – utopia
– rewolucja

Bolszewizm odwołuje się do koncepcji teoretycznych Lenina, nawiązując – w sposób specyficzny – do myśli Marksa. Istotę systemu sowieckiego wyjaśniają pojęcia: „topia”, „utopia” oraz „rewolucja”. Topia oznacza relatywnie ustabilizowany stan życia społecznego, w którym państwo, stosunki społeczne i kulturalne, religijne oraz gospodarcze posiadają ustaloną i „ważną” treść. Topii przeciwstawia się utopia, projektowana, lecz jeszcze nieistniejąca wizja nowych stosunków społeczno-gospodarczych, politycznych oraz światopoglądowych. Utopia inspiruje do przekształcenia się w „nową” topię, zasadniczo różną od jej „starego” modelu. Utopia staje się impulsem do rewolucyjnych przemian (według Marksa w następstwie „rozwoju stosunków społecznych i gospodarczych”, według Lenina w następstwie „zmian w świadomości aktywnej

⁷¹ Por. M. Kornat, *Polish Interpretations of Bolshevism and Totalitarian Systems (1918–1939)*, tłum. E. Młodziński [w:] *Totalitarian and Authoritarian...*, s. 92.

⁷² K. Grzybowski, *Ustrój...*

⁷³ *Ibidem*, s. 45.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 45–46.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 46.

części społeczeństwa”). Istniejącą topię likwidują sami jej „wyznawcy”. Zastąpi ją postulowana przez nich utopia: „Rewolucja jest okresem, w którym dawna topia nie istnieje już, nowa jeszcze nie zaistniała”⁷⁶.

W doktrynie komunistycznej topią jest obalony przy użyciu przemocy przez proletariatu ustroj burżuazyjny. Utopią – społeczeństwo bezklasowe jako „automatyczna i dialektyczna” konieczność. Baza i nadbudowa tego społeczeństwa równocześnie *dorastają* do socjalizmu. Negacja ustroju burżuazyjnego – antytezy prowadzi do nieokreślonej syntezy.

Analiza przez K. Grzybowskiego specyfiki leninizmu wskazuje na *quasi*-mesjanistyczny charakter jego doktryny.

Zakłada brak równoczesności politycznego uświadomienia proletariatu i zdobycia przezeń władzy oraz budowy podstaw nowego ustroju: „okres między (...) dokonaniem rewolucji a realizacją utopji (...) staje się zagadnieniem głównym (...)”⁷⁷. Decydującą rolę odgrywa *dyktatura proletariatu i praworzędność rewolucyjna*⁷⁸. Nowa władza politycznie stabilizuje rewolucję. W państwie sowieckim „(...) utopja nie jest realizowana przez nowych władców, lecz ma się realizować sama przez się, w organicznym, przyrodniczym procesie rozwojowym, a władcy ograniczają się do usuwania czynników stanowiących (...) mechaniczną przeszkodę naturalnego rozwoju”⁷⁹. Dyktatura rewolucyjna bolszewików umożliwia ustanowienie nowego, „(...) »za prawdziwy«, uważanego ustroju”⁸⁰, który przeciwstawia się demokracji, eksponując polityczną rolę „uświadomionej”, określającej strategię rozwoju *awangardy proletariatu*, korzystającej z władzy „nieskrępowanej żadną normą”⁸¹. Masy jedynie realizują budowę społeczeństwa socjalistycznego. Uzasadnienie dyktatury bolszewickiej wynika z postulowanego przez nich ustroju.

Ocena przez K. Grzybowskiego cech rozwoju społeczeństwa dążącego do socjalizmu demaskuje ich charakter antydemokratyczny.

Polityka dyktatora władz sowieckich nie definiuje, jego zdaniem, treści pozytywnej normy. Społeczeństwo socjalistyczne powstaje z „(...) *dialektycznego* procesu rozwoju”⁸². Także pojęcie proletariatu, zasadnicze dla dyktatury bolszewickiej, jest pozbawione treści pozytywnej; proletariatu jest jedynie „(...) dialektycznym przeciwstawieniem burżuazji”, zdefiniowanej w konstytucji” przez wskazanie zaliczanych do niej podmiotów⁸³. W praktyce burżujem jest wróg sowieckiej władzy.

*Rewolucyjna
dyktatura*

Pojęcie wroga

⁷⁶ *Ibidem*, s. 12.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 13.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 18.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 14.

⁸¹ *Ibidem*, s. 15.

⁸² *Ibidem*, s. 15 i n.

⁸³ *Ibidem*, s. 16.

Nieokreślony jeszcze pojęciowo proletariat jest przeciwieństwem burżuazji: „Od swobodnego uznania władzy w każdym konkretnym wypadku zależy, kto wykonuje dyktaturę jako proletariat, kto jej podlega jako burżuazja”⁸⁴.

Wykładnia dokonana przez K. Grzybowskiego sowieckiego prawa przedstawia jego rzeczywiste cechy.

Relatywizm
normatywny

Normy służące ochronie interesu klasowego są jedynie „subiektywnymi elementami prawa”⁸⁵. Dyktatura proletariatu relatywizuje prawo. Ustawy przedrewolucyjne obligują warunkowo sądy, „o ile (...) nie zostały zniesione przez rewolucję i nie sprzeciwiają się świadomości i idei prawa rewolucyjnego”⁸⁶. Stosowanie ustanowionego przez bolszewików prawa jest uzależnione politycznie od zasady rewolucji, a nie od konstytucyjnej normy: „zgodność z celem rewolucyjnym”⁸⁷ wyznacza podstawy działania bolszewickiej władzy. Legalność wyraża się w dyscyplinie „aparatu państwowego”, zależności „(...) w obrębie hierarchii organów, a nie w (...) hierarchii norm”⁸⁸.

Interpretacja przez K. Grzybowskiego cech bolszewickiego normatywizmu demaskuje jego fasadowość.

Fikcje prawa

Bolszewickie zasady „praworządności rewolucyjnej” i „idei rewolucyjnej” wyrażają normatywne fikcje. Pozbawione ściśle określonego, prawniczego znaczenia są uzależnione od organu stosującego normę według kryteriów politycznych. Ogólna, wiążąca wykonujące ją organy, norma jest nieznana prawu sowieckiemu. Każda decyzja jest aktem administracyjnym wyrażającym nieograniczone, swobodne uznanie władzy. Zmiana decyzji organu niższego przez organ wyższy jest wyrazem „(...) celowości, a nie sprzeczności z obowiązującą normą”⁸⁹. W ZSRR także obowiązuje zasada kumulacji władzy: „Każdy organ jest równocześnie ustawodawcą, administratorem i sędzią”⁹⁰. Antydemokratyczny charakter dyktatury proletariatu oznacza „(...) władzę nieograniczoną żadną normą (...)”, która „odpowiedzialność za wykonywanie dyktatury (...) przerzuca na mit materialistycznej historiozofii”⁹¹.

Pozorny więc normatywizm państwa bolszewickiego, totalnego i decyzyjonistycznego, ewidentnie kontrastuje z założeniami ustrojowymi, konstytucyjnego i liberalno-demokratycznego państwa prawa.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 17.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 18.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

Typologia dokonana przez K. Grzybowskiego systemu sowieckiego demistyfikuje jego charakter.

System ten jest negacją państwa prawa. Nie rozróżnia formalnie ustawy konstytucyjnej od ustawy zwykłej oraz ustawy, aktu administracyjnego od wyroku sądowego. Nie przewiduje także obowiązku publikacji ustaw, reguluje życie państwowe w sposób pozaustawowy, a nawet wbrew ustawie. Natomiast zakłada funkcjonowanie, równoległe do władz państwowych, i nimi kierujące, decydujące o polityce państwa władzy bolszewickiej monopartii. Dyktatura proletariatu, naczelną zasadą bolszewickiego systemu, uznaje jego doktrynę za źródło władzy. Natomiast normy prawa traktuje jedynie jako wytyczne, a nie podstawę działania organów państwowych czy za zbiór praw i obowiązków obywateli⁹².

Tak więc skrajny arbitralizm decydenta prowadzi do prawno-politycznych absurdów.

Uznane przez politycznego decydenta za *nieodpowiadające* interesom proletariatu i rewolucji zastosowanie norm prawa uzasadnia, zdaniem K. Grzybowskiego, postępowanie wbrew nim, lecz zgodnie z interesem proletariatu. „Ustawy te (...) Konstytucji nie wyłączając – są zmieniane i uzupełniane w najzupełniej dowolny sposób, przez najzupełniej dowolne (...) organy”⁹³. Pojęciem określającym istotę „prawa sowieckiego” jest „(...) praworządność rewolucyjna”⁹⁴, warunkująca stosowanie ustaw uznaniowa norma: „(...) o ile są one zgodne z wymaganiami *rewolucyjnego sumienia* i klasowymi interesami proletariatu”⁹⁵. W ZSRR wyższe organy państwowe mają także nieograniczone prawo zmiany każdego zarządzenia niższego organu, formalnie legalnego, lecz przez nie uznanego za „(...) *sprzeczne* (...) z (...) *celem* ustawodawstwa sowieckiego (...)”⁹⁶.

Analiza K. Grzybowskiego istoty państwa sowieckiego odśłania jego aspekt niedemokratyczny i klasowy.

Państwo sowieckie nie uznaje równości wobec prawa, lecz uprzywilejowanie członków klasy pracujących (*proletariatu*) i szczególne uprzywilejowanie partii bolszewickiej jako elity tej klasy. Pozostałe klasy społeczne (*burżuazja*) są częściowo lub w pełni pozbawione praw. Państwo sowieckie nie uznaje podziału władz na ustawodawcze, administracyjne oraz sądowe. Sądy jako wydzielone organy administracji są pozbawione niezawisłości. W ZSRR nie obowiązuje typowa dla państwa prawa

Normatywny
chaos

Uznaniowy
charakter
prawa

Antyegali-
taryzm

⁹² *Ibidem*, s. 23 i n.

⁹³ *Ibidem*, s. 23.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 24.

⁹⁶ *Ibidem*.

hierarchia norm. Niedemokratyczne, bolszewickie prawo odrzuca zasadę powszechnych, równych oraz tajnych wyborów⁹⁷.

W swej refleksji nad sowiecką hierarchią społeczną K. Grzybowski analizuje podstawowe antydemokratyczne jej cechy.

Uprzywilejo-
wanie

W ZSRR obowiązuje podział obywateli na „pracujących i niepracujących”. Klasę pracujących definiuje niejasne, mające charakter arbitralnej decyzji władz sowieckich, kryterium „produktywnej i realnie użytecznej pracy”. Teoretycznie ważne, w praktyce nihilistycznie pojemne i zróżnicowane społecznie pojęcie *niepracujących (burżujów)*, służy politycznej dyskryminacji wroga. Pracujący dzielący się na członków bolszewickiej partii i *bezpартyjne* masy są, jego zdaniem, uprzywilejowani. Przysługuje im szereg praw: wyborcze do *Rad*, zajmowania, w związkach zawodowych, kierowniczych stanowisk oraz sprawowania urzędów. Korzystają także z ochrony prawnej: przy określaniu wysokości czynszu i czasu trwania najmu mieszkań, z ułatwień w przyjęciach na uniwersytety oraz przy orzekaniu wyroków karnych⁹⁸.

Analizując cechy konstytucji sowieckiej, K. Grzybowski odsłania jej zamierzony antyindywidualizm.

Wszechwładza
państwa

Konstytucja ignoruje prawa obywatelskie i wolnościowe; prawa nie przysługują człowiekowi lub obywatelowi, lecz „kolektywom producentów”⁹⁹. Jednostka staje się ubezwłasnowolniona omnipotencją państwa.

Klasyfikacja przez Grzybowskiego cech partii bolszewickiej demaskuje elitaryzm jej władzy¹⁰⁰.

Monopartia
bolszewicka

Partia bolszewicka legalnie funkcjonująca w Radach, socjologicznie i politycznie decydująca o losach państwa, jest monopartią, tożsamą z państwem i władzą, monopolizując w wyborach do *Rad* desygnaację kandydatur. Połączenie odpowiedzialności delegatów, członków partii bolszewickiej wobec partii i „produkcji” w formie jednostek zawodowych wyborców jest wyrazem sowieckiej reprezentacji łączącej politykę z gospodarką¹⁰¹. Partia jest ściśle scentralizowaną i zdyscyplinowaną, o decydującej roli *Biura Politycznego*, instytucją polityczną. Wymierzone przez partię jej członkom kary dyscyplinarne mają skutki prawno-publiczne w formie zawieszenia w funkcjach państwowych oraz oddania pod dozór administracyjny. Na jej polecenie członkowie partii sprawują urzędy polityczne i państwowe, są także zobligowani do określonego miejsca zamieszkania. Korzystając jako osobna klasa z uprzywilejowania,

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 27 i n.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 29.

¹⁰⁰ Por. J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998, s. 359.

¹⁰¹ K. Grzybowski, *Ustrój...*, s. 43.

partia jest korporacją prawa publicznego, której publikacje nie podlegają cenzurze, a zebrania nie wymagają akceptacji władz, wywierając na państwo decydujący politycznie wpływ poprzez system: „unii personalnej” między głównymi stanowiskami w państwie i radach, dyrektyw dla władz sowieckich oraz model politycznie zdominowanych, wykonujących określone zadania państwowe, związków zawodowych¹⁰².

K. Grzybowski, wyodrębniając cechy partii bolszewickiej, nie definiuje roli jej wodza. Nie wnika także w istotę mechanizmu podejmowania decyzji w samej partii. Wydaje się, że przyczyn tego stanu rzeczy należy szukać w nieklarownej politycznie sytuacji ZSRR. Śmierć Lenina nie rozwiązywała problemu władzy, zapowiadając ostrą walkę pomiędzy jego politycznymi spadkobiercami-rywalami. Sukces Stalina nie był ani oczywisty, ani jednoznacznie przesądzony¹⁰³.

Tak więc K. Grzybowski interpretuje system sowiecki jako:

- zracjonalizowany mistycyzm, korzystający ze struktury i właściwości klasycznej religii, pryncypialnie zwalczanej, zastępowanej własnym światopoglądem: filozofią i doktryną władzy o cechach religii politycznej;
- system państwa i władzy skrajnie decyzyjonistyczny, wykluczający intersubiektywną praworządność i posługujący się określeniem fasadowym „praworządności rewolucyjnej”, pozbawionym racjonalnej treści;
- notoryczny rewolucjonizm o cechach permanentnej i woluntarystycznej twórczości decydentów, w którym pozorowany charakter ma nie tylko „praworządność rewolucyjna”, lecz także bolszewicki konstytucjonalizm;
- utopię postulującą budowę społeczeństwa komunistycznego, bezklasowego, stanowiącą zasadniczą legitymację ideologiczną bolszewickiej dyktatury, której wrogiem jest nominalnie burżuazja, a faktycznie – każda osoba zaliczona do burżuazji; kryteria zobiektywizowane: wykształcenie, pochodzenie społeczne, tradycja rodzinna i zawodowa odgrywają rolę pomocniczą; decyduje arbitralne uznanie władzy, a więc czynnik subiektywny;
- dyktaturę nieograniczoną przez normy i zasady poddane instytucjonalnej kontroli;
- negację państwa prawa; władzę sprawuje monopartia komunistyczna, elitarna i scentralizowana, faktycznie rządząca poprzez instytucje państwowe; dualizm państwa i partii w formie, zaś

¹⁰² *Ibidem*, s. 44.

¹⁰³ Zdaniem Alana Bullocka, kult Stalina pojawia się od roku 1929 i jest związany z obchodami pięćdziesiątej rocznicy jego urodzin; A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, tłum. J. Mianowski, F. Pastusiak, t. I, Warszawa 1994, s. 262, 266.

monizm partii w treści oddają istotę systemu, w którym nie obowiązują fundamentalne zasady: podziału władz, niezawisłości sądów, pięcioprzymiotnikowego prawa wyborczego, wolności słowa i wyznania oraz równości wobec prawa;

- system społeczny poddany niedemokratycznym, formalnym podziałom i hierarchii: „pracujący i niepracujący” oraz członkowie partii – elita i bezpartyjna reszta – masy.

Interpretacja bolszewizmu przez K. Grzybowskiego pozostaje pod wpływem: socjologii politycznej C. Schmitta w pojmowaniu istoty dyktatury, pozaprawnego pojęcia suwerenności, roli stanu wyjątkowego i decyzjonizmu¹⁰⁴; socjologii władzy M. Webera, przede wszystkim, w typologii oraz analizie istoty władzy¹⁰⁵; socjologii politycznej elitaryzmu, głównie w zakresie roli elity w sprawowaniu władzy. K. Grzybowski analizuje bolszewizm w kategoriach psychologiczno-socjologicznych i ustrojowo-doktrynalnych.

Międzywojenna *Encyklopedia nauk politycznych* odgrywa w studiach nad faszyzmem inspirującą rolę. Z jednej bowiem strony syntetyzuje dorobek naukowy Polski międzywojennej, z drugiej zaś tworzy solidne podstawy dla kontynuacji badań nad faszyzmem po roku 1945¹⁰⁶.

Encyklopedia nie posługuje się, w zasadzie, pojęciem faszyzmu w znaczeniu zbiorczym, obejmującym zarówno faszyzm włoski, jak i niemiecki narodowy socjalizm (hitleryzm).

Hasło *Faszyzm* zaprezentowane przez Stanisława Wędkiewicza: *Polityczna doktryna faszyzmu*¹⁰⁷ i przez Witolda Krzyżanowskiego: *Gospodarcze oblicze faszyzmu*¹⁰⁸ obejmuje tylko faszyzm włoski. Natomiast w ramach hasła *Niemcy* Konstanty Grzybowski analizuje ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy¹⁰⁹. Kazimierz Smogorzewski jest autorem hasła *Hitler*

¹⁰⁴ M. Sobolewski, *Konstanty Grzybowski jako konstytucjonalista i politolog* [w:] *Konstanty Grzybowski – myśliciel sceptyczny*, komitet naukowy: J. Bardach, J. Baszkiewicz, M. Jaskólski, W. Kozub-Ciembroniewicz (redaktor tomu), J.M. Majchrowski, H. Olszewski, M. Waldenberg, Kraków 2000, s. 326–327.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 326; H. Olszewski, *Konstanty Grzybowski (1901–1970). Próba charakterystyki naukowej* [w:] *Konstanty Grzybowski...*, s. 281.

¹⁰⁶ K. Grzybowski, także po roku 1945, prowadził badania nad faszyzmem, głównie zaś nad narodowym socjalizmem, zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Interpretacje faszyzmu...*, s. 66 i n.

¹⁰⁷ S. Wędkiewicz, *Faszyzm. I. Polityczna doktryna faszyzmu* [w:] *Encyklopedia...*, t. II, Warszawa 1937, s. 136–143.

¹⁰⁸ W. Krzyżanowski, *Faszyzm. II. Gospodarcze oblicze faszyzmu* [w:] *Encyklopedia...*, t. II, s. 143–145. Należy odnotować, że Mieczysław Brahmer jest autorem hasła: *Mussolini Benito* [w:] *Encyklopedia...*, t. III, Warszawa 1938, s. 1006–1007.

¹⁰⁹ K. Grzybowski, *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy...*, s. 62–71.

*Adolf i rozwój hitleryzmu*¹¹⁰, zaś Stanisław Swianiewicz prezentuje doktrynę ekonomiczną narodowego socjalizmu¹¹¹.

1.2. „Autentyczne” źródło doktryny

S. Wędkiewicz, analizując doktrynę włoskiego faszyzmu, podkreśla różnicowane jej aspekty.

Rola wodza

Mussolini jest „jedynym źródłem” oficjalnej ideologii, którą głosi jako mistyczny autorytet systemu¹¹² i kreuje polityczną rzeczywistość, aktywnie negując jego normalizację, wbrew tendencjom „profesorów faszystów”¹¹³. Kreacjonizm wodza, ponadpozytywny i mistyczny, przeciwstawiany przez faszystów intelektualizmowi, łączy charyzmatyczną ideologię z koncepcją polityczną jego autorytetu opartego na zasadzie czynnej akceptacji irracjonalnej¹¹⁴.

Faszyści zdecydowanie negują i zwalczają: „materializm, pozytywizm, determinizm, scientyzm i jednostronny intelektualizm”, a także obce im idee: demokratyczne, liberalne, marksistowskie, parlamentarne oraz pacyfistyczne. Koncepcję państwa postulowaną przez faszystów charakteryzuje wszechogarniające pojęcie władzy podporządkowujące „(...) narodowej racji stanu wszelkie interesy jednostkowe (...)”¹¹⁵ oraz idee nierówności i hierarchii. Faszyści traktują wolność jako wyraz koordynacji „potrzeb jednostki i zbiorowości” oraz zbiór „obowiązków społecznych”¹¹⁶ powiązanych z zasadami „autorytetu, ładu i sprawiedliwości”, a także monopolu politycznego partii faszystowskiej¹¹⁷. W doktrynie faszyzmu dominuje, zdaniem Wędkiewicza, „kult państwa” totalnego, które integruje „(...) całą energię i wszelkie poczynania obywateli”¹¹⁸, odrzucając „(...) tradycyjny podział władz na wykonawczą, ustawodawczą i sądowniczą”¹¹⁹ i powierzając władzę sprawującemu urząd szefa rządu dyktatorowi (*il Duce*). W państwie totalnym obowiązuje zasada solidaryzmu klas społecznych oraz regulująca stosunki pracy idea sprawiedliwości społecznej, zaś jego polityczny interes wyznacza limit swobód obywatelskich, granice własności prywatnej

Państwo totalne

¹¹⁰ K. Smogorzewski, *Hitler Adolf...*, s. 623–628.

¹¹¹ S. Swianiewicz, *Narodowy socjalizm (doktryna ekonomiczna)* [w:] *Encyklopedia...*, t. IV, Warszawa 1939, s. 14–16.

¹¹² S. Wędkiewicz, *Faszyzm...*, s. 140.

¹¹³ *Ibidem*, s. 141.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*.

oraz prywatnych przedsiębiorstw, reglamentuje prawa i obowiązki prasy¹²⁰.

Status władzy dyktatora charakteryzuje „(...) siła, ale także załączek przyszłych przesileni reżimu (...)”¹²¹. Dyktatura nierozzerwalnie związana z osobą Mussoliniego jest formą stanu wyjątkowego, wprowadzoną w następstwie przewrotu politycznego, lecz nie jest ustabilizowanym systemem władzy. Kwestia jej sukcesji jest związana z rolą monarchy i *Wielkiej Rady Faszystowskiej*. Nieograniczonych kompetencji Mussoliniego, jako szefa rządu sprawującego pełnię władzy, nie utrzyma w przyszłości jego następca¹²².

Tak więc w ocenie Wędkiewicza, istotę kompetencji i zadań „totalnego” państwa charakteryzuje negacja jego tradycyjnego demoliberalnego i konstytucyjnego modelu jako wyraz przeciwstawienia interesowi państwa – wolności obywatela, ponadindywidualistycznego pojęcia własności, wprowadzenia do stosunków pracy podbudowanych nacjonalistycznie wątków aksjologicznych oraz monokratycznego, przeciwstawnego doktrynie podziału władz, systemu politycznego.

1.3. „Państwo wytwórców”

W. Krzyżanowski syntetycznie analizuje polityczno-gospodarcze aspekty włoskiego faszyzmu. Ideologia ekonomiczna wywodzi się z koncepcji syndykalistycznych i nacjonalistycznych.

Zdaniem Krzyżanowskiego faszyci tworzą ujednolicony „system”¹²³. Odrzucają komunizm i liberalizm, postulując konieczność regulowania przez państwo całokształtu życia gospodarczego narodu zgodnie z jego interesem. Stosują przy rozwiązywaniu problemów społeczno-ekonomicznych środki przymusu¹²⁴.

Karta Pracy

Ogłoszona przez *Wielką Radę Faszystowską Karta Pracy* zawiera zasady reformujące życie społeczne i gospodarcze¹²⁵. Usytuowane normatywnie „ponad konstytucją” pełnią, jego zdaniem, funkcję analogiczną do *Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela* z 1789 roku. W zbiorze tych faszystowskich zasad dominują idee „sprawiedliwości” przy dystrybucji dóbr oraz „dyscypliny i spokoju” w produkcji¹²⁶. Realizujący je ustrój korporacyjny „wytwórców” scala robotników i pracodawców dążących

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, s. 142.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ W. Krzyżanowski, *Faszyzm...*, s. 143.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*.

„zgodnie” do harmonijnego rozwoju gospodarczego narodu¹²⁷. W korporacyjnej ideologii społeczeństwo nie jest zbiorem egoistycznych jednostek, lecz „organizmem gospodarczym”, w którym każda grupa zawodowa spełnia określone zadania i cele¹²⁸. Faszyci uznają jednak „interes ogólny” za odrębny i usytuowany „ponad interesem grupy i jednostki”¹²⁹. Wynikająca z niej faszystowska koncepcja prywatnej własności ogranicza prawa jednostki i jej wolność, traktując własność jako funkcję społeczną, z której wynikają „(...) w równej mierze prawa, jak i obowiązki”¹³⁰. Do podstawowych faszystowskich obowiązków właściciela należy realizacja wyznaczonych przez państwo narodowe priorytetów. Właściciel jako funkcjonariusz publiczny ponosi „w pewnej mierze odpowiedzialność” za produkcję oraz pracowników¹³¹, podlegając sankcji za prowadzenie niewłaściwej gospodarki w formie pozbawienia zarządu zakładem pracy¹³². Natomiast nagrodą za właściwy zarząd produkcją jest „prawo do godziwego zysku” i do „przekazania majątku swej rodzinie”¹³³.

*Państwo
korporacyjne*

Ekonomia korporacyjna ma charakter interwencjonistyczny, lecz nie etatystyczny, realizując cele gospodarcze „(...) zorganizowanych grup zawodowych, które pod nadzorem i przy pomocy państwa ustalają kierunek produkcji, wielkość handlu z zagranicą, a nawet (...) hurtowe ceny towarów i wysokość płac robotniczych”¹³⁴. Funkcjonariusze państwa i partii faszystowskiej są, w ramach gospodarki planowej, obrońcami „(...) interesów słabszych konsumentów”¹³⁵. Faszystowska ideologia opowiada się jednak przeciwko upaństwowieniu zakładów pracy, doceniając znaczenie i rolę prywatnej przedsiębiorczości¹³⁶. Opierając się na średniowiecznym modelu cechów i ideach merkantylizmu, faszyci wprowadzają porządek oparty na ideach nacjonalistycznych i społecznie radykalnych¹³⁷.

System korporacyjny jest nieliberalny. Państwo odgrywa w nim aktywną rolę przez zastosowanie metod planowania gospodarczego i ustanowienie między pracodawcami i pracownikami solidarystycznych reguł, traktując społeczeństwo jak organizm. Wszystkie jego podmioty

*Solidarystyczny
organicyzm*

¹²⁷ *Ibidem.*

¹²⁸ *Ibidem.*

¹²⁹ *Ibidem.*

¹³⁰ *Ibidem.*

¹³¹ *Ibidem*, s. 144.

¹³² *Ibidem.*

¹³³ *Ibidem.*

¹³⁴ *Ibidem.*

¹³⁵ *Ibidem.*

¹³⁶ *Ibidem.*

¹³⁷ *Ibidem.*

pełnią określone funkcje „zorganizowanych grup zawodowych”. System limitowania własności prywatnej, w którym autorytet polityczny – państwo i partia odgrywają rolę arbitrów, jest konsekwencją systemu korporacyjnego. Faszystowski korporacjonizm jest wprawdzie nowym systemem polityki gospodarczej, nie stanowi jednak nowej jej teorii¹³⁸.

Polityka gospodarcza faszystów eksponuje jej podstawowe cele: osiągnięcie przez Włochy niezależności gospodarczo-finansowej, zlikwidowanie bezrobocia oraz poprawę bytu pracujących¹³⁹. Metodą ich realizacji jest „nawadnianie gruntów, osuszanie, przeprowadzanie elektryfikacji wsi, utrzymywanie przy pomocy ceł wysokich cen artykułów rolniczych i hodowlanych, organizowanie zbytu i uruchamianie tanich kapitałów dla rolnictwa”¹⁴⁰, a także organizowanie akcji intensyfikacji pól oraz robót publicznych¹⁴¹. Natomiast jest cechą polityki gospodarczej faszystów: dbanie „(...) o niskie ceny artykułów pierwszej potrzeby” oraz dążenie do przebudowy i poddania „pod silną kontrolę państwa” całego systemu bankowego, w kierunku „instytucji prawno-publicznych”, przy równoczesnym ograniczeniu roli bankowości prywatnej; wymuszając proces „postępującej etatyzacji”¹⁴².

Etatyzacja

W. Krzyżanowski, w odróżnieniu od S. Wędkiewicza, dostrzega w polityce gospodarczej faszystów, jedynie w sektorze bankowości, elementy narastającej etatyzacji, która wpływa na cały system finansowo-gospodarczy państwa.

1.4. „Zimny kalkulator”

K. Smogorzewski charakteryzuje wodza nazistowskiej III Rzeszy w kategoriach personalnej dyktatury.

*Wódz
i drużyna*

Hitler jest wrogiem „parlamentaryzmu i kolegalnej odpowiedzialności”¹⁴³, który 29 lipca 1921 roku dokonuje w kierownictwie NSDAP „małego zamachu stanu”¹⁴⁴, likwidując głosowanie. Staje się „wodzem” partii (*der Führer*), przekształcając jej zarząd jedynie w ciało doradcze. Członkowie partii stanowią od tej pory jego drużynę (*Gefolgschaft*). Hitler wprowadza do NSDAP nową symbolikę. Jest nią „czarna swastyka na czerwonym polu w białym otoku”¹⁴⁵. Ze swastyką – germańskim

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 145.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ K. Smogorzewski, *Hitler Adolf...*, s. 624.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 625.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

symbolem słońca, będącym herbem „jednego z przeorów” – zapoznał się Hitler w ósmym roku życia, rozpoczynając edukację w klasztornej szkole benedyktynów w Lambach¹⁴⁶.

Wiedeń był miejscem politycznej edukacji Hitlera. Na wiecach narodowosocjalistycznego niemieckiego ruchu robotniczego uczy się wrogości do marksizmu i Żydów. Zapleczem socjalnym hitleryzmu staje się głównie: „(...) nacjonalistyczna i antysemicka młodzież uniwersytecka”, wykolejeni przez wojnę przedstawiciele wolnych zawodów, patriotyczni rzemieślnicy oraz członkowie różnych „*Freikorps*”¹⁴⁷.

W totalnym ustroju w *Trzeciej Rzeszy* jej wódz i kanclerz żąda wierności, której wyrazem jest składana przez *NSDAP*, wojsko i administracja stosowna przysięga. *Führer* jako „gorący ideolog, a również zimny kalkulator (...)”, po pierwsze, „(...) nie uznaje żadnych teorii konstytucyjnych”, po drugie, (...), potrafi „(...) być bezwzględny”¹⁴⁸.

Niewątpliwie wnikliwa, lecz stonowana opinia K. Smogorzewskiego o Hitlerze była usprawiedliwiona sytuacją geopolityczną Polski sąsiadującej z wielkim, niemieckim mocarstwem.

1.5. „Rasistowsko podbudowany nacjonalizm”

K. Grzybowski w analitycznej syntezie ustroju politycznego *Trzeciej Rzeszy* wymienia pięć podstawowych zasad tego ustroju, a więc: „zasadę rasistowsko podbudowanego nacjonalizmu”; „zasadę wodzostwa”; „zasadę supremacji woli wodza”; „zasadę monopolu jednej partii”; oraz „zasadę jednolitości *Rzeszy*”. Dwie pierwsze wymienione zasady są nadrzędne wobec trzech pozostałych. Wszystkie te zasady są przeciwstawne: 1) egalitarnemu demokratyzmowi; 2) podziałowi władz; 3) formalnemu legalizmowi; 4) wielopartyjnemu parlamentaryzmowi oraz 5) federacyjnej strukturze *Rzeszy*¹⁴⁹.

Ustrój *Trzeciej Rzeszy* nie opiera się na nowej konstytucji; jest bardziej „syntezą teoretyczną” faktycznych stosunków niż „skodyfikowanymi normami prawnymi”¹⁵⁰. Wyraża się w sprawowaniu przez wodza nieograniczonej ani przez prawo natury, ani przez prawo pozytywne, skrajnie niedemokratycznej władzy, nawiązującej do jej starogermańskiego modelu, wykorzystującego zasadę wodzostwa. Stosunek wodza do obdarzającej go pełnym zaufaniem drużyny jest określany

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 623.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 628.

¹⁴⁹ K. Grzybowski, *Niemcy...*, s. 63–64.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 63.

Zasada
wódzostwa

„(...) raczej socjologiczno-psychicznie niż prawnie”¹⁵¹ i opiera się na zasadzie bezwzględnej autorytetu, który wymaga od narodu politycznej aktywności wyłącznie „(...) w formie aklamacji, nie w formie decyzji czy współdecyzji o rządach Rzeszy”¹⁵².

Władza elity

Z narodu zostaje wyselekcjonowana socjologicznie i prawnie elita składająca się z członków NSDAP, będąca, według Hitlera, „(...) po wieczne czasy miejscem politycznego doboru przywódców ludu niemieckiego” z wyraźnie określonym przez niego celem: „(...) wszyscy przyzwoici Niemcy są narodowymi socjalistami, tylko najlepsi narodowi socjaliści są członkami partii”¹⁵³. Nazistowska definicja pojęcia narodu jest wynikiem wyłącznej akceptacji „krwi niemieckiej” oraz dyskryminacyjnego wykluczenia „krwi żydowskiej”¹⁵⁴. Natomiast zasada „zasługi osobistej” przy przyznawaniu obywatelstwa wyraża, według niego, dążenie do „większej homogeniczności” obywateli Rzeszy i wyeksponowania „moralnego waloru” obywatelstwa. Oznacza też dalsze umocnienie pozycji wodza przez arbitralne przyznawanie obywatelstwa¹⁵⁵.

Obywatelstwo
Rzeszy

Stosunki pracy

Model hitlerowski stosunków pracy opiera się na władzy wodza przedsiębiorstwa, kierownika zakładu pracy, właściciela, obok którego działa „rada zaufania przedsiębiorstwa” złożona z delegatów pracowników (drużyny wodza) oraz „państwa nadzorującego zakład pracy przez jej powiernika (*Treuhänder der Arbeit*) i socjalne sądy honorowe, które decydują o pozbawieniu wodza przedsiębiorstwa prawa kierowania własnym zakładem pracy, jak również o usunięciu z niego pracownika”¹⁵⁶. Na zasadzie likwidacji przeciwstawienia pracownika i pracodawcy zbudowano w Trzeciej Rzeszy zastępujący związki zawodowe *Niemiecki Front Pracy* (*Der Deutsche Arbeitsfront*). Stany zawodowe w systemie społeczno-politycznym Trzeciej Rzeszy są tylko przedmiotem, a nie podmiotem władzy państwowej, organem wykonawczym państwa¹⁵⁷.

Interpretacja K. Grzybowskiego ustroju politycznego Trzeciej Rzeszy ma niewątpliwie charakter oryginalnej prawnopolitycznej syntezy.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 65.

¹⁵² *Ibidem*, s. 70.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 66. Hitler cyt. za: *ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 67.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 69.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 70.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

1.6. Interes „wspólnoty” i reglamentowany rynek

S. Swianiewicz uznaje narodowosocjalistyczne idee i koncepcje gospodarcze za podporządkowane głównym założeniom ideologicznym systemu.

Koncepcja wykorzystania wszystkich sił wytwórczych narodu niemieckiego jest „ideą naczelną” narodowosocjalistycznej doktryny gospodarczej, pozostając pod wpływem Fryderyka Lista¹⁵⁸. Realizacja hasła prawa do pracy w ramach hitlerowskiej polityki gospodarczej, zapewniającej każdemu obywatelowi wykorzystanie jego sił i kwalifikacji, jest następstwem interwencjonizmu państwa: „gdy przy (...) »słusznym« poziomie płać popyt na pracę ze strony prywatnych przedsiębiorców (...) staje się niższy niż jej podaż”¹⁵⁹.

Realizacja idei (głównie H. Hunkego) – powszechnego prawa do pracy przez zagospodarowanie potencjału wszystkich sił, ustanowienia systemu gospodarki bezkonunkturalnej oraz pozbawienia „prywatno-kapitalistycznych ośrodków dyspozycyjnych” prawa decydowania o zatrudnianiu robotników – „(...) oznacza koniec epoki cykliów koniunkturalnych”¹⁶⁰.

Koncepcja *Leistung*, czyli funkcji jednostki i grupy w społeczeństwie, jest podstawową kategorią narodowosocjalistycznej myśli ekonomicznej, w której „pojęcia subiektywnej użyteczności oraz wartości użytkowej (...) nie grają większej roli”¹⁶¹. Związana z nią idea *Leistungswettbewerb* – pełnej realizacji funkcji gospodarczych – odróżnia myśl, według niego, narodowosocjalistyczną od indywidualistycznej ekonomii¹⁶². Ściśle związana z ideologią społeczną narodowego socjalizmu koncepcja *Leistung* zwalcza marksizm, pozostając pod wpływem myśli Othmara Spanna: „Więź stanowa (...)” jest wynikiem „(...) pełnienia wspólnych funkcji w ramach całości społecznej”¹⁶³.

Uznanie narodu za „(...) całość wyższego rzędu” jest punktem wyjścia narodowosocjalistycznej wrogiej hasłom liberalizmu gospodarczego myśli ekonomicznej¹⁶⁴, według której w życiu gospodarczym „interes wspólnoty wyprzedza interes indywidualny” (*Gemeinnutz geht vor Eigennutz*). „Prywatne dążenie do zysku jest dopuszczalne (...)”, lecz zostaje „(...) podporządkowane określonym przez odpowiednie autorytety celom ogólnonarodowym”, zaś „dążenie (...) do indywidualnych

Polityka
gospodarcza

Koncepcja
„Leistung”

Interes
zbiorowości

¹⁵⁸ S. Swianiewicz, *Narodowy socjalizm...*, s. 14.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 15.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

korzyści” jest „(...) podporządkowane dążeniu do korzyści ogólnej (...)”¹⁶⁵. Narodowosocjalistyczna gospodarka, podkreśla dalej, wyraża obligatoryjny przedmiot: „aktywności nie państwa, lecz prywatnych przedsiębiorców oraz organizacji stanowych, (...) w ramach polityki realizowania wielkich celów ogólnonarodowych” osiąganym przez państwową reglamentację prywatnej działalności gospodarczej według koncepcji zorganizowanego i regulowanego rynku (*Marktordnung* i *Marktregulierung*)¹⁶⁶.

Własność
prywatna

Narodowosocjalistyczna koncepcja własności prywatnej różni się „(...) od pojęć wytworzonych pod wpływem prawa rzymskiego zbliżając się do średniowiecznej doktryny kościelnej”¹⁶⁷; nie traktuje własności prywatnej jako „absolutnego władztwa człowieka nad rzeczą”¹⁶⁸. W nazistowskim pojęciu własności zawarte są – tłumaczy Swianiewicz – nie tylko prawa, lecz i obowiązki właściciela, określając jego funkcję w ramach wspólnoty narodowej¹⁶⁹: „Jeżeli właściciel nie spełnia tej funkcji lub spełnia ją źle, może być w imię zasady dobra ogólnego pozbawiony swojej własności”¹⁷⁰, gdyż: „Właściciel nie jest absolutnym panem, lecz tylko lennikiem narodu”¹⁷¹.

Tak więc analiza S. Swianiewicza narodowosocjalistycznej doktryny eksponuje koncepcje „funkcji społecznej” własności prywatnej, społeczeństwa stanowego, priorytetu interesu „wspólnoty narodowej” w życiu gospodarczym oraz „uporządkowania rynku”. Zawiera także pogląd, że narodowosocjalistyczne prawo własności prywatnej jest analogiczne do doktryny Kościoła.

Stanowisko Swianiewicza wymaga komentarza. Organiczna koncepcja struktury społecznej, w swej istocie konserwatywna, w średniowieczu oparta na doktrynie św. Tomasza, ściśle wiąże politykę i etykę z koncepcjami społeczno-gospodarczymi, stanowiąc nierozdzielalną, w sensie merytorycznym, całość¹⁷². Koncepcja państwa i prawa jest zatem konsekwencją światopoglądu filozoficznego i religijnego. Pogląd św. Tomasza na istotę prawa własności jest następstwem całokształtu jego doktryny. Hitleryzmu także nie da się rozpatrywać bez analizy całokształtu jego założeń światopoglądowych; a więc bez rasistowskiego nacjonalizmu i koncepcji totalnego państwa kierowanego przez wodza jako szefa państwa i partii. Ograniczenie prawa własności prywatnej w nauce społecznej

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*, s. 16.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 15.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Por. K. Grzybowski, *Historia doktryn...*, s. 220–229.

Kościół ma źródło zasadniczo różne od ograniczenia tego prawa w narodowo-socjalistycznej ideologii.

Problematyka faszyzmu w *Encyklopedii nauk politycznych* jest zaprezentowana w formie wyboru oryginalnych jego interpretacji o określonych cechach i charakterze. Ogólnie rzecz ujmując, faszyzm jako zjawisko polityczne i przedmiot naukowych analiz nie jest potraktowany jako jednorodna typologiczna całość. Pojęcie faszyzmu zarezerwowano dla faszyzmu włoskiego. Pojęcie hitleryzmu i narodowego socjalizmu odniesiono natomiast do Niemiec. Brak syntetyzującego pojęcia faszyzmu jest prawdopodobnie następstwem ostrożności metodologicznej. Faszyzmu nie przedstawiono także w powiązaniu z bolszewizmem jako ustrojowej alternatywy wobec systemów demoliberalnych opartych na zasadach konstytucyjnego państwa prawa. Bolszewizm analizowano, nie stosując kryteriów porównawczych¹⁷³.

S. Wędkiewicza interpretacja istoty i zadań państwa totalnego traktuje je jako zaprzeczenie konstytucyjnego państwa prawa. Dyktatura faszystowska jest formą stanu wyjątkowego, a nie ustabilizowanym systemem państwa i władzy.

W analizie systemu korporacyjnego W. Krzyżanowskiego charakterystyczne jest eksponowanie idei organicznych i funkcjonalnych, limitujących prawo własności prywatnej, oraz zaklasyfikowanie faszystowskiego korporacjonizmu jako nowego systemu polityki gospodarczej, zmierzającej do samowystarczalności gospodarczej Włoch.

W analizie narodowego socjalizmu K. Smogorzewskiego zwraca uwagę eksponowanie cech Hitlera jako wroga demokracji, ustanawiającego, najpierw w partii, później zaś w państwie totalnym, dyktaturę wodza posługującego się ideologią antykonstytucyjną.

K. Grzybowski interpretuje ustrój *Trzeciej Rzeszy* jako dyktaturę w bardziej socjologicznym i psychologicznym aniżeli prawnym aspekcie, wynikającym ze stosunku wodza do jego drużyny. W hitlerowskim pojęciu narodu eksponuje on kryteria antydemokratyczne i rasistowskie, głównie antysemitckie, oraz zadania partii w selekcji elity władzy. Rolę stanów w systemie społeczno-zawodowym *Trzeciej Rzeszy*, różną od modelu austriackiego i włoskiego, traktuje oryginalnie jako przedmiot władzy państwowej, organu wykonawczego państwa.

W interpretacji istoty narodowosocjalistycznej doktryny ekonomicznej S. Swianiewicza zwraca uwagę wyeksponowanie koncepcji polityki wykorzystania wszystkich sił wytwórczych narodu oraz koncepcji *Leistung*, czyli funkcji jednostki i grupy w społeczeństwie realizującym zasadę *Gemeinnutz geht vor Eigennutz*.

¹⁷³ L. Kulczycki, *Bolszewizm* [w:] *Encyklopedia...*, t. I, s. 488–503.

2. Interpretacje faszyzmu z lat 1945–1989

Wyboru interpretacji faszyzmu publikowanych w Polsce, po roku 1945¹⁷⁴, dokonano na podstawie chronologicznych oraz rzeczowych kryteriów. Problematyka objęta analizą odnosi się do: genezy faszyzmu, charakteru tego ruchu, powstania i struktury faszystowskich systemów władzy, ideologii faszystowskiej, roli wojny oraz miejsca faszyzmu w historii. Badania nad faszyzmem prowadzone na podstawie niejednorodnych, zróżnicowanych założeń metodologiczno-poznawczych pozostawały pod wpływem różnych orientacji filozoficznych i metodologicznych.

3. Lata czterdzieste

W latach czterdziestych najbardziej reprezentatywne dla badań nad faszyzmem były poglądy teoretyka państwa i prawa: Stanisława Ehrlicha, wymienionego już K. Grzybowskiego, historyka prawa Leona Halbana oraz konstytucjonalisty Stefana Rozmaryna.

3.1. Szczególna rola kapitału finansowego

*U źródeł
faszyzmu*

Według analizy S. Ehrlicha geneza faszyzmu we Włoszech jest przyczynowo związana: ze słabością ekonomiczną i militarną Włoch w czasie pierwszej wojny światowej; z niezrealizowaniem planów kapitalistów włoskich na „wielkie zdobycze” w tej wojnie; z kryzysem powojennym i nakładaniem na pracujących wszystkich ciężarów tego kryzysu oraz z frustracją szerokich mas wywołaną śmiercią milionów ludzi podczas wojny (w „interesie” wielkiego kapitału i obszarników)¹⁷⁵.

W tych patologicznych warunkach parlamentarna forma rządów nie gwarantowała „potentatom finansowym” utrzymania akceptowanej przez nich polityki. Jedynym strategicznym rozwiązaniem stało się wprowadzenie dyktatury skrajnej reakcji. Zamach stanu z października 1922 roku jest następstwem inicjatywy potentatów finansowych i „awanturników politycznych”¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Analizą nie objęto publikacji, które ukazały się poza granicami Polski, jak również w tak zwanym drugim obiegu.

¹⁷⁵ S. Ehrlich, *Istota faszyzmu*, Łódź 1945, s. 6.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

Istota faszyzmu włoskiego i niemieckiego jest typologicznie wspólna, wyraża się w szczególnej roli kapitału finansowego, karteli i trustów, dążących wewnątrz kraju do „(...) zgniecenia demokracji z klasą robotniczą na czele”, w polityce zagranicznej do zaborczych wojen i nowego podziału świata¹⁷⁷.

3.2. „Błędy” niemieckiej demokracji

S. Ehrlich analizuje także „błędy” niemieckiej demokracji prowadzące do ustanowienia hitlerowskiej dyktatury. To głównie polityka ustępstw zamiast porozumienia antyfaszystów, a w konsekwencji brak zdolności kolektywnego zapobieżenia „pochodowi reakcji”. Popieranie dyktatorskich rządów Brüninga, stopniowo faszyzujących państwo i „pruskiego reakcjonisty” generała Schleichera. Próby przeciwstawiania Papena Hitlerowi oraz oddanie głosów na Hindenburga jako kontrkandydata Hitlera w wyborach prezydenckich.

Rola reakcji

Jednak decydującą rolę w zwycięstwie faszyzmu odegrał podział klasy robotniczej na socjalistów i komunistów, niezdolnej do budowy „jednolitego frontu” wobec „śmiertelnego niebezpieczeństwa”¹⁷⁸. Reakcyjni przywódcy socjaldemokratyczni, osłabiając opór mas, ponoszą odpowiedzialność za fiasko polityki „bojowego sojuszu” tych partii. Ponoszą także odpowiedzialność za błędy taktyczne. Kierownictwo socjaldemokracji nie przeciwstawiło się „nadzwyczajnym dekretem Brüninga”¹⁷⁹, oddając głosy za budżetem zwiększającym wydatki na zbrojenia. Socjaldemokracja nie zaproponowała w wyborach prezydenckich w 1932 roku własnego kandydata, lecz apelowała do mas o głosowanie na Hindenburga, uważając go za mniejsze zagrożenie od Hitlera. Błędem był zakaz, wydany przez socjaldemokratycznego ministra Severinga, działania Związku Czerwonych Frontowców. Socjaldemokraci rządzący w Prusach (premier Braun) nie potrafili „(...) osadzić faszystów na miejscu”¹⁸⁰.

„Błędy” lewicy

Także komuniści nie dostrzegali istoty faszystowskiego niebezpieczeństwa, nie potrafili nawiązać „(...) współpracy z innymi demokratycznymi partiami”¹⁸¹, spóźnili się z propozycją współpracy z socjaldemokracją (odrzuconą przez jej „reakcyjnych przywódców”), nie rozumieli problemów chłopów i nie mobilizowali ich politycznie, pozabawiając klasę robotniczą silnego sojusznika¹⁸².

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 11.

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 15.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 16.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*, s. 7–8.

3.3. Antydemokratyczna dyktatura wodza

S. Ehrlich zalicza do prawno-politycznych skutków ustanowienia dyktatury faszystów w Italii utworzenie korporacji łączących przymusowo syndykaty robotników i przedsiębiorców, zniesienie parlamentarnego systemu przedstawicielstwa narodowego i wolności demokratycznych, a także likwidację praw robotniczych. System parlamentarny zastąpiła w tych warunkach, oparta na władzy wodza, dyktatura partii faszystowskiej¹⁸³.

Struktura
hierarchii

System hierarchii faszystowskiej ilustruje wielopoziomowa piramida. Na każdym jej poziomie znajduje się przywódca. Miejsce na szczycie zajmuje „wódz nieomylny i wszechpotężny”, odpowiedzialny tylko formalnie przed królem. Naród zostaje pozbawiony wpływu na władzę; dyktaturę sprawuje monopartia faszystowska, a właściwie jej wódz – *Il Duce*. Koteria faszystowska sprawuje rządy terroru w imieniu swego mocodawcy – kapitału finansowego, trustów i karteli¹⁸⁴.

K. Grzybowski za istotną cechę faszystowskiego systemu uznaje charmatyczny typ władzy, charakterystyczny dla ustrojów nazywanych „dyktatorialnymi”. Zalicza do nich hitleryzm i faszyzm, określając je typologicznie „tyraniami”. Wódz legitymizuje swą władzę osobistą charyzmą, powołując się na swoje szczególne kwalifikacje: świadomości autentycznych potrzeb i celów rządzonych oraz rozumienia „ducha narodu”. Monopol władzy wodza – tyrana wyrażają zasady: „*Der Führer hat immer Recht*”; „*Mussolini ha sempre ragione*”¹⁸⁵.

Alienacja
państwa

Geneza i istota hitlerowskiej koncepcji państwa wynika z heglowskiej deifikacji „totemu-państwa”, opartej na dogmatach: „(...) każde państwo jest dobre (...)” oraz „(...) wola obywateli nie może rządzić państwem”¹⁸⁶ – powiązanych z tezą o wyłącznie państwowej formie istnienia narodu. Hegel jest dla niego „ojcem duchowym” hitlerowskiej nauki o państwie. W konsekwencji państwo jest „celem samym w sobie i wartością samą w sobie”¹⁸⁷. Wszystko, co służy państwu, jest moralne. Jednostki stanowią jedynie moralną część państwa. Króla (*König*) zastępuje nazistowski wódz (*Führer*) o uniwersalnych kompetencjach, którego rolę wyraża aforyzm: „Wodzu, ty jesteś całością, my zaś twoją częścią”¹⁸⁸. Carl Schmitt, Ernst R. Huber oraz Otto Koellreutter są autorami prawnych teorii i argumentacji uzasadniających metodę sprawowania władzy przez Adolfa Hitlera i ponoszą odpowiedzialność za

¹⁸³ *Ibidem*.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 8.

¹⁸⁵ K. Grzybowski, *Nauka o państwie...*, s. 26.

¹⁸⁶ *Idem*, *W klimacie hitleryzmu*, „*Twórczość*” 1946, nr 1, s. 87.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 88.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

„(...) intelektualną tych metod podbudowę (...)”¹⁸⁹. W szczególności Huber dostrzegał w osobie wodza ucieleśnienie zbiorowej woli narodu, ukształtowanej psychologicznie i historycznie¹⁹⁰, Koellreutter zaś odrzucał ograniczenie państwa prawem, uznając je za wyraz „(...) liberalnego światopoglądu i sprzeciwu wobec państwa jako narodowego porządku życiowego”¹⁹¹.

3.4. Mistycyzm niemiecki

L. Halban uznaje za podstawową cechę ideologii narodowosocjalistycznej mistycyzm niemiecki, „(...) specjalną mistykę germańską” jako polityczny wyraz „potwornej *Weltanschauung*”, narzędzie NSDAP¹⁹². Wykład tej rasistowskiej ideologii w *Mythus des 20. Jahrhunderts* Alfreda Rosenberga wyraża, jego zdaniem, syntezę idei predestynacji Niemców do sprawowania władzy nad narodami związaną z koncepcją politycznego kreacjonizmu. W tej ideologii naród niemiecki „(...) stworzony przez Opatrzność i wyposażony w najwyższe wartości duchowe (...)”¹⁹³ wymaga ochrony „(...) przed zakażeniem i skażeniem przez inne kultury (...)”¹⁹⁴. Nie ma kultury uniwersalnej, ponieważ prawa „ludu wybranego” są nadrzędne wobec innych ludzi¹⁹⁵.

S. Rozmaryn uznaje filozoficzno-doktrynalny nietzscheanizm, „stokrotnie spotęgowany wszystkimi zbrodniczymi cechami prusactwa”, za jedno ze źródeł ideologii hitleryzmu. Hitleryzm recypuje z nietzscheanizmu „nienawiść” do wolności, demokracji oraz gloryfikację wojny¹⁹⁶.

*Narodowo-
socjalistyczny
światopogląd*

3.5. Starorzymśka i starogermańska demagogia

S. Ehrlich analizuje istotną politycznie rolę faszystowskiej demagogii, metodycznie oddziałującej na masy. Mussolini przekonywał Włochów, że odziedziczyli wartości „starorzymśkie”. Hitler uwodził Niemców „bredniami o wyższości rasy”. Frazologia nacjonalistyczna i demagogia stały się narzędziem Hitlera do pozyskania mas drobnomieszczaństwa

*Rola
polityczna
demagogii*

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 88–89.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 89.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 90.

¹⁹² L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu. Wykłady i Przemówienia*, 4, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1946, s. 39.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 8.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 9.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ S. Rozmaryn, *U źródeł faszyzmu. Fryderyk Nietzsche*, Warszawa 1947, s. 78–79.

oraz zacofanego, zwabionego określeniem „socjalistyczna” w nazwie partii hitlerowskiej, w walce o władzę, robotnika¹⁹⁷.

3.6. „Podbój świata”

*Militaryzacja
gospodarki*

S. Ehrlich, analizując metody przygotowania hitlerowców do „podboju świata”, wskazuje cele ich polityki gospodarczej i propagandowej: poddanie przemysłu kontroli państwowej; przestawienie produkcji na „tory wojenne”; reglamentowanie przez państwo surowców i siły roboczej; przestawienie Niemiec, a także Włoch, jeszcze przed wybuchem wojny, na formy gospodarki wojennej, zapewniając im przewagę nad państwami demokratycznymi; przygotowanie psychologiczne narodu niemieckiego do, nastawionej na unicestwienie przeciwnika, wojny totalnej; wykorzenienie z młodzieży hitlerowskiej humanitarnych uczuć oraz przysposabianie dorosłych „(...) do znęcania się i okrucieństw (...)”¹⁹⁸.

Interpretacja faszyzmu dokonana przez S. Ehrlicha koncentruje się na ukazaniu jego antyproletariackiego i prokapitalistycznego charakteru. Analiza faszyzmu przeprowadzona przez K. Grzybowskiego nawiązuje do socjologii władzy M. Webera, zaś L. Halbana – pozostaje pod wpływem katolickiej filozofii i myśli społecznej.

4. Lata pięćdziesiąte

S. Ehrlich oraz historyk Kazimierz Piwarski w latach pięćdziesiątych dokonali najbardziej charakterystycznych interpretacji faszyzmu.

4.1. „Zagrożenie” antyburżuazyjną i antykapitalistyczną rewolucją

*Oligarchia
finansowa
a faszyzm*

S. Ehrlich typologizuje faszystowską formę państwa w kategoriach pawno-politycznych.

Faszystowskie formy państwa powstają w sytuacjach zagrożenia kapitału finansowego rewolucją ze strony innych mocarstw, a konkurujące oligarchie powstrzymują dalszą ekspansję gospodarczo-polityczną. Narastają, nie do rozwiązania metodami typowymi dla burżuazyjnej demokracji, konflikty wewnętrzne. Następuje także kumulacja niedających się usunąć drogą pokojową międzypaństwowych antagonizmów.

¹⁹⁷ S. Ehrlich, *Istota faszyzmu...*, s. 13.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 20–21.

Przekształcenie organizacji państwowej przez powołanie do życia faszystowskiej formy państwa służy „skuteczniej” realizacji interesów oligarchii finansowej¹⁹⁹.

Przesłankami uniemożliwiającymi przeciwdziałanie polityce przekształcenia burżuazyjnej demokracji w faszyzm są: „rozbitcie” klasy robotniczej; „błędy” partii robotniczych wykorzystane przez organizatorów ruchu faszystowskiego; nieprzygotowanie organizacyjne i ideologiczne klasy robotniczej do skierowania przeciwko faszyzmowi „nieproletariackich mas ludowych”, pomimo „sytuacji rewolucyjnej”²⁰⁰.

Wprowadzenie ustroju faszystowskiego umożliwia deficyt trwałych tradycji demokratycznych w społeczeństwie, ich krótkotrwałość lub tłumienie przez pozostałości feudalne w ekonomii, polityce i obyczajowości. Wykorzystanie postawy części mas przeciwko burżuazyjnej demokracji, „winowajczyni nieszczęść”, jest relatywnie proste. Powstaje sytuacja, w której wpływy polityczne junkrów pruskich i obszarników włoskich związały się z celami oligarchii finansowej. Wykorzystują „rozczarowanie części mas”, kierując je przeciwko burżuazyjnej demokracji. Istotną rolę odegrały mechanizmy oddziaływania propagandowego. W Niemczech uznano klęskę wojenną za przyczynę kryzysu gospodarczego, we Włoszech – poczucie pokrzywdzenia „przy podziale łupów” przez sojuszników²⁰¹.

*Determinizm
polityczny*

4.2. Przygotowanie nazistowskiej dyktatury

Według analiz K. Piwarskiego dyktaturę Hitlera przygotowywała polityka katolickiej partii *Centrum*.

Rządami *Rzeszy* kierowało siedmiu kanclerzy lub wicekanclerzy wywodzących się z tej, odpowiedzialnej za kształtowanie „(...) coraz bardziej reakcyjnego i nacjonalistycznego oblicza *Republiki Weimarskiej*”, partii politycznej popierającej „(...) tajne zbrojenia niemieckie...” oraz wspierającej imperialistyczne plany „koalicji junkiersko-przemysłowo-militarnej” i Hitlera²⁰². Partia *Centrum* zdecydowanie wspierała „dążenia rewanżowe hitleryzmu”, analogicznie do katolickiej *Bayerische Volkspartei*, torując Hitlerowi drogę do władzy. Centrowiec, kanclerz Brüning, rządził „poza parlamentem” za pomocą „zarządzeń nadzwyczajnych (na podstawie art. 48 konstytucji)” oraz prowadził przy

*Imperializm
niemiecki
a NSDAP*

¹⁹⁹ *Idem*, *Państwo i prawo burżuazyjne okresu kapitalizmu monopolistycznego* [w:] *Teoria państwa i prawa. Wykłady*, pod red. S. Ehrlicha, cz. II: *Państwo i prawo burżuazyjne*, Warszawa 1958, s. 51 i n.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 52.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 53.

²⁰² K. Piwarski, *Watykan a faszyzm (1929–1939)*, Warszawa 1958, s. 24.

poparciu prezydenta Hindenburga politykę sprzeczną z interesami „mas pracujących”, przewyciężając ich kosztem „trudności wielkiego kryzysu gospodarczego”²⁰³. Był jednym „z głównych grabarzy *Republiki Weimarskiej*”, kanclerzem typowego rządu „trzeciej siły”. *Partia Centrum* uratowała egzystencję partii hitlerowskiej przez umożliwienie jej szybkiego dojścia do władzy²⁰⁴. Nieskuteczność obrony interesów imperializmu niemieckiego przez rząd centrowca Brüninga, katolika-junkra von Papena oraz rząd „męża zaufania” Reichswehry generała Schleichera spowodowała, że „masowa partia hitlerowska” stała się „jedynym narzędziem (...) szybkiego i skutecznego osiągnięcia celów (...)”²⁰⁵ wielkiego przemysłu, pruskich *obszarników* oraz armii. Były to „główne czynniki imperializmu niemieckiego”, popierające Hitlera w jego drodze do władzy²⁰⁶.

4.3. System partyjno-państwowego wodzostwa

W wyniku komparatystycznych analiz S. Ehrlich uznaje likwidację parlamentaryzmu oraz samorządu terytorialnego za zasadniczy skutek ustanowienia dyktatur faszystowskich.

Powołane aktem wyborczym nie mieszczą się w faszystowskiej formie państwa²⁰⁷. Faszizm typologicznie jest systemem funkcjonującym bez kompetencji ciał przedstawicielskich, opartym na hierarchicznym autorytecie i posłuszeństwie. Stojący na czele państwa i otoczony kultem wódz zajmuje zróżnicowaną pozycję ustrojową. W Niemczech jest w jednej osobie głową państwa i szefem rządu (*Führer und Reichskanzler*) oraz faktycznym sędzią, natomiast we Włoszech – przy formalnym zachowaniu monarchii – „wysoko wyniesionym ponad resztę (...) gabinetu”, podejmującym najistotniejsze decyzje państwowe wodzem (*il Duce*) i szefem rządu²⁰⁸. Cechą podstawową ustroju faszystowskiego jest system hierarchii wodzów partyjnopaństwowych z ostatecznie rozstrzygającym stanowiskiem naczelnego wodza. Hitlerowskie *Führerstaat* i *Parteistaat* są synonimami²⁰⁹.

Z zasady hegemonii państwa wynika: ograniczenie wszelkiej, niedającej się przez państwo kontrolować lub mogącej się opierać ustrojowi faszystowskiemu, działalności społecznej oraz obowiązywanie zakazu działalności politycznej wszystkich innych, poza faszystowską, partii

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 25.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ S. Ehrlich, *Państwo i prawo...*, s. 53 i n.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 54.

politycznych. Monopartia faszystowska w Niemczech jest osobą prawa publicznego, źródłem „(...) idei niemieckiej w państwie (...)”²¹⁰, trwale z nim związaną o charakterystycznych jej cechach:

Cechy NSDAP

- niekontrolowanie przez państwo partii jako całości i jej poszczególnych organów;
- wyposażenie organów partyjnych w szerokie uprawnienia państwowe oraz
- unię personalną, polegającą na zajmowaniu przez przywódców partii najwyższych stanowisk w państwie²¹¹.

W polityce społecznej faszyzm wyraża system organizacji państwowych obejmujących zarówno robotników, jak i przedsiębiorców (we Włoszech korporacji, w Niemczech *Frontu Pracy*)²¹². System ten pozbawia klasę robotniczą prawa formułowania żądań, natomiast właściciele zakładów pracy wyposaża w stosunku do załóg robotniczych w quasi-państwowe uprawnienia publiczne. Związki zawodowe we Włoszech są zetatyzowane i włączone w system hierarchii faszystowskiej pozbawiających robotników prawa koalicji; właściciele przedsiębiorstw są nie tylko pracodawcami, lecz jednocześnie reprezentantami władzy państwowej. Solidarystyczny charakter ideologii faszystowskiej neguje antagonizmy klasowe. W hitlerowskiej ideologii związków zawodowych fabryka jest „wspólnotą pracy” nie z kapitalistą, lecz ze stojącym na jej czele i spełniającym „ważną misję społeczną” szefem produkcji. Robotnicy stanowią jego „drużynę” (*Gefolgschaft*), zobowiązaną do posłuszeństwa.

Solidaryzm

Cechą totalizmu faszystowskiego jest ingerowanie państwa nie tylko w gospodarkę, lecz także we wszystkie sfery życia społecznego oraz zlikwidowanie zdobytych, w warunkach burżuazyjnej demokracji, praw politycznych i wolnościowych jednostki. Istotę klasową faszyzmu wyraża polityka finansującej go oligarchii monopolistów²¹³, zaś jego formę państwową negacja burżuazyjnej demokracji. Jednak błędem jest traktowanie faszystowskiego państwa jedynie jako narzędzia „oligarchii finansowej” i niedostrzeganie udzielanego mu poparcia przez masy drobnomieszczaństwa, znaczną część bezrobotnego proletariatu, warstwy zdeklasowanych robotników (lumpenproletariat) oraz część chłopstwa – pozyskanych skrajnie nacjonalistyczną demagogią i koncesjami

Totalizm

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ *Ibidem*, s. 54–55.

²¹² *Ibidem*, s. 55.

²¹³ *Ibidem*.

ekonomicznymi²¹⁴. Terror jest typologicznie cechą sprawowania władzy przez faszyzm²¹⁵.

Interpretacja faszyzmu przez S. Ehrlicha stosuje typologiczną metodę oraz eksponującą cechy totalizmu i monopartii, przy równoczesnym definiowaniu faszystowskiej formy państwa jako terrorystycznej dyktatury kapitału finansowego.

5. Lata sześćdziesiąte

Analizy faszyzmu filozofa Tadeusza Krońskiego, historyka państwa i doktryn politycznych Franciszka Ryszki oraz Juliusza Stroynowskiego należy uznać za najbardziej charakterystyczne w latach sześćdziesiątych.

5.1. Na tle „ogólnego kryzysu kapitalizmu”

*Faszyzm
a kapitalizm*

Według analiz J. Stroynowskiego faszyzm jest zjawiskiem reprezentującym typologicznie „(...) interesy najbardziej wstecznych i agresywnych odłamów burżuazji (...)”²¹⁶, powstałym tuż po pierwszej wojnie światowej, „(...) w okresie ogólnego kryzysu kapitalizmu (...)”²¹⁷, przybierającym specyficzne formy wynikające z gospodarczo-społecznej struktury państwa (we Włoszech powiązane z kapitałem finansowym, w Niemczech – z kręgami ciężkiego przemysłu, w Hiszpanii – z warstwami feudalno-obszarniczymi). Faszyzm funkcjonalnie zwraca się przeciwko klasie robotniczej oraz rewolucyjnej części chłopstwa i inteligencji, w specyficznej generującej faszyzm sytuacji. Powojenny kryzys gospodarczy zaostrza „sprzeczności” w łonie burżuazji w skali krajowej i międzynarodowej. Rządy burżuazyjno-demokratyczne okazują się niezdolne do rozwiązania podstawowych problemów społecznych przy dotychczasowych, parlamentarnych metodach rządzenia. Następuje „(...) wzrost fali rewolucyjnej, zagrażającej bezpośrednio panowaniu burżuazji (...)”²¹⁸.

---

²¹⁴ *Ibidem*, s. 52.

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ J. Stroynowski, *Faszyzm* [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, t. III, Warszawa 1964, s. 594 i n.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 595.

5.2. „Zapora” dla komunizmu

F. Ryszka definiuje narodowy socjalizm w kategoriach politycznych.

To „(...) wielki, masowy ruch polityczny, charakterystyczny dla (...) ogólnego kryzysu kapitalizmu (...), posiadający (...) cechy specyficznie niemieckie”, zrodzony i uformowany „(...) w określonych warunkach ekonomicznych, społecznych i socjopsychologicznych (...)”²¹⁹. Wielki kapitał i finansjera mają nie tylko pieniądze na wspieranie ruchu hitlerowskiego, „(...) ale i konkretny interes (...)” w popieraniu go, tak jak przemysłowcy i obszarnicy włoscy wspomagający Mussoliniego²²⁰.

Faszyzm równocześnie wykazuje cechy ruchu drobnomieszczańskiego mające ewidentny związek kariery Hitlera z postawą drobnomieszczaństwa niemieckiego w okresie powojennym: „(...) to zdeklasowany w młodości drobnomieszczanin (...)”²²¹, bez stanowiska, majątku i pozycji społecznej, nienawidzący swego środowiska, posiadający zdolność pojmowania potrzeb duchowych ludzi wykołejonych lub znajdujących się na „krawędzi wykołejenia”. Te drobnomieszczańskie cechy Hitlera staną się jedną z przyczyn sukcesu ruchu narodowosocjalistycznego²²².

Drobnomieszczaństwo socjopolityczne stanowi socjalnie grupę oscylującą „między burżuazją a proletariatem”, „najbardziej bezbronną” i dotkniętą inflacją, a następnie recesją gospodarczą. W warunkach załamania się tradycyjnego systemu wartości (oficjalne potępienie kultu „ojca”-cesarza) następuje psychologiczny zwrot „małego człowieka” w kierunku nihilizmu lub afirmacji nonsensu „oraz niepewności i strachu” jako uczuć zamieniających się w nienawiść powodującą według Fromma – „(...) chęć ucieczki przed wolnością, czyli przed decyzją i odpowiedzialnością wobec obcego i przerażającego świata”²²³. Drobnomieszczaństwo niemieckie jako grupa społeczna postrzegało swą sytuację „(...) w zwierciadle losów narodu”, przerzucając własną trudną sytuację ekonomiczną i socjalną na cały naród i państwo²²⁴. Faszyzm włoski jest także „ruchem zrewoltowanego mieszczanina” spragnionego ostrej krytyki porządku społecznego i propagowania radykalnych (jednakże nieokreślonych ściśle) zmian²²⁵.

Natomiast z analiz J. Stroynowskiego wynika, że ruchy i partie faszystowskie wykorzystały, do wzmocnienia swoich wpływów, wolności demokratyczne istniejące w liberalno-parlamentarnych systemach

*Kryzys
kapitalizmu
a faszyzm*

Rola drobnomieszczaństwa

²¹⁹ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, wydanie I, 1964 r., s. 46.

²²⁰ *Ibidem*, s. 95.

²²¹ *Ibidem*, s. 77.

²²² *Ibidem*.

²²³ *Ibidem*, s. 82,

²²⁴ *Ibidem*, s. 82–83.

²²⁵ *Ibidem*, s. 26.

władzy. Paramilitarne bojówki faszystowskie fizycznie wyniszczały głównych działaczy ruchu robotniczego i organizacji „postępowych” oraz terroryzowały mogące się przeciwstawić faszyzmowi warstwy społeczeństwa²²⁶.

Ruch faszystowski we Włoszech był – podkreśla Ryszka – organizatorem zmasowanej akcji terroru, z końca roku 1920 i wiosny roku 1921. Przełomowym okresem w historii ruchu jest zadany „śmiertelny cios” rewolucji na wsi przez „pacyfikacje” faszystowskie („ekspedycje karne”) bojówek Mussoliniego, finansowane przez przemysłowców i obszarników²²⁷. Analogicznie monopolisci i bankierzy, chętni do finansowania Hitlera, mimo obiektywności wobec jego idei dostrzegali w ruchu hitlerowskim istotną „(...) zaporę przeciw komunizmowi”²²⁸.

*Prawica
a faszyzm*

Przyczyny ustanowienia dyktatury faszystowskiej są genetycznie związane ze skuteczną pomocą udzieloną Mussoliniemu przez prawicę polityczną, uczestniczącą w rządzie Giolittiego, z szefem rządu i jego ministrami na czele, przez armię, wielki przemysł, wielką własność ziemską i monarchię, a następnie przez Watykan. Kościół katolicki wycofał się z nieskutecznej polityki popierania jedynie sił konserwatywnych. Czołowi politycy Watykanu, zwłaszcza kardynał Gasparri, uznali za konieczne poszukiwanie „(...) innych sił zdolnych do zneutralizowania bolszewizmu”²²⁹. W dziejach ruchów faszystowskich występuje charakterystyczna polityczna tendencja do „(...) kapitulacji wszystkich mieszczańskich ugrupowań politycznych (...)” oraz pozornie robotniczych służących burżuazji²³⁰.

Sukces Mussoliniego, utalentowanego stratega²³¹, jest „(...) zwycięstwem skutecznej taktyki (...)” skrywającej „(...) inne, niefaszystowskie siły”²³². Także hitleryzm odniósł zwycięstwo nie przez siłę swych idei, lecz w wyniku łącznego występowania ekonomicznych i socjalnych przyczyn, przy korzystnym dla Hitlera układzie stosunków politycznych: a więc przy pomocy finansowej, świadczonej „(...) hojną ręką przez główne ośrodki wielkiej finansjery i przemysłu”; w warunkach tchórzostwa, słabości i kapitulacji burżuazyjnych partii politycznych oraz rozłamów w szeregach klasy robotniczej, jak również poparcia politycznej reakcji, w sytuacji kryzysowej ułatwiającej „(...) rozprzestrzenienie się

²²⁶ J. Stroynowski, *Faszyzm...*, s. 595.

²²⁷ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, Wydanie I, s. 23.

²²⁸ *Ibidem*, s. 99.

²²⁹ *Ibidem*, s. 21–22.

²³⁰ *Ibidem*, s. 28.

²³¹ *Ibidem*.

²³² *Ibidem*, s. 29.

tendencji odwetowych i imperialistycznych (...)” oraz silnej „(...) społecznej frustracji...”²³³.

5.3. Zinstytucjonalizowany system hierarchii

F. Ryszka typologizuje skutki dojścia faszyzmu do władzy.

Udzielone rządowi, po „marszu na Rzym”, pełnomocnictwa parlamentarne stanowią zespół aktów „(...) normatywnych wymierzonych w świat pracy”, likwidujących zdobycze powojenne, uderzających głównie w chłopów dzierżawców i robotników rolnych przez przywrócenie praw obszarnikom, zapędzając „(...) wieś w tragiczną politykę autarkii (...)”, pogrążając ją „(...) w nędzy i ucisku”²³⁴. Faszystowska polityka gospodarcza wspierała wielki kapitał i obszarników na wyjątkową w kapitalizmie skalę²³⁵.

Proces „ujednolicania” (*Gleichschaltung*) jest wynikiem likwidacji „dualizmu prawnopaństwowego Rzesza – kraje niemieckie (...)”²³⁶ oraz pluralizmu partii i zrzeszeń polityczno-społecznych. Pozostaje jedynie partia hitlerowska z powiązanymi z nią organizacjami²³⁷. Niefaszystowskie reakcyjne dyktatury stanowią wobec społeczeństwa jedynie system „(...) zakazów i ograniczeń”²³⁸. Natomiast faszyzm aktywizuje politycznie społeczeństwo. Obywatel państwa faszystowskiego jest zobowiązany do stosowania się do zakazów i ograniczeń oraz do przejawiania aktywności i dynamizmu zarówno w życiu publicznym, jak i prywatnym (przy stałym ograniczeniu życia prywatnego na rzecz publicznego), wykazując wymaganą politycznie postawę zintegrowania swojej osoby z ruchem²³⁹.

Cechą państwa hitlerowskiego, analogicznie do państwa faszystowskiego we Włoszech, jest oparcie się na hierarchii jako podstawowej zasadzie organizacji społeczeństwa, wprowadzającej formę „(...) zinstytucjonalizowania przedziałów społecznych, stosownie do powszechnej instytucjonalizacji życia”²⁴⁰, która we Włoszech oznaczała rozpoczęty bezpośrednio po „marszu na Rzym” proces przejmowania przez strukturę *ruchu* kompetencji władzy państwowej. Nastąpiło „(...) połączenie milicji »czarnych koszul« z wojskiem”²⁴¹, a w roku 1928 *Wielka Rada*

*System zakazów
i nakazów*

²³³ *Ibidem*, s. 47.

²³⁴ *Ibidem*, s. 29.

²³⁵ *Ibidem*.

²³⁶ *Ibidem*, s. 164.

²³⁷ *Ibidem*.

²³⁸ *Ibidem*, s. 35.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 183.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 35.

Faszystowska uzyskała funkcję nadrzędnego nad parlamentem organu państwowego. W roku 1929 partia została uznana „(...) za instrument polityczny rządu (...)”²⁴². Wprowadzenie ustawodawstwa korporacyjnego zuniformizowało i całkowicie podporządkowywało państwu związki zawodowe. Utworzenie zorganizowanych związków, bezpośrednio podporządkowanych partii lub działających jako instytucje zróżnicowane stopniem zależności od partii i państwa (*Opera Nazionale Balilla*, *Opera Nazionale Dopolavoro*), zajmujących się „wychowaniem w duchu faszystowskim”, zmonopolizowało różne dziedziny życia społecznego²⁴³.

Rola prawa

Zasadniczy podział polityczny w hitlerowskiej Rzeszy „(...) na swoich i na wrogów – na »*Volksgemeinschaft*« i na *obcych rasowo*, potencjalnych i rzeczywistych przeciwników politycznych”²⁴⁴ wyraża zinstytucjonalizowany model społeczeństwa opartego na faszystowskiej zasadzie hierarchii „od dołu do góry”, według politycznych wartości: wierności i przydatności państwu, za pomocą zachowujących pozory legalności formalnej aktów władzy. Wyróżniającą typologicznie cechą *Trzeciej Rzeszy* jest forma „niesłychanej jurydykacji życia”²⁴⁵. Prawo wyznacza miejsce człowiekowi w społeczeństwie przez standaryzowanie jego społecznych zachowań, tworząc system prawnie zinstytucjonalizowanej hierarchii²⁴⁶ (zob. też schemat na s. 257).

5.4. „Zeświecczona” forma charyzmy

Wódz – jak wynika z komparatystycznych analiz F. Ryszki – zajmuje analogiczną antydemokratyczną pozycję w faszystowskich Włoszech oraz w *Trzeciej Rzeszy*.

Irracjonalizm
polityczny

Wyrażająca ją dyktatorska władza Mussoliniego, podkreśla Ryszka, nie jest legitymizowana wolą ludu, lecz irracjonalnymi, osadzonymi „(...) immanentnie w duszy narodu (...)” siłami²⁴⁷. Faszyzm włoski powraca do uzasadnianej przez propagandę „(...) zeświecczonej formy charyzmy (...)”²⁴⁸. Istotę doktryny nazistowskiej stanowi uznanie wodza, wyrażającego „(...) w formie prawa immanentne cechy zbiorowości (...)”, za najwyższego i monopolistycznego legislatora²⁴⁹.

Lecz „hitleryzm i faszyzm były przede wszystkim demagogią (...) opierającą się na niesprecyzowanych, płynnych tęsknotach zatomizowa-

²⁴² *Ibidem*.

²⁴³ *Ibidem*, s. 35 i n.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 209.

²⁴⁵ *Ibidem*.

²⁴⁶ *Ibidem*.

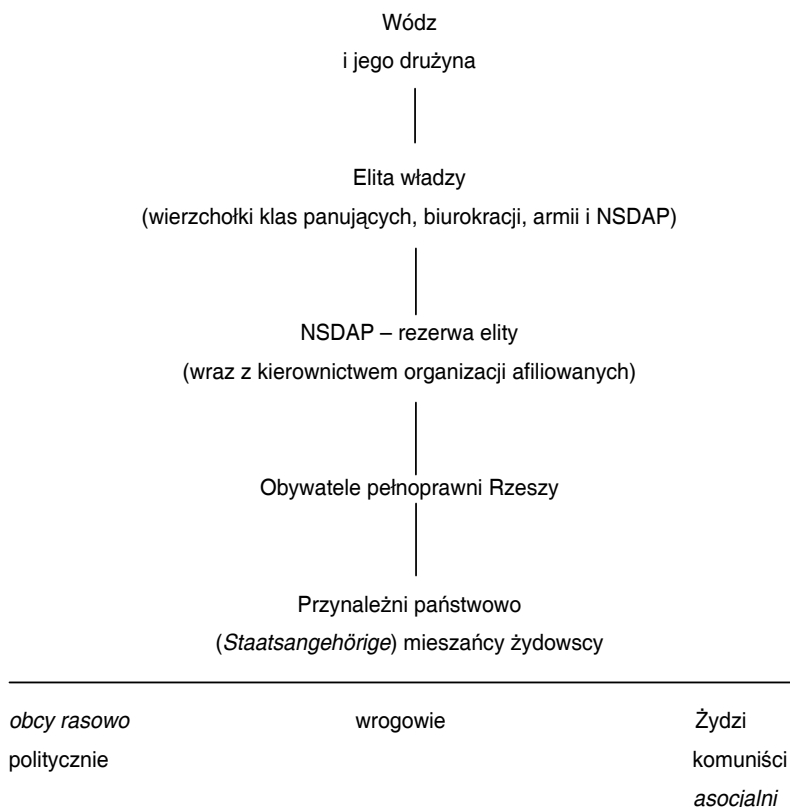
²⁴⁷ *Ibidem*, s. 36.

²⁴⁸ *Ibidem*.

²⁴⁹ *Ibidem*, s. 214.

Schemat zinstytucjonalizowanej hierarchii

Źródło: F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław, wydanie I, 1964, s. 209.

nego i amorficznego społeczeństwa²⁵⁰, niejasną i eklektyczną, przeznaczoną dla drobnomieszczaństwa i „ciemnego tłumu”²⁵¹. Ideologia faszyzmu, w szczególności jej „wulgarny socjaldarwinizm i kult siły”, odrzuca „zgniłą, demokratyczną” zasadę egalitaryzmu „praw i obowiązków”²⁵². „Chamberlainowski rasizm i obskurny socjaldarwinizm” stanowią istotę doktryny faszyzmu niemieckiego, oryginalne jego elementy²⁵³. W tej doktrynie „pełnorolny i samowystarczalny” chłop jest uważany za

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 47.

²⁵¹ *Ibidem*, s. 49.

²⁵² *Ibidem*, s. 184.

²⁵³ *Ibidem*, s. 46.

przedstawiciela „czystej rasy” i nieskalanego przez marksizm i liberalizm, wrogich „duszy niemieckiej”, „zdrowego światopoglądu”²⁵⁴. Główne „cele wychowawcze” włoskiego faszyzmu wyrażają hasła: „*obbedire, credere, (...) combattere*”, według poleceń nieomylnego wodza. Następuje mitologizacja, przez propagandę, osoby wodza. Wódz skupia optymalne cnoty „rasy włoskiej” (*Italianità*), a także wyraża „(...) przymioty ducha i charakteru uznanych bohaterów narodowej historii”²⁵⁵. Jest więc „(...) Franciszkiem z Asyżu i papieżem Sykstusem V, Scypionem Afrykańskim i Machiavellim, Mazzinim i Garibaldim”²⁵⁶.

Masowe oddziaływanie faszyzmu wynika z psychologicznej jego atrakcyjności. Faszystą mógł zostać każdy niezadowolony i wątpiący, występując przeciw istniejącemu systemowi, znużony międzynarodowymi, bolszewickimi hasłami socjalistów-maksymalistów. Mussolini przemawia do „(...) zradykalizowanego drobnomieszczanina (...)”²⁵⁷ językiem propagandy społecznej, korzystając z pozornie „rewolucyjnej frazeologii”, radykalnych haseł oraz symboliki *czarnych koszul* – tradycyjnego stroju robotników włoskich. Mussolini głosi hasła „siły i przemocy” jako niezbędnych cech ruchu, służących wyładowaniu całej energii nagromadzonej w społeczności „(...) niezadowolonych i zawiedzionych”²⁵⁸. Równocześnie wskazuje na radykalną lewicę jako wroga „odrodzenia Italii”, z którym należy walczyć²⁵⁹.

Psychologia
faszyzmu

5.5. Militarizm i ekspansja

J. Stroynowski charakteryzuje ideologiczne cele faszystowskiej polityki wojny jako realizację przez hitlerowców: podboju świata, gospodarczego wyzysku krajów okupowanych, eksterminacji ludności w obozach koncentracyjnych, obozach pracy i w gettach oraz masowej zagłady ludności żydowskiej²⁶⁰.

Faszystowskie metody militaryzacji życia określone przez ustawodawstwo państwowe przygotowują społeczeństwo, przede wszystkim młodzież, celowo do wojny „(...) poza kontrolą armii”²⁶¹. Faszyzm zawiera program walki o „wielkość i potęgę” Włoch, utracone w wyniku polityki „zgniętego liberalizmu” i „rozkładowej roboty marksistów” oraz

Imperializm

²⁵⁴ *Ibidem*, s. 191.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 36.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ *Ibidem*, s. 22.

²⁵⁸ *Ibidem*.

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ J. Stroynowski, *Faszyzm...*, s. 596.

²⁶¹ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego...*, Wydanie I, s. 199.

wskutek działań „wrogów zewnętrznych”²⁶². Dążenie do przywrócenia wielkości Włoch ma imperialny charakter. Wyraża się – jego zdaniem – w planach zdobycia imperium kolonialnego w Afryce (Afryka Północna i Etiopia), podbojów i hegemonii w basenie Morza Śródziemnego (Niscea, Sabaudia, Korsyka), połączonych z eliminacją przewagi brytyjskiej i zwalczaniem komunizmu²⁶³.

5.6. Poza tradycją europejskiej cywilizacji

Tadeusz Kroński typologizuje faszyzm poza tradycją europejskiej moralności i cywilizacji²⁶⁴.

Faszyzm narzuca odgórnie światopogląd schematyczny, zupełny i ujednolicony, udzielający „odpowiedzi na wszystkie pytania”, wykluczając samodzielne myślenie, odczuwanie i działanie²⁶⁵. Terror faszystowski „nie jest złem koniecznym”, lecz normalnym faktem. Współczucie dla ofiar terroru jest „słabością lub głupotą, niezrozumieniem”²⁶⁶. W faszyzmie nie występuje pojęcie „zła moralnego”²⁶⁷. „(...) naród wyabsolutniony, życie wyabsolutnione”²⁶⁸ to fikcja. Celowe jest więc wzięcie ich „w cudzysłów” jako „strasznego, sentymentalne widma”²⁶⁹. Faszyzm odsuwa człowieka z należnego mu stanowiska i „wyabsolutniając” takie wartości, jak: „państwo, naród, rasa, praca, życie”, w konsekwencji powoduje detronizację rozumu człowieka jako wartości oraz przekreślenie prawdy „(...) czy wiary w prawdę, ową *instantia crucis* europejskiego postępowania”²⁷⁰. Neguje prawdę i uznaje ją za „bezkrwistą abstrakcję”. Zajmuje jej miejsce „wartość wyabsolutniona”. Nie służy już człowiekowi, lecz staje się wartością samą w sobie²⁷¹. Istotę faszyzmu określa zdegradowanie rozumu oraz brak rozumowania „w sensie tradycyjnym”, lecz w kategoriach *a priori* „wyabsolutnionych wartości”²⁷².

Według oceny J. Stroynowskiego faszyzm jest jednym z najbardziej reakcyjnych kierunków w historii ludzkości, zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej. Hamuje i cofa rozwój kultury oraz

Anty-
intelektualizm

²⁶² *Ibidem*, s. 37.

²⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁴ T. Kroński, *Faszyzm a tradycja europejska* [w:] *idem, Rozważania wokół Hegla*, Warszawa 1960, s. 332 i n. (tekst był pisany w latach 1942–1943, lecz niedokończony, I. Krońska, *Uwagi wydawców w tej książce zamieszczone*, s. 459).

²⁶⁵ *Ibidem*, s. 287.

²⁶⁶ *Ibidem*, s. 322.

²⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁸ *Ibidem*.

²⁶⁹ *Ibidem*, s. 327.

²⁷⁰ *Ibidem*, s. 326.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 326, 327.

²⁷² *Ibidem*, s. 326.

wartości duchowych, doprowadzając do masowych zbrodni i ludobójstwa. Ogranicza podstawowe prawa człowieka, „szerząc obskurantyzm”²⁷³.

Wśród analiz faszyzmu z lat sześćdziesiątych na plan pierwszy wysuwa się monografia F. Ryszki *Państwo stanu wyjątkowego...*, napisana z pozycji metodologicznie otwartych na kierunki psychologiczne i psychospołeczne²⁷⁴. Wpływ tych kierunków, a zwłaszcza Ericha Fromma, na F. Ryszkę jest wyraźny. Historyczno-prawna jego analiza hitleryzmu staje się impulsem do prowadzenia, w następnej dekadzie, studiów nad faszyzmem w sposób łączący różne metody badawcze: prawne, historyczne, politologiczne, socjologiczne oraz psychologiczne. Charakterystyczne są także indywidualistyczne i antytotitarne poglądy T. Krońskiego na faszyzm.

6. Lata siedemdziesiąte

Analizy faszyzmu z lat siedemdziesiątych, głównie historyków doktryn: Teodora Filipiaka, Konstantego Grzybowskiego, Karola Joncy, Franciszka Ryszki oraz historyków: Jerzego Holzera, Czesława Madajczyka, Czesława Pilichowskiego, Stanisława Tyrowicza, Stanisława Sierpowskiego i Mieczysława Żywczyńskiego, należy uznać za najbardziej charakterystyczne.

6.1. Rewolucja „reakcyjna”

M. Żywczyński charakteryzuje faszyzm w kategoriach socjopolitycznych.

Faszyzm był ruchem drobnego i części średniego mieszczaństwa, głównie „ludzi młodych” (studentów), nastawionych krytycznie do otaczającej ich rzeczywistości. Pod wpływem warunków ekonomiczno-społecznych, szkoły oraz czynników zewnętrznych (wojny), kwestionowali ustrój społeczny, nie mając jednak żadnego programu społecznego i politycznego. Dostrzegali szansę „radikalnej” poprawy rzeczywistości w ustroju państwa narodowego, kierowanego przez „mądrego króla” – wodza posiadającego cechy charyzmatyczne: „(...) genialność, (...) bezinteresowność, nieomyślność”²⁷⁵. Nawiązywali do przeszłości w postaci

²⁷³ J. Stroynowski, *Faszyzm...*, s. 596.

²⁷⁴ Monografia ta miała wydanie drugie poprawione i uzupełnione w 1974 roku oraz wydanie trzecie poprawione i uzupełnione w 1985 roku.

²⁷⁵ M. Żywczyński, *Włochy nowożytnie...*, s. 261.

mitu: „(...) do jakiegoś dawnego świetnego okresu, z genialnym rządcą na czele, (...) w lepszym wydaniu”²⁷⁶.

Interpretacja faszyzmu jako antykomunizmu jest zasadniczo błędna. Faszyzm początkowo wyraża formę „buntu”, następnie walczy z marksizmem. Nie jest produktem burżuazji; faszysti stawali się stopniowo narzędziem burżuazji. Początkowo faszyzm jest tylko specyficznym wyrazem walki klas i pokoleń, następnie staje się „masowym oszustwem”. Faszyzm to „rewolucja reakcyjna” dokonująca zmiany władzy siłą, „(...) wprowadzająca stan gorszy od obalonego (...)”²⁷⁷, zjawisko naturalne i nieuniknione w historii Włoch.

Mussolini nie jest bynajmniej twórcą faszyzmu, lecz właśnie faszyzm wynosi go do pozycji wodza o cechach charyzmatycznych, kierującego faszyzmem, przyczyniając się, „(...) choć nie (...) wyłącznie, do jego zwycięstwa”²⁷⁸.

Z analiz T. Filipiaka wynika, że burżuazja upatrywała w faszyzmie możliwość „rozwiązania sprzeczności kapitalizmu” i powstrzymania zagrożenia przed zrewolucjonizowanym ruchem robotniczym²⁷⁹. Jedną z przyczyn genezy faszyzmu jest „nieudolność i słabość mieszczaństwa”, odrzucającego „stare”, liberalno-demokratyczne formy władzy, sięgającego do „jawnej dyktatury” wobec zagrożenia rewolucją socjalistyczną i rosnącą siłą klasy robotniczej²⁸⁰.

6.2. „Abdykacja” liberalnej klasy rządzącej

S. Sierpowski przedstawia narodziny faszyzmu w kategoriach politologicznych.

*Rola
propagandy*

Faszyzm jest wyrazem antysocjalistycznej i kontrrewolucyjnej, początkowo rywalizującej z bolszewizmem, następnie zdecydowanie zwalczającej go siły²⁸¹, która demagogicznie przyrzeka każdej klasie społecznej spełnienie wzajemnie wykluczających się obietnic. Wysuwa w trakcie kryzysu rewolucyjnego żądania prorobotnicze, o zdecydowanych akcentach ogólnonarodowych, niebędące jednak powtórzeniem postulatów socjalistycznych. Propaganda militarnie zorganizowanych faszystów jest groźną formą oddziaływania politycznego²⁸².

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ *Ibidem*, s. 262.

²⁷⁸ *Ibidem*, s. 261–262.

²⁷⁹ T. Filipiak, *Polityczna doktryna faszyzmu*, Warszawa 1971, s. 5.

²⁸⁰ *Ibidem*.

²⁸¹ S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 5.

²⁸² *Ibidem*, s. 175.

Idee
solidaryzmu

Program faszyzmu jest antykomunistyczny, walczy z socjalizmem oraz głosi ograniczenie wolności wielkiej własności. Propagując idee solidaryzmu społecznego, sugeruje centrowy charakter koncepcji politycznych²⁸³. Niebezpieczeństwo komunistyczne grożące bezpośrednio burżuazji staje się przyczyną skierowania jej „w objęcia” faszyzmu. Siły antybolszewickie, wspierane przez drobną burżuazję, bronią się „przed ewentualnością »uspołecznienia« kobiet i swoich sklepów”²⁸⁴. Masy chłopstwa obawiające się rewolucyjnego pozbawienia własności zwracają się w stronę faszyzmu.

Taktyka początkowo z trudem rozwijającego się faszyzmu polega na: propagowaniu treści popularnych wśród szerokich mas, „z jednoczesnym podkopywaniem wiary w partię socjalistyczną”, wykorzystaniu „rozczarowania” ideami rewolucji socjalistycznej, obronie przedsięwzięcia państwowych i prywatnych oraz organizowaniu łamistrąkstwa „wspólnie z »białymi« związkami zawodowymi”²⁸⁵. Faszyzm jest siłą, która pod hasłem przywracania porządku w państwie niszczy socjalistyczne biura oraz *Izby Pracy*. Destrukcyjna, antysocjalistyczna polityka powoduje zwiększenie szeregów ruchu faszystowskiego²⁸⁶.

Faszyzm
a burżuazja

Przyczyną zwycięstwa faszyzmu włoskiego jest „abdykacja” liberalnej klasy rządzącej na korzyść nacjonalizmu, później socjalizmu, wreszcie faszyzmu²⁸⁷, „przychylny stosunek wielkiego kapitału” oraz pozytywne „nastawienie” *Stolicy Apostolskiej*, spowodowane pojednawczymi wypowiedziami Mussoliniego w stosunku do religii katolickiej i *Watykanu*²⁸⁸. Polityka Mussoliniego, dążąca do opanowania państwa, zabiegająca o poparcie króla oraz rodziny królewskiej to dobrze przygotowana rozgrywka taktyczna zapewniająca „przychylność” króla²⁸⁹. Przyczyną sukcesu faszyzmu stała się także taktyka masonerii udzielającej mu podczas przewrotu „(...) trudnej do wymiernego określenia pomocy ekonomicznej i politycznej”²⁹⁰. Masoni „identyfikowali się” z polityką nowego rządu ze względu na personalne związki części elity faszystowskiej z masonerią oraz ich „zbieżne w niektórych punktach cele (...)”²⁹¹. „Wspólny front faszyzmu, burżuazji i drobnomieszczaństwa” określił przesłanki skutecznego przeprowadzenia „rewolucji”²⁹².

²⁸³ *Ibidem*, s. 168.

²⁸⁴ *Ibidem*, s. 190.

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ *Ibidem*, s. 196.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 383–384.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 302.

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 279.

²⁹⁰ *Ibidem*, s. 305.

²⁹¹ *Ibidem*.

²⁹² *Ibidem*, s. 327.

Mianowanie Mussoliniego premierem wyznacza zamknięcie okresu walki faszyzmu o władzę. Utworzenie formalnie koalicyjnego rządu (przy jedynie trzydziestopięcioosobowej reprezentacji faszystów w parlamencie) oznacza poważną zmianę w dotychczasowej praktyce liberalnego państwa²⁹³. Przekazanie rządowi – w listopadzie 1922 roku – pełni władzy (w celu zmniejszenia „wielości funkcji państwa”) na okres jednego roku umożliwiło uzyskanie przez Mussoliniego istotnie dyktatorskich uprawnień warunkujących przeprowadzenie ważnych reform w państwie, a następnie usunięcie z rządu „niektórych” koalicjantów²⁹⁴.

Pierwsze akty prawne rządu likwidują „wywalczone przez klasę robotniczą ustawodawstwo”²⁹⁵. Skutkiem ustanowienia we Włoszech faszystowskiego systemu władzy było wyeliminowanie z administracji publicznej ewidentnych przeciwników reżimu spośród urzędników państwowych, oficerów armii i marynarki, a także stopniowa likwidacja wolności prasy²⁹⁶.

Przejęcie przez faszystów władzy umożliwiło opanowanie niezorganizowanego, samowolnego terroru faszystowskich bojówek i stopniowe zastępowanie go przez reżim państwowy²⁹⁷. Pierwsza decyzja *Wielkiej Rady* polegała na przekształceniu „części bojówek czarnych koszul” w Ochotniczą Milicję Bezpieczeństwa Narodowego²⁹⁸.

6.3. Proces instytucjonalizacji faszystowskiej monopartii

Według prawno-politycznej typologii K. Grzybowskiego proces instytucjonalizacji partii faszystowskiej przebiega w kilku etapach.

Ustanowienie faszystowskiego systemu władzy określa początkowy etap. Wkrótce nastąpi prawna likwidacja wszystkich niefaszystowskich partii politycznych. Następnie pojawia się zakaz tworzenia nowych partii politycznych i gwarancja prawna wyłącznego istnienia partii faszystowskiej jako monopartii. Wreszcie regulacja obejmuje stanowisko prawne faszystowskiej monopartii jako organu władzy państwowej. Partia zostaje konstytucyjnie włączona w strukturę państwa, zaś wodza partii wykreowano na głowę państwa lub rządu, wprowadzając „unię realną” stanowisk w aparacie partyjnym i państwowym oraz ochronę partii (analogicznie do państwa i jego instytucji) przez normy prawa karnego. Przyznano organom partii prawno-publiczne uprawnienia oraz ustanowiono partię częścią systemu państwowego.

²⁹³ *Ibidem*, s. 315.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 318–319.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 328.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 320.

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 321.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 324.

Monopartia faszystowska nie posiada jednak cech partii politycznej ze względu na jej zbliżony do organu państwa charakter. Pozbawienie wskutek instytucjonalizacji monopartii faszystowskiej jej cech typowych dla partii politycznych oraz nadanie monopartii cech organu państwowego wyklucza możliwość określenia tego zjawiska jako instytucjonalizację partii politycznej. Monopartia jest przeciwieństwem partii liberalno-demokratycznych i socjaldemokratycznych, nie ma także charakteru partii politycznej z powodu jej odmiennej wewnętrznej struktury. *Duce* czy *Führer* są nieusuwalnymi, z własnego prawa, przywódcami desygnującymi (bezpośrednio lub pośrednio) cały aparat partyjny. W partii faszystowskiej formalnie i prawnie obowiązuje, wyłączająca demokratyczne metody władzy, *zasada wodzostwa (Führertum)*²⁹⁹.

6.4. „Tyrania *ab exercitio*”

F. Ryszka sformułował szereg tez badawczych i założeń metodologicznych charakteryzujących jego komparatystyczne analizy³⁰⁰.

Państwo faszystowskie jest dyktaturą, ściślej „tyranią *ab exercitio*”³⁰¹. Styl, sposób i skutki rządzenia stanowią wyznacznik definicji faszyzmu jako ustroju politycznego³⁰². Bez „interpretacji genetycznej” nie można wyjaśnić samej istoty zjawiska faszyzmu ani podjąć studiów porównawczych nad ruchami faszystowskimi³⁰³. Faszyzm na każdym etapie jego rozwoju jest problemem „na wskroś politycznym”, zindywidualizowanym i zróżnicowanym specyfiką kraju, w którym powstał. Nawet „europejskość” faszyzmu i analogicznych do niego zjawisk jest uwarunkowana „ustaleniem wspólnych warunków sprzyjających danemu zjawisku lub działających przeciw niemu”. Poszukiwanie wspólnego kryterium dla wszystkich „zdarzeń, sytuacji i instytucji” określanych w historii faszyzmem utrudnia opracowanie jego właściwej definicji³⁰⁴. Celowy jest więc elastyczny, historycznie zróżnicowany sposób analizy faszyzmu i zjawisk do niego podobnych i odrzucenie „sztywnego”, obowiązującego podziału, wspólnego dla wszystkich etapów jego rozwoju i dla wszystkich dziedzin polityki³⁰⁵. Problem „bierności społecznej” jest

*Inercja
społeczna*

²⁹⁹ K. Grzybowski, *Instytucjonalizacja partii politycznych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCXCVI, Prace z Nauk Politycznych, 1972, z. 3, s. 25–26.

³⁰⁰ F. Ryszka, *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota* [w:] *idem, Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, Od redaktorów, K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. I, Toruń 2002, s. 67–118 (artykuł ten ukazał się w 1977 roku w SnFiZH).

³⁰¹ *Ibidem*, s. 67.

³⁰² *Ibidem*, s. 67–68.

³⁰³ *Ibidem*, s. 68.

³⁰⁴ *Ibidem*.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 114.

zasadniczy dla wszystkich studiów porównawczych nad faszyzmem. Sukces faszyzmu w walce o władzę nie był wynikiem „prostych reguł zamachu stanu”, lecz opierał się „na wspólnej płaszczyźnie klasowej” koalicji głównych sił kontrrewolucji, dysponujących przymusem, przy bierności stanowiących większość szerokich warstw społecznych³⁰⁶.

6.5. Ideologia i przekształcenia ustroju hitlerowskich Niemiec

Sceptycyzm F. Ryszki wobec metodologicznej możliwości i zasadności wypracowania wspólnej dla wszystkich desygnatów pojęcia faszyzmu, prowadzi do wyeksponowania przez niego tych elementów, które przyczyniły się do powstania i przebudowy systemu politycznego Niemiec hitlerowskich³⁰⁷.

Struktura
ideologii

Ideologię hitlerowską wyróżnia typologicznie współistnienie (do 1939 roku) dwóch wątków doktrynalnych o zróżnicowanym stopniu preferencji. Wątek pierwszy, bardziej tradycjonalistyczny, wyraża „(...) racja stanu prowadząca do absolutyzacji celów państwa (...)”³⁰⁸, wątek drugi to „swoista nowość” wyrażająca się w teorii „wroga obiektywnego”, prowadząca do jego eksterminacji. W pierwszych czterech latach hitlerowskiego systemu (do 1937 roku) „(...) doktryna uwierzytelniać się miała przez stabilizację i przez sukces, przede wszystkim w zakresie gospodarki”³⁰⁹. Nie występowały ważniejsze zmiany w strukturze społecznej, chociaż pojawiły się jej nowe cechy.

Cecha pierwsza wyraża się w „silniejszej interwencji państwa w kwestii zatrudnienia, poziomu płac, ilości i gatunku świadczeń zbiorowych na rzecz pracowników” oraz w „zakazie zrzeszania się robotników i w swobodnej artykulacji ich interesów”³¹⁰.

Cecha druga wyraża się w stopniowym wyłączeniu Żydów z przemysłu, finansów, handlu i wolnych zawodów: do roku 1937, przy zachowaniu pozorów legalności i „stabilizacji”, następnie, od roku 1938, w formie tak zwanej aryzacji. Żydzi zostają zmuszeni do pozbywania się majątków, część z nich opuszcza Rzeszę³¹¹. Przeobrażenia struktury społecznej charakteryzuje, z jednej strony, wzmocnienie pozycji przede wszystkim wielkiego kapitału, z drugiej zaś, relatywne osłabienie pozycji

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 118.

³⁰⁷ F. Ryszka, *Tradycja czy nowatorstwo. Tezy do analizy systemu Trzeciej Rzeszy* [w:] *idem, Historia...*, s. 119 (artykuł ten ukazał się w *SnFiZH*, t. VI, 1980).

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 129.

³⁰⁹ *Ibidem*.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ *Ibidem*, s. 130.

właścicieli przedsiębiorstw średnich i drobnych, spowodowane głównie mniejszymi przydziałami surowca i brakiem fachowej siły roboczej³¹².

Hitlerowska *Machtübernahme* zalegalizowała system naczelnych organów władzy opanowanej przez elitę *NSDAP*. W latach 1933–1937 następuje stabilizacja organów decyzyjnych systemu oraz zasadnicze zmiany w składzie elity władzy³¹³. Przemiany w systemie politycznym *Rzeszy* polegają na poszerzeniu zaplecza decyzyjnych elit i ukształtowaniu się nowej elity władzy: kierownictwa *SS* i policji³¹⁴. *SS* pełni specyficzną funkcję „superelity”, tworząc „dysfunkcjonalny podsystem władzy”³¹⁵. Funkcję specyficznego podsystemu spełnia także działająca poza systemem tradycyjnych norm i instytucji administracja *NSDAP*, przyczyniając się również do rozwoju opartego formalnie na zasadzie wodzostwa „dysfunkcjonalnego” systemu³¹⁶. Występuje charakterystyczne zjawisko „dekonzracji administracji” jako brak wyraźnego rozdzielenia funkcji organów państwowych od organów partyjnych, a w konsekwencji – „niewydolność” całego systemu³¹⁷.

Element systemowo nowy wyraża proces „ujednolicenia” (*Gleichschaltung*), „polegający na podporządkowaniu wspólnym założeniom i wspólnym dyrektywom służb i funkcji publicznych”³¹⁸. Nowym elementem systemu staje się także proces instytucjonalizacji tradycyjnie prywatnej sfery życia w formie rasistowskiej ingerencji w życie seksualne i prokreację³¹⁹.

Interpretacja faszyzmu przeprowadzona przez F. Ryszkę wyróżnia się sceptycyzmem metodologicznym, dotyczącym przede wszystkim celowości i zasadności posługiwania się ogólnymi pojęciami, modelami oraz typologią zjawisk. Z tego sceptycyzmu wynika dystans wobec generalnej koncepcji faszyzmu jako zjawiska jednorodnego typologicznie; historia faszyzmów, a nie faszyzmu, stanowi znamienne motto tej interpretacji.

6.6. Interes narodowej zbiorowości

Według K. Joncy w ustroju Niemiec po 30 stycznia 1933 roku nastąpiły istotne prawno-polityczne zmiany.

Po hitlerowskiej *Machtübernahme* polityka i doktryna narodowo-socjalistyczna wnika głęboko w niemieckie prawo cywilne i karne.

³¹² *Ibidem*.

³¹³ *Ibidem*, s. 131.

³¹⁴ *Ibidem*, s. 132.

³¹⁵ *Ibidem*.

³¹⁶ *Ibidem*, s. 133.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 134.

³¹⁸ *Ibidem*, s. 135.

³¹⁹ *Ibidem*, s. 136.

Interes zbiorowości (*Volksgemeinschaft*), jako kategoria polityczna, warunkuje obowiązywanie dotychczasowego prawa oraz poszerza zakres prawa publicznego. Instytucje prawne wypracowane w okresie państwa prawa zostają w *Trzeciej Rzeszy* w zasadzie zachowane, przy zmodyfikowaniu ich treści³²⁰.

W *Trzeciej Rzeszy* zasady moralności narodowosocjalistycznej, wspierane przez rozbudowany system sankcji karnych, prowadzą do zanikania granicy między moralnością a prawem³²¹. Narodowi socjaliści odrzucili prawno-pozytywistyczną koncepcję państwa i odebrali państwu (po 1933 roku) atrybut suwerenności, przydzielając go wodzowi³²².

Doktrynę nazistowską wyraża zespół specyficznych cech³²³:

- nieodróżnianie państwa od społeczności obywateli;
- identyfikacja państwa z jednolitą organizacją obywateli złączonych więzami krwi (*gleiches Blut*) i wspólnym poglądem na świat;
- nieuznawanie pojęcia indywidualnej wolności i wprowadzenie pojęcia wolności „względnej”, powiązanej z interesem wspólnoty;
- odrzucenie „praw nabytych” (*wohlerworbene Rechte*) i zasady podziału władz, jak również zasady federalizmu, w interesie narodowosocjalistycznego *Führerstaat*.

W doktrynie narodowych socjalistów występuje forma państwa totalitarnego o „nieomal bezprecedensowej” kumulacji władzy w rękach wodza i podporządkowanego mu aparatu wodzów niższych szczebli³²⁴. Utworzył się nowy stan prawny, odmienny od stanu prawnego *Republiki Weimarskiej*. Hitlerowski ustawodawca ingerował, po *Machtübernahme*, w każdą dziedzinę życia społecznego, gospodarczego, kulturalnego oraz politycznego. Nastąpiła całkowita likwidacja zadeklarowanej przez *Konstytucję weimarską* (*Rechtssicherheit, Rechtsklarheit*) zasady państwa prawa, na czele z zasadą niezawisłości sądów i ochrony prawnej przez sądownictwo³²⁵.

Prawo
– ideologia
– polityka

Antypaństwo
prawa

6.7. Aksjomatyzacja idei

S. Tyrowicz charakteryzuje istotę niemieckiego pojęcia narodu w *Trzeciej Rzeszy* jako zbiór „niepodważalnych” pewników: „przynależę się do narodu, a nie do ludzkości” ze względu na jej abstrakcyjny charakter; naród wyraża „miarę ostateczną oraz kryterium wszelkich działań”; naród niemiecki wyrasta „organicznie” z podłoża rasowego,

Antyindywidualizm

³²⁰ K. Jonca, *Koncepcje narodowosocjalistycznego prawa...*, s. 69.

³²¹ *Ibidem*, s. 70.

³²² *Ibidem*, s. 71.

³²³ *Ibidem*, s. 71 i n.

³²⁴ *Ibidem*, s. 75.

³²⁵ *Ibidem*, s. 78.

nie jest zwykłą „sumą jednostek – obywateli państwa”; jednostka jako cząstka „nadrzędnej całości” jest z nią związana „wiazami krwi”, faktem narodzin; – rozwój narodu jest wynikiem twórczej energii jego przywódców i geniuszu świadomej celu polityki w rzeczywistym interesie narodu; rozwój narodu jest procesem biologicznym, kształtowanym przez politykę rasową i eugenikę; naród niemiecki jest, wyrażającą się w autorytarnej formie państwa, wspólnotą polityczną³²⁶.

6.8. Naśladownictwo struktur militarnych antycznego Rzymu

S. Sierpowski interpretuje specyfikę ruchu faszystowskiego, który sam siebie określa jako „antypartyjny”, pomimo przyjęcia od początku struktury organizacyjnej właściwej dla partii³²⁷. Ofensywne cele *fasci* decydują, jego zdaniem, o ich organizacyjnej strukturze. Tworzone związki (drużyny) składają się z byłych żołnierzy (*arditi*). Przejmują od nich *czarne koszule* na wzór wojskowego zuniformizowania. Rozbudowany (od połowy 1920 roku) system bojówek spełnia początkowo funkcję milicji partyjnej, a następnie oddziałów prowadzących „karne ekspedycje”. Mussolini naśladuje organizacyjne wzory „starożytnej Romy”. Milicja składa się z całkowicie i bezkrytycznie oddanych reżimowi faszystów, jej oddziały przejmują nazwy struktur militarnych antycznego Rzymu³²⁸.

6.9. Faszyzm i autorytaryzm

Według syntetycznych analiz F. Ryszki³²⁹ model teoretyczny autorytaryzmu weryfikuje się na podstawie doświadczeń historycznych trzech państw o tradycji katolickiej: Hiszpanii (1934–1939), Polski (1930–1939) oraz Austrii (1934–1938).

Państwa te typologicznie charakteryzuje analogiczna struktura modelu władzy, jak również istotne podobieństwo systemów państwowych oraz założeń doktrynalnych: tylko państwo jest w stanie przezwyciężyć identyfikowane z „bolszewizmem” „anarchię i chaos”³³⁰; reprezentacja parlamentarna pluralistyczna (wielopartyjna) jest czynnikiem antypaństwowym; ideałem jest zniesienie parlamentu wielopartyjnego i minimalizacja jego funkcji ustawodawczych, a także kontrolnych wobec

Rola
państwa

³²⁶ S. Tyrowicz, *Światło wiedzy zdeprawowanej. Idee niemieckiej socjologii i filozofii 1933–1945*, Poznań 1970, s. 47.

³²⁷ S. Sierpowski, *Faszyzm we Włoszech...*, s. 170.

³²⁸ *Ibidem*, s. 325.

³²⁹ F. Ryszka, *Autorytaryzm a faszyzm* [w:] *idem, Historia...*, t. I, s. 41–46 (artykuł ukazał się w „Kwartalniku Historycznym” nr 2, Warszawa 1972).

³³⁰ *Ibidem*, s. 57.

rządu; konieczne dążenie do jedności polityczno-państwowej wynika z tendencji odśrodkowych, których źródłem są odmienności regionalne lub narodowościowe (w Hiszpanii – problem kataloński, baskijski; w Austrii – dezintegracyjna polityka krajów, tendencje federalistyczne w stylu dawnej monarchii oraz aspiracje integracji z *Rzeszą Niemiecką*; a w Polsce – sprawy mniejszości narodowych i tendencje autonomiczne obszarów południowo-wschodnich); autorytet państwa reguluje interesy ogółu i dominuje „nad mistyką nacjonalistyczną”, prowadząc do nieuchronnych konfliktów władzy autorytarnej z grupami skrajnie nacjonalistycznymi³³¹.

Systemy autorytarne funkcjonują zasadniczo bez sprecyzowanej doktryny i partyjno-politycznej bazy, próbując tworzyć je odgórnie³³². Autorytaryzm dąży do akceptacji społecznej na wzór faszystowski, faszyzm zaś „wchłania strukturę autorytarne”³³³.

J. Holzer³³⁴ typologicznie odróżnia systemy faszystowskie od autorytarnych.

Niefaszystowski dyktator korzysta z autorytetu moralnego, wynikającego z „(...) zasług, mądrości, powszechnej popularności”, nie wydając bezpośrednich „(...) zakazów lub nakazów dla całego społeczeństwa”³³⁵. Faszystowskie dyktatury charakteryzuje uzasadniona przez „wrodzone kwalifikacje”³³⁶ specyficzna „jakościowa rozbudowa aparatu przymusu”; „Wszyscy (...) byli jednocześnie przedmiotem i podmiotem działań (...) aparatu przymusu”³³⁷, egzekwującego nakazane postawy społeczne: permanentną aktywność i entuzjazm wobec decyzji władz. W systemach autorytarnych mobilizacja społeczeństwa ma raczej nieregularny, formalny i pokazowy charakter³³⁸. Władza autorytarna funkcjonuje „przy wykorzystywaniu masowej bierności” społeczeństwa³³⁹. Dyktatura faszystowska sprawuje władzę „(...) za pomocą skanalizowanej aktywności masowej”³⁴⁰, w odróżnieniu od autorytarnych systemów władzy, opierających się na tradycyjnych normach moralnych, odrzuca te normy, jak również „wszelką absolutną normę moralną”³⁴¹.

*Rola
społeczeństwa*

³³¹ *Ibidem*, s. 58.

³³² *Idem*, *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota* [w:] *idem*, *Historia...*, t. I, s. 116 (artykuł ukazał się w SnFiZH, t. III, 1977).

³³³ *Ibidem*, s. 117.

³³⁴ J. Holzer, *System faszystowski a autorytarny. Uwagi polemiczne* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977, s. 271–278.

³³⁵ *Ibidem*, s. 272.

³³⁶ *Ibidem*, s. 276.

³³⁷ *Ibidem*, s. 273

³³⁸ *Ibidem*.

³³⁹ *Ibidem*, s. 275.

³⁴⁰ *Ibidem*, s. 274.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 275.

6.10. Wojna światopoglądowa

Polityka
ludobójstwa

Cz. Pilichowski klasyfikuje wojnę prowadzoną przez Trzecią Rzeszę na Wschodzie w kategoriach ideologicznych jako agresywny, skierowany „przeciwko światopoglądowi komunistycznemu i socjalistycznemu” wyraz „światopoglądu narodowosocjalistycznego (...) i faszystowskiego” oraz „nacjonalizmu hitlerowskiego i imperializmu niemieckiego przeciwko narodowi polskiemu i innym narodom słowiańskim (...)”³⁴². Cel wojny wyraża realizacja planów hitlerowskiej ideologii i „niemieckiego imperializmu”, czyli całkowite zniszczenie narodów w Europie Wschodniej. Płynność granicy „między wojną a ludobójstwem” przekształca się, jego zdaniem, w narzędzie „potwornego mordu na całych narodach”³⁴³.

Cz. Madajczyk analizuje cele polityki okupanta we Francji jako eliminację postaw mogących „rozbudzić świadomość narodową, wolę odwetu”³⁴⁴ oraz umocnienie kierunków bliskich narodowemu socjalizmowi. Metodą tej polityki było pozostawienie „względnie” szerokiego, „w porównaniu z innymi okupowanymi krajami zachodnimi (...)”, zakresu „swobody w życiu kulturalnym” i tolerowanie nacjonalizmu skierowanego przeciw aliantom oraz wykorzystywanie estetyki jako metody kształtowania „postaw apolitycznych”³⁴⁵.

Symposium
faszystologiczne

Ważną rolę w badaniach nad faszyzmem odegrało sympozjum naukowe *Faszyzm – teoria i praktyka w Europie w latach 1922–1945*, zorganizowane we Wrocławiu w dniach 26–28 września 1974 roku z inicjatywy pracowników naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego, głównie zaś Franciszka Ryszki i Karola Joncy. W sympozjum wzięli udział uczeni polscy i zagraniczni, wśród nich politolog Hans Adolf Jacobsen z Uniwersytetu w Bonn oraz historyk faszyzmu Ernst Nolte z Wolnego Uniwersytetu w Berlinie. O genezie faszyzmu, jego ideologii, prawie i ustroju, wojnie i zbrodniach dyskutowali, prowadząc komparatystyczne analizy, politolodzy, historycy oraz prawnicy. Referaty, komunikaty i głosy w dyskusji zostały opublikowane w trzecim tomie *Studiów nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*. Sympozjum wrocławskie służyło dalszej integracji polskiej faszystologii, otwarciu jej na Zachód oraz prowadzeniu badań naukowych, w przyszłości, przez określenie ich celów i metod.

W polskich badaniach nad faszyzmem z lat siedemdziesiątych faszyzm włoski stał się równorzędnym z niemieckim narodowym socjalizmem przedmiotem analiz i ocen; studia nad faszyzmem uzyskały

³⁴² Cz. Pilichowski, *Podłoże, plan i skutki polityki Trzeciej Rzeszy wobec Polski w okresie II wojny światowej* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977, s. 175.

³⁴³ *Ibidem*.

³⁴⁴ Cz. Madajczyk, *Kultura europejska a faszyzm. Szkice*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk 1979, s. 198.

³⁴⁵ *Ibidem*.

znacznie szersze tło porównawcze. Coraz większą rolę odgrywają badania poświęcone analizie ideologii faszystowskiej z wyeksponowaniem jej głównych składników: przeznaczenia narodu, charyzmatycznej idei wodzostwa oraz korporacyjno-stanowej organizacji mas.

Na podkreślenie zasługują prace poświęcone systemowi państwa i władzy, traktujące faszyzm jako totalitarną formę negacji państwa prawa z implikacjami dla procesu instytucjonalizacji faszystowskiej monopartii (K. Grzybowski) oraz faszyzacji systemów prawa (K. Jonca), jak również typologie autorytarnej dyktatury (F. Ryszka, J. Holzer).

7. Lata osiemdziesiąte

Za charakterystyczne, opublikowane w latach osiemdziesiątych interpretacje faszyzmu należy uznać analizy historyków: Jerzego W. Borejszy, T. Filipiaka, Józefa A. Gierowskiego, J. Holzera, historyków doktryn: K. Joncy, Marka Maciejewskiego, Henryka Olszewskiego, Marii Zmierzak oraz filozofa Zbigniewa Kuderowicza.

7.1. Definicje i charakterystyki faszyzmu

J.W. Borejsza analizuje genezę faszyzmu w związku z kryzysem gospodarczym, politycznym oraz moralnym.

Faszyzm w początkowej fazie ruchu politycznego odwołuje się do „wszystkich” społecznie niedostosowanych, „ekskombatantów, młodzieży, studentów”³⁴⁶ oraz zagrożonych przez industrializację i modernizację utratą miejsca w dotychczasowym porządku gospodarczo-społecznym. Zwraca się także do chłopstwa, uzyskując poparcie części proletariatu przemysłowego. „Drobnomieszczaństwo, drobna i średnia burżuazja” stają się zasadniczym oparciem dla faszyzmu, występującego przeciwko wielkiej burżuazji³⁴⁷.

M. Zmierzak typologizuje różnorodne czynniki wpływające na rozwój faszyzmu.

Faszyzm jest niewątpliwie rezultatem pierwszej wojny światowej. Ruchy faszystowskie wywodzą się z zagubionych w społeczeństwie kombatanów. Odnoszą sukcesy w państwach, które wojnę przegrały lub w których wynik wojny wywołuje „poczucie krzywdy” (we *Włoszech*, na

*Baza społeczna
faszyzmu*

³⁴⁶ J.W. Borejsza, *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszyzmu włoskiego w Europie Środkowej, Południowej i Wschodniej*, Warszawa 1981, s. 40.

³⁴⁷ *Ibidem*.

Faszyzm
a tradycyjne
elity społeczne

Węgrzech, także w Austrii, a przede wszystkim w Niemczech)³⁴⁸. Faszyzm jest bez szans w państwach zwycięskich (we Francji i Anglii). Kryzys kapitalistycznego systemu produkcji dostarcza faszyzmowi „szerokich mas” drobnych wytwórców, bezrobotnych oraz urzędników, tracących swój autorytet społeczny w wyniku bezrobocia, bankructw oraz inflacji. „Strach i obawa przed rewolucją (...)”³⁴⁹ podsuwają faszyzmowi zwolenników, warunkując jego rozwój przez wzrost siły ruchu robotniczego. Faszyzm jest głównym wrogiem ruchu robotniczego, niezdolnego, wskutek podziałów, do skutecznej z nim walki. Rozwój faszyzmu przyczynowo wiąże się z niestabilną demokracją i kryzysem będącym następstwem rozbicia, przy braku „hegemonia politycznego”, poszczególnych klas oraz zachodzących między klasami sprzeczności: „Tam, gdzie stare klasy społeczne potrafiły utrzymać swoją pozycję, na ogół też umiały powstrzymać faszyzm przed dojściem do władzy”³⁵⁰. Ruchy faszystowskie wzmocniły stare elity, wykorzystując ich antykomunistyczne i antyparlamentarne hasła, na przykład w Austrii, „(...) gdzie nie wyrosły na potężne ruchy masowe (...)”³⁵¹. Geneza i rozwój faszyzmu znajdują oparcie w tradycjach narodowych: w Niemczech – w kulcie państwa i militarystyki pruskiej, we Włoszech – w nawiązaniu do tradycji *Imperium Romanum*.

Rola wodza

Ruchy faszystowskie, opierając się na zasadzie wodzostwa, są przede wszystkim niedemokratyczne. Polityka wodza nie podlega kontroli zgodności z doktryną. Wódz wyraża uosobienie ruchu i jego idei. Osobiście ustala i precyzuje doktrynę. Cechami ruchów faszystowskich są: unikanie „klasowego” ich definiowania; dążenie do „masowości”; reprezentowanie całego społeczeństwa i narodu; obrzędowa, stwarzająca poczucie „więzi wodza z masami”, forma działań (masowe, starannie reżyserowane mityngi, wiece); oparta na militaryzacji, wewnętrznej hierarchii i zasadzie „posłuszeństwa wodzowi” organizacja ruchu oraz „radykalizm metod walki”³⁵².

Totalny
absolutyzm

Przyczyną dojścia faszystów do władzy jest polityczny ich kompromis z klasą panującą. Podstawą tego kompromisu są: „(...) antykomunizm, obietnica zlikwidowania zdobyczy klasy robotniczej, nadzieja na zmianę układu sił międzynarodowych” – a także wyrażająca akceptację silnego państwa oraz na zniesienie parlamentaryzmu, wyrastająca z oczekiwań na usunięcie trudności ekonomicznych, zgoda społeczna³⁵³.

³⁴⁸ M. Zmierzak, *Spory...*, s. 273.

³⁴⁹ *Ibidem*.

³⁵⁰ *Ibidem*, s. 274.

³⁵¹ *Ibidem*, s. 272.

³⁵² *Ibidem*, s. 271.

³⁵³ *Ibidem*.

J.W. Borejsza dostrzega realizację przez faszyzm, po zdobyciu władzy, społecznych i gospodarczych haseł: okresowej lub trwałej likwidacji bezrobocia, upowszechnienia oświaty i pomocy społecznej, a także wprowadzenia kontroli, koordynacji i kierownictwa państwowego w gospodarce³⁵⁴.

Faszyzm przede wszystkim podporządkowuje całe społeczeństwo w sposób absolutny i totalny pionowemu systemowi władzy: „(...) jeden charyzmatyczny wódz, jedna monopolistyczna partia, jednolite nieklasowe związki zawodowe (syndykaty, korporacje), jeden naród”³⁵⁵. Aparat partyjny jest trwale scalony z aparatem państwowym. Całokształt życia zostaje podporządkowany zasadzie państwa. Dyktatury faszystowskie mają, jego zdaniem, charakter nacjonalistyczny, zależny „od wielkości narodu i jego tradycji”, przejawiany również w radykalnym nacjonalizmie i szowinizmie. Dyktatury te są „(...) antydemokratyczne, antyliberalne, antyparlamentarne, antyproletariackie, antysocjalistyczne oraz antykomunistyczne (...)”, głosząc hasła „obrony praw proletariatu” oraz socjalistyczną i rewolucyjną frazeologię³⁵⁶.

Faszyzm jako system władzy wyraża polityczną dyktaturę ograniczającą pozycję kapitału przemysłowego i finansowego. Zmusza kapitał do ustępstw „na rzecz aparatu partyjno-państwowego, a także pracujących”³⁵⁷. Równocześnie zapewnia, w nowej sytuacji historycznej, kontynuację „bezwzględnej” władzy wielkiego kapitału oraz pozbawia klasę robotniczą w systemach demokratycznych nawet „form samoobrony” (głównie prawa do strajku)³⁵⁸. Podstawę dyktatury faszystowskiej stanowi „system terroru fizycznego i psychicznego, realizowany przez partię, policję, armię i organizacje zawodowe”³⁵⁹ w skali masowej, wykorzystujący nowoczesne, naukowe środki, zapewnia utrzymanie władzy przez nową warstwę rządzącą nawet w sytuacji zaprzestania oddziaływania propagandy faszystowskiej, nieskuteczności polityki gospodarczej i społecznej oraz występowania większości społeczeństwa przeciwko władzy³⁶⁰.

Dla T. Filipiaka faszyzm nie jest nowym ustrojem społeczno-politycznym. Opiera się na „terrorystycznej dyktaturze reakcyjnych sił kapitału monopolistycznego”, lecz nie jest ich „nieuchronnym produktem”³⁶¹.

*Rola polityczna
terroru*

³⁵⁴ J.W. Borejsza, *Rzym a wspólnota...*, s. 40.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 41.

³⁵⁶ *Ibidem*, s. 39.

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 40.

³⁵⁸ *Ibidem*.

³⁵⁹ *Ibidem*, s. 41.

³⁶⁰ *Ibidem*.

³⁶¹ T. Filipiak, *Polityczna i społeczna doktryna faszyzmu...*, s. 135.

M. Zmierczak analizuje typowe dla reżimów faszystowskich cechy, wskazując na ich specyficzne dążenie do „totalności”, w celu poddania „całego społeczeństwa” kontroli. Zanika zatem dystynkcja między społeczeństwem a antyparlamentarnym – zorganizowanym w sposób hierarchiczny – państwem, ze stojącym na jego czele wodzem, dyktatorem i podporządkowanym mu aparatem państwowym. Następuje likwidacja pluralizmu politycznego i przyznanie prawa do istnienia tylko partii faszystowskiej. Władza w państwie przechodzi w ręce przywiązanej do ideologii, a nie do praworządności, mobilizującej społeczeństwo do działań popierających państwo, stosując przemoc psychiczną i fizyczną, nowej elity władzy. Państwo faszystowskie nie przeprowadza „generalnej zmiany stosunków własności”, lecz umacnia przez usunięcie organizacji robotniczych sytuację kapitału i realizuje zmiany o charakterze socjalnym oraz wprowadza intensywną kontrolę nad gospodarką³⁶².

7.2. Charyzmatyczna, radykalna dyktatura

J.A. Gierowski dostrzega podstawową różnicę między faszyzmem a tradycją państwa kapitalistycznego, która jest analogiczna do statusu władcy absolutnego, przywódcy – obdarzonego właściwościami charyzmatycznymi, personifikującego państwo. Realizacji polityki *Duce* służy partia faszystowska i system władzy wprowadzony od przejęcia (1926 rok) przez Mussoliniego „nieograniczonej władzy dyktatorskiej”³⁶³.

J.W. Borejsza podkreśla decydującą zależność od Hitlera wszystkich najważniejszych decyzji w dziedzinie „polityki zagranicznej i wojskowej” i uznaje ją za cechę charakterystyczną dla systemu totalitarnego *Trzeciej Rzeszy*³⁶⁴.

H. Olszewski klasyfikuje hitlerowską *Rzeszę* jako formę radykalnej dyktatury dążącej do podporządkowania jej całokształtu życia człowieka. Despotyczne cechy tej dyktatury, jego zdaniem, nie pozostawiły badaczom nawet minimalnego zakresu wolności, doprowadzając do zredukowania politycznie „indyferentnych akademików”³⁶⁵. Ukształtowały się zróżnicowane postawy uczonych wobec dyktatury, niektórzy wielbili system hitlerowski, inni zbliżali się do reżimu lub się od niego oddalali. Występowały: „fascynacja i opór, współpraca i niedowierzanie, nadzieja i zwątpienie”³⁶⁶.

³⁶² M. Zmierczak, *Spór...*, s. 271.

³⁶³ J.A. Gierowski, *Historia...*, s. 581.

³⁶⁴ J.W. Borejsza, *Antyślawizm Adolfa Hitlera*, Warszawa 1988, s. 9.

³⁶⁵ H. Olszewski, *Zwischen Begeisterung und Widerstand Deutsche Hochschullehrer und der Nationalsozialismus*, Poznań 1989, s. 8–9.

³⁶⁶ *Ibidem*, s. 186.

7.3. Paragraf aryjski jako „ucieleśnienie” rasizmu

K. Jonca charakteryzuje ustawodawstwo nazistowskie – od ustawy o *odnowieniu kadry urzędniczej* z 7 kwietnia 1933 roku – jako „ucieleśnienie” hitlerowskiej doktryny rasistowskiej zawierające treści skierowane przeciwko Żydom.

Cechą hitlerowskiej polityki legislacyjnej jest przede wszystkim dążenie do instytucjonalizacji *paragrafu aryjskiego* w formie stopniowej eliminacji Żydów z życia publicznego, adwokatury, notariatu, administracji, a także jego akceptacji i realizacji przez ruch Niemieckich Chrześcijan w podzielonym kościele ewangelickim. Ustawy norymberskie *O obywatelstwie Rzeszy* oraz *O ochronie czci i krwi niemieckiej* z 15 września 1935 roku, sankcjonujące nierówność prawną na podstawie kryterium czystej „krwi i rasy”, realizowały segregację polityczną i biologiczną o wyraźnych skutkach społecznych. Surowe sankcje i nieważność związków małżeńskich zawartych między Żydami a obywatelami „krwi niemieckiej lub pokrewnej” likwidowały zasady niemieckiego prawa cywilnego w nieprzewidującym ograniczeń natury rasowej dla ważności zawartego związku małżeńskiego *Bürgerliches Gesetzbuch*³⁶⁷.

Antysemityzm
i rasizm

7.4. „Patologiczna” ideologia

Za podstawową przesłankę generującą rozwój faszyzmu J.W. Borejsza uznaje „skrajny nacjonalizm”, w formie „(...) głęboko zakorzenionej wrogości wobec innych narodów, ruchów i organizacji o charakterze międzynarodowym, takich jak komunizm i socjalizm (»wróg numer 1«), masoneria, międzynarodowa finansjera, ruchy pacyfistyczne czy broniące uznanych powszechnie praw (...)”. Faszyzm przejawia wrogość „wobec wszystkiego, co odmienne, ponadnarodowe (...)”; Żydów traktuje „(...) jako realnych bądź potencjalnych nosicieli idei kosmopolitycznych (...)”³⁶⁸. Antysemityzm i rasizm nie są koniecznymi przesłankami dla rozwoju ruchów faszystowskich, lecz jednymi z głównych ich cech³⁶⁹.

J.A. Gierowski charakteryzuje doktrynę faszystowską jako zbiór różnych koncepcji doktrynalnych.

Idee „głębokiej pogardy” dla parlamentaryzmu oraz „gwałtu jako wielkiej siły oczyszczającej” są, jego zdaniem, zapożyczone od Sorela³⁷⁰. Od Nietzschego i D’Annunzia przejęto „idee wielkiego, wodza charyzmatycznego” – od Maurrasa mit społeczeństwa zwalczającego

Struktura
ideologii

³⁶⁷ K. Jonca, *Casus Herschela Grynszpana* [w:] SnFiZH, t. X, Wrocław 1986, s. 66.

³⁶⁸ J.W. Borejsza, *Rzym a wspólnota...*, s. 39.

³⁶⁹ *Ibidem*.

³⁷⁰ J.A. Gierowski, *Historia...*, s. 588.

„antynomie kapitalizmu” i powracającego do wyidealizowanego średniowiecza; „śmiałość sformułowań” – od futurystów³⁷¹. Koncepcja „(...) państwa korporacyjnego oraz przeniesienie idei walki klas na stosunki między bogatymi a biednymi państwami pochodzi od nacjonalistów”³⁷².

H. Olszewski analizuje wpływy klimatu intelektualnego i ideowego Niemiec cesarskich i republikańskich, kształtowanego przez kierunek socjobiologiczny (stosujący do nauk społecznych teorię ewolucji Darwina) oraz kierunek ideologiczny (eksponujący znaczenie narodu niemieckiego w historii i współczesnym świecie), na „mitologię historyczną nazizmu”³⁷³. W kierunku socjobiologicznym czynnikami determinującymi rozwój społeczeństwa jego zdaniem są: „rasa, środowisko geograficzne, walka o byt”³⁷⁴, natomiast w kierunku ideologicznym na plan pierwszy wysuwa się myśl nacjonalistyczna i szowinistyczna. Krzewicielkami tych idei stały się z jednej strony „biologia, antropologia, geopolityka”, z drugiej zaś „polityczna pedagogika i (...) historiografia”, w której występowały także idee „(...) *volkizmu*, nienawiści do demokracji, antysemityzmu i entuzjazmu dla skrajnego nacjonalizmu”³⁷⁵.

M. Maciejewski uznaje antysemityzm i rasizm za podstawowe składniki światopoglądu Adolfa Hitlera, które należy rozpatrywać łącznie z jego nacjonalizmem, antymarksizmem oraz antyparlamentaryzmem³⁷⁶.

J. Holzer analizuje narodowy socjalizm jako wyraz znajdującego swą ideologię w nowo zinterpretowanym nacjonalizmie „buntu stanu średniego”, w którym antysemityzm propaguje:

(...) zbiorcze pojęcie wroga-Żyda: wielkiego zachodnioeuropejskiego kapitalisty i kapitalistycznego spekulanta w samych Niemczech, inspiratora międzynarodowego ruchu komunistycznego czy socjalistycznego i działacza niemieckiej lewicy, ideologa uzasadniającego liberalizm i przeciwstawiającego mu alternatywę socjalizmu marksistę³⁷⁷.

K. Jonca interpretuje łamanie przez doktrynę państwa wodzowskiego tradycyjnej nauki prawa i usunięcie jej osiągnięć z okresu pozytywizmu; doktryny prawne w *Trzeciej Rzeszy*, po kilku latach rządów Hitlera, stały się „jałowe i serwilistyczne”³⁷⁸.

³⁷¹ *Ibidem*, s. 589.

³⁷² *Ibidem*, s. 588–589.

³⁷³ H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa–Poznań 1982, s. 237.

³⁷⁴ *Ibidem*.

³⁷⁵ *Ibidem*.

³⁷⁶ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów...*, s. 399.

³⁷⁷ J. Holzer, *Geneza narodowego socjalizmu*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1984, t. LXXV, z. 4, s. 759.

³⁷⁸ K. Jonca, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 51.

J.W. Borejsza analizuje wprowadzenie przez faszyzm nowoczesnych metod propagandy i całkowite zmonopolizowanie środków masowego przekazu, propagujących „(...) jedną ogólnie obowiązującą doktrynę”, obejmującą „wszystkie przejawy życia ludzkiego”, całkowicie negującą tradycyjny system społeczny i postulującą uformowanie „nowego człowieka”, „nowego społeczeństwa” oraz „nowego ładu”³⁷⁹.

Faszyzm typologicznie wyraża, zdaniem H. Olszewskiego, kult „czynu i przemocy”. Opiera się na emocjach, tworząc „zmitologizowanych” wrogów i zmitologizowaną historię narodową. Mobilizuje przeciwko wrogom opinię społeczną, wykorzystując zachowania irracjonalne, typowe „dla przeciętnego szarego człowieka”. Nienawiść jest podstawową metodą „mobilizacji mas” przez ruchy i systemy faszystowskie³⁸⁰. Państwa faszystowskie, niezdolne do trwałej poprawy sytuacji ekonomicznej społeczeństwa, mobilizują je hasłami: agresji zewnętrznej, militarystyki oraz ekspansjonizmu³⁸¹.

H. Olszewski analizuje kult wojny w doktrynie nazizmu jako ideologiczną syntezę integrującą większość niemieckiego społeczeństwa wokół polityki negacji powszeralskiej rzeczywistości. Kult wojny służy osłabieniu niemieckiej lewicy, umacniając dominację treści narodowych nad socjalnymi (socjalistycznymi). Traktuje pacyfizm jako synonim „zła i demoralizacji” wyrażanych przez liberalizm, materializm, racjonalizm oraz kult „mamony i destrukcji ze strony międzynarodowej żydowsko-komunistycznej plutokracji”³⁸². Ideologia wojny spełnia również zadania ekonomiczne, ożywia procesy gospodarcze, stanowiąc warunek wstępny etatyzacji gospodarki podporządkowanej zbrojeniom. Specyficzny charakter wyraża prezentowana Niemcom przez Hitlera „nierzeczywista alternatywa”: albo rozwiązanie poprzez wojnę egzystencjalnych potrzeb „wielkiego” narodu, albo „katastrofa i nędza” spowodowane brakiem „przestrzeni życiowej”. Wizja zwycięstwa niewątpliwie pomaga w budowie dyktatury, wytwarzając klimat ideowy sprzyjający utrzymywaniu mas w stanie „nieustannej ekstazy” przepojonej dyscypliną oraz myślą o konieczności wojny³⁸³.

Z. Kuderowicz charakteryzuje faszyzm jako ideologię kwestionującą uniwersalne wartości europejskiej kultury ze względu na „jawną” rasizm i antysemityzm, „nieukrywany” szowinizm, demagogię

³⁷⁹ J.W. Borejsza, *Rzym a wspólnota...*, s. 39.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 40.

³⁸¹ *Ibidem*, s. 41.

³⁸² H. Olszewski, *Nazizm i wojna* [w:] *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza. Materiały i Studia*, praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1985, s. 221.

³⁸³ *Ibidem*, s. 221–222.

antydemokratyczną oraz hasła „bezwzględnego” podporządkowania jednostki państwu, narodowi i rasie³⁸⁴.

7.5. Krytyka pojęcia totalitaryzmu

Znamienna jest podjęta przez F. Ryszkę krytyka, z przyczyn metodologicznych, pojęcia totalitaryzmu: „(...) od lat zwalczam słowem i piórem pojęcie »totalitaryzm«”. Ten „(...) nieszczęsny »totalitaryzm« więcej zamącił niż rozjaśnił (...)”³⁸⁵. Autor ten korzysta jednak z pojęcia „totalitaryzm”. Podtytuł jego *Europejskiej wojny domowej* brzmi: *Dwa totalitaryzmy*. Co więcej, podaje on różne określenia totalitaryzmu:

Antyindy-
widualizm

Totalitaryzm polegał w istocie na tym, by wymuszać na człowieku zachowania zgodne z intencją władzy, winny zaś one ogarniać bez reszty osobowość człowieka i nie pozostawiać miejsca na nic, co jest mu własne i drogie³⁸⁶.

„Totalny” znaczy wszak tyle, co „całkowity”, pierwszym zaś kryterium „totalności” („totalizmu”) byłby zasięg władzy skombinowany z jej zakresem, to zarazem wyznacza obszar przestrzeni społecznej podległy decyzjom i kontroli władzy oraz wynikające stąd ograniczenia prywatnych a spontanicznych aktywności ludzkich (...)”³⁸⁷.

(...) państwo, które miało zwać się totalitarnym, orzekało pozytywnie o życiu ludzkim od kolebki do grobu wedle wartości kreowanych *a priori*. Ludzie winni zachowywać się tak, a nie inaczej, więcej nawet – powinni być tacy, a nie inni³⁸⁸.

Typologia
i metodologia

Niewątpliwie każda z tych definicji eksponuje i precyzuje różne aspekty totalitaryzmu. I tak definicja pierwsza podkreśla antyindywidualizm totalitaryzmu o cechach represyjnego behawioryzmu, druga natomiast akcentuje zinstytucjonalizowany charakter ingerencji władzy w życie prywatne jednostki. Definicja trzecia wyraża istotę totalnej aksjologii politycznej związanej z arbitralnym decyzyzmem.

Nie jest przekonujący zarzut F. Ryszki „nadmiernej pojemności” wobec pojęcia totalitaryzmu.

Typologia zjawisk politycznych służy ich klasyfikowaniu. Nie zaciera zachodzących w ich obrębie różnic, lecz od nich abstrahuje, dążąc do

³⁸⁴ Z. Kuderowicz, *Wpływ walki z faszyzmem na filozofię europejską* [w:] *Zwycięstwo nad faszyzmem i jego skutki*, pod red. L. Zyblikiewicza, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DCCCXII, Kraków 1988, z. 87, Prace historyczne, s. 343.

³⁸⁵ F. Ryszka, *Europejska wojna domowa (2)* [w:] *idem, Historia...*, t. 2, s. 60 (artykuł ukazał się w: „Odra”, nr 9, 1989).

³⁸⁶ *Ibidem*, s. 59.

³⁸⁷ *Ibidem*, s. 60–61.

³⁸⁸ *Ibidem*, s. 62.

syntezy. Eksponuje wspólność cech charakterystycznych w ramach przyjętej metodologicznej koncepcji uogólnienia. Z tej właśnie perspektywy jest postrzegana istota analizowania zjawisk, które tworzą typologiczną całość. Typologia totalitaryzmu służy do klasyfikowania zjawisk politycznych na podstawie generalnych cech modelu.

Nie ma w politologii pojęć wystarczająco precyzyjnych, jak również definicji zupełnych. Kwestia ich niedoskonałości znajduje się poza sporem. Korzystanie z pojęć i definicji jest jednak koniecznością metodologiczną, warunkującą sposób komunikacji w nauce w poszukiwaniu genezy zjawisk i wyjaśnianiu ich istoty. Tylko w trakcie naukowej dyskusji może nastąpić weryfikacja metodologicznych koncepcji i jej założeń. Nie tylko totalitaryzm jako pojęcie naukowe może spotkać zarzut nieostrości i nieprecyzyjności metodologicznej. Analogiczny zarzut można postawić również takim pojęciom, jak autorytaryzm, demokracja, konserwatyzm oraz socjalizm. A przecież bez nich komunikacja i dyskusja naukowa stałyby się niemożliwe³⁸⁹.

W latach osiemdziesiątych badania faszyzmu w Polsce kontynuowały kierunki z poprzedniej dekady. Dominowały studia i analizy nad faszyzmem włoskim i niemieckim. Nasiliła się tendencja do interpretowania istoty faszyzmu w kategoriach totalitarnych (np. J.W. Borejsza). Rozwijały się studia nad wybranymi zagadnieniami funkcjonowania państw faszystowskich, w szczególności zaś nad rolą i postawą uczonych uniwersyteckich (H. Olszewski). Należy odnotować wreszcie interesującą tendencję do konstruowania teorii oraz typologii faszyzmu (np. J.W. Borejsza, M. Zmierczak).

Badacze faszyzmu wywodzili się z różnych dyscyplin naukowych, dominowali jednak historycy i prawnicy, przede wszystkim z ośrodków naukowych Warszawy, Wrocławia, Poznania oraz Krakowa.

Zachodzi wyraźny związek rozwoju badań nad faszyzmem z publikowaniem pod redakcją K. Joncy „Studiów nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, głównego faszystologicznego pisma naukowego w Polsce.

W badaniach nad faszyzmem przeważa analiza hitleryzmu, w szczególności zaś narodowosocjalistycznej *Trzeciej Rzeszy*. Studia nad faszyzmem włoskim (do lat siedemdziesiątych) prowadzono na marginesie studiów nad hitleryzmem. Dopiero w latach siedemdziesiątych następuje wyraźny ich rozwój. Ogólnie rzecz ujmując, studia nad faszyzmem

---

³⁸⁹ Uve Backes wskazuje na masowy charakter konotacji słów: „totalitaryzm” oraz *totalitär*. Podkreśla także wzrost liczby uczonych korzystających w swych badaniach, przy określaniu cech ideologii, ruchów politycznych i systemów władzy, z określenia „totalitarny”; U. Backes, *Was heisst Totalitarismus? Zur Herrschaftscharakteristik eines extremen Autokratie-Typs* [w:] *Glaube Freiheit – Diktatur in Europa und den USA. Festschrift für Gerhard Besier zum 60. Geburtstag*, pod red. K. Stokłosa, A. Strübinda, Göttingen 2007, s. 609.

niemieckim i włoskim zdecydowanie dominują nad badaniami faszyzmów w innych krajach. Prace analityczne nad istotą faszyzmu, a więc jego teorii oraz interpretacji, są ściśle związane z badaniami tych faszyzmów.

Za szczególnie istotne osiągnięcie polskiej faszystologii należy uznać powiązanie genezy faszyzmu z powojennym kryzysem politycznym, gospodarczym, społecznym, a także moralnym:

- eksponujące faszystowską strukturę władzy jako dyktaturę antyliberalną i antykonstytucyjną, radykalnie zrywającą z tradycjami państwa prawa, a zarazem antyproletariacką;
- traktujące ideologię faszystowską jako wyraz syntezy skrajnego nacjonalizmu (rasizmu), poszerzonego o koncepcję charyzmatycznej władzy wodza;
- przedstawiające wojnę jako samorealizację polityczną i ideologiczną faszyzmu, będącą jego celem;
- sytuujące faszyzm na marginesie historii europejskiej kultury i cywilizacji jako nurt antytradycjonalistyczny i antyhumanistyczny.

Interpretacje faszyzmu do roku 1989 stanowią zamknięty okres polskiej historiografii. Po roku 1989 perspektywa badawcza faszyzmu uległa dalszemu poszerzeniu o zjawiska określane mianem totalitaryzmu. Znakomitym tego przykładem jest monografia J.W. Borejszy *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*. Analiza pojęć faszyzmu, narodowego socjalizmu, stalinizmu oraz totalitaryzmu uwiadacznia różnice zachodzące pomiędzy systemami totalitarnymi i autorytarnymi, eksponując istotę faszystowskich dyktatur³⁹⁰.

Także po roku 1989 redagowane przez K. Joncę i wydawane we Wrocławiu „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” są głównym w Polsce czasopismem naukowym poświęconym wieloaspektowej analizie zjawiska faszyzmu. Tak jak i do 1989 roku mają charakter ogólnopolski. Publikuje się tam artykuły i rozprawy naukowe także zagranicznych autorów.

W studiach nad hitleryzmem po 1989 roku zwracają uwagę wnikliwe badania K. Joncy, dotyczące polityki antyżydowskiej *Trzeciej Rzeszy*, której symbolem stała się „noc kryształowa”³⁹¹.

Określenie to, podkreśla K. Jonca, nie było używane oficjalnie; dla NSDAP i policji była to *Judenaktion*³⁹². Prawdopodobnie rozbiście w trakcie pogromu okazałego kandelabra w domu towarowym w Berlinie nasyłało jego mieszkańcom określenie, które z języka potocznego przejęła literatura. Pogrom w czasie „nocy kryształowej” objął wszystkie

³⁹⁰ J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści...*, s. 5.

³⁹¹ K. Jonca, „*Noc kryształowa*” i *casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1922, s. 13.

³⁹² *Ibidem*, s. 13 i n.

skupiska Żydów w Niemczech. Bezpośrednio, w czasie tych tragicznych wydarzeń poniosło śmierć 36 Żydów, 36 zostało poważnie zranionych, 20 tysięcy Żydów aresztowano i zesłano do obozów. Zbezczeszczono prawie wszystkie cmentarze żydowskie, zdemolowano lub spalono co najmniej 267 synagog. Demolowano i plądrowano żydowskie sklepy oraz magazyny. Żydowskie domy zburzono lub zniszczono³⁹³. Wydarzenie po pogromie akty normatywne pozbawiły Żydów podstaw „legalnej egzystencji”³⁹⁴. Pogrom w czasie „nocy kryształowej” z 9 na 10 listopada 1938 roku był kulminacyjnym wydarzeniem w czasie kilkuletnich prześladowań niemieckich Żydów, zmierzających do całkowitego wyeliminowania ich z życia politycznego i społeczno-gospodarczego *Trzeciej Rzeszy*³⁹⁵.

---

³⁹³ *Ibidem*, s. 207.

³⁹⁴ *Ibidem*, s. 220.

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 381.

W zakończeniu: Franciszek Ryszka – historyk faszyzmu, mistrz wrocławsko-warszawskiej szkoły

„Franciszek Ryszka nie taił pewnej fascynacji dla Schmitta (...)” – pisze o nim K. Jonca³⁹⁶. Zainspirowany Schmittowską definicją suwerenności zastąpił pojęcie „państwa preroگatywnego” Fraenkela określeniem „państwa stanu wyjątkowego”³⁹⁷.

K. Jonca akceptuje stanowisko F. Ryszki, że „od ustawy marcowej 1933 roku *O pełnomocnictwach*” w *Trzeciej Rzeszy* „rządy stanu wyjątkowego stały się zasadą”; miejsce ładu prawnego zajął system określony przez C. Schmitta „porządkiem konkretnym”³⁹⁸.

F. Ryszka, podkreśla K. Jonca, „wbrew opinii tych uczonych, którzy Schmitta znaczyli piętnem faszysty”, zwracał uwagę, że prace C. Schmitta „powstały bądź w latach *Republiki Weimarskiej*, bądź później już po klęsce wojennej hitleryzmu”³⁹⁹.

*Dyskusja
nad twórczością
C. Schmitta*

Historyk doktryn Barbara Gola zalicza C. Schmitta, obok Maksa Webera i Hansa Kelsena, do tych „znaczących pisarzy”, którzy na F. Ryszkę wywarli wpływ⁴⁰⁰. Egzystencjalna koncepcja prawa jest „najważniejszym dla Ryszki aspektem teorii Carla Schmitta”⁴⁰¹. Decyzjonizm Schmitta wyraża się w „prymacie polityki nad prawem”, gdyż „decyzja dyktatora musi stać wyżej niż norma prawna”⁴⁰².

F. Ryszka przyznaje, że to K. Grzybowski zwrócił jego uwagę na twórczość C. Schmitta⁴⁰³. Poza sporem jest dualistyczny charakter twórczości C. Schmitta – ideologa i konstytucjonalisty. Schmitt-ideolog przeszedł

³⁹⁶ K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. I, s. 11.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 13.

³⁹⁸ *Ibidem*.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 17.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, s. 26.

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 28.

⁴⁰² *Ibidem*.

⁴⁰³ W trakcie wystąpienia na konferencji Katedr Historyczno-Prawnych w Zajączkowie koło Poznania 15 września 1995 roku.

znamienną ewolucję od rewolucyjnego konserwatyzmu do narodowego socjalizmu. Nowym suwerenem stał się wódz, którego rolę jako obrońcy prawa C. Schmitt określił jednoznacznie: *Der Führer schützt das Recht...*⁴⁰⁴. Socjopolityczny aspekt suwerenności związany z konstytucjonalizmem C. Schmitta jest wysoce instruktywny dla wyjaśnienia istoty niedemokratycznych systemów władzy.

Rozprawa F. Ryszki *Stan wojenny. Parę założeń teoretycznych* (1995) zawiera motto z prac C. Schmitta:

Suwerenem jest ten, kto rozstrzyga o stanie wyjątkowym (...). Ponieważ stan wyjątkowy pozostaje jeszcze czymś innym niż anarchia i chaos, istnieje nadal porządek w znaczeniu prawnym, choć nie jest to porządek prawny. Egzystencja państwa posiada niewątpliwą przewagę nad obowiązywaniem normy prawnej. Decyzja uwalnia się od wszelkiej zależności normatywnej i staje się we właściwym znaczeniu absolutną.

(C. Schmitt, *Politische Theologie*, 1922)⁴⁰⁵

Sama decyzja dowodzi przewagi czynnika egzystencjalnego nad normatywnym. Kto jest do tego powołany (tzn. do wydawania decyzji), ten działa suwerennie.

(*Idem*, *Verfassungslehre*, 1928)⁴⁰⁶

Dla F. Ryszki źródłem stanu wyjątkowego jest „*necessitas publica*”. Zasadnicza kwestia zawiera się w pytaniu: „*Quis iudicabit?*”, a więc kto zadecyduje, że „(...) rzeczywiście istnieje *necessitas publica?*”⁴⁰⁷.

Najważniejsza – z punktu widzenia rozważań teoretycznych F. Ryszki – jest następująca jego konkluzja: „Suweren działa sam, skoro jest suwerenem, i sam ponosi odpowiedzialność”⁴⁰⁸. Suweren orzeka, że zagrożenie „anarchią i chaosem” uzasadnia wprowadzenie stanu wyjątkowego. Jednak „(...) suweren jest w gorszej sytuacji, gdy zajmuje pozycję suwerena (...)”, będąc „usytuowany w porządku prawnym, posiada wyraźnie oznaczone miejsce i wie, jakie są granice działania”⁴⁰⁹. Natomiast nowy suweren, pochodzący „z zewnątrz”, spoza dotychczasowego porządku prawnego, właśnie poprzez brak „(...) legitymacji (...) zyskuje przewagę w porównaniu do dotychczasowego suwerena (...)”, zaś samą

Dramat
sumienia

⁴⁰⁴ *Der Nationalsozialismus Dokumente...*, s. 105 i n.

⁴⁰⁵ F. Ryszka, *Stan wojenny. Parę założeń teoretycznych* [w:] *idem*, *Historia...*, t. II, s. 261, („Dziś. Przegląd Społeczny”, nr 2, luty 1995).

⁴⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, *Stan wojenny 1981 r. Decyzja*, [w:] *Historia...*, t. II („Dziś. Przegląd Społeczny”, nr 2, luty 1995), s. 273.

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, s. 274.

„legitymację może zdobyć *ex post*”⁴¹⁰. Podstawowe znaczenie polityczne ma podjęcie i zrealizowanie decyzji przez suwerena. Takim suwerenem był w roku 1926 Józef Piłsudski⁴¹¹.

Tak więc dla F. Ryszki i dla C. Schmitta stan wyjątkowy należy do sfery dokonanych i zrealizowanych faktów. Niewątpliwie sama decyzja o wprowadzeniu stanu wyjątkowego jest wyrazem aktu woli suwerena, ma więc charakter psychologiczny, natomiast egzekwowanie stanu wyjątkowego ma socjopolityczny charakter. Istota stanu wyjątkowego jest zatem usytuowana na styku polityki, prawa, psychologii i socjologii władzy.

Sytuację władzy w Polsce w grudniu 1981 roku F. Ryszka uznał „(...) za wyjątkowo niekorzystną”⁴¹². Decyzja o wprowadzeniu stanu wojennego „(...) pociągnęła za sobą – mimo groźnej nazwy – zdumiewająco niewiele ofiar (...)”⁴¹³.

Wprawdzie „(...) jesienią 1981 nie groziła natychmiastowa inwazja (...)”⁴¹⁴, jednak teoretycznie możliwy był inny, równie dramatyczny, przebieg wydarzeń politycznych: „Kiedy sytuacja w Polsce osiągnęłaby stan krytyczny, (...) wówczas Armia Radziecka wkroczyłaby jako gwarant ładu i spokoju (...)”⁴¹⁵. Konsekwencje interwencji byłyby łatwe do przewidzenia: „Reformatorów za kraty lub pod ścianę, kadry »Solidarności« do łagrów, resztę spacyfikować na model węgierski (...) w 1956”⁴¹⁶.

Trudno się nie zgodzić z tezą F. Ryszki, że stan wojenny w Polsce z 13 grudnia 1981 roku był nim jedynie z nazwy⁴¹⁷. W rzeczywistości był to stan wyjątkowy o cechach wojskowego zamachu stanu. Zastosowanie Schmittowskiego modelu stanu wyjątkowego do wyjaśnienia istoty decyzji o stanie wojennym w Polsce jest w swej istocie trafne. Wymaga jednak szerszego teoretyczno-politycznego komentarza.

Wyjaśnienie istoty analizowanych zagadnień prowadzi do uściślenia stosowanych w nim pojęć. Skoro w Polsce wprowadzono w rzeczywistości „stan wyjątkowy”, to nasuwa się pytanie, co wtedy w polskim

*Stan wojenny
czy wyjątkowy?*

---

⁴¹⁰ *Ibidem*.

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² *Ibidem*.

⁴¹³ *Ibidem*, s. 276.

⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 278.

⁴¹⁵ *Ibidem*, s. 279.

⁴¹⁶ *Ibidem*.

⁴¹⁷ Decyzja o wprowadzeniu stanu wojennego wymagała jej uzasadnienia w konstytucji. W niej znajdowały się przepisy o stanie wojennym, a nie o wyjątkowym; sięgnięto więc po nazwę stanu wojennego, by nadać pozory legalności podjętej decyzji; F. Ryszka, *Stan wojenny...* [w:] *idem, Historia...*, t. II, s. 262.

systemie politycznym było zasadą, a co w polityczno-ustrojowym sensie wyjątkiem od tej zasady?

Zastosowanie tradycyjnych polityczno-prawnych pojęć do rzeczywistości politycznej PRL w okresie posierpniowym, a więc po podpisaniu porozumień społecznych i ich instytucjonalizacji, nie wyjaśnia w pełni istoty jej systemu politycznego. Porozumienia sierpniowe modyfikowały istotnie system polityczny PRL; demokratyzacja tego systemu osłabiała zasadniczo opartą, w socjologicznym i prawnym znaczeniu, na przewodniej roli PZPR dyktaturę⁴¹⁸. W Polsce posierpniowej zakres swobód i wolności obywatelskich ewidentnie poszerzał się kosztem kompetencji autorytarnej władzy.

Stan wojenny nie tylko likwidował uzyskane po sierpniu roku 1980 swobody i wolności polityczne, lecz także istotnie ograniczył niemały (w porównaniu z innymi państwami „bloku”) zakres swobód sprzed sierpnia 1980 roku. Stan wojenny rozpoczął przyspieszony proces dezintegracji ideologicznej systemu politycznego w Polsce. Wyrazem tej dezintegracji było wprowadzenie nowego, swoistego stylu tradycyjno-antypowstaniowego. Wojskowy mundur ma zastąpić partię, a ideologię – racja stanu i geopolityka. Linię sojuszu politycznego wyznacza hasło: „kto nie przeciw nam, ten z nami”. Wzorem historycznym są raczej konserwatyści z programem pracy pozytywnej aniżeli polityczni romantycy z hasłem „chcieć to móc”.

Suweren w doktrynie C. Schmitta decyduje absolutnie i egzystencjonalnie o stanie wyjątkowym. W Polsce decyzję o stanie wojennym (*de facto* wyjątkowym) charakteryzuje określony jej „ograniczona” suwerennością wymiar geopolityczny. Ten aspekt stanu wojennego sytuuje polskiego suwerena pomiędzy zradykalizowaną *Solidarnością*, reprezentującą wtedy naród, i zaniepokojoną Moskwą, dla której polityka *Solidarności* oznaczała destabilizację bloku radzieckiego. I w tym znaczeniu polski suweren jest bliższy realistom-konserwatystom aniżeli politycznym romantykom.

Z F. Ryszką jest związany intensywny rozwój prowadzonych już od końca lat pięćdziesiątych badań naukowych nad faszyzmem, a w szczególności nad narodowym socjalizmem⁴¹⁹.

⁴¹⁸ Według Art. 3 P1 *Konstytucji PRL* „Przewodnią siłą polityczną społeczeństwa w budowie socjalizmu jest Polska Zjednoczona Partia Robotnicza”; Dziennik Ustaw nr 7, Warszawa, dnia 21 lutego 1976 roku, poz. 36 Obwieszczenie Przewodniczącego Rady Państwa z dnia 16 lutego 1976 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku.

⁴¹⁹ Zdaniem K. Joncy, istotne znaczenie dla studiów nad faszyzmem miał pobyt F. Ryszki w Monachium w Instytut für Zeitgeschichte oraz w Hamburgu w Forschungstelle

F. Ryszka włącza się do studiów nad faszyzmem publikacjami w latach sześćdziesiątych⁴²⁰. Preferuje metodę historyczno-prawną poszerzoną o inspiracje metodologiczne pochodzące z socjologii, psychologii i politologii⁴²¹. K. Grzybowski był dla niego polskim źródłem inspiracji teoretycznych, doktrynalno-konstytucyjnych⁴²². F. Ryszka stał się następnie mistrzem warszawsko-wrocławskiej szkoły, źródłem naukowych inspiracji polskich faszystologów. W historii badań nad faszyzmem zajmuje, imponując gruntowną znajomością źródeł, literatury naukowej przedmiotu, erudycją oraz umiejętnością analitycznej syntezy, poczesne miejsce.

*Miejsce
w historii
faszystologii*

---

für die Geschichte des Nationalsozialismus, zob. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. I, s. 8–9.

⁴²⁰ W. Kozub-Ciembroniewicz, *Interpretacje faszyzmu...*, s. 73 i n.

⁴²¹ Por. z opinią K. Joncy – K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. I, s. 17; oraz B. Goli – K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. I, s. 25.

⁴²² Tak K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia...*, t. I, s. 18.

Akty normatywne

I. Rosja bolszewicka i ZSRR

Dekret o ziemi z 26 października 1917 roku [w:] Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.

Konstytucja Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Rad z 10 lipca 1918 r. (przekład J. Makowski) [w:] Powszechna Historia Państwa i Prawa. Wybór tekstów źródłowych, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.

Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z 5 grudnia 1936 roku wraz ze zmianami i uzupełnieniami uchwalonymi 10 marca 1951 roku [w:] Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.

II. Trzecia Rzesza

Anordnung des Präsidenten der Reichskulturkammer Dr. Goebbels vom 12. November 1938 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz gegen Neubildung von Parteien vom 14. Juli 1933 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz über das Staatsoberhaupt des deutschen Reichs vom 1. August 1934 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz über den Neubau des Reichs vom 30. Januar 1934 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz über die Hitlerjugend vom 1. Dezember 1936 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat vom 1. Dezember 1933 [w:] Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

- Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Staat (Ermächtigungsgesetz)* vom 24. März 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.
- Pierwsze rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 14 listopada 1935 roku*, tłum. M. Szczaniecki [w:] *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.
- Reichsbürgergesetz* vom 15. September 1935 [w:] *Der Nationalsozialismus, Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.
- Verordnung Adolf Hitlers über die Deutsche Arbeitsfront* vom 24. Oktober 1934 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.
- Verordnung des Beauftragten für den Vierjahres-plan Göring über eine Sühneleistung der Juden deutscher Staatsangehörigkeit* vom 12. November 1938 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.
- Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz vom Volk und Staat* vom 28. Februar 1933 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.
- Verordnung (...) zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben* vom 12. November 1938 [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963.

III. Włochy i ustrój faszystowski

- Attribuzioni e prerogative del capo del governo*. Legge 24 dicembre 1925, n. 2263 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Costituzione e funzioni delle Corporazioni*. Legge 5 febbraio 1934, n. 163 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Disposizioni sulla stampa periodica*. Legge 31 dicembre 1925, n. 2307 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Istituzione della Camera dei Fasci e delle Corporazioni*. Legge 19 gennaio 1939, n. 129 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Istituzione della Gioventù Italiana del Littorio*, R.D.L. 27 ottobre 1937, n. 1839 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, wydanie drugie. Appendice, Torino 1965.
- Istituzione di una milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, R.D. 14 gennaio 1923 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, wydanie drugie. Appendice, Torino 1965.
- La Carta del Lavoro* [w:] H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien*. Anhang: *Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag Würzburg–Aumühle 1939.

- Legge contro l'attività di propaganda degli esuli politici*, 31 gennaio 1926 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Legge sulla disciplina giuridica dei rapporti di lavoro*. Legge 3 aprile 1926, n. 563 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Legge 14 dicembre 1929*, n. 2099, *Modifiche alla legge 9 dicembre 1928*, n. 2693, *sull'ordinamento e le attribuzioni del Gran Consiglio del Fascismo, e norme per l'ordinamento della Legge 14 dicembre 1929*, Partito Nazionale Fascista, H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg–Aumühle 1939.
- Norme per l'attuazione della legge 3 aprile 1926*, n. 563, *sulla disciplina giuridica dei rapporti collettivi del lavoro*, Regio Decreto 1 luglio 1926, n. 1130 [w:] H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg – Aumühle 1939
- O Narodowej Organizacji Balilla Opieki oraz Fizycznego i Moralnego Wychowania Młodzieży*. Ustawa z 3 kwietnia 1926, Nr 2247 [w:] A.M. Corvi, *Ustrój faszystowski w Italii*, Aneksy, teksty ustaw (przekład z italskiego), Warszawa 1930.
- Ordinamento e attribuzioni del Gran Consiglio del Fascismo*. Legge 9 dicembre 1928, n. 2693 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Provvedimenti per la difesa della razza italiana*. Legge 17 novembre 1938 – XVII, n. 1728 [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, prefaz. di D. Cantimori, *Appendice* wydanie trzecie, *Documenti*, Torino 1972.
- Provvedimenti per la difesa dello Stato*. R. decreto Legge 25 novembre 1926, n. 2008 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Regolarizzazione dell'attività delle Associazioni e dell'appartenenza alle medesime del personale dipendente dallo Stato*. Legge 26 novembre 1925, n. 2029 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- R.D. 1 marzo 1928, n. 380: *Modifiche alle norme di attuazione della legge 25 novembre 1926*, n. 2008, *sui provvedimenti per la difesa dello Stato* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, wydanie drugie, Torino 1965.
- R.D. 12 dicembre 1926, n. 2062: *Norme per l'attuazione della legge 25 novembre 1926*, n. 2008 *sui provvedimenti per la difesa dello Stato* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Regulamin Techniczno-Dyscyplinarny do ustawy z 3 kwietnia 1926 o Narodowej Organizacji Balilla* [w:] A.M. Corvi, *Ustrój faszystowski w Italii*, Aneksy ustaw (przekład z italskiego), Warszawa 1930.
- Riforma del Consiglio nazionale delle Corporazioni*. Legge 20 marzo 1930, n. 206 [w:] H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg–Aumühle 1939.

- Riforma della rappresentanza politica*. Legge 17 maggio 1928, n. 1019 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Statuto Fondamentale del Regno d'Italia, 4 marzo 1848* [w:] H. Vollweiler, *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg–Aumühle 1939.
- Sulla disciplina giuridica di rapporti di lavoro*. Legge 3 aprile 1926, n. 563 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.
- Sulla facoltà del potere esecutivo di emanare norme giuridiche*. Legge 31 gennaio 1926, n. 100 [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Appendice, wydanie drugie, Torino 1965.

IV. Polska Rzeczpospolita Ludowa

- Dziennik Ustaw nr 7, Warszawa, dnia 21 lutego 1976 roku, poz. 36 Obwieszczenie Przewodniczącego Rady Państwa z dnia 16 lutego 1976 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku.

Dokumenty

I. Rosja bolszewicka i ZSRR

Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego z 12 (25) stycznia 1918 roku, tłum. J. Makowski [w:] *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.

Manifest ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad Delegatów do Robotników, Żołnierzy i Chłopów z 26 października (8 listopada) 1917 roku [w:] *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, wyboru dokonali M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.

II. Niemcy i Trzecia Rzesza

17 lutego 1933: Odezwa wyborcza 13 katolickich organizacji (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.

17 sierpnia 1932: Protokół fuldańskiej konferencji Biskupów. Stanowisko wobec NSDAP (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.

28 marca 1933: Orędzie fuldańskiej konferencji Biskupów [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.

16 stycznia 1937: Stanowisko kardynała Schultzego przedstawione kardynałowi Paellemu (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.

Die 25 Punkte des Programms der NSDAP [w:] *Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, herausgegeben und kommentiert von W. Hofer, s. 28–31, 376–409 Tausend: August 1963, wydanie przejrane, Frankfurt am Mein.

List Edyty Stein do Piusa XI, tłum. T. Sotołowska, „Gazeta Wyborcza”, Kraków, sobota–niedziela, 9–10 sierpnia 2003, nr 185, 4396.

III. Włochy faszystowskie

Comunicato del PNF, a proposito del „Manifesto degli »scienziati« razzisti” [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, prefaz. di D. Cantimori, wydanie trzecie, Documenti, Torino 1972.

- Dichiarazione sulla razza*, tekst opublikowany [w:] *Foglio d'ordini del PNF* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, prefaz. di D. Cantimori, wydanie trzecie, *Documenti*, Torino 1972.
- Il patto di Palazzo Chigi* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Informazione diplomatica n. 18* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, prefaz. di D. Cantimori, wydanie trzecie, *Documenti*, Torino 1972.
- Komintern und Faschismus 1920–1940. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus*, herausgegeben und kommentiert von T. Pirker, Stuttgart 1965, s. 112.
- Lo statuto del partito del 1926* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Manifesto degli intellettuali fascisti agli intellettuali di tutte le nazioni*, opublikowany w prasie 21 kwietnia 1925 roku [w:] N. Valeri, *La lotta politica in Italia dall'unità al 1925*, Idee e documenti con una premessa di G. Spadolini, wydanie piąte, Firenze 1973.
- Manifesto degli „scienziati” razzisti* [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, prefaz. di D. Cantimori, wydanie trzecie, *Documenti*, Torino 1972.
- Patto di Palazzo Vidoni* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Risposta di Croce al Manifesto degli intellettuali fascisti* [w:] N. Valeri, *La lotta politica in Italia dall'unità al 1925*, Idee e documenti con una premessa di G. Spadolini, wydanie piąte, Firenze 1973.
- Statuto-regolamento generale del PNF, Dicembre 1921* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.
- Statuto del partito del 1929* [w:] A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario. Appendice*, wydanie drugie, Torino 1965.

IV. Polska

- Deklaracja ideowa* odczytana na zjeździe w Poznaniu dnia 4 grudnia 1926 roku [w:] R. Dmowski, *Pisma*, t. X, *Od Obozu Wielkiej Polski do Stronnictwa Narodowego (Przemówienia, artykuły i rozprawy z lat 1925–1934)*, Częstochowa 1939.
- Manifest Młodych*, Zjazd Młodych Obozu Wielkiej Polski we Lwowie w dniu 3 kwietnia 1927 roku, „Awangarda” 1927, nr 7.
- Wyznanie wiary młodego pokolenia Ziemi Zachodnich*, Zjazd Młodych Zachodniej Polski w Poznaniu, w dniu 5 czerwca 1927 roku, „Awangarda” 1927, nr 8–10.
- Zasady Programu Narodowo-Radykalnego*. Warszawa 1937. Opracowane i ogłoszone przez Komitet Redakcyjny Ruchu Młodych pod przewodnictwem Bolesława Piaseckiego. Podpisujący Skład Komitetu: S. Cimoszyński, Z. Dziarmaga, W.J. Grabski, W. Kwasiński, T. Lipkowski, A.J. Reutt, M. Reutt, W. Rościszowski, W. Staniszkis, O. Szpakowski, B. Świdorski, A. Świetlicki, W. Wasiutyński, Warszawa, 7 lutego 1937.
- Deklaracja Ideowo-Polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego z dnia 21.II.1937 r.* [w:] W. Kozub-Ciembroniewicz, J.M. Majchrowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Wybór źródeł*, Część II 1926–1939, Kraków 1987, Skrypty Uczelniane UJ, Nr 567.

V. Inne

14 marca 1937: Encyklika „Mit brennender Sorge” (wyciąg) [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.

Encyklika Jego Świątobliwości Piusa XI. *Z Opatrzności Bożej Papieża. Do czcigodnych Braci Patrjarchów, Prymasów, Arcybiskupów, Biskupów i innych Ordynariuszów, pokój i jedność ze Stolicą Apostolską utrzymujących. O odnowieniu ustroju społecznego i dostosowania go do prawa ewangelicznego na czterdziesty rok po wydaniu przez Leona XIII Encykliki Rerum Novarum, A.D. 1931 „Currenda” IV, Pismo Urzędowe Tarnowskiej Kurji Diecezjalnej.*

Bibliografia (wybór)

- Agosti A., *Partito comunista d'Italia (PcdI)* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Agosti A., *Togliatti, Palmiro* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Alatri P., *Le origini del fascismo*, wydanie piąte, Roma 1971.
- Albrecht D., *Stolica Święta i Trzecia Rzesza* [w:] *Kościół, katolicy, narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotto, K. Repgena, tłum. z j. niemieckiego Z. Zieliński, Warszawa 1983.
- Amendola G., *Der Antifaschismus in Italien. Ein Interview von Pietro Melograni mit einem Nachwort von Jens Petersen*, Stuttgart 1977. Wywiad został przetłumaczony z j. niemieckiego przez T. Rafalskiego.
- Aquarone A., *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torino 1965.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, wstęp wyd. pol. i aneks bibl. D. Grinberg, t. I, Warszawa 1993.
- Ayçobery P., *The Nazi Question. An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)*, tłum. z j. francuskiego R. Hurley, New York 1981.
- Backes U., *Was heisst Totalitarismus? Zur Herrschaftscharakteristik eines extremen Autokratie-Typs* [w:] *Glaube Freiheit – Diktatur in Europa und den USA. Festschrift für Gerhard Besier zum 60. Geburtstag*, pod red. K. Stokłosa, A. Strübinda, Göttingen 2007.
- Bankowicz M., Kozub-Ciembroniewicz W., *Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy*, Kraków 2007.
- Bartnicki A., Mantel-Niećko J., *Historia Etiopii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Basile C.E., *Faszyzm*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, t. III, Kraków 1930, s. 100–101.
- Baszkievicz J., *Niccolò Machiavelli – jakobin XVI wieku* [w:] *Niccolò Machiavelli. Paradoksy losów doktryny*, praca zbiorowa pod red. A. Tomasiak-Brzost, Warszawa 1973.
- Baszkievicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998.
- Besier G. we współpracy z K. Stokłosą, *Das Europa der Diktaturen. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts*, München 2006.
- Bielecki T., *W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia*, Londyn 1968.
- Borejsza J.W., *Antyslawizm Adolfa Hitlera*, Warszawa 1988.
- Borejsza J.W., *Mussolini był pierwszy*, wydanie drugie zmienione i rozszerzone, Warszawa 1989.
- Borejsza J.W., *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszyzmu włoskiego w Europie Środkowej, Południowej i Wschodniej*, Warszawa 1981.

- Borejsza J.W., *Szkoły nienawiści. Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.
- Bortolotto G., *Massen und Führer in der faschistischen Lehre*, tłum. P. i A. Mirgeler, Hamburg 1934.
- Borucki M., *Faszyzm*, Warszawa 1992.
- Bottai G., *Der italienische Faschismus*, tłum. F. Noak [w:] *Internationaler Faschismus. Beiträge über Wesen und Stand der faschistischen Bewegung und über den Ursprung ihrer leitenden Ideen und Triebkräfte*, posłowie M.J. Bonn, Karlsruhe 1928.
- Brahmer M., *Mussolini Benito* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, pod red. E.J. Reymana, t. III, Warszawa 1938.
- Bryk A., *The Origins of Constitutional Government. Higher Law and the Sources of Judicial Review*, Monografie Wydziału Prawa i Administracji UJ, Seria C – Habilitacje, Kraków 1999.
- Bullock A., *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, tłum. J. Mianowski i F. Pastusiak, t. I, Warszawa 1994.
- Cattarazza M., *The Historiography of the Shoah – An Attempt at a Bibliographical Synthesis* [w:] *Totalitarismus und Demokratie Totalitarianism und Demokratie Zeitschrift für Internationale Diktatur- und Freiheitsforschung. An International Journal for the Study of Dictatorship and Liberty*, pod red. G. Besiera, im Auftrag des/on behalf of the Hannah Arendt Institut für Totalitarismusforschung, wydanie drugie, Dresden 3. Jahrgang 2006, H. 2, v. 3.
- Charnitzky J., *Riforma Gentile* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Collotti E., *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*, wydanie drugie, Roma–Bari 2008.
- Corvi A.M., *Ustrój faszystowski w Italii*, Warszawa 1930.
- Costamagna C., *Faschismus Entwicklung und Lehre*, Berlin–Wien 1939.
- dal Lago Presente P., *Elezioni* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- De Bernadi A., *Una dittatura moderna. Il fascismo come problema storico*, Milano 2001.
- De Felice R., *Breve storia del fascismo*. Con i due saggi *Il problema dell'identità nazionale e Dall'eredità di Adua all'intervento*, wydanie pierwsze, Milano 2002.
- De Felice R., „Fascismo” (*Un inedito presentato da R. Lill*) [w:] „Nuova Storia contemporanea”, Bimestrale di ricerche e storici e politici sull'età contemporanea, Numero 1, Novembre–Dicembre 1997.
- De Felice R., *Interpretacje faszyzmu*, tłum. M. De Rosset-Borejsza, przedmową opatrzył J.W. Borejsza, Warszawa 1976.
- De Felice R., *Mussolini il fascista I. La conquista del potere 1921–1925*, Torino 1966 i 1995.
- De Felice R., *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso 1929–1936*, sec. ed., Torino 1974.
- De Felice R., *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Prefazione di Delio Cantimori, wydanie trzecie, poprawione, Torino 1972.
- De Taeye-Henen M., *Le nationalisme d'Enrico Corradini et les origines du fascisme dans la revue florentine Il Regno (1903–1906)*, z przedmową profesora R.O. J. Van Nuffela, Paris 1973.
- Delzell Ch.F., *Mussolini's Enemies. The Italian Anti-Fascist Resistance*, Princeton–New Jersey 1961.

- Demokratie und Diktatur Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung*, M. Funke, H.A. Jacobsen, H.H. Knüter, H.P. Schwarz (Hrg.), Band 250, Bonn 1987.
- Der Nationalsozialismus Dokumente 1933–1945*, s. 28–31, 376–409 Tausend: August, pod red. W. Hofera, Frankfurt am Main 1963, wydanie przejrane, Frankfurt am Main.
- Di Napoli M., *Acerbo, legge* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Di Napoli M., *Aventino, secessione dell'* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Dmowski R., *Zagadnienie rządu*, Warszawa 1927.
- Dmowski R., *Pisma*, t. X, *Od Obozu Wielkiej Polski do Stronnictwa Narodowego (Przemówienia, artykuły i rozprawy z lat 1925–1934)*, Częstochowa 1939.
- Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, pod red. K. Chojnickiej i W. Kozuba-Ciembrowniewicza, *Liberalizm. Konserwatyzm. Socjalizm. Doktryna socjaldemokracji. Nauczanie społeczne Kościoła. Totalitaryzm*. Autorzy: M. Bębenek, K. Chojnicka, A. Jamróz, W. Kozub-Ciembrowniewicz, Z. Rau i B. Szlachta, Kraków 2000.
- Dunin T., *Nacjonalizm i antysemityzm w programie obozu Narodowo-Radykalnego. Faszyzm – teoria i praktyka w Europie (1928–1945)* [w:] *SnFIZH*, t. III, Wrocław 1977.
- Eatwell R., *Fascismo verso un modello generale*. Presentazione di A. Campi, tłum. A. Campi, A. Marini, Roma 1999.
- Ehrlich S., *Istota faszyzmu*, Łódź 1945.
- Ehrlich S., *Państwo i prawo burżuazyjne okresu kapitalizmu monopolistycznego* [w:] *Teoria państwa i prawa. Wykłady*, pod red. S. Ehrlicha, cz. II: *Państwo i prawo burżuazyjne*, Warszawa 1958.
- Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, pubblicata sotto l'Alto Patronato di S.M. il Re d'Italia, Treves-Treccani-Tumminelli, Istituto G. Treccani, 1932, XIV (Eno-Feo) (Direttori dell'Enciclopedia, Sen. Giovanni Gentile, Dott. Calogero Tumminelli).
- Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)* pod red. E.J. Reymana, t. III, Warszawa 1937.
- Ercoli (P. Togliatti), *Die Vorbereitung des imperialistischen Krieges und die Aufgaben der kommunistischen Internationale* [w:] W. Pieck, G. Dimitrow, P. Togliatti, *Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Kommunisten im Kampf für die Volksfront gegen Krieg und Faschismus*, Referate auf dem VII. Kongress der Kommunistischen Internationale (1935), Berlin 1957.
- Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wybór i wstęp J.W. Borejsza, komitet redakcyjny: J.W. Borejsza, M. Głowiński, K. Janowski, S. Kołodziejczyk, M.J. Siemek, M. Sprusiński, R. Stemplowski, J. Szacki, K. Szaniawski, tłum. A. Kreisberg, W. Krzemień, T. Matkowski, R. Werfel, J. Zawadzka, Warszawa 1979.
- Filipiak T., *Polityczna doktryna faszyzmu*, Warszawa 1971.
- Filipiak T., *Polityczna i społeczna doktryna faszyzmu. Główne założenia i interpretacje*, Warszawa 1985.
- Forti S., *Il totalitarismo*, Roma 2001.
- Friedrich C.J., Brzeziński Z.K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, wydanie drugie przejrane przez C.J. Friedricha, New York–Washington–London 1965.

- Funke M., *Starker oder schwacher Dictator? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Ein Essay*, Düsseldorf 1989.
- Galos A., *Historia Niemiec od 1789 roku* [w:] W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981.
- Gentile E., *Fascismo. Storia e interpretazione*, Roma–Bari 2002.
- Gentile E., *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell' Italia fascista*, Roma–Bari 1996, wydanie czwarte, 2001.
- Gentile E., *Il mito dello stato nuovo dall'antigiolittismo al fascismo*, Bari 1982.
- Gentile E., *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Roma 1995.
- Gentile G., *Che cosa è il fascismo. Discorsi e polemiche*, Firenze 1924.
- Gentile G., *Instytucje kulturalne Włoch faszystowskich*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, *Faszyzm*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, nr 100–101.
- Gentile E., *The Origins of Fascist Ideology 1918–1925*, tłum. z j. włoskiego R.L. Miller, New York 2005.
- Gentile G., *Origini e dottrina del fascismo*, Roma 1929.
- Gentile G., *Teoria generale dello spirito come atto puro*, Sesta edizione Opere Complete di Giovanni Gentile III, Firenze 1944.
- Gierowski J., *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Gola B., *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. I, Toruń 2002.
- Gregor A.J., *Mussolini's intellectuals. Fascist Social and Political Thought*, Princeton–Oxford 2005.
- Grzybowska M., *Korygowana demokracja czy raczkujący autorytaryzm* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999.
- Grzybowski K., *Historia doktryn politycznych i prawnych. Od państwa niewolniczego do rewolucyj burżuazyjnych*, wydanie drugie, Warszawa 1968.
- Grzybowski K., *Instytucjonalizacja partii politycznych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCXCVI, Prace z Nauk Politycznych, 1972, z. 3.
- Grzybowski K., *Nauka o państwie*, cz. I, Kraków 1949.
- Grzybowski K., *Niemcy. C. Ustrój polityczny Trzeciej Rzeszy* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, pod red. E.J. Reymana, t. IV, z. 1, Warszawa 1939.
- Grzybowski K., *Rozwój ustrojów demokratycznych I. Demokracja angielska*, Biblioteka Uniwersytetów Robotniczych, t. III, Kraków 1946.
- Grzybowski K., *Rozwój ustrojów demokratycznych II. Demokracja Stanów Zjednoczonych*, Biblioteka Ustrojów Robotniczych, t. VIII, Kraków 1947.
- Grzybowski K., *Rozwój ustrojów demokratycznych III. Demokracja francuska*, Biblioteka Ustrojów Robotniczych, t. IX, Kraków 1994.
- Grzybowski K., *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowietkich Republik. Doktryna i konstytucja*, Kraków 1929.
- Grzybowski K., *W klimacie hitleryzmu*, „Twórczość. Miesięcznik Literacko-Krytyczny” styczeń 1946, nr 1.
- Grzybowski K., Sobolewska B., *Doktryna polityczna i społeczna Papiestwa (1789–1968)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Hayes P.M., *Mit rasy (1973)*, tłum. J. Zawadzka [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wyb. i wstępem opatrzył J.W. Borejsza, Warszawa 1979.
- Halban L., *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu. Wykłady i Przemówienia*, t. IV, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1946.

- Härmänmaa M., *Un patriota che sfidò la decadenza. F.T. Marinetti e l'idea dell'uomo nuovo fascista, 1929–1944*, Helsinki 2000.
- Historia Wszechwzrostkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. Pod redakcją Komisji KC WKP(b), zaaprobowany przez KC WKP(b) 1938 r. Krótki kurs, Warszawa 1949.
- Historia, Idee, Polityka*, księga dedykowana prof. Janowi Baszkiewiczowi, Warszawa 1995, Komitet Redakcyjny: F. Ryszka – przewodniczący, T. Bodio – wiceprzewodniczący, K. Jonca, T. Mołdowa, H. Olszewski.
- Holzer J., *Geneza narodowego socjalizmu*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1984, t. LXXV, z. 4.
- Holzer J., *System faszystowski a autorytarny. Uwagi polemiczne* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977.
- Incisa di Camerana L., *Fascismo, populismo, modernizzazione*. Presentazione di A. Campi, Roma 1999.
- Izdebski H., *Poland after 1945 and after 1989: Problems of Law Making* [w:] *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe Legacies and Lessons from the twentieth Century*, pod red. J.W. Borejszy, K. Ziemera, we współpracy z M. Hułas, New York–Oxford 2006.
- Jasik K., *Faszyzm i narodowy socjalizm w poglądach Gustawa Walza (1933–1938)* [w:] SnFiZH, Wrocław 1975.
- Jędrzejewski E., *Faszystowska politologia Giuseppe Maggiore* [w:] SnFiZH, t. IV, Wrocław 1979.
- Jonca K., Gola B., Maciejewski M., *Od redaktorów* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. I, Toruń 2002.
- Jonca K., *Casus Herschela Grynshpana* [w:] SnFiZH, Wrocław 1986, t. X.
- Jonca K., *Chrześcijanin w Trzeciej Rzeszy* [w:] *Kościół na Śląsku 1933–1945 oraz Katharina Staritz jako przykład chrześcijańskiej pomocy Żydom*, redakcja i przygotowanie do druku ks. M. Orawski, J. Witt, tłum. G. Nowicka, J. Witt, Wrocław 2003.
- Jonca K., *Dylematy prawa natury w Trzeciej Rzeszy* [w:] SnFiZH, t. XVII, Wrocław 1994.
- Jonca K., *Ewolucja pojęcia „państwa prawnego” w niemieckiej doktrynie prawnej*, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. VII, Wrocław 1976.
- Jonca K., *Hitlerowska koncepcja „Führerstaat”* [w:] *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza. Materiały i studia*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1985.
- Jonca K., *Kardynał Adolf Bertram wobec ideologii totalitarnych (1933–1945)* [w:] *Luździe śląskiego Kościoła katolickiego*, pod red. K. Matwijowskiego, Wrocław 1992.
- Jonca K., *Kardynał Bertram a nazizm* [w:] SnFiZH, t. XXIV, Wrocław 2001.
- Jonca K., *Koncepcje narodowosocjalistycznego prawa Trzeciej Rzeszy* [w:] SnFiZH, red. tomu: K. Działocha, K. Jonca, F. Ryszka, W. Wrzesiński, t. III, Wrocław 1977.
- Jonca K., *Nazistowska polityka ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999.
- Jonca K., *„Noc kryształowa” i casus Herschela Grynshpana*, Wrocław 1992.
- Kawecka K., *Włoska Partia Komunistyczna* [w:] *Partie komunistyczne i robotnicze świata. Zarys encyklopedyczny*, wstępem opatrzył R. Frelek, zespół autorski: T. Bartkowski, A. Czerniawska, Z. Grabowski, A. Halimarski, J. Janiszewski, K. Kawecka, N. Kołomejczyk, R. Kurowski, M. Ławacz, M. Malinowski, E. Michałowska, H. Sobieski, A. Sudoł, B. Sujka, S. Szafarz, E. Umiejewski, J. Wieliński, T. Wilman-Kurecka, B. Wizimirska, T. Wrębiak, Warszawa 1978.

- Kiwior-Filo M., *Mysł polityczna Benedetta Crocego wobec genezy i rozwoju faszyzmu włoskiego w latach 1919–1925* [w:] SnFiZH, t. XXIV, Wrocław 2001.
- Komintern und Faschismus 1920–1940. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus*, pod red. T. Pirker, Stuttgart 1965.
- Kornat M., *Polish Interpretations of Bolshevism and Totalitarian Systems (1918–1939)*, tłum. E. Młodziński [w:] *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe Legacies and Lessons from the twentieth Century*, pod red. J.W. Borejszy, K. Ziemia, New York–Oxford 2006.
- Kościół, *katolicy i narodowy socjalizm*, praca zbiorowa pod red. K. Gotta i K. Repgena, z j. niemieckiego tłum. Z. Zieliński, Warszawa 1983.
- Kozerska E., *Krytyka narodowego socjalizmu w papieskiej encyklice Z palącą troską* [w:] SnFiZH, t. XXI, Wrocław 1998.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MLXVIII, Prace z Nauk Politycznych, z. 45, Kraków 1992.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm* [w:] *Słownik społeczny*, pod red. B. Szlachty, Kraków 2004.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm a doktryna polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, „Studia Historyczne”, z. 4, 1986.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm i niedemokratyczne systemy władzy w twórczości naukowej Franciszka Ryszki* [w:] SnFiZH, t. XXVII, Wrocław 2004.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm w interpretacji Giuseppe Bottaia* [w:] *Historia, idee, polityka*. Księga dedykowana prof. Janowi Baszkiewiczowi, Warszawa 1995, komitet redakcyjny: F. Ryszka, T. Bodio, K. Jonca, T. Mołdowa, H. Olszewski.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm w interpretacji Konstantego Grzybowskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XLVIII, z. 1–2, Poznań 1996.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm w myśli politycznej Carlo E. Basilego* [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Prace dedykowane profesorowi Janowi Malarczowskiemu*, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Faszyzm wobec demoliberalizmu według Alfredo Rocco* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Interpretacje faszyzmu w Polsce (1945–1989)* [w:] SnFiZH, t. XVIII, Wrocław 1995.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Konrad Adenauer. Personalizm i tradycjonalizm*, Kraków 2000.
- Kozub-Ciembroniewicz W., „Noc kryształowa”, „Polityka”, nr 8, 1993.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Państwo „etyczne” Giovanniego Gentile* [w:] SnFiZH, t. XX, Wrocław 1997.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Państwo faszystowskie w interpretacji Sergio Pannunzio* [w:] SnFiZH, t. XIX, Wrocław 1996.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Państwo faszystowskie według Gioacchina Volpego*, [w:] SnFiZH, t. XXI, Wrocław 1998.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Problematyka faszyzmu w międzywojennej Encyklopedii Nauk Politycznych* [w:] SnFiZH, t. XXVI, Wrocław 2003.
- Kozub W., *Ruch Młodych Obozu Wielkiej Polski – koncepcja państwa i władzy*, Krakowskie Studia Prawnicze, Kraków 1976.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *System sowiecki w analizach Konstantego Grzybowskiego* [w:] SnFiZH, t. XXV, Wrocław 2002.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Totalitaryzm* [w:] *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, pod red. K. Chojnickiej i W. Kozuba-Ciembroniewicza, Kraków 2000.

- Kozub-Ciembroniewicz W., *Władza totalitarna a model państwa prawnego* [w:] SnFiZH, t. XXIII, Wrocław 2000.
- Kozub-Ciembroniewicz W., *Wódz, elita, masy w ideologii Guida Bortolotta* [w:] SnFiZH, t. XVII, Wrocław 1994.
- Krasucki J., *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań 1969.
- Kroński T., *Faszyzm a tradycja europejska* [w:] T. Kroński, *Rozważania wokół Hegla*, Warszawa 1960.
- Krzyżanowski W., *Faszyzm. II. Gospodarcze oblicze faszyzmu* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, t. II, pod red. E.J. Reymana, Warszawa 1937.
- Kuderowicz Z., *Wpływ walki z faszyzmem na filozofię europejską* [w:] *Zwycięstwo nad faszyzmem i jego skutki*, pod red. L. Zybkiewicza, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DCCCXII, Prace historyczne, z. 87, Kraków 1988.
- Kühnl R., *Faschismus-Theorien-Texte zur Faschismusk Diskussion. Ein Leitfaden*, Hamburg 1983.
- Kulczycki L., *Bolszewizm* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (zagadnienia społeczno-polityczne i gospodarcze)*, t. I, pod red. E.J. Reymana, Warszawa 1936.
- Lamanna E.P., *La vita dello Stato nell' Italia Fascista. Elementi di diritto pubblico e di economia corporativa. Ad uso dei Licei e degli istituti magistrali*, Firenze 1935.
- Landra G., *Die wissenschaftliche und politische Begründung der Rassenfrage in Italien, „Nazionalsozialistische Montashefte“*, München April 1939, Heft 109.
- Lenin W.I., *Państwo a rewolucja. Nauka marksizmu o państwie i zadaniach proletariatu podczas rewolucji*, rozdział II, *Państwo a rewolucja. Doświadczenie z lat 1848–1851* [w:] W.I. Lenin, Marks, Engels, marksizm, Warszawa 1949.
- London K., *Backgrounds of Conflict. Ideas and Forms in World Politics*, New York 1947.
- L-ski St., *Naród a państwo*, „Awangarda” 1928, nr 9–10.
- L-ski St., *U podstaw myślenia politycznego*, „Awangarda” 1930, nr 7–11.
- Ludwig E., *Rozmowy z Mussolinim*, tłum. autoryzowane S. Łukomski, Warszawa 1934.
- Lupo S., *Marcia su Roma* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Lupo S., *Nitti, Francesco Saverio* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Lupo S., *Partito Nazionale Fascista (PNF)* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Maciejewski M., *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994.
- Maciejewski M., *Rozważania nad znaczeniem antysemityzmu w ideologii Adolfa Hitlera* [w:] SnFiZH, t. XVIII, Wrocław 1995.
- Maciejewski M., *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919–1924*, Warszawa–Wrocław 1985.
- Maciejewski M., *Żydzi w koncepcjach Alfreda Rosenberga* [w:] SnFiZH, t. XVIII, Wrocław 1995.
- Madajczyk Cz., *Kultura europejska a faszyzm. Szkice*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Majchrowski J.M., *Autorytaryzm* [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, t. I, red.nauk. M. Jaskólski, autorzy tomu W. Bernacki, K. Chojnicka, M. Jaskólski, J.M. Majchrowski, B. Szlachta, M. Waldenberg, Warszawa 1997.
- Majchrowski J.M., *Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm*, Warszawa 2000.

- Majchrowski J.M., *Silni – zwarczi – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985.
- Majer D., „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, tłum. M. Hułas, E. Wyzner, Warszawa 1998.
- Micewski A., *Roman Dmowski*, Warszawa 1971.
- Miedzińska J., *Na niemieckim froncie pracy*, Warszawa 1937.
- Mosse G.L., *Der Erste Weltkrieg und die Brutalisierung der Politik. Betrachtungen über die politische Rechte, den Rassismus und den deutschen Sonderweg* (übersetzung aus dem Englischen, A. Tyrell, B. Godesberg) [w:] *Demokratie und Diktatur Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung*, pod red. M. Funke, H.A. Jacobsen, H.H. Knüter, H.P. Schwarz, Band 250, Bonn 1987.
- Mosse G.L., *L'uomo e le masse nelle ideologie nazionaliste*, tłum. P. Negri, Roma–Bari 1999.
- Mussolini B., *Ai centomila Gerarchi* (28 ottobre 1937) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. XI, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Ai cittadini Milanesi* (28 ottobre 1925) [w:] B. Mussolini, *Discorsi del 1925*, Milano 1928.
- Mussolini B., *Al Gran Rapporto del fascismo* (14 settembre 1929) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Al popolo di Busto Arsizio* (25 ottobre 1924) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. IV, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Al popolo di Cremona* (19 giugno 1923) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. III, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Al popolo di Torino* (24–25 ottobre 1923) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. III, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *All'assemblea Quinquennale del Regime* (10 marzo 1929) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. VII, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Cinque giorni in Tripolitania* (11–15 aprile 1926) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. V, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Contro L'Aventino* (3 gennaio 1925) [w:] B. Mussolini, *Discorsi del 1925*, Milano 1928.
- Mussolini B., *Intransigenza Assoluta* (22 giugno 1925) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. V, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *La Bandiera dei volontari* (4 giugno 1924) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. IV, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *La dottrina del fascismo* [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. VIII, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *La prima tessera fascista del 1928* (1 gennaio 1928) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. VI, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Per il Consiglio nazionale delle Corporazioni* (21 aprile 1930) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. VII, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Per il Piazzale della Vittoria a Vicenza* (23 settembre 1924) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. IV, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Per la vera pacificazione* (1 dicembre 1921) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. I–XIII, Milano 1934–1942.

- Mussolini B., *Preludio al Machiavelli* (30 aprile 1924) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. IV, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Se avanzò, seguitemi; se indietreggio, uccidetemi; se muoio, vendicatemi* (7 aprile 1926) [w:] *Scritti e Discorsi...*, V, (7 aprile 1926) [w:] *Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Ed. Def. V, Milano 1934–1942.
- Mussolini B., *Tutto il potere a tutto il fascismo* (21 giugno 1925) [w:] B. Mussolini, *Discorsi del 1925*, Milano 1928.
- Najlepsi spośród najlepszych, oprac. T. Belerski, „Rzeczpospolita” nr 10 z 13 stycznia 1993.
- Neri Seneri S., *Turati, Filippo* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Nieć M., *Trzecia Rzesza w myśli politycznej „potomstwa obozowego” (do 1939 r.)* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1999.
- Nitti F., *Bolschewismus, Fascismus und Demokratie*, München 1926.
- Nolte E., *Anatomia del totalitarismo* [w:] R. De Felice, F. Furet, E.J. Hobsbawm, E. Nolte, R. Pipes, *Lo spettro e l'Europa. Una polemica sull'illusione comunista*, Roma 1996.
- Nolte E., *Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus*, wydanie czwarte, München 1971.
- Nolte E., *Theorien über den Faschismus*, Köln–Berlin 1967.
- Olszewski H., *Konstanty Grzybowski (1901–1970). Próba charakterystyki naukowej* [w:] Konstanty Grzybowski – myśliciel sceptyczny, Komitet Naukowy: J. Bardach, J. Baszkiewicz, M. Jaskólski, W. Kozub-Ciembroniewicz (redaktor tomu), J.M. Majchrowski, H. Olszewski, M. Waldenberg, Kraków 2000.
- Olszewski H., *Martin Heidegger i polityka* [w:] SnFiZH, t. XVII, Wrocław 1994.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa–Poznań 1982.
- Olszewski H., *Nazizm i wojna* [w:] *Faszyzm niemiecki z perspektywy półwiecza. Materiały i studia*, praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1985.
- Olszewski H., *Słownik twórców idei*, Poznań 1998.
- Olszewski H., *Zwischen Begeisterung und Widerstand Deutsche Hochschullehrer und der Nationalsozialismus*, Poznań 1989.
- Olszewski H., M. Zmierzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1993.
- Pannunzio S., *Allgemeine Theorie des Faschistischen Staates*, tłum. z j. włoskiego H. Fick, Berlin–Leipzig 1934.
- Parlato G., *Fascismo italiano, nazional-socialismo e altri fascismi*, „Nuova Storia Contemporanea”, Numero 1, Novembre–Dicembre 1987.
- Pavone C., *Fascismo e dittature: problemi di una definizione* [w:] Z. Bauman, U. Herbert, N. Ochotin, N. Petrov, M. Salvati, V. Marchetti, D. Bidussa, M. Bettini, C. Pavone, T. Todorov, V. Zaslavsky, A. Paczkowski, A. Brossat, F.M. Cataluccio, E. Traverso, M. Flores, S. Lukes, *Nazismo, fascismo, comunismo, totalitarismi a confronto*, pod red. M. Floresa, Milano 1998.
- Paxton R.O., *Fascismi* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Payne S.G., *A History of Fascism 1914–1945*, Madison–London 1995.
- Pellicani L., *Rivoluzione e totalitarismo*, Lungro di Consenza 2004.
- Perfetti F., *Fiumanesimo, sindacalismo e fascismo*, Roma 1988.

- Petersen J., *Wählerverhalten und soziale Basis des Faschismus in Italien zwischen 1919 und 1928* [w:] *Faschismus als soziale Bewegung. Deutschland und Italien im Vergleich*, pod red. W. Schiedera, Göttingen 1983.
- Piestrzyński R., *Kryzys ustrojowy i jego rozwiązanie*, „Awangarda” 1928, nr 7.
- Piestrzyński R., *Nowe dążenia ustrojowe (Dokończenie)*, „Awangarda” 1928, nr 4.
- Piestrzyński R., *O jasne oblicze*, „Awangarda” 1930, nr 3–4.
- Piestrzyński R., *O zorganizowanie elity narodowej*, „Awangarda” 1928, nr 2.
- Piestrzyński R., *Państwo i naród*, „Awangarda” 1933, nr 5.
- Piestrzyński R., *Reforma parlamentarna we Włoszech*, „Awangarda” 1928, nr 1.
- Piestrzyński R., *Zagadnienie grupy rządzącej w Polsce*, „Awangarda” 1932, nr 2.
- Pilichowski Cz., *Podłoże, plan i skutki polityki Trzeciej Rzeszy wobec Polski w okresie II wojny światowej* [w:] SnFiZH, t. III, Wrocław 1977.
- Pini G., *Geschichte des Faschismus*, Deutsch nach dritten Auflage des Originals, Deutsche Übertragung von K. Renatus, Berlin 1941.
- Piowski K., *Watykan a faszyzm (1929–1939)*, Warszawa 1958.
- Pollard J., *The Fascist Experience in Italy*, New York 1998.
- Połomski F., *Rasizm w teorii i praktyce Trzeciej Rzeszy* [w:] SnFiZH, t. III, red tomu: K. Działocha, K. Jonca, F. Ryszka, W. Wrzesiński, Wrocław 1977.
- Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, wyboru dokonali: M.J. Ptak, M. Kinstler, wydanie drugie poszerzone, Wrocław 1996.
- Prelot M., *Państwo faszystowskie*, tłum., słowem wstępnym opatrzył i tekstami prawodawstwa uzupełnił A. Miller, Warszawa–Kraków 1939.
- Procacci G., *Historia Włochów*, tłum. B. Kowalczyk-Trupino, weryf. tłum. J. Ugniewska-Dobrzańska, Warszawa 1983.
- Rapone L., *Antifascismo* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Rapone L., *Manifesto degli intellettuali antifascisti* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Rocco A., *La dottrina politica del fascismo* [w:] N. Mezzetti, *Alfredo Rocco nella dottrina e nel dritto della Rivoluzione Fascista*, Roma 1930.
- Rocco A., *La trasformazione dello Stato. Dallo Stato Liberale allo Stato Fascista*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Roma 1927.
- Rocco A., *Prawodawstwo faszystowskie*, tłum. J. Dickstein-Wieleżyńska, „Przegląd Współczesny”, R. IX, t. 100–101, sierpień–wrzesień 1930.
- Rosenberg A., *Historia bolszewizmu. Od Marksa do doby obecnej*, autoryzowany przekład z j. niemieckiego M.F. Sieniawskiego, Warszawa 1934.
- Rozmaryn S., *U źródeł faszyzmu. Fryderyk Nietzsche*, Warszawa 1947.
- Rudnicki S., *Right-wing radicalism in contemporary Poland*, translated by N. Copser [w:] *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe Legacies and Lessons from the twentieth Century*, pod red. J.W. Borejszy, K. Ziamera, we współpracy z M. Hułas, New York–Oxford 2006.
- Ryszka F., *Autorytaryzm a faszyzm* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, od redaktorów i red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. 1, Toruń 2002.
- Ryszka F., *Carl Schmitt w nauce prawa i polityki XX w.* [w:] SnFiZH, t. XIX, Wrocław 1996.
- Ryszka F., *Europejska wojna domowa (2)* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. 2. Toruń 2002.

- Ryszka F., *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota (Perspektywy studiów porównawczych)* [w:] SnFiZH, t. III, redaktorzy tomu: K. Działocha, K. Jonca, F. Ryszka, W. Wrzesiński, Wrocław 1977.
- Ryszka F., *Faszyzm europejski. Rozdzielność i wspólnota* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, pod red. nauk. K. Joncy, B. Goli, M. Maciejewskiego, t. 1, Toruń 2002, s. 67–118 (artykuł ten ukazał się w 1977 roku).
- Ryszka F., *Noc i mgła. Niemcy w okresie hitlerowskim*, wydanie trzecie, Warszawa 1997.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, wydanie I, Wrocław 1964.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wydanie trzecie poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Ryszka F., *Stan wojenny. Parę założeń teoretycznych* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. 2, Toruń 2002.
- Ryszka F., *Stan wojenny 1981. Decyzja* [w:] *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. 2, Toruń 2002.
- Ryszka F., *Tradycja czy nowatorstwo. Tezy do analizy systemu Trzeciej Rzeszy* [w:] F. Ryszka, *Historia. Polityka. Państwo. Wybór studiów*, red. nauk. K. Jonca, B. Gola, M. Maciejewski, t. 1, Toruń 2002.
- Salvatorelli L., *Faszyzm narodowy (1923)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wyb. i wstępem opatrzył J.W. Borejsza; komitet redakcyjny: J.W. Borejsza, M. Głowiński, K. Jankowski, S. Kołodziejczyk, M.J. Siemek, M. Sprusiński, R. Stemplowski, J. Szacki, K. Szaniawski, tłum. A. Kreisberg, W. Krzemień, T. Matkowski, R. Werfel, J. Zawadzka, Warszawa 1979.
- Salvatorelli L., Mira S., *Storia d'Italia nel periodo fascista*, nuova edizione, Torino 1964.
- Salvemini G., *The Fascist Dictatorship in Italy*, copyright New York 1927, Howard Fertig, Inc. Edition, New York 1967.
- Sammartano N., *Corso di Cultura fascista ad uso delle scuole medie con una prefazione di Giuseppe Bottai*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Firenze 1935.
- Sbarberi F., *Croce Benedetto* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K*, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Sbriccoli M., *Rocco, Alfredo* [w:] *Dizionario del fascismo II, L–Z*, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Schmitt C., *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München–Leipzig 1922.
- Scoppola P., *Sturzo, Luigi* [w:] *Dizionario del fascismo II, L–Z*, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Scuccimarra L., *Era fascista* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K*, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Scuccimarra L., *Fascio littorio* [w:] *Dizionario del fascismo I, A–K*, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.

- Scuccimarra L., *Natale di Roma* [w:] *Dizionario del fascismo III*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Sereni E., *Le origini del fascismo*, pod red. Y. Viterbo, wstęp M.G. Meriggi. Postafazione di D. Bidussa, Firenze 1998.
- Sierpowski S., *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Słownik społeczny*, pod red. B. Szlachty, Kraków 2004.
- Smogorzewski K., *Hitler Adolf i rozwój hitleryzmu* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, pod red. E.J. Reymana, t. 2, Warszawa 1937.
- Sobolewski M., *Konstanty Grzybowski jako konstytucjonalista i politolog* [w:] *Konstanty Grzybowski – myśliciel sceptyczny*, komitet naukowy: J. Bardach, J. Baszkiewicz, M. Jaskólski, W. Kozub-Ciembroniewicz (redaktor tomu), J.M. Majchrowski, H. Olszewski, M. Waldenberg, Kraków 2000.
- Solmi A., Ferrocio V., *Cultura fascista per gli istituti tecnici inferiori*, Milano 1934.
- Sondel-Cedermas J., *Gabriele D'Annunzio. U źródeł ideologicznych włoskiego faszyzmu*, Kraków 2008.
- Stahl Z., *Wielka Polska*, „Awangarda” 1930, nr 5–6.
- Stalin J., *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949.
- Stelmach J., Sarkowicz R., *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków 1998.
- Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998.
- Stöckl A., Weingärtner J., *Historia filozofii w zarysie*, wydanie trzecie poszerzone, uzupełnione i znacznie poprawione, tłum. F. Kwiatkowski T.J., Kraków 1930.
- Strada V., *Totalitarismo e storia* [w:] S. Kulešov, V. Strada, *Il fascismo russo*. Le traduzioni dal russo sono di C. Janovic-Strada, M. Natalizi. O. Strada, Venezia 1998.
- Stroynowski J., *Faszyzm* [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, t. 3, Warszawa 1964.
- Studia z Historii Państwa, Prawa i Idei*, prace dedykowane prof. Janowi Malarczykowi, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997.
- Sturzo L., *Das bolschewistische Rußland und das fascistische Italien* [w:] *Theorien über den Faschismus*, pod red. E. Noltego, Köln–Berlin 1967.
- Sujka-Zielińska K., *Historia prawa*, wydanie piąte, Warszawa 1995.
- Swianiewicz S., *Narodowy socjalizm (doktryna ekonomiczna)* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, pod red. E.J. Reymana, t. 4, Warszawa 1939.
- Szyszkowska M., *Filozofia prawa i filozofia człowieka*, Warszawa 1989.
- Tabacznikow B., Psarow S., Smirnow A., Zołotowski J., *Procesy społeczno-polityczne. Od Lenina do Putina* [w:] *Rosja XX wiek. Od utopii komunistycznej do rzeczywistości globalistycznej*, pod red. J. Zołotowskiego, tłum. P. Burek, red. nauk. H. Kowalska-Stus, L. Suchanek, Kraków 2004.
- Tasca A., *Faszyzm: narodziny i objęcie władzy (1938)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wyb. i wstęp J.W. Borejsza, Warszawa 1979.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, wydanie szóste, t. 3, *Filozofia XIX wieku i współczesna*, wydanie trzecie, Warszawa 1968.
- Terej J.J., *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971.
- Todorov T., *Utilità di un concetto* [w:] Z. Bauman, U. Herbert, N. Ochotin, N. Petrov, M. Salvati, V. Marchetti, D. Biolussa, M. Bettini, C. Pavone, T. Todorov, V. Zaslavsky, A. Paczkowski, A. Brossat, F.M. Catalucio, E. Traverso, M. Flores, S. Lukes,

- Nazismo, fascismo, comunismo, Totalitarismi a confronto*, a cura di, introduzione M. Flores, Milano 1998.
- Togliatti P., *Podstawowe cechy dyktatury faszystowskiej (1935)*, tłum. A. Kreisberg [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, wyb. i wstęp J.W. Borejsza, komitet redakcyjny: J.W. Borejsza, M. Głowiński, K. Jankowski, S. Kołodziejczyk, M.J. Siemek, M. Sprusiński, R. Stemplowski, J. Szacki, K. Szaniawski, tłum. A. Kreisberg, W. Krzemień, T. Matkowski, R. Werfel, J. Zawadzka, Warszawa 1979.
- Togliatti P., *Włoska Partia Komunistyczna*, tłum. z j. włoskiego Z. Gutt, Warszawa 1961.
- Tranfaglia N., *Salvemini, Gaetano* [w:] *Dizionario del fascismo II*, L–Z, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2003–2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Morra, L. Spina, R. Vezzoli.
- Tranfaglia N., *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Roma–Bari 1999.
- Traverso E., *Il totalitarismo. Storia di un dibattito*, Milano 2002.
- Turati E., *Faschismus, Sozialismus, Demokratie* [w:] *Theorien über den Faschismus*, pod red. E. Noltego, Köln–Berlin 1967.
- Turi G., *Gentile Giovanni* [w:] *Dizionario del fascismo I*, A–K, pod red. V. De Grazia, S. Luzzato, Torino 2002 i 2005. Traduzioni: E. Broseghini, E. Gandini, L. Giaccone, L. Spina, R. Vezzoli.
- Turi G., *Giovanni Gentile, una biografia*, Firenze 1995.
- Turnau J., *Encyklika nienarodzona*, „Gazeta Wyborcza”, Kraków, sobota–niedziela, 9–10 sierpnia 2003, nr 185, 4396.
- Turska A., *Prawo państwa totalitarnego* [w:] *Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*, red. M. Pietrzak, *Studia Juridica*, t. XXII, Warszawa 1992.
- Tyrowicz S., *Światło wiedzy zdeprawowanej. Idee niemieckiej socjologii i filozofii 1933–1945*, Poznań 1970.
- Van Roon G., *Der katholische Widerstand* [w:] *Widerstand und Exil 1933–1945*, pod red. O.R. Romberga, G. Schwinghammera, M. Sprengela, R. Thomasa, wydanie drugie przejrzone, Bonn 1985.
- Voegelin E., *Die politischen Religionen*, Stockholm 1939.
- Voegelin E., *Der autoritäre Staat. Ein Versuch über das österreichische Staatsproblem*, Wien 1936.
- Vollmer F., *Revolutionary Discipline through Totalitarian Consensus. Dynamistic Modernism and Violence in the Political Culture of Italian Fascism* [w:] *Fascism, Communism, and the Consolidation of Democracy. A Comparison of European Dictatorships*, pod red. G. Besiera, F. Piombo, K. Stokłosy, Mittel- und Ostmitteleuropastudien, Hrsg. v. G. Besier und K. Stokłosa Technische Universität, Band 2, Berlin 2006.
- Vollweiler H., *Der Staats- und Wirtschaftsaufbau im fascistischen Italien. Anhang: Die wichtigsten Grundgesetze des fascistischen Staats- und Wirtschaftsaufbaues im italienischen Wortlaut und in deutscher Übersetzung*, Zweite, stark erweiterte Auflage, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg–Aumühle 1939.
- Volpe G., *Rozwój historyczny faszyzmu*, tłum. H. Mirecka, Warszawa 1933.
- Waldenberg M., *Bolszewizm* [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, Warszawa 1997, t. I. Autorzy tomu: W. Bernacki, K. Chojnicka, M. Jaskólski, J.M. Majchrowski, B. Szlachta, M. Waldenberg, red. nauk. M. Jaskólski.
- Walicki A., *Skok do królestwa komunizmu*, „Gazeta Wyborcza” 15–16 grudnia 2007.
- Wandruszka A., *Austrofascismus Anmerkungen zur politischen Bedeutung der „Heimwehr” in „Österreich”* [w:] *Demokratie und Diktatur Geist und Gestalt politischer*

- Herrschaft in Deutschland und Europa*, M. Funke, H.A. Jacobsen, H.H. Knütter, H.P. Schwarz (Hrsg.), Band 250, Bonn 1987.
- Wandycz P.S., *Fascism in Poland 1918–1939* [w:] *Native Fascism in the Successor States 1918–1945*, pod red. P.F. Sugara, Santa Barbara 1971.
- Wapiński R., *Cywilizacyjne uwarunkowania ruchów i systemów totalitarnych* [w:] SnFiZH, t. XXI, Wrocław 1998.
- Wapiński R., *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1966.
- Wereszycki H., *Fascism in Poland* [w:] *Native Fascism in the Successor States 1918–1945*, pod red. P.F. Sugara, Santa Barbara 1971.
- Węc J.J., *Stanowisko Reichswehry wobec SA w okresie przejmowania władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów (1933–1934)*, „Przegląd Zachodni”, nr 5–6, Poznań 1989.
- Wędkiewicz S., *Faszyzm a kultura intelektualna Włoch powojennych. Notatki bibliograficzne*, „Przegląd Współczesny”, R. IX, sierpień–wrzesień 1930, nr 100–101.
- Wędkiewicz S., *Faszyzm. I. Polityczna doktryna faszyzmu* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, t. II, pod red. E.J. Reymana, Warszawa 1937.
- Wielomski A., *Doktryna El Caudillaje na tle XIX- i XX-wiecznej hiszpańskiej tradycji politycznej* [w:] SnFiZH, t. XXII, Wrocław 1998.
- Wolin R., *The Seduction of Unreason the Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Postmodernism*, Princeton 2004.
- Wyrzykowski S., *Jak pojmujemy siłą władzę*, „Awangarda” 1932, nr 5.
- Zdzitowiecki J., *Enrico Corradini i nacjonalizm włoski* [w:] E. Corradini, *Jedność i potęga narodów (L'Unità e la potenza delle nazioni)* z drugiego włoskiego wydania przetłumaczył i wstępem: *Enrico Corradini i nacjonalizm włoski* poprzedził J. Zdzitowiecki, Biblioteka „Awangardy”, t. X, Poznań 1937.
- Zibordi G., *Der Faschismus als antisozialistische Koalition*, tłum. z j. włoskiego E. Nolte [w:] *Theorien über den Faschismus*, pod red. E. Noltego, Köln–Berlin 1967.
- Zieliński Z., *Epoka rewolucji i totalitaryzmów. Studia i szkice*, Lublin 1993.
- Zmierczak M., *Spory o istotę faszyzmu. Dzieje i krytyka*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, seria Prawo, nr 130, Poznań 1988.
- Zmierczak M., *Współczesna dyskusja nad pojęciem państwa prawa* [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Prace dedykowane profesorowi Janowi Malarchykowski*, pod red. A. Korobowicza i H. Olszewskiego, Lublin 1997.
- Zunino P.G., *Interpretazione e memoria del fascismo. Gli anni del regime*, Roma–Bari 2000.
- Zwoliński A., *Kościół a ideologia. Komunizm, faszyzm, kapitalizm*, Kraków 1991.
- Żywczyński M., *Włochy nowożytnie 1796–1945*, Warszawa 1971.

Indeks osób

- Acerbo G. 22, 299*
Adenauer K. 75, 108, 302
Agosti A. 203, 205, 297
Alatri P. 108, 297
Albrecht D. 60, 297
Alfieri V. 104
Amendola G. 27, 191, 201, 297
Aquarone A. 25, 28, 29, 37, 39, 46, 47, 49, 51, 52, 82, 83, 87, 115, 142, 290–292, 294, 297
Arendt H. 64, 73, 77, 78, 297
Ayçobery P. 72, 297

Backes U. 279, 297
Bakunin M.A. 142
Bankowicz M. 10, 62, 297
Bardach J. 234, 305, 308
Bartkowski T. 200, 301
Bartnicki A. 115, 297
Basile C.E. 5, 10, 117–120, 297
Baskiewicz J. 9, 71, 72, 78, 79, 98, 232, 234, 297, 301, 302, 305, 308
Bauer R. 167
Bauman Z. 73, 76, 305, 308
Belerski T. 9, 305
Bernacki W. 20, 70, 303, 309
Bertram A. 57, 59, 301
Besier G. 41, 43, 73, 88, 109, 297, 298, 309
Bettini M. 73, 76, 305, 308
Bębenek M. 9, 299
Bianchi M. 109
Bidussa D. 73, 76, 101, 305, 308
Bielecki T. 213, 214, 297
Bodio T. 9, 301, 302

Bonhöffer D. 61
Bonn M.J. 136, 298
Bordiga A. 200
Borejsza J.W. 18, 30, 69, 127, 159, 199, 214, 223, 271, 273–275, 277, 279, 280, 297–302, 306–309
Bortolotto G. 5, 10, 149–157, 298, 303
Borucki M. 221, 223, 298
Bottai G. 5, 10, 26, 45, 136–141, 298, 302, 307
Brahmer M. 234, 298
Braun O. 245
Broseghini E. 17, 297–299, 303, 305–309
Brossat A. 73, 76, 305, 308
Brüning H. 245, 249, 250
Bryk A. 74, 298
Brzeziński Z.K. 73, 299
Bucharin N.I. 62
Bullock A. 35, 233, 298
Burek P. 24, 308

Campi A. 15, 85, 299, 301
Cantimori D. 160, 291, 293, 294, 298
Cataluccio F.M. 73, 76, 305
Cattarazza M. 73, 298
Cavour C. 104, 182
Chamberlain H.S. 159
Charnitzky J. 25, 298
Chojnicka K. 9, 20, 70, 299, 302, 303, 309
Cimoszyński S. 294
Collotti E. 160, 298
Copser N. 223, 306
Coppola F. 16,
Corradini E. 16, 81, 82, 115, 217, 298, 310

---

* Kursywą oznaczono numery stron odnoszące się do bibliografii i przypisów.

- Corvi A.M. 47, 48, 50, 84, 291, 298
 Costamagna C. 45, 108, 163, 298
 Crispi F. 182
 Croce B. 99, 177–179, 189, 294, 302, 307
 Czapliński W. 30, 300
 Czerniawska A. 201, 301
 Czubiński A. 54, 277, 301, 305
- D'Annunzio G. 16, 82, 115, 159, 275, 308
 Dal Lago Presente P. 26, 298
 De Bernadi A. 76, 298
 De Felice R. 15, 16, 27, 28, 49, 55, 108, 110, 132, 160, 162, 199, 201–203, 291, 293, 294, 298, 305
 De Gasperi A. 27
 De Grazia V. 17, 297–299, 303, 305–309
 De Rosset-Borejsza M. 199, 298
 De Stefani A. 25
 De Taeye-Henen M. 81, 298
 Delzell Ch.F. 27, 201, 298
 Di Napoli M. 26, 27, 299
 Dickstein-Wieleżyńska J. 86, 100, 117, 132, 297, 300, 306
 Dimitrow W. 205, 299
 Dmowski R. 213, 214, 216, 294, 297, 299, 304
 Drexler A. 18
 Dunin T. 222, 299
 Działocha K. 79, 155, 301, 306, 307
 Dziarmaga Z. 294
 Dzierżyński F. 34
- Eatwell R. 85, 299
 Eckhart D. 18
 Ehrlich S. 244–248, 249, 250, 252, 299
 Eisner K. 18
 Engels F. 21, 142, 303
 Evola J. 163
- Farinacci R. 136, 159, 163
 Faulhaber M. von 57
 Federzoni L. 16
 Ferrocio V. 51, 308
 Fichte J.B. 142
 Fick H. 141, 305
 Filipiak T. 260, 261, 271, 273, 299
- Flores M. 73, 76, 305, 308, 309
 Forges-Davanzati R. 16
 Forsthoff, E. 56
 Forti S. 58, 299
 Foscolo U. 104
 Fraenkel E. 283
 Franciszek z Asyżu., św. 258
 Frelek R. 200, 301
 Frick W. 40
 Friedrich C.J. 73, 299
 Fromm E. 253, 260
 Funke M. 18, 78, 299, 300, 304, 310
 Furet F. 55, 305
- Galos A. 30, 40, 61, 300
 Gandini E. 17, 297–299, 303, 305–309
 Garibaldi G. 104, 114, 217, 258
 Gasparri P. 254
 Gennari E. 200
 Gentile E. 15, 25, 28, 29, 37, 51, 74, 78, 82, 101, 109, 112, 125, 133, 136, 146, 300
 Gentile G. 9, 10, 25, 26, 50, 51, 99, 100, 103–108, 109, 110, 123–125, 128, 142, 143, 147, 157, 163, 170, 179, 298, 299, 300, 302, 309
 Giaccone L. 17, 297–299, 303, 305–309
 Gierowski J.A. 16, 147, 187, 201, 202, 271, 274, 275, 300
 Gioberti V. 104, 141
 Giolitti G. 104, 254
 Głowiński M. 299, 307, 309
 Gobetti P. 167
 Gobineau, J.A. 159
 Godesberg B. 18, 304
 Goebbels J. 30, 55, 56, 79, 289
 Gola B. 74, 254, 283, 287, 300, 301, 306, 307
 Gotto K. 57, 293, 295, 297, 302
 Göring H. 79, 290
 Grabowski Z. 201, 301,
 Grabski W.J. 294
 Gramsci A. 199–202
 Grandi D. 26, 37
 Gregor A.J. 81, 82, 88, 108, 109, 147, 163, 300
 Grinberg D. 64, 297
 Grynszpan H. 11, 275, 280, 301
 Grzybowska M. 72, 300

- Grzybowski K. 10, 29, 30, 39, 41, 46, 74, 76, 86, 89, 98, 111, 227–234, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 248, 260, 263, 264, 271, 283, 287, 300, 302, 305, 308
- Gumpłowicz L. 81
- Gutt Z. 48, 309
- Halban L. 244, 247, 248, 300
- Halimarski A. 201, 301
- Härmänmaa M. 16, 301
- Hayes P.M. 159, 300
- Hegel G.W.F. 143, 246
- Heidegger M. 57, 305
- Herbert U. 73, 76, 305, 308
- Heydrich R. 40
- Himmeler H. 19, 39
- Hindenburg P. von 19, 245, 250
- Hitler A. 17–19, 30, 35, 39, 40, 54, 55, 59, 76, 78, 79, 214, 233–235, 238–240, 243, 245–247, 249–251, 253, 254, 274, 276, 277, 290, 297, 298, 300, 303, 308
- Hobbes T. 143
- Hobsbawm E.J. 55
- Hofer W. 18, 289, 290, 293, 299
- Holzer J. 260, 269, 271, 276, 301
- Hossenfelder J. 61
- Huber E.R. 246, 247,
- Hugo L. 57
- Hułas M. 33, 69, 301, 304, 306
- Hunke H. 241
- Hurley R. 72, 297
- Incisa di Camerana L. 15, 301
- Izdebski H. 69, 301
- Jacobsen H.A. 18, 270, 299, 304, 310
- Jamróz A. 9, 299
- Janiszewski J. 201, 301
- Jankowski K. 299, 307, 309
- Janovic-Strada C. 73, 308
- Jasik K. 56, 301
- Jaskólski M. 20, 70, 234, 303, 305, 308, 309
- Jędrzejewski E. 53, 301
- Jonca K. 9, 11, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 74, 75, 79, 80, 146, 155, 260, 264, 266, 267, 270, 271, 275, 276, 279, 280, 283, 286, 287, 300–302, 306, 307
- Kamieniew L.B. (L.B. Rosenfeld) 24, 62, 63,
- Karol Albert, król Sardynii 50
- Kartezjusz (R. Descartes) 144
- Kawecka K. , 200, 201, 301
- Kelsen H. 283
- Kiereński A. 41
- Kinstler M. 31, 289, 290, 293, 306
- Kiwior-Filo M. 179, 302
- Knüter H.H. 18, 299, 304
- Koellreutter O. 56, 246, 247,
- Kołodziejczyk S. 299, 307, 309
- Kołomejczyk N. 201, 301
- Kornat M. 228, 302
- Korobowicz A. 9, 75, 302, 308, 310
- Korta W. 30, 300
- Kowalczyk-Trupino B. 25, 306
- Kowska-Stus H. 24, 308
- Kozerska E. 61, 302
- Kozub W., Kozub-Ciembroniewicz W. 9–11, 62, 75, 108, 224, 234, 287, 294, 297, 299, 302, 303, 305, 308
- Krasucki J. 30, 40, 303
- Kreisberg A. 159, 173, 203, 206, 299, 307, 308, 309
- Krońska I. 259
- Kroński T. 252, 259, 260, 303
- Krzemień, W. 159, 299, 307, 309
- Krzyżanowski W. 234, 236, 238, 243, 303
- Kuderowicz Z. 271, 277, 278, 303
- Kühnl R. 141, 303
- Kulczycki L. 20, 243, 303
- Kulešov S. 73, 308
- Kurowski R. 201, 301
- Kwasiebski W. 294
- Kwiatkowski F. 100, 308
- Lamanna E.P. 50, 303
- Landra G. 163, 303
- Lapouge G.V. de 159
- Le Bon G. 81
- Lenin W.I. 20–24, 31, 33, 35, 62–64, 68, 76, 77, 142, 228, 233, 303, 308
- Leon XII (V.G. Pecci) 88, 89, 295
- Leopardi G. 104
- Ley R. 19
- Lipkowski T. 294
- List F. 82

- London K. 87, 97, 101, 130, 157, 303
 L-ski St. 217, 303
 Ludwig E. 159, 160, 303
 Lukes S. 73, 76, 305, 308
 Lupo S. 17, 37, 181, 303
 Luzzato S. 17, 297–299, 303, 305–309

 Ławacz M. 201, 301
 Łukomski S. 160, 303

 Machiavelli N. 97, 98, 258, 297, 305,
 Maciejewski M. 18, 19, 74, 79, 144, 264,
 271, 276, 283, 287, 300, 301, 303, 306,
 307
 Madajczyk Cz. 260, 270, 303
 Maggiore G. 53, 301
 Majchrowski J.M. 11, 20, 70, 221, 222, 223,
 224, 225, 234, 294, 303–305, 308, 309
 Majer D. 79, 304
 Makowski J. 32, 289, 293
 Malaparte C. 26
 Malarczyk J. 9, 75, 302, 308, 310
 Malia M. 33–35, 41, 42, 64, 65, 72, 76, 304
 Malinowski M. 201, 301
 Mantel-Niećko J. 115, 297
 Manzoni A. 104
 Marchetti V. 73, 76, 305, 308
 Marinetti F.T. 16, 301
 Marini A. 85, 299
 Marks K. (właśc. Karl Heinrich Marx) 21,
 23, 104, 142, 149, 228, 303, 306
 Matkowski T. 159, 299, 307, 309
 Matteotti G. 27, 201
 Matwijowski K. 59, 301
 Maurras Ch. 275
 Mayer P.J. 57
 Mazzini G. 100, 101, 104, 109, 114, 141,
 143, 182, 258,
 Melograni P. 201, 297
 Meriggi M.G. 101, 308
 Mezzetti N. 129, 306
 Mianowski J. 35, 233, 298
 Micewski A. 213, 214, 304
 Michałowska E. 201, 301
 Miedzińska J. 223, 304
 Mill J.S. 181
 Miller A. 86, 306
 Miller R.L. 82, 300

 Mira S. 49, 307
 Mirecka H. 121, 309
 Mirgeler A. 149, 298
 Mirgeler P. 149, 298
 Młodziński E. 228, 302
 Modigliani E. 27
 Mołdowa T. 9, 301, 302
 Monteskiusz (właśc. Ch.L. Montesquieu)
 144
 Morra L. 17, 297, 298, 303, 305–307, 309
 Mosca G. 81, 149,
 Mosse G.L. 17, 18, 82, 304
 Mussolini B. 15, 16, 25–29, 37, 38, 45, 46,
 49–51, 76, 78, 81, 82, 87, 88, 97–99,
 101, 102, 104, 108–110, 111, 112, 113–
 115, 117, 122, 128, 137–139, 141, 142,
 145, 145, 146, 149, 159, 160, 163, 167,
 179, 189–192, 199, 200, 201, 213, 214,
 217, 221, 234, 235, 236, 246, 247, 253,
 254, 256, 258, 261–263, 268, 274, 297,
 298, 300, 303–305

 Natalizi M. 73, 308
 Negri P. 17, 82, 304
 Nenni P. 167
 Neri Serneri S. 193, 305
 Nieć, M. 223, 305
 Niemöller M. 61
 Nietzsche F. 80, 247, 275, 306, 310
 Nitti F.S. 181–185, 189, 303, 305
 Noak F. 136, 298
 Nolte E. 55, 115, 169, 186, 193, 270, 305,
 308–310
 Nowicka G. 57, 301

 Ochotin N. 73, 76, 305, 308
 Olivetti A.O. 26
 Olszewski H. 9, 11, 20, 57, 75, 234, 271,
 274, 276, 277, 279, 301, 302, 305, 308,
 310
 Orawski M. 57, 301
 Oriani A. 16

 Pacelli E. (Pius XII) 60, 293
 Paczkowski A. 73, 76, 305, 308
 Pannunzio S. 9, 10, 26, 108, 141–147, 302,
 305

- Papen F. von 19, 245, 250
 Pareto V. 16, 81, 97, 149, 151, 217, 218
 Parlato G. 109, 305
 Parri F. 167
 Pastusiak F. 35, 233, 298
 Pavone C. 73, 76, 305, 308
 Paxton R.O. 17, 305
 Payne S.G. 15–17, 26, 47, 51, 52, 111, 305
 Pellicani L. 71, 305
 Perfetti F. 82, 306
 Petersen J. 137, 201, 297, 306
 Petrov N. 73, 76, 305, 308
 Piasecki B. 221, 294,
 Pieck W. 205, 299
 Piestrzyński R. 217–221, 306
 Pietrzak M. 309
 Pilichowski Cz. 260, 270, 306
 Piłsudski J. 72, 224, 285
 Pini G. 160, 306
 Piombo F. 88, 309
 Pipes R. 55, 305
 Pirker T. 200, 294, 302
 Pius XI (A. Ratti) 49, 59, 60, 88, 90, 293,
 295
 Piwarski K. 248, 249, 306
 Pollard J. 17, 306
 Połomski F. 55, 306
 Prelot M. 46, 86, 306
 Preziosi G. 160, 163,
 Procacci G. 25, 306
 Psariow S. 24, 42,
 Ptak M.J. 31, 289, 290, 293, 306
 Putin W.W. 24, 308

 Radbruch G. 75
 Rafalski T. 201, 297
 Rapone L. 167, 177, 306
 Rau, Z. 9, 299
 Renatus K. 160, 306
 Repgen K. 57, 293, 295, 297, 302
 Reutt A.J. 294
 Reutt M. 294
 Reyman E.J. 15, 18, 20, 29, 298–300, 303,
 308, 310
 Rocca M. 26
 Rocco A. 9, 10, 16, 26, 45, 51, 81, 82, 86,
 112, 129–136, 157, 302, 306, 307
 Romberg O.R. 61, 309
 Rosenberg Alfred 18, 79, 159, 247, 303
 Rosenberg Artur 23, 41, 62, 306
 Rosseli C. 167
 Rossoni E. 26
 Rościszowski W. 294
 Rousseau. J.J. 143, 149
 Rozmaryn S. 244, 247, 306
 Rudnicki S. 223, 306
 Rykow A.I. 24, 62
 Ryszka F. 9, 10, 19, 40, 53–55, 74, 79, 110,
 155, 252–256, 257, 258, 260, 264–266,
 268, 270, 271, 278, 283–287, 300–302,
 306, 307

 Salvati M. 73, 76, 305, 308
 Salvatorelli L. 49, 173, 174, 307
 Salvemini G. 189–192, 198, 307, 309
 Sammartano N. 45, 307
 Sarkowicz R. 75, 308
 Sbarberi F. 179, 307
 Sbriccoli M. 82, 307
 Schieder W. 137, 306
 Schleicher K. von 19, 245, 250,
 Schmitt C. 53, 54, 98, 234, 246, 283–286,
 306, 307
 Schultze K. 60, 293
 Schwarz H.P. 18, 299, 304, 310
 Schwinghammer G. 61, 309
 Soccimarro M. 200
 Scoppola P. 186, 307
 Scuccimarra L. 25, 38, 39, 303, 308
 Scypion Afrykański 258
 Sczaniecki M. 55, 290
 Sereni E. 101, 308
 Severing C. 245
 Siemek M.J. 299, 307, 309
 Sieniawski M.F. 23, 306
 Sierpowski S. 17, 37, 213, 260, 261, 268,
 308
 Skoczny T. 80, 304
 Smirnów A. 24, 42, 308
 Smogorzewski K. 18, 19, 234, 235, 238,
 239, 243, 308
 Sobieski H. 201, 301
 Sobolewska B. 89, 300
 Sobolewski M. 234, 308
 Solmi A. 51, 308
 Sondel-Cedermas J. 82, 308

- Sorel G. 16, 81, 104, 275
 Sotołowska T. 59, 293
 Spadolini G. 100, 177, 294
 Spann O. 241
 Spina L. 17, 297–299, 303, 305–309
 Sprengel M. 61, 309
 Sprusiński M. 159, 299, 307, 309
 Stahl Z. 214, 217, 308
 Stalin J.W. (właśc. I. Dżugaszwili) 35, 42, 62–68, 76, 233, 298, 308
 Staniszkis W. 294
 Staritz K. 57, 301
 Stein E. 59, 293
 Stelmach J. 75, 308
 Stemplowski R. 159, 299, 307, 309
 Stobiecki R. 68, 308
 Stöckl A. 100, 308
 Stokłosa K. 41, 43, 88, 109, 279, 297, 309
 Strada O. 73, 308
 Strada V. 73, 308
 Strasser G. 19
 Stroynowski J. 252, 253, 254, 258, 259, 260, 308
 Strübind A. 279, 297,
 Sturzo L. 26, 186–189, 307, 308
 Suchanek L. 24, 308
 Sudół, A. 201, 301
 Sugar F.P. 213, 310
 Sujka B. 201, 301
 Sujka-Zielińska K. 34, 310
 Swianiewicz S. 235, 241–243, 308
 Sykstus V (F. Peretti) 258
 Szacki J. 159, 299, 307, 309
 Szafarz S. 201, 301
 Szaniawski K. 159, 299, 307, 309
 Szawiel M. 64, 297
 Szlachta B. 9, 10, 20, 70, 299, 302, 303, 308, 309
 Szpakowski O. 294
 Szyzkowska M. 80, 308
 Świderski B. 294
 Świetlicki A. 294

 Tabacznikow B. 24, 32, 33, 35, 42, 63, 64, 308
 Tarde G. 81
 Tasca A. 206–209, 308
 Tatarkiewicz W. 99, 143, 308

 Terej J.J. 213, 216, 308
 Thomas R. 61, 309
 Todorov T. 73, 76, 305, 308
 Togliatti P. (Ercoli) 48, 200, 202, 203, 205, 297, 299, 309
 Tomasiak-Brzost A. 98, 297
 Tomasz z Akwinu, św. 242
 Tranfaglia N. 38, 189, 305
 Traverso E. 10, 72, 73, 76, 80, 305308, 309
 Trocki L.D. (właśc. L.D. Bronstein) 24, 62, 63,
 Tumminelli C. 299
 Turati F. 27, 193–198, 305, 309
 Turi G. 99, 108, 309
 Turnau, J. 59, 309
 Turska A. 64, 78, 79, 309
 Tyrell A. 18, 304
 Tyrowicz S. 260, 267, 268, 309

 Ugniewska-Dobrzańska J. 25, 306
 Umiejewski E. 201, 301

 Valeri N. 100, 177, 294
 Van Nuffel R.O.J. 81, 298
 Van Roon G. 61, 309
 Vezzoli R. 17, 297–299, 303, 305–309
 Vico G.B. 141, 144
 Viterbo Y. 101, 308
 Voegelin E. 45, 72, 76, 107, 150, 309
 Vollmer F. 87, 309
 Vollweiler H. 25, 28, 29, 51, 83, 85, 87, 115, 290–292, 309
 Volpe G. 9, 10, 121–128, 302, 309

 Waldenberg M. 20, 70, 234, 303, 305, 308, 309
 Walicki A. 20, 309
 Walz G. 56, 301
 Wandruszka A. 19, 309
 Wandycz P.S. 223, 310
 Wapiński R. 69, 76, 213, 310
 Wasiutyński W. 294
 Wąsicki J. 42
 Weber M. 76, 234, 248, 283
 Weingärtner J. 100, 308
 Wereszycki H. 213, 310

- Werfel R. 159, 299, 307, 309
Węc J.J. 30, 310
Wędkiewicz S. 15, 6, 100, 157, 179, 234–
–236, 238, 243, 310
Wieliński J. 201, 301
Wielomoski A. 72
Wiktor Emanuel II 104
Wiktor Emanuel III, król włoski 17, 25, 28
Wilman-Kurecka B. 201, 301
Witt J. 57, 301
Wizimirska B. 201, 301
Wolin R. 80, 310
Woltmann L. 159
Wrębiak T. 201, 301
Wrzesiński W. 79, 155, 301, 306, 307
Wyrzykowski S. 214, 217–219, 310
Wyszyński A. 64
Wyzner E. 33, 304
Zaslavsky V. 73, 76, 305, 308
Zawadzka J. 159, 299, 300, 307, 309
Zdzitowiecki J. 81, 82, 310
Zibordi G. 169–171, 310
Zieliński Z. 57, 59, 293, 295, 297, 302, 310
Ziemer K. 69, 223, 301, 302, 306
Zinowjew G.J. (właśc. G.J. Radomyłski)
24, 62, 63
Zmierczak M. 20, 75, 205, 206, 271, 272,
274, 279, 305, 310
Zołotowski J. 24, 42, 308
Zunino P.G. 29, 203, 310
Zwolakowa M. 201
Zwoliński A. 80, 91, 310
Zybkiewicz L. 278, 303
Żywczyński M. 16, 26, 27, 37, 49, 50, 114,
115, 260, 310

REDAKTOR PROWADZĄCY

Agnieszka Stęplewska

ADJUSTACJA JĘZYKOWO-STYLISTYCZNA

Agnieszka Cygan

KOREKTA

Dorota Bednarska

Magdalena Jankosz

SKŁAD I ŁAMANIE

Hanna Wiechecka

Wojciech Wojewoda

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. (12) 631-18-80, tel./fax (12) 631-18-83